

• श्री. अरविंद घोष.

श्री
अरविन्द
चरणारविन्दे

ॐ

નિવેદન.

પ્રથમ ખંડ બહાર પડવાને બહુ સમય નથી થયો. એટલામાંજ બીજો ખંડ બહાર પડી તેને જનસમાજ સમક્ષ ધરવાનો પ્રસંગ આવ્યો. એ લુહાણામિત્ર ગ્રેસના વેગનું પશ્ચિમ છે. લેખક, નક્કર કરનારા અને છાપખાનું એ ત્રણે વચ્ચે સરત આપતી અને હરિદ્વારને પરિભ્રમે બીજા ખંડમાં રહેલી અશુદ્ધિઓના દે પની વહેંચણી કરી ઘણી મુશ્કેલ છે.

પ્રથમ ખંડ છપાઈ, કાગળ, પુકું અને સુદરતામાં “ગીતા નિષ્કર્ષ” કરતાં સારો છે એવો કેટલાક સદ્ગૃહસ્થોનો અભિપ્રાય છે, પરંતુ અમને બાધણીની બામતમાં તે સતોપકારક નીવડ્યો નથી એમ કહેવાની ફરજ પડે છે. બીજો ખંડ તે બામતમાં વધારે સતોપકારક કરવા માટે પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. પરિણામ તો જનસમાજની સમક્ષ છે. અનુવાદ સમ્પ્રદેશબદ્ધ કરવામાં આવ્યો નથી, અને પૃથક્કરણ તથા યથાશક્તિ અભ્યાસ અનુવાદક તરફથી મૂળ પુસ્તકમાં ઉમેરવામાં આવ્યા છે. અગ્રેષ્ઠ શબ્દોનો ગુજરાતી કોશ કાઢી નાખવામાં આવ્યો છે. *

જ્ઞાનયોગનો વિષય ઘણો ગહન તથા ભારે છે, એટલે વાચનારને પ્રથમ ખંડ બે ચાર વાર વાંચી જઈને પછીથી જ્ઞાનયોગ વાચવાની બામતમાં કરવામાં આવે છે. વગી બીજા ખંડમાં પણ એક પ્રકરણ બરાબર સમજાયા પછી જ બીજું વાચવાની પદ્ધતિ ઘણી અસરગ્રસ્ત નીવડશે એવી આશા છે. કોઈપણ સ્થળે વાંચનારને લખાણમાં સમજણ ન પડે અથવા તો વિચાર સ્પષ્ટ ન લાગે તો અરવિંદ તત્ત્વ કાર્યાલય, ભરૂચ, લખી જણાવવાથી તેનો યથાશક્તિ ખુલાસો કરવામાં આવશે અનન્ત, એ ગોડવણનો દેવ ચર્ચા ઉભી કરવાનો નથી, પરંતુ છતાંસુએને સહાય આપી શ્રેષ્ઠ કરવાનો છે એ ધ્યાનમાં રાખવું. બન્ને ખંડમાં પુનરોક્તિ ઘણી છે અને જ્ઞાનયોગમાં તો તે ખાસ હિતકારક છે એવું વાચનારને તુર્ત જણાઈ આવશે. બારા, છપાઈ વિગેરેની ભૂતો

ખીછ આવૃત્તિમાં સુધારી લેવામાં આવશે. ખીછ આવૃત્તિ ! બ્યાપારી ગુજ-
રાતમાં મૂળ તો વાંચતનો અભાવ, તેમાં વળી યોગનો ગ્રંથ ! એટલે ખીછ
આવૃત્તિ નીકળવાની આશા કેટલાક આશાવાદી પ્રકૃતિનાં ગાણસો જ
રાખી શકે ! ગુજરાતને એકજ સૂચના કરવાની રજા લઉં છું. અને
તે એકે “ હિંદની સંસ્કૃતિના બુદ્ધ બુદ્ધ પ્રતિનિધિઓને તેં જોયા
નથી. તેં માત્ર એક બેનેજ જોયા છે. હિંદની રાષ્ટ્રીય જાગૃતિનું
પ્રભાતિયું ગાનાર કવિ રવિન્દ્રનાથને તું જાણે છે; વેદ ધર્મનો પુનરુદ્ધાર
કરનાર સ્વામી દયાનંદને કદાચ તેં જાણ્યા હશે; હિંદને ખાતર
અથાગ શ્રમ સાર્થે તપશ્ચર્યા કરનાર મહાત્મા ગાંધીનાં તેં દર્શન
કર્યો છે. તો આર્યાવર્તને માટે સહન કરી બંગાળના વિચારને દોરવા
માટે જોલમાં વસી આવેલા તથા પોંડેચેરીમાં કરેલી તપસ્યાને પરિણામે
મધુર સ્વરે આર્યાવર્તને અને આખી મનુષ્ય જાતને પોતાનું સંગીત
સૂર્યુલી રહેલા રાજહંસ જેવા શ્રી અરવિંદનો સંદેશ પથ્ય તું સાંભળ.
શું સ્વીકારવું અને શેનો ત્યાગ કરવો એ તારી પોતાની મુન્સેરી પર છે ?”

કાર્યાલય તરફથી હવે પછી ટાગોરની “ સાધના ” લેવાનો વિચાર
છે, પરંતુ એનો આધાર હમણાંના પુસ્તકોમાં રાક્ષયલાં નાણાં ધૂટા થવા
ઉપર છે. વાંચનારને આ પુસ્તકોનો બને તેટલો પ્રચાર કરી કાર્યાલયને સહાય
કરવાની બલામણ્ય છે-ૐ તત્સત્

અબ્બાસાલ પુરાણી.

ભૂમિકા

પૂર્ણયોગની દૃષ્ટિથી જ્ઞાનયોગનો અભ્યાસ આ ખંડમાં આપવામાં આવ્યો છે. પ્રથમ ખંડની ભૂમિકામાં પૂર્ણયોગના સિદ્ધાંતો સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો. વળી, આજકાલની જરૂરિયાતોને તે કૈવીરીતે પૂરી પાડી શકે તે પણ બતાવવામાં આવ્યું હતું. કર્મ, જ્ઞાન, ભક્તિ, તંત્ર, રાજ અને હકયોગના મૂળમાં આવી રહેલા સિદ્ધાંતોને પૂર્ણયોગ કેવી રીતે સ્વીકારે છે તથા મનુષ્યની પૂર્ણતાનો કેવો આદર્શ તે મનુષ્યભૂતિ સમક્ષ રજૂ કરે છે તે પણ પ્રથમખંડની ભૂમિકામાં આપણે જોઈએ છીએ.

આ ભૂમિકામાં આપણે પૂર્ણયોગની દૃષ્ટિથી જે જ્ઞાનયોગનો અભ્યાસ વર્ણવવામાં આવ્યો છે તેનો પ્રાચીન, પ્રચલિત જ્ઞાનમાર્ગ સાથે સંબંધ; જ્ઞાનયોગના ઉદ્દેશ; જ્ઞાનાવસ્થા તથાચેતનું સ્વરૂપ; જ્ઞાનયોગનાં ઠરણો, તેની પદ્ધતિ તથા તે દ્વારા મળતી યુક્તિ; જ્ઞાનયોગમાં પ્રાપ્ત થતી પૂર્ણતા યાને સિદ્ધિ તથા જ્ઞાનયોગની અંતિમ પૂર્ણતા એ વિગેરે વિષે કાંઈક ચર્ચા કરીશું.

એ વિષય શરૂ કરતા પહેલા આપણે કેટલાક સામાન્ય દીકાકારોને કાંઈક સંતોષવાનો પ્રયત્ન કરીશું. જેમ મહાભારતના યુદ્ધમાં બન્ને બાજુ-સંજ્ઞ થઈ રહ્યા પછી પ્રત્યેક મહારથિએ “શંખં દધ્મો પૃથક્ પૃથક્- પોત પોતાનો જીદો વિજય શંખ ફૂંક્યો !” તેમ વળી આઠવી બધી તત્ત્વજ્ઞાનની નવી શોધખોળોના તથા જીવન કલહના આ પ્રગતિમાન જમાનામાં વળી નવો જ્ઞાનયોગ કાઢીને તે શું કામ હતું ? એવો પ્રશ્ન કેટલાક શુદ્ધિશાળી પુરોષોને થાય એ સ્વાભાવિક છે. આવા પ્રશ્નમાં “નવીન શું છે ?” “સધનું આપણા વેદ, ઉપનિષદ વિગેરેમાં આપવામાં આવેલું છે; “નકામું નવું નવું કાઢીને વાંચવાનું” વધારી ચૂકવામાં આવી દલીલો કેટલાક શિક્ષક ઇતિવાળા પુરોષો કરે છે. “નવીનતા” આ જ્ઞાનયોગમાં કદાચ મળી પણ આવે, પરંતુ તેને માટે નિષ્પક્ષપાત દૃષ્ટિથી

અવલોકન કરવાની સમાન સમાન વૃત્તિની પ્રથમ જરૂર છે. “ જીવું
 ‘એટલું જ સારું’ ” એવો એક સર્વમાન સિદ્ધાંત રૂઢિરૂઢ વૃત્તિવાળા
 માણસોના મનમાં રમીરહેલો દેખાય છે. પરંતુ તેનો ઉલટ સિદ્ધાંત “ નવું
 તેટલું બધું ખરાબ અથવા ખીન જરૂરી ” એવો મત પણ તેમનામાં
 પ્રચલિત હોય છે. એવા શુષ્ક પાંડિત્યવાળા અને તાર્કિક દલીલોનાં શુન્ય-
 જાંઝો શુન્યના વદ્ધાતોને પૂર્ણયોગમાં “ નવીનતા ” ન દેખાય તો તેને
 માટે શો ઉપાય યોજવો તે સમજાતું નથી. તોપણ એમને પૂછીશું કે
 વિશ્વમાં ધૃત્વર જો તો પ્રાચીનમાં પ્રાચીન સત્ય છે. ખરું જોતાં, આખા
 વિશ્વનો આધાર તેના ઉપર રહેલો છે; અને એ દૃષ્ટિથી જોતાં વેદમાં અને
 ઉપનિષદોમાં પણ “ નવીન ” શું છે ? એવા એવા પ્રશ્નોથી આપણા જીવનનો
 કોયડો આપણે ઠદી નહિ ઉઠેલી શકીએ. એકના એકજ સૂત્રરૂપે લખાયેલા
 પુસ્તક ઉપર કેટલી બધી પરસ્પર વિરોધી ટીકાઓ લખાઈ ચૂકી છે; તથા તે
 પ્રાચીન ધર્મશાસ્ત્રોના નામ તળે કેવા આચ્છાદિ મતભેદો, એકદેશીય તત્ત્વ-
 જ્ઞાનની પદ્ધતિઓ તથા સંપ્રદાયના વાકાઓ આવી રહ્યા છે ! તે જોતાં
 ‘એ સર્વેમાં સમાયેલા સત્યોને સ્ફૂટ કરી બહાર લાવીને શુદ્ધિમાં બરાબર
 ઉતરે એવી રીતે તેમને ગોઠવવાની ઘણી જરૂર જ હતી, અને હજી પણ
 છે. શ્રી અરવિન્દની આ વ્યવસ્થામાં વાંચનારને “ નવીનતા ” જણાઈ
 આવ્યા વિના રહેશે નહિ એવી અમારી તો ખાત્રી છે. અર્જુનનું મન
 જે પ્રમાણે યુદ્ધ સમયે શ્રુતિવિપ્રતિષદ્ધ (શાસ્ત્રોના પરસ્પર વિરોધી
 વિચારોને લીધે શુન્યવાદ બન્યું) થયેલું હતું તે પ્રમાણે હમણું
 પણ કેળવાયેલા વર્ગના માણસોના મનમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમના વિચારો
 તથા પૂર્વ ને પશ્ચિમના અનેક મતમતાંતરોને વિષે ગડબાંગ ઉત્પન્ન થાય
 તે બનવા જોગ છે. તેવે સમયે પૂર્વ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના સિદ્ધાંતોનું
 આવું એકીકરણ (સમન્વય) ખાસ કરીને માર્ગદર્શક થઈ પડવાનો
 સંભવ છે એવું અમારું માનવું છે; અને એવું માનીનેજ અનેક શંખો
 ફૂંકાઈ રહ્યા છે તેમાં વળી, પૂર્ણયોગનો આ નવો શંખધ્વનિ ઉમેરવાની
 અમે હિંમત કરી છે. તેમાથી કોઈને શ્રીકૃષ્ણના પાંચજન્ય શખનો તો
 કોઈને અર્જુનના દેવદત્ત શંખનો પણ ધ્વનિ સંભળાય એ બનવા જોગ
 છે. ગમે તેમ હોય પણ એટલું તો નક્કી છે કે પૂર્ણયોગમાં વ્યવસ્થાનીજ

નહિ પરંતુ સાક્ષાત્કારની વિશાળતાની તથા સિદ્ધાંતોના વાસ્તવિકતા
 “ નવીનતા ” તો રહેલી છે. યોગાભ્યાસના નહિ ખેડાયલા, નહિ વૈદ્ય-
 વાયલા પ્રદેશોનું આવું સ્પષ્ટીકરણ અને ભુદ્ધિમાં ઉતરી જાય એવું સરળ
 પ્રતિપાદન સંસ્કૃત કે પ્રાકૃતમાં મળી આવવું મુશ્કેલ છે એવું અમારું
 માનવું છે.

વળી, અત્યારે મનુષ્યજાતિને જે જોષ્ઠએ છીએ તે, શાસ્ત્રો અને
 સંપ્રદાયો કે એકદેશીય તત્ત્વજ્ઞાનની પદ્ધતિઓ નહિ પરંતુ, સર્વશાસ્ત્રોની
 શુદ્ધ વિધિઓનાં; સર્વ ધર્મોના આગ્રહી અને પરિમિત મંતવ્યોનાં, સર્વ
 સંપ્રદાયોનાં વાડાઓનાં તથા સર્વ પ્રકારની એકદેશીયતાનાં બંધનો તોડીને
 સમન્વયયુક્ત અને અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાન મનુષ્યજાતિને આપી શકે એવી,
 વિશાળ આધ્યાત્મિકતા છે. એ જરૂર કદાચ શ્રી અરવિન્દનાં પુસ્તકોના
 પ્રચારથી પૂરી પડી શકે એવી શક્યતા છે.

હવે, આપણે મૂળ વિષય તરફ વળીએ. પ્રાચીન સમયથી જે જ્ઞાન-
 યોગ આપણા દેશમાં પ્રચલિત છે તેનો ઉદ્દેશ, ૧, નામરૂપાત્મક જગતનું
 મિથ્યાત્વ બરાબર સમજી લઈને સ્વચ્ચિદાનંદને પ્રાપ્ત કરવાનો છે. વળી,
 તે મત પ્રમાણે, ૨, સંસાર એ કેવળ અજ્ઞાનનું કાર્ય હોય તેનો ત્યાગ
 કરી સાધકે અંતે સર્વ ધર્મોના પણ ધીમે ધીમે ત્યાગ કરી, ૩, નિષ્ક્રિય,
 નિર્ગુણ નિરંજન બ્રહ્મમાં લય પામવું જોઈએ. એ મત પ્રમાણે-૪, સર્વ
 બાહ્યજ્ઞાનથી રાજ્ય, કેવળ ચૈતન્યમાં મગ્ન, એવી અહંતાના નિર્વાણની
 સ્થિતિને જ્ઞાનીની અંતિમ ઉત્તમોત્તમ અવસ્થા ગણવામાં આવે છે. તે
 સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરવાની ૫, પદ્ધતિમાં સદ્ અસદ્ વિવેક, શ્રવણ, મનન,
 નિદિધ્યાસન તથા ધારણા, ધ્યાન અને લયનો સમાવેશ કરવામાં આવે
 છે. એ યોગના અભ્યાસનો હેતુ ૬, જન્મમરણના ફેરામાંથી મોક્ષ પ્રાપ્ત
 કરવાનો હોય છે. આપણા પ્રચલિત જ્ઞાનયોગમાં ૭, “ જ્ઞાન ” ની વ્યા-
 ખ્યામાં કે કેવળ ઇશ્વરના જ્ઞાનનો અર્થાત્ આત્મજ્ઞાનનો જ સમાવેશ કરવામાં
 આવે છે. સંપૂર્ણ જ્ઞાનાવસ્થા પ્રાપ્ત થયા પછી ૮, સર્વ કરણોનો (ઇ-
 ન્દ્રિયોનાં કાર્યોનો) પ્રચલિત જ્ઞાનયોગ પ્રમાણે ત્યાગ કરવામાં આવે છે;
 કેવળ શાશ્વત્તાનંદ જોડે અદ્વૈત કરનાર કરણોનો તે ઉપયોગ કરે છે, તથા

ચારીરિક જીવન ટકાવી રાખવા માટે અનિવાર્ય એવાં ક્રોધ, માનયોગી કરે છે. અર્થાત્ સામાન્ય રીતે તે માનયોગીઓ સંસારનો લાગ કરીને વિરક્ત થઈ જાય છે.

પૂર્ણયોગની દૃષ્ટિથી જે માનયોગનું પ્રતિષાદન કરવામાં આવ્યું છે, તેની સરખામણીમાં પ્રચલિત માનયોગ જોડે ઉપર જણાવેલા આઠ મુદ્દાઓ પરત્વે કરી આપણે પૂર્ણયોગની દૃષ્ટિએ માનયોગ (પૂર્ણમાનયોગ) ના મૂળ સિદ્ધાંતો ચર્ચીશું.

પૂર્ણમાનયોગનો ઉદ્દેશ (ક્ષેય) એક, અર્થાત્ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ છે. પરંતુ સમ્યક્દાનંદ વ્યક્તિ તથા વિરાટ એ બંનેથી પર રહેલો છે એટલું જ નહિ પરંતુ તે પોતે સંસારમાં કાર્ય કરી રહેલો હોય વિશ્વનાં સર્વ કર્મોનો અધિષ્ઠાતા છે. અર્થાત્, સર્વ કર્મોનો લાગ સાધના કરતી વખતે કદાચ તાત્કાલિક દૃષ્ટિથી ધ્રુવ હોય શકે. પરંતુ એ કાંઈ પૂર્ણમાનયોગનો અંતિમ ઉદ્દેશ નથી. વળી, નિષ્ક્રિય બ્રહ્મ એ પુરુષોત્તમ પરમાત્માનું એક સ્વરૂપ છે. તેનો સાક્ષાત્કાર સાધકે જરૂર કરવો જોઈએ. પરંતુ સગુણ સ્વરૂપે વિરાટ પણ તેનું જ સ્વરૂપ છે એ પણ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. અર્થાત્ જગત્સર્વસ્થામાં પણ તેનો સાક્ષાત્કાર થવો જોઈએ. વળી, પૂર્ણમાનયોગમાં માનીની ઉત્તમોત્તમસ્થાવરથા બાહ્ય માનસન્ય સમાધિને ગણવામાં આવતી નથી, પરંતુ અનંતનું ચૈતન્ય આપણા અંતરમાં તેમજ જગત્ સ્થિતિમાં તથા પ્રત્યેક કર્મમાં જગત્ રહેવું જોઈએ. અર્થાત્ સતત સમાધિ થવી જોઈએ. પૂર્ણમાનયોગની પદ્ધતિ પણ જુદી છે, તેનો નિર્દેશ આપણે આપણે આગળ કરીશું. અહીં તો એટલું જ કહેવું બસ છે કે પૂર્ણયોગમાં ધ્યાનનો પ્રકાર તથા તેનો લક્ષ્ય પણ જુદા પ્રકારનો હોય છે. પ્રચલિત માનયોગ કરતાં તેમનો અર્થ પૂર્ણ માનયોગમાં ઘણો વિશાળ (વ્યાપક) કરવામાં આવે છે. પૂર્ણમાનયોગનો હેતુ જન્મમરણના ફેરામાંથી છૂટી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાનો નથી; મોક્ષની સાત્વિક ઇચ્છાનો પણ લાગ કરી સમગ્ર મનુષ્યજાતિમાં પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરવી એ તેનો હેતુ છે. જ્યાં સુધી સમગ્ર મનુષ્યજાતિ એ અવસ્થાને-મોક્ષને પ્રાપ્ત ન કરે ત્યાં સુધી પૂર્ણમાનયોગના સાધકનો મોક્ષ પૂર્ણતાને પામતો નથી. સર્વેની મુક્તિમાં તેનો મોક્ષ છે કારણ કે તેનો આત્મા વિરાટ

સાથે એક થયેલો હોય છે. પૂર્ણજ્ઞાનયોગમાં કેવળ આત્મજ્ઞાનનો-વિદ્યાનોજ નહિ પરંતુ અવિદ્યાનો અર્થાત્ વિશ્વનાં જ્ઞાનનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવે છે. વળી પૂર્ણયોગમાં આપણી પ્રકૃતિનાં સર્વ કરણોનો સ્વીકાર કરી તેમનું 'રૂપાંતર' કરવાનો ઉદ્દેશ રાખવામાં આવે છે. અર્થાત્ સંસારનો ત્યાગ કરવો એ પૂર્ણજ્ઞાનયોગનો હેતુ નથી. આ પ્રમાણે એ બે માર્ગો વચ્ચે ભેદ રહેલો છે તે વાંચનારને જણાઇ આવશે.

પૂર્ણયોગની દૃષ્ટિથી પ્રત્યેક યોગમાં જે ચાર પગથીયાં આવશ્યક છે. તેમને ૧. શુદ્ધિ ૨. મુક્તિ ૩. સિદ્ધિ, ૪. ભુક્તિ કહેવામાં આવે છે. જ્ઞાનયોગમાં પણ આપણને આ ચાર પગથીયાંની વ્યવસ્થા જણાઇ આવશે. આત્મ પ્રગતિમાં ૧. આત્મા અને કરણોની તૈયારી તથા ૨. સાક્ષાત્કાર અને કરણોનું 'રૂપાંતર'-એવી બે ભૂમિકાઓ છે. પ્રથમ ભૂમિકામાં ૧. શુદ્ધિ ૨. મુક્તિનો તથા બીજી ભૂમિકામાં ૩. સિદ્ધિ (પૂર્ણતા) અને ૪. ભુક્તિનો સમાવેશ થાય છે.

હવે આપણે શુદ્ધિ લઇએ. સર્વ કરણોમાં વિશુદ્ધિનું સ્થાપન કરવું એ યોગને માટે આવશ્યક છે. શરીર, પ્રાણ, મન, ચિત્ત તથા બુદ્ધિ એ સર્વને વિશુદ્ધ કરવાં એ આત્મપ્રગતિને માટે કેવળ જરૂરનું છે. વિશુદ્ધિનો અર્થ તેમનો ત્યાગ કરવો એવો પૂર્ણજ્ઞાનયોગમાં થતો નથી. જ્ઞાનયોગમાં સૌથી વધારે અગત્યનું કરણ બુદ્ધિ છે, તેની વિશુદ્ધિ સ્થાપન કરવી એ ખાસ જરૂરનું છે. બુદ્ધિમાં ઇચ્છાઓનું રાજ્ય ચાલે છે; ઇદ્રિયોના સંસ્પર્શોને સ્વીકારનાર મન તેના ઉપર અસર કરે છે; તથા બુદ્ધિ પોતે પોતાનાજ અભિપ્રાયોને પક્ષપાતીપણાથી વળગી રહે છે; એ ત્રણ ખામીઓ મુખ્ય છે. તેમને દૂર કરવા માટે પ્રાણ તથા હૃદયની સમતા, ઇદ્રિયોના સ્પર્શો પ્રત્યે મનની નિસ્પંદતા તથા બુદ્ધિથી પર અવસ્થા જોવાનો અભ્યાસ પાડવો જરૂરનો છે. શુદ્ધિનું નિવેદાત્મક સ્વરૂપ આપણે જોઇએ. હવે આપણે તેનું નિશ્ચયાત્મક સ્વરૂપ જોઇશું તો તેમાં એકાગ્રતા યાને ધ્યાન પ્રથમ આવશે. સામાન્ય રીતે વિચારો વેરાયક્ષી સ્થિતિમાં હોય છે તેમને એકાગ્ર કરવાથી ગમે તે પદાર્થની પ્રાપ્તિ કરી શકાય છે. જેમ એકાગ્રતા સર્વદેસીયતાવાળી તેમ તે જે

વસ્તુ પ્રાપ્ત કરે છે તે પણ વ્યાપક વિશાળ અને સર્વગ્રાહી હોય છે. સમાધિ દશામાંજ કાંઈ ધ્યાનની ચાને એકાગ્રતાની પરાકાષ્ટા નથી. વળી, મંત્ર, જપ વિગેરે દ્વારા જે એકાગ્રતા પ્રચલિત જ્ઞાનયોગમાં કરવામાં આવે છે તેની પણ પૂર્ણજ્ઞાનયોગમાં જરૂર પડતી નથી, ધ્યાનને માટે ત્રણ ઉપાયો સામાન્ય રીતે લેવામાં આવે છે. ૧. એકજ વિષય ઉપર વિચારને એકાગ્ર કરવા. ધ્યાનમાં જે વિચારની એકતા સિદ્ધ થાય તેને ગમે ત્યારે જાગૃત કરી શકાય ત્યારે ધ્યાન સિદ્ધ થયું ગણાય. ૨. ત્રીજી પદ્ધતિ એ છે કે વિચારના તત્ત્વના ઉપરજ મનને એકાગ્ર કરવું અને તેમાં તેનો લય કરવો. આ પ્રકારમાં આંતર સમાધિ થઈ જાય છે. અર્થાત્ ધ્યાનના વિષયમાં મન લય પામે છે. ૩. ત્રીજી પદ્ધતિ એ છે કે મનને તદ્દન નિરુપદ્રવ્ય કરી નોખવું. અર્થાત્ વિચારના પ્રવાહથી અલગ રહીને તેને જોયા કરવો તથા અંતમાં કેવળ શાંતિને માટેજ અનુભૂતિ આપવી. એ પ્રમાણે એકાગ્રતા થવા માટે અત્યાર સુધી આપણી પ્રકૃતિમાં જે અસત્ય એકાગ્રતા સ્થાપન થઈ છે તેનો આપણે ત્યાગ કરવો જરૂરનો છે. “હું” શરીર, પ્રાણ, મન છું. ” એવી અસત્ય એકાગ્રતાનો ત્યાગ કરવા માટે “હું” આ શરીર નથી, ” “હું” પ્રાણ નથી, ” “હું” મન નથી ” એવો અભ્યાસ સાધકે કરવો જોઈએ. એ પ્રમાણે એકાગ્રતા થતાં ભુદ્ધિથી પર રહેલા આત્માનો સાક્ષાત્કાર થવા માંડે છે. વિશુદ્ધિ અને એકાગ્રતા જોડે ત્યાગની પણ જરૂર છે. વિશુદ્ધિ, એકાગ્રતાથી, સત્યની સ્થાપના થાય છે; ત્યાગથી અસત્યોને દૂર કરી શકાય છે. ત્યાગ કરવામાં પૂર્ણજ્ઞાનયોગનો આદર્શ પ્રચલિત ત્યાગના આદર્શોથી, ભુદો છે. ધ્યાનનો અભ્યાસ કરતાં શાંતિનો જે અનુભવ સાધકને મળે છે તેને તે છોડવા માગતો નથી તેથી પણ તે ત્યાગ પ્રત્યે દોરાય છે, એવું પૂર્ણજ્ઞાનયોગમાં નથી. વળી, અંગન મોક્ષની ઇચ્છાથી પણ તે ત્યાગમાં ગેરાતો નથી. ખરેખર ત્યાગ અંતરમાંથી થવો જોઈએ. ઇન્દ્રિયોના વિષયો પ્રત્યે પ્રાણ તથા મનની આસક્તિનો; કર્મ તથા વિચારમાં આપણી પોતાની શક્તિનો, તથા આપણા ચેતન્યના કેન્દ્રમાંથી અહંતાનો ત્યાગ કરવાની ખાસ જરૂર છે. અંતમાં, સાત્વિકતાનો પણ સાધકે ત્યાગ કરવો જોઈએ એવું પૂર્ણજ્ઞાનયોગનું માનવું છે. યોગ સમય સુધી બાહ્ય સન્યાસ પણ કેટલાક સાધકોને માટે જરૂરનો હોય છે. પરંતુ એ કાંઈ યોગનો આદર્શ ગણાતો નથી.

એકાગ્રતામાં પણ નિષેધાત્મક સ્વરૂપે “હું” શરીર, પ્રાણ તથા મન નથી.” એવું સિદ્ધ થતાં “હું આત્મા, વિરાટ તથા સચ્ચિદાનંદ છું.” એવી નિષ્કાત્મક એકાગ્રતાનો અભ્યાસ પણ સાધકે કરવો જોઈએ. અંતે, આપણું એ ઉત્તમોત્તમ સ્વરૂપ-પ્રજ્ઞ-આપણને સર્વમાં દેખાશે. સોડહમનો સાક્ષાત્કાર થતાં તત્ત્વમસિ નો પણ અનુભવ થશે.

હવે, મુક્તિનો વિચાર કરીએ. આ મુક્તિ આત્મા નથી પરંતુ પ્રકૃતિનાં કાર્યોમાં ગુંથાયલા પુરૂષની છે. શરીર, પ્રાણ અને મનનાં બંધનોમાંથી મુક્ત થવા માટે “હું” આ શરીર નથી; શરીર તો પ્રકૃતિનું એક કાર્ય છે” એ વિચારને દૃઢ કરવાની જરૂર છે. શારીરિક બંધનોમાંથી સંપૂર્ણ મુક્તિ તો પ્રાણ ઉપર કાણ જામે ત્યારેજ મળી શકે. તેજ પ્રમાણે ચિત્તમાં લાગણી, આવશી તથા સૂક્ષ્મ પ્રાણનાં બંધનોમાંથી છૂટવા માટે “હું પ્રાણ નથી પરંતુ તેનાથી જુદો છું”—એવો અભ્યાસ કરી ચિત્તમાં તથા મનમાં પ્રાણ કેવી રીતે કાર્ય કરે છે તથા તેમાં અશુદ્ધિ કેવા પ્રકારે લાવે છે તે જોવું જોઈએ. પ્રાણનું અગાનમય કાર્ય વાસનાઓ ઉત્પન્ન કરવાનું છે, તેને બદલે શુદ્ધ રસગ્રહણવૃત્તિ અને ઇન્દ્રિયોના સર્વ સંસ્પર્શોને સમતાથી અને આનંદથી સ્વીકારવાની શક્તિ આવે ત્યારે પ્રાણનાં બંધનોથી મુક્તિ મળી ગણાય. મનમાં જે ઇન્દ્રિયસ્પર્શોને લીધે ઇચ્છા થાય છે તે કાર્યમાં પ્રાણની ઘણી મોટી અસર રહેલી હોય છે. વળી, ચિત્તમાં પણ જે લાગણીઓ અને ઉભરરઓ આવે છે તેમાં પણ પ્રાણની અશુદ્ધિ ઘણી મોટી ભાગ બજવે છે. અર્થાત્ “હું” મન નથી, એવો અનુભવ કરનાર પુરૂષ ચિત્ત તથા પ્રાણનાં સર્વે બંધનોથી મુક્ત થાય છે. તેનાથી આગળ “હું” કતાં નથી; પ્રકૃતિજ કમોંના કતાં છે” એવો અનુભવ કરતાં હેવટ “જીવાત્મા”નો સાક્ષાત્કાર થાય છે. મનુષ્યના વ્યક્તિત્વનો આધાર તેના ઉપર રહેલો છે. તેનો ત્યાગ કરવા માટે એક અખંડ આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવાની જરૂર છે. આપણું ચૈતન્ય પરમાત્મા ઉપર સ્થિર થવું જોઈએ એનો અર્થ એવો નથી કે સર્વે વસ્તુઓનો બાહ્ય સન્યાસજ થઈ જવો જોઈએ. ખરું છે કે આત્માનો સાક્ષાત્કાર થતાં પ્રથમ તો “જગત્ ભાષા છે-નિથ્યા છે” એવોજ અનુ-

બલ ધાય છે પરંતુ એ એકદેશીય હિતનો ત્યાગ કરનાં વિશ્વમાં-સંસારમાં સર્વત્ર નરનારાયણનો સાક્ષાત્કાર સાધકને ધાય છે. અને ત્યારપછી કર્મ કરવા માટે જ્ઞાનયોગીને અહંતાનાં બંધનની જરૂર રહેતી નથી.

હવે સિદ્ધિ અને જુક્તિ વિશે વિચાર કરીએ. સિદ્ધિ અર્થાત્ પૂર્ણતા, અને જુક્તિ એટલે સર્વ કરણોનું દિવ્ય કરણોમાં રૂપાંતર થયા પછી જીવનમાં આત્માની એ પૂર્ણતાનો આવિર્ભાવ કરવો તે. એ બંને ભૂમિકાઓ એક બીજાની પાછળ આનુક્રમમાં આવે એવું દાંધ નથી. તે બંને એક બીજા જોડે મિશ્રિત થઇ ગયેલી હોય છે. તેથી આપણે બંનેને એક સામગ્રીજ લક્ષ્ય. અહંતાનાં બંધનનો ત્યાગ થયા પછી સૌથી પ્રથમ વિરાટનો સાક્ષાત્કાર સાધકને ક્રમેક્રમે ધાય છે. તે સાક્ષાત્કાર સિદ્ધ થનાં સાધકની પ્રકૃતિનાં સર્વ કરણોનું વિરાટના સ્વરૂપમાં રૂપાંતર થઇ જાય છે. અર્થાત્ એવા સાધકનું શરીર, પ્રાણ અને મન, વિરાટ શરીર, વિરાટ પ્રાણ અને વિરાટ મનમાં રૂપાંતર પામી જાય છે. તેનામાં વિરાટ ચૈતન્ય જાગૃત થાય છે, અર્થાત્ “હું” પોતે વિશ્વ હું” એવી સંગા તેનામાં સતત જાગૃત રહે છે. આત્માની પૂર્ણતા વિશ્વમાં વ્યક્ત થવાને માટે પુરૂષ તથા પ્રકૃતિની જુદી જુદી ભૂમિકાની ખાસ જરૂર છે. જે એ પ્રમાણેનું હોત તે પૂર્ણતાને માટે બીજા લોકની અથવા મૃત્યુ પછીની ભૂમિકાની વાટ માણસને જોવી પડત; પરંતુ વેદ અને ઉપનિષદમાં અસ્તિત્વની જે ભૂમિકાઓ તથા આત્માનો આવિર્ભાવના જે પ્રકારો વર્ણવેલા છે તે પ્રમાણે જોતાં શરીર, પ્રાણ, મન, વિજ્ઞાન, સત્, ચિત્ત અને આનંદ એ અસ્તિત્વની સાત ભૂમિકાઓ છે. એ સાતમાં શર, અક્ષર અને પુરુષોત્તમ સ્વરૂપે આત્મા આવિર્ભાવ પામે છે, એટલુંજ નહિ પણ તેમાં વ્યક્તિ અને સમષ્ટિ, સગુણ અને નિર્ગુણ બ્રહ્મ વગેરેનો પણ સમાવેશ થઇ જાય છે. સામાન્ય રીતે સગુણ અને નિર્ગુણ વચ્ચે ભેદ રહેલો હોય એવી માન્યતા જન સમાજમાં પ્રચલિત છે; એ ભેદનું મુખ્ય કારણ તો મનની એક દેશીયતામાં રહેલું છે. સગુણ તથા નિર્ગુણ અને સાકાર તથા નિરાકાર બ્રહ્મ એ બંને અનંત સમ્યક્દાનંદનાં સ્વરૂપની બે બાજુઓ છે. કર્મોના બંધનોરૂપે જ્યારે પુરૂષ નિષ્ક્રિયતા અને અવિકારીપણું અનુભવી પોતાની

આંતર સાંતિમાં સ્થિત રહે છે ત્યારે તેને નિર્ગુણ.

બાહ્ય જીવનમાં જ્યારે સંપૂર્ણ ક્રિયાત્મકતા અનુભવી વિરાટ જ્ઞાન અને શક્તિને અનુભવે છે ત્યારે તેને સગુણ શક્તિનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. પૂર્ણ જ્ઞાનયોગનો સાધક પોતાના અંતરમાં નિર્ગુણની નિષ્ક્રિય સમતા અને બાહ્ય જીવનમાં સગુણનો નિરપેક્ષ આનંદ ઝોળી વખતે અનુભવી શકે છે. એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કર્યા પછી તેને વિશ્વમાં તથા વિશ્વથી પર રહેલા અનંત સત્ જ્ઞાને અસ્તિત્વનો, અનંત ચિત્ જ્ઞાને ચૈતન્યનો તથા નિરપેક્ષ આનંદનો અર્થાત્ સમ્યક્જ્ઞાનનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, પરંતુ મનોમય ભૂમિકામાં એ ચૈતન્યને સતત જાગૃત રાખવું અશક્ય છે, કારણ કે મન પરિમિત હોય હોયેા દૈતનેજ કારણ દરી શકે છે. એ સાક્ષાત્કારને સિદ્ધ કરવા માટે મનથી પર રહેલી વિજ્ઞાનની ભૂમિકા સાધકે પ્રાપ્ત કરવી નોંધવે. વિજ્ઞાન જાગૃત કરવાથી પ્રકૃતિના કરણોનું સંપૂર્ણ રૂપાંતર થઈ શકે છે, અને તે પ્રત્યેકનું સત્ય સાધકને પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યાં સુધી વિજ્ઞાનમય ભૂમિકાને સાધક પ્રાપ્ત કરતો નથી ત્યાં સુધી પ્રકૃતિનાં કરણોનું સંપૂર્ણ રૂપાંતર થવું અશક્ય છે. વિજ્ઞાન બુદ્ધિથી પર હોવાથી તેનું વર્ણન બુદ્ધિ દ્વારા રીતે આપી શકે ન અને તેનાથી પણ પર જે આનંદમય ભૂમિકા છે તેનું વાણીથી વર્ણન કરવું અશક્યજ છે, એટલે અહીં તેનો ઉદ્દેશ્ય કર્યા વગર વાચનાને પુસ્તકમાયીજ તે પ્રકરણો નોંધ દેવાની સૂચના કરીએ છીએ.

જ્ઞાનયોગ ગમે તેટલો બુદ્ધિને કેળવે એવો ઝીણવટ વાળો હોય તો પણ તે કેવળ તાત્વિક કોઈ વ્યવહારને માટે નિરપયોગી છે એવી સામાન્ય માન્યતા જન સમાજમાં પ્રચલિત છે. એ માન્યતા કાંઈ સંપૂર્ણપણે સત્ય નથી. મનુષ્યજાતિમાં જે અનેક મુશ્કેલી બધી પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થયા છે તેમાંના સાચી અગત્યનો પ્રશ્ન સામાજિક પુનર્ધટનાનો છે. યુરોપના તત્ત્વવેત્તાઓ પણ એ પ્રશ્નનો ઉદ્દેશ લાવવા વિચાર ચલાવી રહ્યા છે; સમાજસત્તાવાદી ટોલ્સ્ટોય યુરોપને એજ સંદેશો આપતો ગયો છે. બર-ટ્રાન્ડ રસેવે સામાજિક પુનર્ધટનાના સિદ્ધાંતો નિષે એક મનનીય પુસ્તક લખેલું છે. અમેરિકન પ્રજાની કહેવતી રજાંજાનાં જુદાં અંગનાં સામે

મહાત્મા ધૈર્યોએ પોતાનો જીવન અવાજ કાઢી વ્યક્તિના અંતરાત્માની સ્વતંત્રતા જાહેર કરી છે; કાર્લ માર્ક્સ જેવા મજૂરપક્ષના પ્રમુખોએ ધનવાન વર્ગના અન્યાય સામે થઇ પાશ્ચાત્ય પ્રજાના દુઃખોનું કારણ તેની અપૂર્ણ સામાજિક વ્યવસ્થા છે એવું જાહેર કર્યું છે. વળી જ્યાંસુધી એ અપૂર્ણ સામાજિક વ્યવસ્થામાં સમજાતું પરિવર્તન કરી સમાજની નવેસર રચના કરવામાં નહિ આવે ત્યાંસુધી યુરોપની મુશ્કેલીઓનો કદીપણ અંત નહિ આવે એવું યુરોપની છેલ્લી યાદવાસ્થળી પછી ધણાખરા વિચારકોના મનમાં હસવા લાગ્યું છે. યુરોપની પૂર્વમાં આવેલા રશિયાની રાજ્યગાદી ઉપરથી એકદમ સત્તા ધરાવનાર જીન્ડો ઝારને ઉચલાવી નાખી તેની સર્વ સત્તા ધારણ કરનાર સમાજ સત્તાવાદ (ઍલ્થોવિઝમ) અત્યારે યુરોપના સર્વ ધનિક અને અમીર વર્ગની ઝુંસરી નીચે કહેવાતી સ્વતંત્રતા બોગવનારી સર્વ પ્રજાઓના રાજ્યતંત્રને હાથગાવી રહ્યો છે. તેનું કારણ તેની રાજકીય અથવા લશ્કરી સત્તા નથી, પરંતુ જે નવીન સિદ્ધાંતો ઉપર તેણે પોતાના સમાજની વ્યવસ્થા રચી છે તે છે. અત્યાર-સુધી સર્વમાન્યપણે સ્વીકારાયેલા સમાજના સિદ્ધાંતોના ઍલ્થોવિઝમ સ્વીકાર કરવું નથી. એ સમજી ચળવળો ઉપરથી વિશ્વ વિચારની દિશા કંઈક અંશે આપણા ધ્યાનમાં આવી શકે છે. સમષ્ટિમાં જે એકના હજી સુધી મનુષ્યે પ્રાપ્ત કરી નથી તે પ્રાપ્ત કરાવવાનો ઉદ્દેશ કદાચ વિશ્વ પ્રકૃતિનો એ હોય એ બનવા જોગ છે. અત્યારસુધી જીવિ એ પ્રકૃતિનું ઉત્તમોત્તમ કરણ છે. તેનાથી પર રહેલા વિજ્ઞાનને સમષ્ટિમાં જાત કરવાનો ઉદ્દેશ વિશ્વ પ્રકૃતિનો હોય એવું લાગે છે. પ્રકૃતિના એ પ્રયત્નની પૂર્ણતા જ્યારે મનુષ્ય સમષ્ટિમાં એકજ વિરાટ આત્માનું દર્શન કરી પોતાની પ્રકૃતિનાં કરણોમાં પણ અદ્વૈત અનુભવે ત્યારેજ સિદ્ધ થઇ ગણાય. ધર્મ પ્રાપ્તિનો એ ઉત્તુ દષ્ટિ સમક્ષ રાખી ચંદ્રનગરમાં કેટલાક માણસો પૂર્ણયોગનો અભ્યાસ કરી રહ્યા છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ અદ્વૈતના સિદ્ધાંતને વ્યવહારમાં અનુભવીને નવીન આધ્યાત્મિક સમાજની રચના કરવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. સમષ્ટિમાં વિજ્ઞાન જાત કરવું એ પ્રકૃતિના પ્રયત્નની અંતિમદિશા હશે ખરી ? વિશ્વ પ્રકૃતિની અનંત અનંતતાઓમાં કઇ સ્થિતિને છેતરતી ગણવી ? પર્વતની ટેકરી પાછળ ઢંકાયેલી ટેકરીઓની પેઠે તે

અનંતતાઓમાં ખીજ અસંખ્ય અનંતતાઓ આવી રહી હોય તો તે કાણ જાણી શકે? આપણે તો જીવન એ પ્રકૃતિનો યોગ છે એ સ્વીકારીને વિશ્વ પ્રકૃતિની ઉત્ક્રાંતિમાં સમન્વય દૃષ્ટિથી યોગ માર્ગનું અનુસરણ કરી તેની ગતિને સહાયબૃત યવું એટલું જ કરી શકીએ, અને એ રીતે ઇશ્વરકૃપાથી સમગ્ર મનુષ્ય જાતિમાં કદાચ સામ્યયુગનો ઉપાય થાય પણ ખરો.

મારા એક મિત્ર મને પૂછ્યું, “ આ પુસ્તક વાંચી બંધ કરીએ ઇશ્વર આવી મળે ખરો કે ? ” એનો જવાબ તો એ હોય શકે કે “ પુસ્તકોના વાચનથી ઇશ્વર મળતો નથી. ” જો તે પ્રમાણે યત્ન હોત તો ઘણાંયે શુષ્ક પડિતો તેને પ્રાપ્ત કરી શક્યા શક્યા હોત. પુસ્તકનો હેતુ માત્ર માર્ગ દર્શાવવાનો છે. એવા મિત્રને હું પુછીશ કે “ તમે પૃથ્વીનો નકશો જુઓ છો એટલે આખી પૃથ્વીના સર્વ ભાગોનું જ્ઞાન તમને થઈ જાય છે ? અથવા તો રહેલો નકશો જોવાથી મુસાફરી કરવાની જરૂરિયાત રહેતી નથી શું ? ” ઇશ્વર પ્રાપ્તિને અર્થે સ્વીકારતા યોગમાર્ગનું પણ તેવું જ છે. બુદ્ધિપૂર્વક તેનો ઉદ્દેશ, તત્ત્વજ્ઞાન, પદ્ધતિ વગેરે જાણ્યાથી મનના સંશયો દૂર થઈ જઈ યોગ સાધનાનો માર્ગ ખરાબર બુદ્ધિમાં ઉતરે છે અને તેથી યોગના અભ્યાસમાં ઘણી સરળતા થઈ જવાનો સંભવ છે.

- અહીં એક સૂચના કરી લેવાનું યોગ્ય ધારું છું. પૂર્ણયોગમાં જીવનનો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે એનો અર્થ એવો નથી કે સંસારની સર્વ દુઃખ વાસનાઓમાં રચ્યા પચ્યા રહી અમે પૂર્ણયોગનો અભ્યાસ કરીએ છીએ એવી ખોટી માન્યતા મનમાં ધારણ કરવી. સંસારના સ્વીકારનો અર્થ સ્વાર્થને માટે, કામનાઓને સંતોષીને તથા ઇન્દ્રિયોના ભોગો ભોગવી જીવનમાં હુબ્ધ થઈ રહેવું એવો થતો નથી, પરંતુ જીવનના એકેએક કાર્યદ્વારા પ્રભુ પ્રાપ્તિનો ઉદ્દેશ રાખી જીવનમાં ઉત્કૃષ્ટ વ્યાકુળતા, ઉચ્ચ શક્તિ, દૃઢ નિશ્ચય અને સંપૂર્ણ એકનિષ્ઠા પ્રગટાવવાં એવો થાય છે. વ્યક્તિનાં પ્રયત્નની પ્રાધાન્યવાળી એ સાધકાવસ્થાને વટાવી, પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર ક્યાં પછી સંસારના સ્વીકારનો અર્થ અધોગતિને પામવું એવો થતો નથી પરંતુ પ્રભુની દિવ્યશક્તિને પોતાના વિશુદ્ધ આધારદ્વારા

સંસારમાં પ્રભુનાં કાર્યો કરવા માટે રેલાવવી એવો થાય છે. શ્રી રામ-
 કૃષ્ણ પરમહંસ સાધકને માટે હેતુક વ્યાકુળતાની અંગત્ય દમોદરાં આંત્ર્ય
 પૂર્વક જણાવતા. તેઓ કહેતા, “ શ્રી, પુત્ર, ધન વગેરેને માટે ધડો
 બરીને આંસુ પાડો છે. પ્રભુને માટે કેમ દિવસ એક પણ આંસુ પાડ્યું
 છે ? ” ખરેખર ! જ્યાં સુધી એવી વ્યાકુળતા પ્રાપ્ત થાય નહિ ત્યાં
 સહાયતાથી જુદીએ સ્વીકારેલા સિદ્ધાંતોનું અનુસરણ થાય નહિ ત્યાં સુધી
 પુસ્તકોનું કેવળ વાચન કરી પ્રભુ પ્રાપ્તિની આશા રાખવી નિરર્થક છે.

જે ચમ્પિની પ્રેરણાથી આ કાર્ય શરૂ થયું અને જેની પ્રેરણાથી તે
 સમાપ્તિને પામ્યું તે ચમ્પિતને આ પ્રયત્ન અર્પણ થાયો ! હરિઃ ઓ
 સત્ત્વ સત્ત્વ

અબ્બાસાલ પુરાણી.

અનુક્રમણિકા.

મકરણ-૧ જ્ઞાનનો ઉદ્દેશ-જ્ઞેય.

પા. ૧-૧૬

જ્ઞાનમાર્ગની અગત્ય, કર્મયોગની અગત્ય પા. ૪; પૂર્ણયોગની દૃષ્ટિએ જ્ઞાનયોગ પા. ૫; ક્રેય પા. ૬; જુનામત પ્રમાણે જ્ઞાનયોગ, તેમાં કર્મનો ત્યાગ પા. ૭; જુના મતની એકદેશીયતા પા. ૮; વિચાર અને શક્તિ પા. ૯; સર્વ દરજ્જાની પૂર્ણતા જરૂરી પા. ૧૦; પૂર્ણયોગના જ્ઞાનમાર્ગની પદ્ધતિ પા. ૧૧; ક્રેય અને જ્ઞાન પ્રાપ્તિ પા. ૧૨; વ્યક્તિની પૂર્ણતા પા. ૧૩; શરીર, પ્રાણ અને મનથી પર રહેલો આત્મા, તેજ વિશ્વમાં જલ્દી હલવાય છે પા. ૧૪; પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ પા. ૧૫, જ્ઞાનમાર્ગની ત્રણ શક્યતાઓ પા. ૧૬; આત્માને સત અને આવિર્ભાવ બંને સ્વરૂપે જાણવો પા. ૧૭.

મકરણ-૨ જ્ઞાનાવસ્થા.

પા. ૨૦-૩૯

જ્ઞાનાવસ્થા, જ્ઞાન એટલે શું ? પા. ૨૧; જીવનનું અંતિમ દરજ્જા આત્મા છે પા. ૨૨; ઉદ્વિધાની પરિમિતતા, યોગનો ઉદ્દેશ, ઉદ્વિધાતીત જ્ઞાન પા. ૨૩; જ્ઞાનના સાધનો વિચાર, વિવેક પા. ૨૪; “ દૃષ્ટિ ” એટલે શું ? પા. ૨૫; સાક્ષાત્કારની સામિતી પા. ૨૬; “ દૃષ્ટિ ” પછી સાક્ષાત્કાર પા. ૨૬; અદ્વૈત, યુરોપના કવિને સમાધિ અનુભવ પા. ૩૦; પૂર્ણયોગમાં જ્ઞાનાવસ્થા પા. ૩૧.

મકરણ-૩ વિશુદ્ધ જુદ્ધિ

પા. ૩૩-૫૦

જ્ઞાનાવસ્થાની વ્યાખ્યા પા. ૩૫; આત્મપ્રગતિમાં ત્રણ બે ભૂમિકાઓ પા. ૩૬; જુદ્ધિની વિશુદ્ધિ પા. ૩૭; જુદ્ધિ એટલે શું ? પા. ૩૮; દૃષ્ટિ ને જુદ્ધિ વચ્ચેનો ભેદ પા. ૩૯; જુદ્ધિની અશુદ્ધિના ત્રણ કારણો પા. ૪૧; આત્મજ્ઞાન માટે જુદ્ધિની સંપૂર્ણ શાંતિની જરૂર પા. ૪૫.

મકરણ-૪ એકાગ્રતા.

પા. ૫૧-૬૪

આપણા કારણોની સ્થિતિ પા. ૫૪, એકાગ્રતાની ત્રણ સમિતિઓ પા. ૫૫; સમાધિ ધ્યાન અને હકકાર જપ પા. ૫૭, પૂર્ણયોગનો સાક્ષાત્કાર થો પા. ૫૮; પૂર્ણયોગમાં ધ્યાન સમાધિ, દિવ્ય તપસ્વિ એટલે શું ? વિચારમાં એકાગ્રતા ને સમાધિ પા. ૫૯; પ્રજુની એકાગ્રતા અને વિરોધમાં આવિર્ભાવ પા. ૬૧; પૂર્ણયોગમાં એકાગ્રતા પા. ૬૨.

અકરણ-૫ ત્યાગ.

પા. ૧૫-૮૪

ત્યાગની અમત્ય, પ્રાચીન ત્યાગભાવના પા. ૧૮; ત્યાગવૃત્તિ ધવાનાં
નુહાં લુહાં ચાર કારણો પા. ૬૬; પૂર્ણયોગ ત્યાગનું સ્થાન પા. ૭૩; વિશ્વ-
જ્વનનો સ્વીકાર પા. ૭૨; ત્યાગ માત્ર એક સાધન છે, આંતર ત્યાગની ત્ર્યમ્બકા
પા. ૭૩; અહંતાને ત્યાગ પા. ૭૪; અહંતાના ત્યાગની મુશ્કેલીઓ પા. ૭૫;
અહંતાને જલ્પવાની મુશ્કેલી પા. ૭૭; ખર્ચ ધારણ અંતરમાં છે પા. ૭૮; સારા
અને નકારાનો ત્યાગ પા. ૮૦.

અકરણ-૬ જ્ઞાનયોગની સાધનાનો સમન્વય.

પા. ૮૫-૯૭

જ્ઞાનયોગનો ઉદ્દેશ પા. ૮૭; આપણું અજ્ઞાન પા. ૮૮; માનસિક પ્રકૃતિ
જોડે એકતા પા. ૮૯; મનોમય પુરુષનું અજ્ઞાન પા. ૯૦; વિરાટનું અસ્તિત્વ
પા. ૯૧; સર્વ અજ્ઞાનનો ત્યાગ પા. ૯૨; આકારા શ્રદ્ધા; લીલાનું રહસ્ય પા.
૯૪; પૂર્ણયોગમાં જ્ઞાનનો સાક્ષાત્કાર પા. ૯૬; પોતાનામાં અને સર્વમાં
આત્મા પા. ૯૭.

અકરણ-૭ શરીરનાં બંધનમાંથી મુક્તિ.

પા. ૯૮-૧૦૯

મૂળ સ્વભાવનું સ્મરણ પા. ૯૮; શરીરથી મનને વિખૂટું પાડવાનો અ-
ભ્યાસ પા. ૧૦૦; વિખૂટાપણાનો સાક્ષાત્કાર પા. ૧૦૧; મન અને શરીર વચ્ચે
બેઠે, પુરુષનું આધિપત્ય પા. ૧૦૨; ભૌતિકશાસ્ત્રોની અશ્રદ્ધા અને યોગના અનુ-
ભવો પા. ૧૦૩; એકાંતની અગત્ય પા. ૧૦૪; સૂક્ષ્મ નિષ્કર્મ ખીન જરૂરી
પા. ૧૦૫; મિતાચાર પા. ૧૦૬; સૂક્ષ્મ શરીર પર પ્રાણનો કાબુ, મૃત્યુના
ભયનો ત્યાગ પા. ૧૦૭.

અકરણ-૮ ચિત્ત અને મનનાં બંધનમાંથી મુક્તિ.

પા. ૧૧૦-૧૨૪

પ્રાણશક્તિનું સૂક્ષ્મ અને સૂક્ષ્મ કાર્ય પા. ૧૧૨; પ્રાણશક્તિ અને
મનનું ખર્ચ કાર્ય પા. ૧૧૩; ચિત્તનો મૂળ ધર્મ પા. ૧૧૪; બુદ્ધિ અથવા વિચાર
શક્તિનો મૂળ ધર્મ, અહંતાનું મૂળ પા. ૧૧૫; સાક્ષીત્વ વાળો મનોમય પુરુષ
પા. ૧૧૬; તેનું પ્રભુત્વ, ચિત્તના સમન પછી કરજોનું રૂપાંતર પા. ૧૧૭; ખરી
સમતા, વિચારમાંથી કામનાઓને બાતલ કરવી પા. ૧૧૯; શક્તિનો ઉપયોગ ને
વિજ્ઞાનની જાગૃતિ પા. ૧૨૦.

અકરણ-૯ અહંતામાંથી છુટકારો.

પા. ૧૨૫-૧૪૧

અહંતાનું અંતિમ સત્ય પા. ૧૨૭, અહંતાથી પર રહેલું તત્ત્વ પા.

૧૨૮; વ્યક્તિત્વ અને સમર્થિ જનિતી પા ૧૨૯ સત્ય પા. ૧૨૯; અદંતનો ખરો પાયો છાત્મભાવ પા. ૧૩૦; છાત્મભાવ ૧૪૧ અને અંતિમ આદ્યમ મિત્ર આદ્યમ પા. ૧૩૨; અદેવની અગત્ય પા. ૧૩૩; અદેવનો સાક્ષાત્કાર પા. ૧૩૪; અધુર અંતરિક્ષા અને અદંતનો દષ્ટ પા. ૧૩૫; પ્રાચીન જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો આદ્યમ પા. ૧૩૬; માયાવાદનું મૂળ પા. ૧૩૭; માયા પછીનો આધ્યાત્મિક અનુભવ પા. ૧૩૮; નરન.શવજન્મ કાળ અને વિશ્વ લીલા પા. ૧૩૯.

પ્રકરણ-૧૦ વિશદ્વેદનો સાક્ષાત્કાર.

પા. ૧૪૨-૧૫૪

આત્મા અને વિશ્વનો પારસ્પર સંબંધ, આત્મભાવની અસ્પષ્ટતા પા. ૧૪૨; વિશ્વ ઇવનનું મિથ્યાત્વ પા. ૧૪૫; ઇવનની કૃત્રી, સર્વ પ્રાણીઓ ભેડે અદેવ પા. ૧૪૬; વિશદ્વેદ ચેતન્યનો સાક્ષાત્કાર, સર્વમાં એક આત્મા ભેવાના ઢવાયો પા. ૧૪૮; વિશદ્વેદના સાક્ષાત્કારની ત્રણ ભૂમિતિઓ, આશરો બદલેવાનો અવધાન પા. ૧૪૯; નામ રૂપાત્મક વિશ્વનું સત્ય પા. ૧૫૦; વિશદ્વેદનો આચિ-ર્ભાવ, આપણું સરીર, પ્રાણ અને મન વિશદ્વેદ પા. ૧૫૧; વિશદ્વેદનો આત્મા સ્વાયં અને આનિર્ભાવ રૂપે સાક્ષાત્કાર ૧૫૨.

પ્રકરણ-૧૧ આનિર્ભાવના પ્રકાર.

પા. ૧૫૫-૧૬૧

આત્મજ્ઞાનમાં બૌદ્ધિક સામ્રાજ્યનો સમાવેશ પા. ૧૫૬; જુદીથી પર સત્ય જ્ઞાન પા. ૧૫૮; સમર્થિ તથા વ્યક્તિમાં અનંત, વિશિષ્ટાદેવમાં રહેલું સત્ય પા. ૧૫૯; આત્મા અને તેના આનિર્ભાવને ભજવાની અમત્ય પા. ૧૬૦; ઇશ્વા-દેવના ભક્તિમાર્ગનું સત્ય પા. ૧૬૧; પૂર્વેયોગનું શબ્દચિહ્ન, દેવ અદેવની એકતા પા. ૧૬૨; પ્રાપ્તના ત્રણ સ્વરૂપો ક્ષર, અક્ષર, અને વૈત્તમ પા. ૧૬૩; સચ્ચિદ્વિનિર્ગુણનો એક અને તેનાથી પર પ્રાપ્તોત્તમ પા. ૧૬૪; પ્રભુ અને સિદ્ધમાં એક, પા. ૧૬૫; સંપૂર્ણ અદેવનું પરિજ્ઞાન પા. ૧૬૬.

પ્રકરણ-૧૨ સમિચ્છાદાનનો સાક્ષાત્કાર.

પા. ૧૬૭-૧૭૬

તત્ત્વજ્ઞાનનો દેવ પા. ૧૬૮; જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો અંતિમ વહેણ અને તેની વપ-યોગિતા પા. ૧૭૦; સર્વ શુભોપી સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ, તેને પ્રાપ્ત કરવાની જરૂર પા. ૧૭૧; ખરો સાક્ષાત્કાર કયો ? પા. ૧૭૨; તે એક અનંતની ખુબી, સર્વ વ્યાપી સમિચ્છાદાન પા. ૧૭૩; તેનો સાક્ષાત્કાર પા. ૧૭૪; ચિત્-ચેતન્ય એટલે શું ? પા. ૧૭૫; મનુષ્યમાં જુદી જુદી ચેતન્યની ભૂમિતિઓ, મનની વચ્ચે ચેતન્યની ક્ષણો પા. ૧૭૬; વિજ્ઞાન મન, પ્રાણ વિગેરે ચેતન્યનાં કાર્ય ઠ. પા. ૧૭૭; સર્વ વ્યાપી આનંદ, અજ્ઞાનનું કારણ પા. ૧૭૮; છાત્મભાવની સરીર, મન ભેડે એકતા પા. ૧૭૯.

• પ્રકરણ-૧૩ મનોમય પ્રાણીની મુશ્કેલીઓ.

પા. ૧૮૦-૧૮૨

કેવળ સત્ નદિ પણ સચ્ચિદાનંદ, સચ્ચિદાનંદના સાક્ષાત્કારના બે પ્રકાર પા ૧૮૨, મન પ્રાણ શરીર છાત્રી તેમને પાછાં સચ્ચિદાનંદમાં ધારણ કરવાં પા ૧૮૩, મનોમય ભૂમિકાની મુશ્કેલીઓ, મનોમય અને વિજ્ઞાનમય ભૂમિકામાં ભેદ પા. ૧૮૪, મનથી પરનો સાક્ષાત્કાર અને તેમાં પરિમિતતા, મનથી સચ્ચિદાનંદનો સાક્ષાત્કાર પા. ૧૮૬, પરિમિતતા, મનનો લય પા ૧૮૭, સમાધિ દશાના સાક્ષાત્કારની અપૂર્ણતા પા. ૧૮૮, ચૈતન્યનું પરિવર્તન અને મનનું રૂપાંતર, જ્ઞાનીને જાગૃત સમાધિ પા ૧૮૯, પૂર્ણયોગનો આદર્શ પા ૧૯૦, મનની પરિમિત દ્વૈતપ્રધાન સ્થિતિ પા ૧૯૧, દ્વૈત અદ્વૈતને સામઠાં ધારણ કરવાની શક્તિ પા. ૧૯૨.

પ્રકરણ-૧૪ નિષ્ક્રિય અને સક્રિય છદ્મ

પા. ૧૮૩-૨૦૭

આત્મવિકાસના બે માર્ગો, ૧ જીનો, ૨ જાધ્યાત્મિક પા ૧૯૫, અસ-
ત્યોમાથી પાછા ફર્યા પછી સાક્ષાત્કારની પ્રથમ ભૂમિકા પા ૧૯૬, પૂર્ણયોગના
જ્ઞાનયોગમાં સર્વ બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર અને વિશ્વજીવન પા ૧૯૭, સચ્ચિદાનંદ
ના સક્રિય, નિષ્ક્રિય, સાખ્ય અને વેદાંતની એકતા પા ૧૯૮, સંપૂર્ણ નિષ્ક્રિ-
યતાનો આદર્શ, સંપૂર્ણ નિષ્ક્રિયતા સાથે સંપૂર્ણ ક્રિયાત્મકતા પા ૧૯૯,
સંપૂર્ણ નિષ્ક્રિયતા સાથે પૂર્ણ ક્રિયાત્મકતાની શક્યતા પા ૨૦૦, વિશ્વમાં
કાર્ય કરતા વિરાટ શક્તિ અને જ્ઞાન, યોગીમાં તેમનું કાર્ય પા ૨૦૧
પૂર્ણયોગમાં સચ્ચિદાનંદ, નિર્ગુણના વિરોધનું નિરાકરણ પા ૨૦૨, સચ્ચિદાનંદ
નું કાર્ય પા ૨૦૩, માનસિક એકદેશીયતા પા ૨૦૪, તે બેનો ખરો સબધ
વ્યવહારમાં પતન થવાનો ભય અને તેનો ઉપાય પા ૨૦૫, સચ્ચિદાનંદન
બે સ્વરૂપો પા ૨૦૬

પ્રકરણ-૧૫ વિરાટનું ચૈતન્ય

પા ૨૦૮-૨૨૧

જીવાત્માનો સાક્ષાત્કાર, પરાત્માની જાણ અને વિરાટ ચૈતન્યનું સ્થાન
પા ૨૧૦, સાત અક્ષરમાં વિરાટનો પાયો પા ૨૧૧, વિરાટ ચૈતન્યનું કાર્ય
પા ૨૧૨, વ્યક્તિ અને વિરાટનો સબધ પા ૨૧૪, સચ્ચિદાનંદની વ્યાખ્યા
વ્યક્તિનું અપૂર્ણ ધોરણ પા ૨૧૫, વિરાટનું ધોરણ પા ૨૧૬, તેમાં પણ
મનની પરિમિતતા પા ૨૧૭, નિષ્ક્રિયતા અને શક્તિને બદલે સક્રિયતા અ-
દિગ્ય લીધા પા ૨૧૮ વિરાટ ચૈતન્ય પ્રાપ્ત કરવાનો ખીલો માર્ગ પા. ૨૧૯
વિરાટમાં આત્મા તથા કર્ણોની સમતા પા ૨૨૦, વિજ્ઞાન જાગૃતિની જરૂર પા ૨૨૨

અકરણ-૧૩ અદ્વૈત.

જ્ઞાનયોગની બે ભૂમિકાઓ પા. ૨૨૬; સમ્યક્જ્ઞાનની એકતા, પૂર્ણ અદ્વૈત પા. ૨૨૭, સમ્યક્જ્ઞાનની વ્યક્ત અસ્તિત્વના રૂપો પા. ૨૨૬; પૂર્ણયોગમાં બીજી સાક્ષાત્કાર, રૂપાતર યથા માટે વિજ્ઞાનની જરૂર પા. ૨૩૦, મનની પરિમિતતા પા. ૨૩૧; વિજ્ઞાનનું કાર્ય પા. ૨૩૨, જ્ઞાનયોગમાં ત્રિમાર્ગની એકતા પા. ૨૩૩, જ્ઞાનયોગ અને કર્મ યોગનું અદ્વૈત, જ્ઞાનમાં ભક્તિયોગની પરાકાષ્ઠા પા. ૨૩૪, પૂર્ણયોગમાં સર્વત્ર પ્રજ્ઞ પા. ૨૩૫

અકરણ-૧૭ પુરુષ અને પ્રકૃતિ.

પા. ૨૩૬-૨૫૨

મનુષ્યના સર્વ પ્રયત્નોની અંતિમ દશા પા. ૨૩૮, પરાતપર અને આત્મિકતા બંનેની એકતા પા. ૨૩૯, પુરુષ અને પ્રકૃતિનું ક્ષેત્ર પા. ૨૪૦, જીવનમાં પ્રત્યક્ષ ક્ષેત્રભાવ પા. ૨૪૧; અસ્તિત્વની બે ભૂમિકાઓ પા. ૨૪૨, પ્રકૃતિની સત્તા પા. ૨૪૩, પ્રકૃતિથી પર ભૂમિકા પા. ૨૪૫, પુરુષનું સાક્ષીત્વ પા. ૨૪૬, પુરુષ ભરતી બોલતા અને ધમ્મર પા. ૨૪૭, પુરુષ અનુમનતા પા. ૨૪૮, પ્રકૃતિ ઉપર પુરુષનો કાબુ પા. ૨૪૯, પુરુષ પ્રકૃતિનો ખરો સબધ પા. ૨૫૦

અકરણ-૧૮ આત્મા અને તેનો મોક્ષ.

પા. ૨૫૨-૨૬૮

પૂર્ણયોગનો ઉદ્દેશ પા. ૨૫૪, સર્વત્ર એક સમ્યક્જ્ઞાન પા. ૨૫૫, ક્ષેત્રમાં સમ્યક્જ્ઞાનનું સનાતન અદ્વૈત, સમ્યક્જ્ઞાનની દ્વિવ્ય પ્રકૃતિ, તેની પ્રાપ્તિ પા. ૨૫૬; વ્યક્તિત્વનું મહત્વ અને ખરું વ્યક્તિત્વ પા. ૨૪૭ મોક્ષ એટલે શું ? પા. ૨૫૬, મોક્ષના પ્રચલિત ખ્યાલો પા. ૨૬૦, વ્યક્તિત્વની પરાકાષ્ઠા પા. ૨૬૧, અર્હંતાની મુક્તિની એકદેશીયતા પા. ૨૬૨, ત્રિમાર્ગની વાસ્તવિકતા પા. ૨૬૪, આધ્યાત્મિક એકદેશીયતાનો ત્યાગ પા. ૨૬૫, મુક્તિના ત્રણ પગલા પા. ૨૬૬; મુક્ત આત્માની સ્થિતિ પા. ૨૬૭

અકરણ-૧૯ અસ્તિત્વની ભૂમિકાઓ

પા. ૨૬૯-૨૮૬

વર્તમાન ભૂમિકાથી પર ભૂમિકાઓ પા. ૨૭૩, પ્રાચીન જ્ઞાનયોગનો ઉદ્દેશ, પૂર્ણયોગમાં સર્વ ભૂમિકાઓનો સ્વીકાર પા. ૨૭૪, મૂળ આધ્યાત્મિક વિદ્યા પા. ૨૭૫, અસ્તિત્વની સાત ભૂમિકાઓ પા. ૨૭૬, ભૂમિકા એટલે શું ? અને વિશ્વજીવન શું છે ? પા. ૨૭૭, ઉત્ક્રાંતિની દિશા, ઉત્ક્રાંતિમાં નડતી શરીર પ્રાણની મુશ્કેલીઓ પા. ૨૭૮, મનની મુશ્કેલીઓ પા. ૨૭૯, વર્તમાન સ્થૂળ જીવનની અપૂર્ણતા અને ઉચ્ચ ભૂમિકાની પ્રાપ્તિ પા. ૨૮૦, ત્રણ સાધ્યતાઓ

૨૮૧; પ્રાણમયભૂમિકા પા. ૨૮૨; સ્વર્ગ નર્કની ભાવનાઓ પા. ૨૮૩, પ્રાણમય સૂક્ષ્મ વ્યક્તિઓનું અસ્તિત્વ પા. ૨૮૪, સ્થૂળ ભૂમિકાથી પર ભૂમિકાની સંક્યતા પા. ૨૮૫; મનોમય ભૂમિકા પા. ૨૮૬, મનથી પર ભૂમિકાઓ પા. ૨૮૮

અકરણ્ય-૨૦ ત્રિવિધ પુરુષ.

પા. ૨૯૦-૩૦૨

વ્યક્તિનું વિશ્વમા સ્થાન પા. ૨૯૨, પ્રાણસમાં રહેલું સ્વાનુભાવ પૂર્ણ ચૈતન્ય પા. ૨૯૩, ધર્મ એટલે શું ? અને તેની વિવિધતા પા. ૨૯૪, ધર્મ અને યોગ પા. ૨૯૬, અન્નમય પુરુષ પા. ૨૯૮, અન્નમય કોષ ઉપર કાણુ પા. ૨૯૯, પ્રાણમય પુરુષની પ્રાપ્તિ પા. ૩૦૦; મનોમય ભૂમિકા. પા. ૩૦૧.

અકરણ્ય-૨૧ સુકિતનું સ્થાપન

પા. ૩૦૩-૩૧૪

સામાન્ય સ્થિતિ પા. ૩૦૫; અન્નમય પુરુષ પા. ૩૦૬, પ્રત્યેક ભૂમિકાની એકદેશીય પ્રાપ્તિ પા. ૩૦૭, પ્રાણમય પુરુષ પા. ૩૦૮, પ્રાણમય ભૂમિકાની પ્રાપ્તિ પા. ૩૦૯; મનોમય પુરુષ પા. ૩૧૦, મનોમય ભૂમિકા પા. ૩૧૧; વિજ્ઞાનમય કોષનું કાર્ય પા. ૩૧૨.

અકરણ્ય-૨૨ વિજ્ઞાન

પા. ૩૧૫-૩૨૮

વિજ્ઞાનમય ભૂમિકાની અગત્ય પા. ૩૧૭, વિજ્ઞાન છુદ્ધિ નથી, તે કેવળ ચૈતન્યધન નથી પા. ૩૧૮, અંતરજ્ઞાન અને વિજ્ઞાનમાં ભેદ પા. ૩૨૦, અંતરજ્ઞાન અને છુદ્ધિ પા. ૩૨૨, વિજ્ઞાન, મન, પ્રાણ અને સારીર પા. ૩૨૩, વિજ્ઞાન અને છુદ્ધિના કાર્યમાં ભેદ પા. ૩૨૪, વિજ્ઞાન જ્ઞાન અને શક્તિ સ્વરૂપ છે, તે સૂર્ય છે, તે પ્રભુપતિ છે પા. ૩૨૭, વિજ્ઞાનની ત્રણ શક્તિઓ પા. ૩૨૮

અકરણ્ય-૨૩ વિજ્ઞાનમય ભૂમિકા

પા. ૩૩૩-૩૪૧

મન અને વિજ્ઞાનની ભૂમિકાઓ પા. ૩૩૨, વિજ્ઞાનનું સ્થાન પા. ૩૩૪, વિજ્ઞાનમાં ચૈતન્ય પા. ૩૩૫, વિજ્ઞાનમાં ભૂમત અત્ત ચૈતન્ય, સર્વ કરણોનો સ્વીકાર પા. ૩૩૬, વિજ્ઞાનમાં જ્ઞાન અને શક્તિની એકતા પા. ૩૩૮, વિજ્ઞાનમાં ચિત્તનું રૂપાંતર પા. ૩૩૯, વિજ્ઞાનની શક્તિઓ પા. ૩૪૦, વિજ્ઞાન એજ ધર્મવરનું કાર્ય પા. ૩૪૧.

અકરણ્ય-૨૪ વિજ્ઞાન અને આનંદ.

પા. ૩૪૨-૩૫૫

વિજ્ઞાનથી પર આનંદ, સર્વ ભૂમિકામાં આનંદ પા. ૩૪૪, મન અને વિજ્ઞાન પા. ૩૪૬, વિજ્ઞાનમય અવસ્થા પા. ૩૪૭, વિજ્ઞાનનું કાર્ય પા. ૩૪૮, વિજ્ઞાન અને આનંદ પા. ૩૪૯. વિજ્ઞાન અને આનંદ નબળો ભેદ પા. ૩૫૦.

આનંદમય ભૂમિકાનું વર્ણન પા. ૩૫૧; છવનનો તથા વિશ્વનો ત્યાગ કરવાની ઇચ્છા પા. ૩૫૨; આનંદમય પ્રકૃતિ પા. ૩૫૪; આનંદમય કાષ્ઠમાં પુષ્પ ફૂલનો પ્રકૃતિ પા. ૩૫૫.

અકરણ-૨૫ વિદ્યા અને અવિદ્યા.

પા. ૩૫૬-૩૬૬

જ્ઞાનયોગનો પ્રથમ ઉદ્દેશ પા. ૩૫૮; જ્ઞાનયોગનો બીજો ઉદ્દેશ પા. ૩૫૯; વિદ્યા અને અવિદ્યા પા. ૩૬૦; અવિદ્યામાં પ્રભુનું જ્ઞાન પા. ૩૬૧; વિદ્યા અવિદ્યાનો ભેદ પા. ૩૬૩; વિદ્યાનાં સાધનો, ૧ શુદ્ધિ, ૨ એકાગ્રતા, ૩ અદ્વૈત પા. ૩૬૪; અવિદ્યાની કાર્યપદ્ધતિ. પા. ૩૬૫; યોગની પદ્ધતિ અનિવાર્ય. પા. ૩૬૬; પૂર્ણયોગમાં અવિદ્યાનો સ્વીકાર પા. ૩૬૮.

અકરણ ૨૬ સમાધિ.

પા. ૩૭૦-૩૮૧

યોગમાં સમાધિની અગત્ય. પા. ૩૭૨; જાગૃત, સ્વાપ્ન અને સુષુપ્ત, દુરીય ચારેની વ્યાખ્યા પા. ૩૭૩; સમાધિનું વર્ણન પા. ૩૭૪, સ્વપ્નાવસ્થાનું વર્ણન પા. ૩૭૫; સ્વપ્નાવસ્થાની પ્રાપ્તિ પા. ૩૭૬, સ્વપ્નાવસ્થાનાં અનુભવો પા. ૩૭૭; જાગૃત પર સમાધિનો કાષ્ઠ પા. ૩૭૮; જ્ઞાનાવસ્થા અને સુષુપ્તિ એટલે શું ? પા. ૩૮૦; પૂર્ણયોગમાં સમાધિનો ઉપયોગ પા. ૩૮૧.

તમારા ઘરના માથા શાશુગારરૂપે

થોડાંક પુસ્તકો.

મહાત્મા ગાંધીજીનું જીવન (સચિત્ર)	રૂ. ૪
હિંદુસ્તાનના દેવો. (સચિત્ર)	રૂ. ૪
હિંદી રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસનો ઇતિહાસ.	
પ્રથમ ખંડ (સચિત્ર)	રૂ. ૫
ખંડ બીજો (સચિત્ર)	રૂ. ૩
વિશ્વભારતી (સચિત્ર)	રૂ. ૧

લખો—

હુહાણામિત્ર સ્ટીમ પ્રેસ,
વડોદરા.

પૂર્ણ યોગ

અંક ૨ જો.

જ્ઞાનયોગ.

પ્રકરણ ૧ હું. ૫૫કરણ.

આગલા પ્રકરણોમાં કર્મયાત્રાદ્વારા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ રીતે યાવ
 છે તથા પુરોષોત્તમ અને તેની પ્રકૃતિનાં કાર્યો કેવી રીતે સમજાય છે
 તે આપણે જોઈએ. વળી, કર્મના સ્વાભાવી રૂપે પ્રજ્ઞની સક્રિય મેળવણીને
 સર્વ કર્મો પ્રજ્ઞને યજ્ઞ રૂપે કેવી રીતે અર્પણ કરવામાં આવે છે તેપણ
 આપણે જોઈએ.

એ પ્રમાણે કર્મયાત્રાથી જ્ઞાન અને સક્રિયતા ફળની પ્રાપ્તિ યજ્ઞ રૂપે
 છે ખરી, તેપણ પ્રત્યેક માર્ગમાં જુદી જ પદ્ધતિ હોય છે. “ સાધકે કયા
 માર્ગથી યાત્રાની શરૂઆત કરવી ? ” એ પ્રશ્નનો ઉત્તર સાધકની પ્રકૃતિ
 ઉપર રહેલો છે. આધુનિક કાળમાં કર્મયાત્રા તરફ વધારે સાધકોની વૃત્તિ
 જાય છે તેપણ જ્ઞાન અને સક્રિયતા માર્ગ સ્વીકારનારા સાધકો પણ
 નીકળી આવે છે.

સાધક જ્ઞાન માર્ગને સ્વીકારે છે એટલે કે જ્ઞાનનો વિષય હોય એવો
 કોઈક “ ક્ષેત્ર ” રહેલો છે એ તે સ્વતઃસિદ્ધ જ છે. વળી એ જ્ઞાન આપણા
 સામાન્ય બુદ્ધિજન્ય જ્ઞાનના જેવું નહિ હોવાથી જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો અર્થ
 “ ચૈતન્યની અમુક ભૂમિકાની પ્રાપ્તિ ” એવો પણ થઈ શકે. વળી, તે
 જ્ઞાન મેળવવું છે એમ કહેતાં તેને મેળવવાનાં કારણો, હિન્દ્રિયો, સક્રિયો
 વિગેરે પણ આપણામાં રહેલું છે એટલું તો નક્કી.

પ્રાચીન મત પ્રમાણે જ્ઞાન- યાત્રાનો.	{	૧ ઉદેશ— કુય—	વિશ્વજીવનથી પર આવી રહેલી ચૈતન્યની શુદ્ધ સ્થિતિ છે.
		૨ જ્ઞાનાવસ્થા.	(તે મત પ્રમાણે સમગ્ર જીવન કેવળ અજ્ઞાન છે.) નિર્વાણ અર્થાત્ અર્ધંતાનો સંપૂર્ણ નાશ છે.
		૩ જ્ઞાન પ્રાપ્તિનાં કાર- ણો, સાધનો વિગેરે.	ધ્યાન, ધારણા, એકાગ્રચિત્તિ, લય વિગેરે છે.

આપણાં અસ્તિત્વની સર્વ ક્રિયાઓ એક ચૈતન્યમય સત્ત્વની ક્રિયાઓ છે, પરંતુ તે પોતાના આવિર્ભાવથી હમેશાં પર રહે છે.

આપણા જીવનમાં વિચારશક્તિ આત્મતત્ત્વને સૌથી વધારે મળતી આવે છે, કારણ કે તેમાં વિવેક અને શક્તિ બન્ને એકત્ર થયતાં જણાય છે. તોપણ આપણે હમેશાં શાદ રાખવું કે વિવેક અથવા તો વિચાર એ કંઈ આપણું ઉત્તમોત્તમ કરણ નથી. આપણી શક્તિ એ જ આપણી ઉત્તમોત્તમ શક્યતા છે.

આત્મા કર્મથી પર છે, તોપણ સર્વ કર્મો તેનાજ આવિર્ભાવરૂપ છે. આપણી શક્તિ પ્રભુની શક્તિ સાથે એક થઈ હોય છે. આપણું હૃદય, પ્રાણ વિગેરેને પણ પૂર્ણતાએ પહોંચાડવા એ જરૂરનું છે.

પ્રાચીન પ્રજ્ઞતિ પ્રમાણે સઘળાં કરણોનો નિષેધ કરીને જ્ઞાનમાર્ગ સિદ્ધ થતો.

પૂર્ણયોગમાં આપણે સગમતાવાળી પદ્ધતિ સ્વીકારીએ છીએ.

- પૂર્ણ યોગમાં તો {
૧. અર્ધકારણે આપણા જીવનમાં અજ્ઞાન પ્રગટે છે તેનેજ માન નાશ કરવામાં આવે છે.
  ૨. કામનારૂપે પ્રાણમાં જે અજ્ઞાન દેખાય છે તેનેજ જડ મૂળથી દૂર કરવામાં આવે છે.
  ૩. ઇન્દ્રિય સ્પર્શ વિગેરેમાં આપણી ઇન્દ્રિયોણું અધેર વ્યાપેલું હોય છે તેનેજ ત્યાગ કરવામાં આવે છે.
  ૪. ઇચ્છા અને લાગણીઓરૂપે આપણા હૃદયનું અજ્ઞાન પ્રગટે છે તેને દૂર કરવામાં આવે છે.
  ૫. એકમાર્ગી સત્યરૂપે જે બુદ્ધિનું અસત્ય આપણામાં આવે છે તેનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે.

પૂર્ણયોગની દૃષ્ટિએ જ્ઞાનયોગનો ઉદ્દેશ-કેવલ-તો એક, અખંડ, પરમાત્મા નામિત વિશદરૂપે અને તે બન્નેથી પર રહેલો છે તે છે.

અડતા અને ઇન્દ્રિયો અંધિયારે આપણે તેમજ વિશ્વનું કુલ જ્ઞાન આપી રહ્યા છે. તોપણ તેઓ કાંઈક અત્યંતજ સ્વરૂપો છે અને આપણે તેમના દ્વારા જ્ઞાન મેળવવાની શરૂઆત કરેલી નેહએ.

પ્રથમ તો બુદ્ધિદોરા ઇન્દ્રિયો વિગેરેનું અજ્ઞાન દૂર કરવું અને બુદ્ધિથી પર થઈને આત્માનું જ્ઞાન મેળવી લેવું. વ્યક્તિને માટે તો એ પરાત્પર પુરુષનું જ્ઞાન મેળવવું એ જ જ્ઞાનયોગનો દેવ હોય છે.

સરીર પ્રાણ અને મન એ કાંઈ આત્મા નથી તેઓ તો માત્ર આત્માનાં સ્વરૂપો જ છે. વિરાટમા રહેલા આત્માને જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે આત્મા અને જ્ઞાન બન્ને એક જ છે.

પૂર્ણયોગમાં ૧- પરાત્પર પુરુષોત્તમની પ્રાપ્તિ કરવી જ્ઞાનયોગનો દેવ. ૨- વ્યક્તિ અને સમસ્ત બન્નેમાં તેનો આવિર્ભાવ કરવો.

એટલે એ જ્ઞાનયોગમાં આત્માનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી તેનો આવિર્ભાવ કરવાનો ઉદ્દેશ રખાય છે.

કરણ ૧ લું.

જ્ઞાનનો ઉદ્દેશ-જ્ઞેય.

કર્મયોગનું પ્રયત્નકરણ કરીને આપણે તેના મુખ્ય મુખ્ય સિદ્ધાંતો અને સાધનપ્રણાલિનું જ્ઞાન મેળવ્યું. તેમાં કામનાઓ અને અહંતાનો ત્યાગ કરીને પ્રભુમાં સ્વતંત્રતા કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે તે પણ કહેવાઈ ગયું. અર્થાત્ કર્મ વાટે પરાત્પર જ્ઞાન માર્ગની અગત્ય.

પુરુષોત્તમનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, તથા તેના સતત સહવાસનું સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, અને

આત્મા અહંતામાં નહિ પરંતુ પ્રભુતામાંજ જીવન ધારણ કરે છે એ રીતે કર્મયોગમાં આપણે પ્રગતિ કરીને આગળ વધીએ છીએ. વળી જ્ઞેય સાધન માર્ગથી જ્ઞાન અને ભક્તિના પરિણામો પણ કર્મયોગીને મળે છે તે પણ આપણે જોઈ ગયા. કર્મયોગમાં આપણને પ્રથમ જે જ્ઞાન થાય તે જ્ઞાન પરાત્પર, વિરાટ પુરુષનું હોય છે. અર્થાત્ વ્યક્તિના તેમજ પ્રકૃતિના સર્વ કાર્યો તેનામાં સમાયલાં છે, એવો અનુભવ તે માર્ગે થાય છે. વળી કર્મયોગ વાટે જે ભક્તિ કરવામાં આવે છે તેમાં પણ પ્રભુને વિશ્વનો સ્વામી અને સર્વ કર્મોનો અધિષ્ઠાતા ગણીને સાધક આત્મસર્મ્પણ કરે છે, અને પોતાનું અસ્તિત્વ, સર્વ કર્મો વિગેરે સર્વસ્વ પ્રભુને અર્પણ કરી દે છે. જ્ઞાન અને ભક્તિની સંપૂર્ણ સ્થિતિ તો એકવાર સાક્ષાત્કાર થયા પછીજ આવે છે. પરંતુ તે અનુભવને બરાબર લેવા માટે, અને તેમની સમગ્રતા પ્રાપ્ત કરવા માટે જ્ઞાન અને ભક્તિના માર્ગનો સ્વતંત્ર અભ્યાસ કરવો જોઈએ. તેથી આપણે જ્ઞાન તથા ભક્તિ એ બન્ને માર્ગની સાધના અનુક્રમે વિચારીશું.

કર્મયોગને આપણે સૌથી પ્રથમ હાથ ધર્યો છે તેનું કારણ એ કે આજકાલ ધણાખરાં માણસો સ્થેનસાન કર્મયોગની અગત્ય, નિર્મૂલિ થતાં એ દિશા સંરક્ષણ સ્વામીવિકા

રીતે વળે છે. વળી આજનાં માણસોને સૂક્ષ્મ વિચાર શક્તિ અથવા તો ભાવપૂર્ણ શ્રદ્ધાના કરતાં કર્મ અને સંસાર વધારે પસંદ પડે છે. વળી સમાજનાં માનસિક જીવનમાં તે વિભાગો એટલે કે સૂક્ષ્મ વિચાર શક્તિ અને ભાવપૂર્ણ શ્રદ્ધા ધણાજ અગત્યના ગણાય છે, તે છતાં પણ આજકાલના ધણા લોકો પોતાના આદર્શોને લીધે કહો કે પછી આજુબાજુના સંજોગોને લીધે કહો, પણ જ્ઞાન કે ભક્તિને બદલે કર્મમાંજ વધારે પ્રવૃત્ત થાય છે. અગર જો તેઓ મનુષ્યભૂતિ કે ઇશ્વર પ્રીત્યર્થે કર્મ કરે છે, તે છતાં પણ તેમની પ્રકૃતિમાં જ્ઞાન અને ભક્તિનાં તત્ત્વો આગળ પડતાં હોય છે. એવા માણસોએ તો જ્ઞાન અથવા ભક્તિથીજ યોગનો અભ્યાસ શરૂ કરવો જોઈ છે. યોગની ત્રણ સાધના પછી આપણે કંઈ શરૂ કરવી, એ પ્રશ્નનો નિકાલ કરવામાં, આપણી કૃતવણી અથવા તો આપણા માની લીધેલા આદર્શો કરતાં, આપણી પ્રકૃતિ યાને સ્વભાવનેજ ખરો માર્ગદર્શક માનવો જોઈએ. કારણ આપણી પ્રકૃતિએ બતાવેલા માર્ગે જવાથી આપણે અંતિમ આદર્શને જલદી પ્રાપ્ત કરી શકીશું.

આગળ આપણે કર્મયોગનો વિશાળ દૃષ્ટિથી અભ્યાસ કર્યો તેજ પ્રમાણે હવે જ્ઞાનયોગનો કરીશું. પ્રચલિત પૂર્ણયોગની દૃષ્ટિએ જ્ઞાન જ્ઞાનયોગ અથવા તો જે જ્ઞાનયોગની શક્તિ અને ક્રિયાઓ અત્યારે સર્વ રચે મનાય છે તે જ્ઞાનયોગની વિગતમાં આપણે ઉતરવાની જરૂર નથી. આપણે તો પૂર્ણયોગની દૃષ્ટિએજ જ્ઞાનયોગનું દર્શન કરીશું. જે જ્ઞાનયોગ આપણે ત્યાં કેટલાંએ વર્ષોથી પ્રચારમાં છે તે પ્રમાણે તો બાલક જીવનનો અને જગતનો ત્યાગ કરવો એજ તેનો એક માત્ર અંતિમ આદર્શ છે. પણ પૂર્ણયોગમાં તો અક્ષર, અવિકારી, નિર્ગુણ અને નિષ્ક્રિય પુરૂષના સાક્ષાત્કારની સાથે પરાત્પર પ્રભુ પુરુષોત્તમનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો સિદ્ધાંત પણ સ્વીકારાયો છે. વળી એમાં પરબ્રહ્મ, અનિર્વચનીય-પરાત્પરનો સાક્ષાત્કાર કરવો, એનો અર્થ વિશ્વથીપર એવા પરમાત્માને અનુભવવો એટલેજ થતો મથી. પરંતુ, વિશ્વમાં અને જીવનમાં પણ તેનેજ જીવો

એ પૂર્ણયોગના પૂર્ણતાને માટે અત્યંત જરૂર મનાયું છે. એટલે આપણે પણ જ્ઞાનયોગના મુખ્ય સિદ્ધાંતો લઈને પૂર્ણયોગની દૃષ્ટિએ તેમનું અવલોકન કરી તેમની સાધના કરવાનો માર્ગ જોઈશું. પણ તેમ કરતા પહેલાં પૂર્ણયોગમાં અનંત પ્રશ્નની અખંડ શાંતિના ઉપર ચાલી રહેલી લીલા, દિવ્ય નિષ્ક્રિયતા ઉપર આધાર રાખી રહેલી દિવ્ય 'કર્મશક્તિ', તથા મિઃશબ્દતામીથી ઉદ્ભવે સૂર એ ત્રણે તર્વા માન્ય છે એ વાત આપણે હમેશાં લક્ષમાં રાખવી જોઈએ.

આપણે આખા પ્રશ્નના મૂળમાં જઈને વિચાર કરીએ. “જ્ઞાનયોગ” એ શબ્દનો ઉપયોગ આપણે કરીએ છીએ એનો અર્થજ એ છે કે જ્ઞાનનો કોઈ વિષય-જોય અસ્તિત્વમાં છે, અને સામાન્ય માણસો તેના પ્રત્યે પોતાના મનને દોરતા નથી, પરંતુ આપણે તેના પ્રત્યે મનને દોરવા માગીએ છીએ. તે જ્ઞાનનો વિષય-જોયપદાર્થ-પ્રાપ્ત થતાં જે જ્ઞાનની અવસ્થા માણસને પ્રાપ્ત થાય છે તે સામાન્ય જ્ઞાનના કરતાં અને સામાન્ય પદાર્થોની અસરના કરતાં તદ્દન નિરાળા હોય છે. મનુષ્યમાં એવી શક્તિઓ અને ઇન્દ્રિયો રહેલી છે કે જેમનો ઉપયોગ કરીને માણસ એ જ્ઞાનપૂર્ણ સ્થિતિને જ્ઞાનના વિષય-અર્થવા (પરિભાષામાં કહીએ તો) “જોય”ને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. એ શક્તિઓ અને ઇન્દ્રિયો પણ જ્ઞાનપ્રાપ્તિના બીજા જે સામાન્ય સાધનો-કર્મન્દ્રિયો અને જ્ઞાનેન્દ્રિયો-આપણામાં આવી રહેલાં છે તેમનો જ આશ્રય લઈને શરૂઆત કરે છે. પરંતુ આપણે જે ઇન્દ્રિયાતીત, તેમજ મનથી પર, “જોય”ને પ્રાપ્ત કરવા માગીએ છીએ, તેની પ્રાપ્તિ પગી તે ઇન્દ્રિયો અને શક્તિઓ પણ પોતાની સામાન્ય દિવાઓ કરતાં ઘણીજ વધારે વિકસિત થાય છે. એટલે પ્રથમતો આપણે જ્ઞાનનો વિષય કયો છે અથવા “જોય” શું છે તે બરાબર સમજવું જોઈએ. તેમજ જ્ઞાનીની અવસ્થા કઈ ગણાય અને જ્ઞાનના સાધનો તથા માર્ગો કયાં છે તે પણ નક્કી કરવું જોઈએ, દારણકે એ નિશ્ચય ઉપરજ આપણા અતિમ આદર્શનો અને આપણી સાધનાનો આધાર છે.

પ્રથમ તો આપણા દેશમાં અત્યારે પ્રચલિત યોગમાર્ગ અનુસાર રોપ, જ્ઞાનપુરુષ આને જ્ઞાનના સાધનો ક્યાં છે તે જ્ઞાનમત પ્રમાણે જ્ઞાનયોગ. આપણે સક્ષેપમાં પણ જાણી લેવું જરૂરનું છે, દારણકે આપણે જોકે એજ પારિભાષિક શબ્દોનો ઉપયોગ કરીશું, છતાં પણ તેમને જુદા અર્થમાં વાપરવાના છીએ એવે અધવચ ચુંચવાડો ઉભો ન થાય એટલા માટે એ જો માર્ગ વચ્ચે શા ભેદ છે તે આપણે સ્પષ્ટ કરીશું. જ્ઞાનમાર્ગની જે જુદી જુદી પદ્ધતિઓ છે, તે સર્વમાં નીચેનો સિદ્ધાંત સર્વમાન્ય છે. વિશ્વથી પર એવી શુદ્ધ પરબ્રહ્મમ અસ્તિત્વની અથવા અસ્તિત્વના અભાવની સ્થિતિ ચક્રમ છે, અને તેજ જ્ઞાનનો એક માત્ર વિષય છે. વળી આપણે જેને અસ્તિત્વ અથવાતો વિશ્વ કહીએ છીએ તે કેવળ અજ્ઞાનપુરુષ પશ્ચિમ છે, તેથી આપણને સાથી વધારેમાં વધારે જ્ઞાનદદાયક અવરથાઓ પણ અજ્ઞાનપૂર્ણ દેશાજ છે. માટે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કરવા ઇચ્છનાર સાધકે એ સર્વનો ત્યાગ કર્યેજ છૂટકો છે. શાંત, નિષ્ક્રમ પુરુષ યાને શૂન્ય એજ જ્ઞાનનો વિષય છે. જ્ઞાન પ્રાપ્તિની દશાને “ નિર્વાણ ” કહેવામાં આવે છે તેમાં અહતાનો નાશ તથા મન શરીર અને પ્રાણની સર્વ ક્રિયાઓનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે તે સ્થિતિમાં જ્ઞાનપૂર્ણ નિષ્ક્રમ સ્થિતિ, શુદ્ધ જ્ઞાન અને અપૌરુષેય શાંતિ અનુભવાય છે. તે વિષયને—તે “ જ્ઞેય ” ને—પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાયો નીચે પ્રમાણે છે. ધ્યાન, એકાગ્રતા અને લગ્ન જ્ઞાનયોગની સાધનામાં કર્મ કરવાની રજા આપવામાં આવે છે, પરંતુ તે કેવળ શરૂઆતમાંજ અને સાધકની ચિત્તશુદ્ધિ થાય તેટલા માટેજ વળી તે કર્મો પણ કાતો શાસ્ત્રની આજ્ઞા પ્રમાણે નિયત થયેલા હોવા જોઈએ, કે, પછી બ્રાહ્મ ધર્મના પ્રખ્યાત આઠ નિયમોને આધારે દયા, અનુકંપાના કર્યો હોવા જોઈએ બ્રાહ્મમાર્ગના સિદ્ધાંત પ્રમાણે અનુકંપાના કર્મોથી ખીનજોનું કલ્યાણ કરના કરતા માણસની પોતાની અહતા ધૂસાઈ જાય છે. એ પ્રમાણે શરૂઆતમાં કર્મ કરવાની છૂટ છે, તે છતાં શુદ્ધ જ્ઞાનયોગમાં અતે તો કર્મનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરીને માણસે તેમાં કર્મનો ત્યાગ નિષ્ક્રમ થવુંજ જોઈએ એવો આગ્રહ છે. કર્મથી માણસ શરૂઆતમાં મુક્તિ કરવા માટે

જ્ઞાનક બને છે પરંતુ તેનાથી મોક્ષ મળતો નથી. અર્થાત્ સતત કર્મમાં મંડ્યા રહેવાથી જ્ઞાન મળતું નથી, કારણ કે જ્ઞાનને અંતે તો સંપૂર્ણ નિષ્ક્રિયતા પ્રાપ્ત થવી જોઈએ. જે માણસો સંદોદિત કર્મનેજ વળગી રહે તેમને તે સ્થિતિ પ્રાપ્ત પણ ક્યાંથી થાય ? તેજ પ્રમાણે ભક્તિ, પૂજા વિગેરે પણ જ્ઞાનયોગની દૃષ્ટિએ અપકવ અને પ્રાથમિક સ્થિતિના આત્માઓ માટે છે. યાને એ અજ્ઞાનનો માર્ગ છે. કારણકે ભક્તિ, પૂજા વિગેરે આપણા કરતાં ઉચ્ચ વસ્તુને અર્પણ કરવામાં આવે છે; પરંતુ સંપૂર્ણ જ્ઞાનાવસ્થામાં તો એવી કોઈ ઉચ્ચતમ વસ્તુજ રહેતી નથી. ત્યાંતો ફક્ત એક અર્થક આત્માનો, કિંબદ્ધના, આત્માના અભાવનો સાક્ષાત્કાર થાય છે ! એટલે પંછી ભક્તિને અર્પણ કરનાર અને ભક્તિને સ્વીકારનાર બન્નેનો ત્યાં અભાવ હોય છે. છેવટમાં વિચાર માત્ર રહે છે અને તે પણ સંપૂર્ણ પણે શાંત થતાં આખા અંતઃકરણમાં શાંતિ અને નિષ્ક્રિયતા વ્યાપે છે.

ઉપર જણાવેલા જ્ઞાનયોગના મુખ્ય સિદ્ધાંતો પરથી આપણને જણાય છે કે આપણામાં જે વિચારશક્તિ યાને વિવેક બુદ્ધિ છે તે અંતઃકરણના બુદ્ધિ બુદ્ધિ કરણોથી પોતે અલગ થઈને પોતાનાથી પર એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે સ્વતંત્ર પ્રયત્ન કરે છે તેને જ્ઞાન મતની એકદેશીયતા. હીધેજ એ જ્ઞાનયોગ અસ્તિત્વમાં આવ્યો છે.

વિચારશક્તિ જ્યારે હૃદય, શરીર, જીવન ઇન્દ્રિયો વગેરેને છોડી દઈને કેવળ પોતાનીજ સાર્થકતા, પોતાનોજ સંપૂર્ણ વિકાસ-કરવામાં મગ્ની જાય છે, અને પોતાનાથી પર સ્થિતિમાં નાસી છૂટવા મથે છે ત્યારે એવી એકતરફી અને સંકુચિત વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. આગળ જે સિદ્ધાંતો આપવામાં આવ્યા છે તેમાં પણ કાંઈક સત્ય રહેલું છે અને તે એ છે કે આપણી બધી ક્રિયાઓ તેમજ અસ્તિત્વનાં સ્વરૂપો જ્ઞાનપૂર્ણ અસ્તિત્વના સમાન વિકાસરૂપ છે. પરંતુ તે અસ્તિત્વ એનાં પોતાનાં સ્વરૂપો અને આવિર્ભાવોથી પર હોય છે. તે અવિકારી હોવાથી કર્મોથી પણ પર રહે છે. આપણા અંતઃકરણમાં આવી રહેલી વિચારશક્તિ યાને બુદ્ધિની સદાય આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે ધણીજ

અગત્યની સહાય છે, કેમકે તે આત્માની સમીપ હોઈ શરીરત્વ કરતાં ચઢીઆતી છે. અર્થાત્ ચાતા તરીકે માણસ પોતાની સવ ક્રિયાને સ્વીકારે છતાં કમથી તે હમેશાં પર હોય છે ! હૃદય અને અંતઃકરણનાં બીજાં સૂક્ષ્મ કરણો હમેશાં ક્રિયાત્મક હોવાથી તેઓ કમ પ્રત્યેજ સ્વભાવિક રીતે દોરાઈ જાય છે. પરંતુ તેઓ કાંતો સંપૂર્ણ બોગને અંતે તૃપ્ત થવાથી કે પછી અસંતોષને લીધે ચાકી જઈને, છેવટે શાંત થાય છે. અંતઃકરણનાં એ બધાં કરણોમાં માત્ર વિચારશક્તિજ ખરેખરી ક્રિયાત્મક છે તો પણ બુદ્ધિપૂર્વક નિશ્ચય કરવાથી એ વિચારશક્તિ ચે તદ્દન શાંત થઈ જઈ શકે છે, અને જ્ઞાનથી પ્રકાશિત દર્શનવડે તે સર્વ કમોથી પર એવા આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે કારણકે માણસ એ મુખ્યત્વે કરીને વિચાર કરનાર અને માનસિક શક્તિ ધરાવનાર એક પ્રાણી હોઈ વિચારશક્તિ એ તેની ઉંચામાં ઉંચી ગ્થિતિ છે. તેની ક્રિયા સતત ચાલુ હોય છે: તેના પ્રતાપે અંતઃકરણમાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ પડે છે. એટલે જ્ઞાનનો વિષય-જ્ઞેય પ્રાપ્ત કરવા માટે અને તેનો પ્રકાશ અંતઃકરણમાં પાડવા માટે પણ, વિચારશક્તિને-ધ્યાન, એકાગ્રતા લય વિગેરે ઉપાયોથી કેળવવી એ અતિ જરૂરનું છે. એ પ્રમાણે આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવા માટે વિચારશક્તિ એ અગત્યનું સાધન છે અને તે આપણી આત્મપ્રગતિમાં નેતાનું સ્થાન લે એ પણ યોગ્ય લાગે છે.

પરંતુ ઉપર દર્શાવેલો વિચાર પણ એકતરફીજ છે. ખરું જોતાં વિચાર એતો આગળ જઈને રસ્તો શોધી કાઢી વિચાર અને શક્તિ. તેને સાફ કરનાર ગુપ્તચર છે. આપણી પ્રગતિનું અંતિમ લક્ષ્ય જે પ્રભુ તેના પ્રત્યે આપણે કૃત્ય કરીએ છીએ તેમાં આપણે ખરેખર નેતા તો સંકલ્પ બળ અથવા શક્તિ છે કે જે આગળ જણાવેલા આપણા મનનો જૂનામાં જૂનો પુરોદ્ધિત છે ! સામાન્ય રીતે આપણે હૃદયની ઇચ્છાને અથવા તો મનની પસંદગીનેજ “શક્તિ” એવું નામ આપીએ છીએ, પરંતુ ખરી રીતે તેમ નથી. શક્તિ તો સર્વોપરી બળ છે. આપણા અસ્તિત્વમાં ગુપ્ત રહ્યા છતાં તે આપણી સર્વ ક્રિયાઓ ઉપર રાજ્ય ચલાવે છે, તેજ ક્રિયાઓનો નિશ્ચય કરે છે; બુદ્ધિ અને હૃદય

તો તેના આગ્રાંકિત સેવકો અને સાધનોજ છે. આત્મા સર્વ ક્રિયાઓથી પર છે એ ખરું છે, તેમ તે કર્મોથી બંધાતો નથી એ પણ ખરું છે. તથાપિ સર્વ કર્મો આત્મામાંથીજ ઉદ્ભવે છે, અને તેનાથીજ દોરાય છે, એ પણ એટલુંજ ખરું છે. અર્થાત્ સર્વ ક્રિયાઓ આત્માની ચૈતન્યશક્તિનું પરિણામ હોય ખીજ કોઈ પણ શક્તિને આભારી નથી. સર્વ ક્રિયાઓમાં આત્મા પ્રથમ ચૈતન્યવાન શક્તિનો આવિર્ભાવ કરે છે, અને તે શક્તિ પછી આત્માને સંપૂર્ણ રીતે વ્યક્ત કરે છે. એ શક્તિ આત્માના ગાનથી પૂર્ણ હોય છે, તેમ તેને આત્માની સાથેના પોતાનો સત્ય સંબંધ પણ માન્ય હોય છે. કારણ આપણામાં જે શક્તિ છે તે આત્માની અનંત શક્તિનોજ અંશ છે. તે શક્તિ આપણા શુદ્ધ બ્રહ્મ સ્વરૂપની વધારે સમીપ છે, કારણકે ખીજાં કરણો કરતા તે વધારે ગહન છે. આમ બાબત હોવાથી આપણામાં અને વિશ્વમાં કાર્ય કરી રહેલી એ શક્તિ શું ચીજ છે તે જ્ઞાનયોગની પદ્ધતિ અને આદર્શ સ્વીકારતાં પહેલાં આપણે બરાબર જાણવું જોઈએ.

વિચારશક્તિએ એકલપેટા થઈને પોતાનો સ્વાર્થી સંતોષ શોધવો જોઈએ નહિ. કારણ કે તે પોતે પણ આપણા સર્વ કરણોની પૂર્ણતાનરૂપી હૃદય, જીવન અને ખીજ શક્તિઓનો અમુક હદ સુધીજ નેતા છે અને નેતાથી તો પોતાના અનુયાયીઓને છોડી પોતાનું એકલાનું હિત સધાયજ નહિ. મતલબ કે, તેણે કેવળ પોતાનો અંતિમ સંતોષ શોધવામાં મશગુલ થવાનું નથી, પરંતુ અંતઃકરણના ખીજ વિભાગોનો પણ વિકાસ કરીને દરેકને સંતોષવાનો છે. માણસની ખીજ બધી શક્તિઓની પૂર્ણતા થવી જોઈએ કે નહિ તેનો નિકાલ વિચારશક્તિએ કરવો જોઈએ. વિશ્વમાં કાર્ય કરી રહેલી વિરાટ શક્તિનો ઉદ્દેશ પ્રથમ મનનો ઉપયોગ કરી ઇન્દ્રિયો અને બાહ્ય સ્પર્શો દ્વારા અજ્ઞાન ગમ ક્રિયાઓમાં ઉતરવાનો અને તે પછી ત્યાંથી પાછા ફરીને પુનઃ માનસિક શક્તિઓનો સુદ્ધિ દ્વારા ઉપયોગ કરીને જ્ઞાનની નિષ્ક્રિય થાતિ પ્રાપ્તિ કરવાનો હોય તો કેવળ વિચારપ્રધાન જ્ઞાનયોગ સકારણ ગણાત. પરંતુ વિશ્વશક્તિનો ઉદ્દેશ એવો હોય એમ લાગવું નથી.

તેનો ઉદ્દેશ વધારે વિશાળ અને મિશ્ર છે; તદ્દન સંકુચિત અને સાદો નથી. વિચારશક્તિ પોતાની સ્વાર્થી વૃત્તિથી પ્રેરણાને કેવળ પોતાનોજ વિકાસ કરવાનું ખાલુએ મેલી જરા વિચાર કરે તો તેને જણાયા વગર નહિ રહે કે હૃદય, હવનશક્તિ-પ્રાણશક્તિ અને શરીર પણ પ્રભુનાંજ સ્વરૂપો છે અને તેમના દ્વારા પણ આત્મા પોતાનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે. એ પ્રમાણે વિચારતાં જણાય છે કે વિશ્વશક્તિનો અતિમ અને ખરે ઉદ્દેશ તો આત્મા અસ્તિત્વને સંપૂર્ણ સત્તાપ આપવાનો તેમજ સમગ્ર પૂર્ણતાનો આવિર્ભાવ કરવાનોજ છે.

હવે પ્રશ્ન એ રહે છે કે આપણો આત્મવિકાસ સાધવામાં તેમજ

પૂર્ણયોગના જ્ઞાનમાર્ગની પદ્ધતિ.

આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે એક પછી એક

કરણોને દૂર કરનારી ઉચ્છેદક પદ્ધતિ સ્વીકારવી

કે પછી સમયતાવાળી યાને સમન્વય સુક્ત

પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવો ? અર્થાત્ કે શરીર, પ્રાણ, મન, ઇન્દ્રિયો, હૃદય

વિગેરે સૂક્ષ્મ તેમજ સ્થૂળ કરણોનો એક પછી એક ત્યાગ કરતાં કરતાં

આગળ વધી છેવટે, અક્ષર આત્મામાં લાય પરમવાનો માર્ગ ખરે છે કે

સમગ્ર યોગનો અભ્યાસ કરવો એ વધારે ઘટ છે ? સમગ્ર યોગમાં તો

કેવળ અજ્ઞાનમય અને અસત્ય અહતાનો છેદ ઉઠી જાય છે. વળી હવ-

નમા અર્થાત્ પ્રાણમાં જે આતુરતા અને આવેશો છે તે અસત્ય છે,

ઇન્દ્રિયો પદાર્થના સંસ્કારોની ગુલામ થઈ રહે છે અને દ્વંદ્વને વશ વર્તે

છે તે ખોટું છે, હૃદયમાં ઇચ્છાઓ, અને લાગણીઓના દ્વંદ્વો પૂર

આવે છે તે અસત્ય છે, તથા વિચારશક્તિમાં રહેલા સંકુચિત સત્ય અને

પરિમિત એકાગ્રતા એ પણ અસત્યનો અંશ છે-તે સઘળાં અસત્યોનો

ત્યાગ કરીને તે શક્તિઓનું પરિવર્તન કરવામાં આવે અને સમગ્ર પૂર્ણતા

સિદ્ધ થાય એ ઇચ્છા છે કે કેમ, તેનો પણ આપણે નિર્ણય કરવાનો છે.

એ પ્રમાણે પૂર્ણયોગની શક્યતા સ્વીકારીએ તો આપણા અંતઃકરણ જે

પ્રેમભાવ, આનંદ અને ભક્તિની પ્રેરણાઓ છે તેની ઉત્તમોત્તમ સ્થિતિને

પણ તેમાં સ્થાન હોવું જોઈએ. તેજ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયોમાં જે દિવ્ય સૌંદર્ય

આહુક અને કલ્યાણવૃત્તિ હોય છે તેનું પણ કાંઈ સાર્થક હોવું જોઈએ.

વળી જીવનશક્તિમાં કર્મ કરવાની પ્રેરણા છે તેની તથા વિચારશક્તિમાં રહેલી જ્ઞાન પ્રાપ્તિની પ્રેરણાને પણ અંતિમ સફલતા હોવી જોઈએ. એ બધાનું સમાધાન એજ કે પરાત્પર એવું કાંઈક છે કે જેમાં આ સર્વ કરણો પોતાની સફલતા પ્રાપ્ત કરે છે, અને તે પરાત્પરમાં પોતાના બધાનો ત્યાગ કરીને તે સધળાં કરણો પોતાનાથી પર થાય છે. તે સધળાનું ઉત્તમોત્તમ સ્વરૂપ પરમાત્મામાજ આવી રહેલું હોય તેમાંનું કાંઈ પણ તેનાથી છેક અંતરું કે આધુન્ય નથી.

પૂર્ણયોગમાં આપણે છેવટ જણાવેલું દષ્ટિબિંદુ સ્વીકાર્યું છે. પૂર્ણયોગનો અર્થજ એ છે. એટલે પૂર્ણયોગની દષ્ટિથી જ્ઞાનયોગનો સંમન્વય કરીને પ્રાચીન જ્ઞાનયોગના કરતા જુદી રીતે આપણે આપણા જ્ઞાનનો અંતિમ વિષય-જ્ઞેય, આપણે જે જ્ઞાનાવસ્થા પ્રાપ્ત કરવા માગીએ છીએ તે, અને જ્ઞાન મેળવવાનાં સાધનો અને પદ્ધતિ અહિં કરીને દર્શાવવાં જરૂરનાં છે.

જ્ઞાનનો વિષય તો એક પરમાત્મા છે. તેને આપણા વ્યક્તિત્વમાં અને વિશ્વમાં તેમજ એ બન્નેથી પર એવી જ્ઞેય અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત પરાત્પર સ્થિતિમાયે જાણવાનો છે. વ્યક્તિ અને જગત હમણાં આપણને જેવાં જણાય છે તેવાં ખરું જોતા નથી વળી આપણી ઇન્દ્રિયો તથા મન આપણને બાહ્ય જગતનો જે ખ્યાલ આપે છે તે પણ ખરો ખ્યાલ નથી. બ્યારે જ્ઞાનપૂર્વક તેઓ કાર્ય કરે છે, ત્યારેજ તેમનો ચિતાર ખરો હોય છે. વ્યક્તિ અને વિશ્વ બન્ને તેમના અંતિમ સ્વસ્થના સ્વરૂપ માત્ર હોય તે નામરૂપાત્મક સ્વરૂપ દ્વારાજ આપણે અંતિમ સત્યને પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ વળી આપણી ઇન્દ્રિયો અને મન જે અપૂર્ણ જ્ઞાન આપે છે તેજ આપણા સત્ય જ્ઞાનનો પાયો છે. છતાં મન અને ઇન્દ્રિયો આપણને જે ખ્યાલો આપે છે તે આપણે સુધારી લેવાના છે. એને માટે બે ઉપાયો છે. પ્રથમ તો શુદ્ધ વિવેકબુદ્ધિનો ઉપયોગ કરીને આપણું ઇન્દ્રિયાધિષ્ઠિત મન જે અભિપ્રાયો અને નિશ્ચયો આપે તેને આપણે સુધારી લેવા જોઈએ. પછીથી બુદ્ધિથી પર જે જ્ઞાન

છે તે જ્ઞાનદીપકની સદાય વડે તે સર્વેમાં સુધારો કરવો જોઈએ. એ અવસ્થામાં વિવેક બુદ્ધિ, શક્તિ, આધ્યાત્મિક અનુભવ, અને પ્રત્યક્ષ દર્શનના રૂપમાં જ્ઞાનર પામી જાય છે. ત્યારે એ અનુભવ થાય છે ત્યારે જણાય છે કે, મન, ઇન્દ્રિયો, વિગેરેનું અજ્ઞાન કેવળ ખાલી બૂલોનો સમૂહ જ ન હતો, અગર આત્માની નકામી દોડધામ ન હતી, પરંતુ આત્માનો આવિર્ભાવ કરવા માટેનીજ તે એક ખડખડી સડક હતી ! આત્મા વિદ્યાસ પામી વિશ્વમાં પોતાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપન કરવા માટે જે તૈયારી કરે છે તેનો પાયો એ અજ્ઞાનમય કાર્યમાંજ રહેલો છે.

વ્યક્તિની જોડે તે ઇન્દ્રિયાતીત, અતિમ સત્યનો સંબંધ તપાસનાં જણાય છે કે તે સત્ય વ્યક્તિનું પોતાનુંજ ઉત્તમોત્તમ સ્વરૂપ છે. જ્ઞાનનો ઉદ્દેશ તે સત્ય સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરવાનો છે, એટલે તે અસત્ય જ્ઞાનનો ત્યાગ કરે છે.

જ્ઞાન માણસને શીખવે છે કે શરીર એ આત્મા નથી પણ તેનું એક રૂપ છે. તેથી પ્રકૃતિ, તથા નાડીઓ, મગજ વિગેરે જડતત્વ-એ સર્વે સત્ય જણવાના સાધનો છે એવું ભૌતિક શાસ્ત્રીઓ જે કહે છે તે ખરાબર નથી, કારણ કે ચેતન્યના એક સ્વરૂપને તેઓ અતિમ રૂઢસ્થ માની બેસે છે. પદ્માય, નાડીઓ, મગજ વિગેરે તો પ્રાણ શક્તિને કાર્ય કરવાનો પાયો છે, અને તે પ્રાણશક્તિ નાડીઓ, અને આત્મા, તથા તેના કાર્ય કરવાના સ્વરૂપો જોડે સંબંધ સ્થાપન કરે છે. વળી જે યાત્રિક ક્રિયાઓ અથવા ચપલ વનનનું કાર્ય આપણે કરીએ છીએ તે બાહ્ય જગતનાં સ્પર્શની અસર દર્શાવનારી, સ્થૂણ દેખી શકાય તેવી વાણી-વાચા છે. તેને યોગેજ આત્મા પદાર્થમાં પોતાનું સમઘણ-યાને પોતાના જ્ઞાનને અસરકારક કરે છે. એટલે શારીરિક ક્રિયાગાત્ર ભાષા જેવી છે. તે માત્ર મૂળ પદાર્થનું સૂચન કરે છે, તેને નિશાની વડે દર્શાવે છે, તે કાંઈ પદાર્થનું અતિમ સત્ય આપી શકતી નથી. શરીર આત્મા નથી તે પ્રમાણે નાડી, મગજ અને જ્ઞાનતંતુઓમાં કાર્ય કરનાર પ્રાણશક્તિ પણ આપણે આપણા આત્મા નથી, પરંતુ આત્માનું એક સ્વરૂપમાત્ર છે. પ્રાણશક્તિ શરીરને પોતાના હથિયાર તરીકે વાપ-

રીને જે અનુભવ મેળવે છે, તેજ અંતિમ અનુભવ છે એવું ક્રેટલાક વિચારકો માને છે તે પણ ખરું નથી. કારણકે તેઓ એક બાજુ સ્વરૂપનેજ અંતિમ સત્ય તરીકે સ્વીકારી લેવાની ભૂલ કરે છે. પ્રાણશક્તિ એક દુષિયાર છે. પરંતુ તે ચૈતન્ય તો પ્રાણશરીર, પ્રાણ, મનથી પર કિતથી પર છે. જ્યારે આપણે માનસિક શક્તિમાં વિકાસ પામીએ છીએ ત્યારે તે ચૈતન્ય આપણને સત્ય લાગે છે. મન જાણે પ્રાણશક્તિનું પરિણામ હોય એમ લાગે છે પરંતુ, ખરું જોતાં તો તે પ્રાણનું રહસ્ય છે, કારણકે મન કાંઈ પ્રાણનો આવિર્ભાવ નથી, પરંતુ પ્રાણ અને મન બન્નેથી પર એવી કોઈ વસ્તુનો તે આવિર્ભાવ છે. છતાં આપણું મન પણ આત્મા નથી, પણ આત્માનું એક સ્વરૂપ છે. મન એક જાતનો ઉત્પાદક છે, આ નામરૂપાત્મક જગત તેણેજ બનાવ્યું છે એટલે બધું જગત મનમાંજ અસ્તિત્વ ધરાવે છે એવો માયાવાદનો મત છે તે પણ ખરો નથી, કારણકે તેનાથી જીવનનું ખરું રહસ્ય પ્રાપ્ત થતું નથી. મન એ ચૈતન્યયુક્ત અસ્તિત્વની લીલા તો છે, પરંતુ એ અસ્તિત્વ તો તેનાથી પણ પર રહેલું છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાનદષ્ટિએ જોતાં આપણને છેવટ જણાશે કે શુદ્ધ અસ્તિત્વ યતે ચૈતન્ય કે જે મન, પ્રાણ અને શરીરથી અતીત છે, તેજ આપણો “આત્મા” છે.

વિશ્વ સાથે એ સત્ય નો સંબંધ આપણે વિચારીએ છીએ ત્યારે તેને “બ્રહ્મ” કહેવામાં આવે છે. આપણે તેનેજ વિશ્વમાં બ્રહ્મ કહે- વિશ્વનું પૃથક્કરણ કરીને જે સામાન્ય તરવો વાય છે. નક્કી કરીએ છીએ; દાખલા તરીકે, શક્તિ, પદાર્થ, નામ, રૂપ, પુરુષ અને પ્રકૃતિ વિગેરે, તે બધા વિશ્વનું અંતિમ સ્વરૂપ નથી. જેમ આપણે આત્મા પોતાનાં વિવિધ સ્વરૂપોની લીલામાં આપણને પ્રથમ જણાય છે પરંતુ તે મન, પ્રાણ અથવા શરીર વિગેરે સ્વરૂપોથી બાધિત કિંવા પરિમિત નથી, તેજ પ્રમાણે વિશ્વ પણ બ્રહ્મની લીલાનું સ્વરૂપ છે અને તે પણ શક્તિ, પદાર્થ નામરૂપ, પુરુષ અને પ્રકૃતિના બેદથી બંધાતો નથી. ત્યારપછી આપણને

જ્ઞાન થાય છે કે આપણો આત્મા અને વિશ્વમાં કાર્ય કરનાર બ્રહ્મ દિવા-
વિરાટ બનતે એકજ છે એ કિત એ વિરાટનું એક સ્વરૂપ છે. જ્યારે
વ્યક્તિને તેના આત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે ત્યારે તેને માત્રમ પડે છે
કે તેનો ખરો આત્મા વ્યક્તિત્વવાળો છેજ નહિ, પરંતુ તે વિરાટ દિવા
વિશ્વાત્મા છે.

તથાપિ એ પરાત્પર ચૈતન્ય તો વ્યક્તિત્વ અથવા વિશ્વાત્મા કોઈ-

નાથી મે પરિમિત થતું નથી. અર્થાત્ કે સંપૂર્ણ

પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ.

જ્ઞાન એ બનેથી પર એવા પરાત્પર, પરબ્રહ્મ

પુરુષોત્તમનોજ ખ્યાલ સ્વીકારે છે. તે શબ્દ

અને મનથી પર છે, -તે કેવળ સ્વતંત્ર અને નિરપેક્ષ છે । તેને આપણે

ક્ષર અથવા અક્ષર પણ નહિ કહી શકીએ, કારણકે તે વ્યક્તિત્વ અને

વ્યક્તિત્વાભાવથી ગાને અપોરૂપેયત્વથી પણ પર છે. તેને એક અથવા

અનેક પણ નહિ કહી શકાય, કારણકે અદ્વૈત અને દ્વૈતના ભેદથી પણ તે

પર છે; તે સગુણ છે અથવા નિર્ગુણ છે એમ પણ આપણે નહિ કહી

શકીએ, કારણકે તે ગુણોના બંધનથી પર છે, છતાં ગુણ રહિતપણાથી

પણ મુક્ત છે. તે અનંત ગુણમય છે; તે પરાત્પર પુરુષોત્તમ વ્યક્તિ

સ્વરૂપે, અક્ષર સ્વરૂપે, નિર્ગુણ નિરાકાર બ્રહ્મ સ્વરૂપે, તથા વિશ્વ સ્વરૂપે

પોતાનો આવિર્ભાવ કરે છે. તે પ્રજુ છે, પરમાત્મા છે, પુરુષોત્તમ છે.

પરાત્પર છે. સર્વ છે. પરંતુ અર્થ જ્ઞાન કેવળ શુદ્ધિના વિચારો કરીને

અટકાઈ નથી. આપણું મન તેને જાણી શકતું નથી તોપણ, વ્યક્તિના

અને વિશ્વના નામરૂપ દ્વારા જેમ આપણે આત્મા અને "બ્રહ્મનો"

સાક્ષાત્કાર કરી શકીએ છીએ તે પ્રમાણે, આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવાથી

આપણે આ અનંત, નિરપેક્ષ પરાત્પરનો પણ સાક્ષાત્કાર કરી શકીએ

છીએ, કેમકે આપણો આત્મા તેનુંજ ચૈતન્યમય સ્વરૂપ છે.

એ સાક્ષાત્કારમાંજ જ્ઞાનની પ્રિસીમા રહેલી છે ! તેનાથી પર

મનુષ્યનો વિચાર જન્મ શકે નહિ. આપણું મન તેના ઉપર શુદ્ધિવાદ

જમાવીને જુદીજુદી રીતે, તત્ત્વજ્ઞાનની નવી નવી પદ્ધતિઓ બંધે રહે

અથવા તો તેના ઉપરથી અસત્ય અનુમાનો, અને પક્ષપાતી સંકુચિત સિદ્ધાંતો બને તારવી કાઢે, પરંતુ આપણી બુદ્ધિના વિકારોની અથવાતો અપૂર્ણ બાબતો તેના ઉપર જરા પણ અસર થતી નથી. આપણે તે સત્યની એક બાબત ઉપર વધારે અથવા ઝોછો ભાર દઈએ, પરંતુ એ વાત તો નિત્ય સિદ્ધ છે કે જેને વિચાર અને અનુભવ એ બન્નેથી જોટલા આગળ જવાય તેટલા આગળ જઈ શકીએ તો આખરે પરાતપર પુર્યોત્તમનો અનુભવ થવાનો. એ અનુભવનો ઇન્કાર કરીને અથવા તેને દબાવો દબને યાતો સંકુચિતપણામાં તેને બાધી લઈનેજ, આપણે એ સત્તાન સત્યને દૂર મૂકી શકીએ છીએ.

જ્ઞાનયોગનો ઉદ્દેશ એ સનાતન સત્યને પ્રાપ્ત કરવાનો છે. અર્થાત્ કે એ સર્વવ્યાપી પરમાત્મા, પરબ્રહ્મ પુર્યો- જ્ઞાનમાર્ગની ત્રણ શક્ય- તમનો સાક્ષાત્કાર કરવો એજ જ્ઞાનનો હેતુ થાયો. છે ! તેજ વ્યક્તિ અને વિશ્વમાં આવિર્ભાવ પામે છે. જ્ઞાનપ્રાપ્તિને માટે આપણે ગમે તે માર્ગે શરૂઆત કરી શકીએ છીએ. આત્મજ્ઞાન અથવા વિશ્વજ્ઞાન ગમે ત્યાંથી શરૂઆત કરે, પરંતુ જે અધવચ અટકી પડે નહિ તો, છેવટ તો આ પુર્યોત્તમ સુધી પહોંચ્યા વગર રહોજ નહિ. ઘણા વ્યવહાર માણુ- સોને આ ઠેકાણે એવો પ્રશ્ન થવાનો સંભવ છે કે એ પ્રમાણે સાક્ષાત્કાર કરવાથી શું ફળ ? એને લીધે વ્યવહાર પરિણામ શું આવે ? એમાં ત્રણ શક્યતાઓ છે. પ્રથમ તો આપણા વ્યક્તિત્વ અને વિશ્વના અસ્તિ- ત્વનો લય થાય અને અજ્ઞેય અને અજ્ઞાતમાં આપણે સંપૂર્ણ રીતે ભળી જઈએ-ઐશ્વર્યમત વાદીઓ એ સ્થિતિને નિર્વાણ કહે છે. અથવા તો બીજી સ્થિતિમાં અક્ષર નિર્વિકારી અપોરૂપેયમાં વ્યક્તિનો લય થઈ જાય અને માણુસ વિશ્વજીવનથી પર થઈ જાય. ત્રીજી શક્યતા એ છે કે પર- માત્માની પેઠે વ્યક્તિ પણ વિશ્વજીવનનો સ્વીકાર કરે. બ્રહ્મની પેઠે આપ-ણામાં પણ દિવ્ય શક્તિ જાગૃત થાય અને પોતાનો આધાર લઈને તે વિશ્વ અને વ્યક્તિની ઉન્નતિ કરવા માટે પોતે મુક્ત સ્થિતિમાં અને સંપૂર્ણ સ્વામીત્વથી માણુસજાતને અને વ્યક્તિને બેટા અને સહાય કરે. પૂર્ણયોગમાં આ ત્રીજી સ્થિતિજ વધારે યોગ્ય ગણાય છે.

આપણને હવે જણાયું હશે કે જ્ઞાનમાર્ગને અન્તે વિશ્વ જીવનનો ત્યાગ થવોજ જોઈએ એવું કંઈ નથી, કારણ કે પરાત્પર પુરુષોત્તમમાં જ્ઞાનની સંપૂર્ણતા છે છતાં પણ તે પોતાની લીલાને વિશ્વમાં ટકાવી રાખે છે ! વળી આપણે એમ પણ ધારવાનું નથી કે આપણને પોતાને જ્ઞાન પ્રાપ્તિ થઈ ગઈ એટલે આપણે માટે તો દુનિયાનો હેતુ સિદ્ધ થઈ ચૂક્યો અને તેનો ત્યાગ કરવોજ યોગ્ય છે ! એ વિચાર બરાબર નથી, કારણ પ્રથમ તો વ્યક્તિ પોતાના અંતરમાં આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે છે એ ખરું, છતાં વ્યક્તિમાં બ્રહ્મનો આવિર્ભાવ થવો તો બાકીજ રહે છે. બ્રહ્મનો એ આવિર્ભાવ સર્વ-મયનારૂપે થાય છે તેથી તેના માથુસે પોતાના ઉદાહરણોથી, હાજરીથી, તેમજ કર્મથી બ્રહ્મના આવિર્ભાવમાં ભાગ લેવો જોઈએ. પરંતુ એ પૂર્ણતા ન્યાં સુધી આપણે અહંતાપ્રધાન વ્યક્તિમાં રહીએ છીએ ત્યાં સુધી મળી શકતી નથી. કારણકે એ બુદ્ધિ તો કેવળ શરૂઆતને માટેજ ઉપ-યોગી છે. તે કંઈ અંતિમ સાર નથી. વિશ્વમાં બ્રહ્મનો આવિર્ભાવ વ્યક્તિમાં બ્રહ્મજ્ઞાન જાગ્રત થયા સિવાય કદી પણ શક્ય નથી, અને એ આવિર્ભાવને માટે જીવન્મુક્ત આત્માઓએ કર્મનો સ્વીકાર કરવોજ જોઈએ.

એટલા માટે જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો ઉદ્દેશ બેવડો છે. એક તો આપણે શુદ્ધ

આત્માને સત્ અને આ-તેની સાથે તેના આવિર્ભાવ દ્વારા પણ આપણે વિર્ભાવ બન્ને સ્વરૂપે જાણવો. તેનું જ્ઞાન મેળવવા મથવું; અર્થાત્ કે

આપણે બ્રહ્મજ્ઞાન પણ મેળવવું છે, તે ઉપ-

રાંત વિશ્વમાં બ્યાપી રહેલા બ્રહ્મનું જ્ઞાન પણ પ્રાપ્ત કરવું છે, અર્થાત્ કે પરાત્પર અચિન્ત્ય પુરુષોત્તમનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને આપણે તેનો વ્યક્તિ અને વિશ્વમાં આવિર્ભાવ કરવો છે. આનું નામ પૂર્ણજ્ઞાન છે, અને તેનેજ આપણે સમગ્રપણે સ્વીકારીશું. આપણે હમેશા એ સત્ય આપણા જીવનમાં ક્રાંતી રાખીશું કે આખું વિશ્વ અને પ્રત્યેક પદાર્થ તે એક-પરાત્પર પુરુષોત્તમ-ભગવાન છે, પરંતુ મન પોતાના વિચારની સગવડ માટે તેના વિભાગો કરી રહ્યું છે. જીવન્મુક્ત જ્ઞાની જગતમાં કર્મ કરે છે છતાં પણ તેની પ્રજા જોડેની એકતાનો લેશ ભંગ થતો નથી; તે વર્તન કરે છે તેમાં અસત્ય હોતું નથી, કારણકે ભગવાન તો જોડલો કેવળ નિ-ષ્ઠિય શાંતિમાં છે તેટલોજ આ વિશ્વની ક્રિયાઓમાં પણ બ્યાપી રહેલો છે !

પ્રકરણ ૧ હું. અભ્યાસ.

આપણી જુદી જુદી શક્તિઓને પ્રથમ તો ફરી પાડવાની જરૂર છે. વિચારશક્તિ એ કૌશલ્ય શક્તિ છે. તે બીજી બધી શક્તિઓ કરતાં જુદી છે એવો અનુભવ કરવાને પ્રથમ પ્રયત્ન કરો “આપણે” એટલે “અમુક વિચાર” અથવા તો “અમુક આદર્શ” એ માન્યતા સાચી છે કે નહિ તે જુઓ. વારે વારે તેને મનમાં દદ કરો.

વિચાર અને શક્તિ બન્ને જુદાં છે. વિચારથી હમ્ય શક્તિ છે. “અમુક યત્ન જોઈએ” એવી આજ્ઞાનાં રૂપમાં તે ઉત્પત્તિ યાય છે અને હમેશાં રહે છે. એમાં ઇચ્છા, કામના, લાગણી, આવેશ, આપણી અંગત પસંદગી, બુદ્ધિનો નિર્ણય વિગેરેમાંનું કશું દોડું નથી. શક્તિને યોગબળ પછો સમય લાગે છે.

અંતર-જીવનનું અવલોકન કરવું એ તો જ્ઞાનયોગમાં પણ ધ્યેય જરૂર છે. આપણા સારીરિક જીવનમાં રોડું પ્રાધાન્ય છે? આપણા માણસમાં આદરતા છે કે નહિ? આપણા ચિત્તમાં આવેશો, લાગણીઓ વિગેરે યાય છે કે નહિ? આપણા વિચારોમાં પક્ષપાતીયતા, એક સત્યને વળગી રહેવાની વૃત્તિ છે કે નહિ તે જુઓ. આપણાં એ કાણોને આપણે કુંઠિત કરવામાં નથી, પરંતુ કૃતાર્થ કરવાના છે એ માદ સાખો. એ બધાં કાણો દમણાં અજ્ઞાનપ્રકટ કાર્ય કરે છે, પરંતુ તેઓ આત્મારૂપી સત્યનાં કાર્ય છે એ જુદી જતા નહિ. ઇન્દ્રિયા આપણને જમતવિશે જો ખબર આપે છે તે ખરી નથી તોપણ તેના ઉપરજ આપણે આગળ પ્રયાજ કરવાડું છે.

પ્રથમ તો “હું” યરીર નથી. યરીર શું છે? તેનો તાંદ્રશ વિચાર જાવો. આ યરીર “હું” નથી. તેના મુત્યુથી હું મરવાનો નથી, હું તેનાથી જુદો છું, એ વિચારને દદ કરી લો એ આત્માડું એક

સ્વરૂપ છે એવું બરાબર અનુભવો અને શરીરથી ધર દો તે પ્રમાણે
વર્તન કરો.

“હું” પ્રાણરૂઢિત પણ નથી. પ્રાણ પણ આત્માની ચૈતન્ય
શક્તિને કાર્ય કરવાનું એન્જન છે. પ્રાણરૂઢિત જુદાં જુદાં કાર્યો કરી
રહી છે તે બધાં બરાબર નિહાળો અને “હું” એ બધાથી જુદો હું
એવું અનુભવો.

“હું” મન નથી એ વિચાર દઢ કરો. મન આપણું એક દયિયાર
છે, સૂક્ષ્મ કાર્યો કરવાનું સાધન છે. તેમાં લાગણીઓ, ઇન્દ્રિયોનાં સ્પર્શો,
વિવેક, વિચાર સક્રિય વિગેરે થાય છે. ખરું જો આપણે મનથી જુદાં બીજું.
“અમુક વિચાર મારામાં ચાલે છે” એવું તટસ્થ રહીને આપણે જોઈ
શકીએ છીએ.

જ્યાં જ્યાં વિશ્વમાં આપણી દૃષ્ટિ પડે ત્યાં ત્યાં આપણે તે
આત્માનેજ-અસને જોવો.

અકરણુ ૨ જી પૃથક્કરણુ:—

સાધારણ જ્ઞાન જે પ્રમાણે મળે છે તે પ્રમાણે કંઈ યોગ્યું જ્ઞાન મળતું નથી. યોગમાં તો “જ્ઞાન” નો અર્થજ જુદો થાય છે. તેમાં સર્વ જ્ઞાનનો સમાવેશ થાય છે, પરંતુ ખાસ કરીને તો બુદ્ધિથી પર જે જ્ઞાન રહેલું છે તેનો ખાસ સમાવેશ કરવામાં આવે છે. જ્ઞાનપ્રાપ્તિને લીધે જે પરિવર્તન થાય છે તે કેવળ બાહ્ય નહિ પરંતુ સમજી હોય છે એ જ્ઞાન ઇન્દ્રિયો દ્વારા કદીપણ મેળવી શકાયજ નહિ. બુદ્ધિ એવાં ઇન્દ્રિયાવીત ધર્મો સત્યોને જાણી શકે છે, તોપણ એ જ્ઞાન તો બુદ્ધિ પણ મેળવી શકતી નથી. બુદ્ધિથી બહુ તો “આત્મા છે” એવી પ્રતીતિ માણસને થઈ શકે.

શરીર, પ્રાણ અને મન એ ત્રણેમાં આપણે શુંયાયા છીએ એટલે એ ત્રણેમાંથી આપણે દુઃખ થઈતું જોઈએ. સત્ય વિચાર, આત્મ નિરીક્ષણ અને આત્મ શિક્ષણ એટલું તો સારવ્યાત કરવા માટે જોઈએ. આત્માનું સ્વરૂપ અને તે આવિર્ભાવ શી રીતે પામે છે તે આપણે અતરમા બરાબર જોઈ શકીએ છીએ.

આત્મનિરીક્ષણ કરીએ છીએ ત્યારે આત્માનાં કરણો, આત્માના આવિર્ભાવના પ્રકારોનું આપણને જ્ઞાન થાય છે, આત્માનું નહિ. પરંતુ જ્ઞાનયોગમાં તો આપણે આત્માનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માગીએ છીએ.

એની ત્રણ ભૂમિકાઓ છે

૧. દૃષ્ટિ-આંતર લોચનનો પ્રાપ્તિ.
૨. આંતર અનુભવ.
૩. એકતા-અદ્વૈત.

એ પ્રમાણે અનુભવ કરવા માટે સતતધ્યાન, એકાગ્રતા પ્રાપ્ત કરવી પૂર્ણયોગમાં એટલું યાદ રાખવું કે આપણા એકેએક કરણ દ્વારા આપણે ઇશ્વરને પ્રાપ્ત કરવો છે, નહિ કે કેવળ બુદ્ધિ દ્વારા. બુદ્ધિથી પર એ અવસ્થાને આપણે પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ, અને સૌંદર્યનો અનુભવ આ એજ ક્ષણે વર્ણવવાને થયો હતો તે પ્રમાણે આપણને પણ થાય છે.

મકરણુ ૨ જી.

જ્ઞાનાવસ્થા:—

આપણે જોઈ ગયા કે યોગમાં જ્ઞાનનો ઉદ્દેશ ભગવાનનો આત્મા સ્વરૂપે અને વિશ્વમાં થતા આવિર્ભાવરૂપે વિશાદ્ તરીકે સાક્ષાત્કાર કરવાનો છે. અર્થાત્ સામાન્ય પદાર્થો, શુદ્ધ જીવન અથવા આપણા વિચારની છાછરી માનસિક સ્થિતિનું જ્ઞાન મેળવવું એ યોગિક જ્ઞાનનો ઉદ્દેશ નથી.

એટલે સાધારણ માણસો જ્ઞાનનો જે અર્થ કરે છે તેનાથી યોગમાં “જ્ઞાન” શબ્દનો અર્થ જુદો થવો જોઈએ.

જ્ઞાન એટલે શું? સાધારણ રીતે જીવન, માનસિક શક્તિઓ, પદાર્થો વિગેરેના બનાવો તથા તે બનાવ ઉપર કાણુ ધરાવતા નિયમો વિગેરેનો બુદ્ધિપૂર્વક અભ્યાસ કરવો એને આપણે જ્ઞાન કહીએ છીએ. તે જ્ઞાન આપણી ધન્દિયોના સંસ્પર્શ ઉપર અને એ સંસ્પર્શ ઉપરથી આપણે અનુમાન દોરીએ છીએ તેના ઉપર, આધાર રાખે છે. એ જ્ઞાનપ્રાપ્તિના હેતુઓ જુદા જુદા હોય છે. પરંતુ ધાર્મિક ખરું તો બુદ્ધિને સંતોષવા માટે અને કાષ્ઠક અથવા વ્યવહાર ઉપયોગિતા અને શક્તિની વૃદ્ધિ માટે તે જ્ઞાન મેળવવામાં આવે છે, કારણકે તે જ્ઞાનથી આપણા પોતાના તથા બીજાઓનાં જીવન ઉપર કાણુ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. પ્રકૃતિના ગૃહ બજો ઉપર વિજય મેળવીને માણસ પોતાના ઉપયોગને માટે અર્થાત્ બીજાઓને મદદ કરવા કે દુઃખ દેવા ઉન્નત કરવા કે અવનતિમાં પાડવા, તે શક્તિઓનો ઉપયોગ કરી શકે છે. યોગમાં આપણે તો આખા જીવનનો સમાવેશ કર્યો છે, એટલે તેમાં ઉપર ગણાવેલા સર્વ હેતુઓ સમાઈ જાય છે. તેથી આત્મ સંયમ અને આત્મસર્મિપણુ

મેળવવા માટે તેમજ ખીજઓને દુઃખ દેવા અથવા ખીજઓને મુક્ત કરવા માટે, માણસ જ્ઞાન મેળવી શકે છે. પરંતુ “આખા જીવન”નો અર્થ હમણાં માણસનત ગાળે છે તેવુંજ જીવન એવો થતો નથી પરંતુ માણસનતમાં જે જાતનું જીવન ગાળવાની શક્યતાઓ રહેલી છે તે જીવનનો પણ “આખા જીવન” માં સમાવેશ થાય છે. હજી સુધી તે જીવન મનુષ્યજાતિએ મેળવ્યું નથી. તેનું “જ્ઞાન” મેળવવું એ યોગના અભ્યાસનો હેતુ છે.

માણસમાં જે હૃદયજીવન ગાળવાની શક્યતા રહેલી છે તે જીવન બુદ્ધિની સુધારણા કરવામાં, વિશેષ, ક્રિયાત્મક શક્તિ મેળવવામાં, અથવાતો વધારે શુદ્ધ શાસ્ત્રીય અને નૈતિક જીવન પ્રાપ્ત કરવામાંજ પરિસમાપ્ત થતું નથી. તે જીવન અમુક ગણ્યા ગાંડ્યા ગુણોની વૃદ્ધિ ઉપર આધાર રાખતું નથી, તે જીવન કેવળ જીવદાન પ્રકારનું છે તેનાથી આપણા જીવનની રીતભાત અને ચરિત્ર બદલાય છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ જીવનનો આખો પાયોજ સદતર બદલાઈ જાય છે.

જીવનનું અતિમ દશ્ય, યોગમાં આપણા અસ્તિત્વના મૂળનું જ્ઞાન મેળવવાનું છે. જીવનને પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. ઉપનિષદની ભાષામાં કહીએ તો “જે જાણવાથી આખું

જગત જાણાઈ જાય છે, અને આખા જીવનનું યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે તે” જાણવાને માટે યોગ પ્રયત્ન કરે છે આખું દશ્ય અને જ્યે જગત તેમજ જે અદશ્ય છે તે સઘળુંજ મન અને ધન્દ્રિયથી પર એવી કોઈક વસ્તુનો આવિર્ભાવ છે, એ માન્યતાથી યોગ જ્ઞાન પ્રાપ્તિની શરૂઆત કરે છે. તેને જાણવાથીજ આપણે જાતને યથાર્થ રીતે જાણી શકીએ. ધન્દ્રિયો અને તેના બાહ્ય સ્પર્શો ઉપર વિવેકબુદ્ધિનો ઉપયોગ કરીને આપણે જે જ્ઞાન મેળવીએ છીએ, તે જ્ઞાન સત્ય જ્ઞાન નથી. તે જ્ઞાન તો ફક્ત દશ્ય જગતનું હોય છે. પણ જ્યાં સુધી આપણે એ દશ્ય આવિર્ભાવના કારણે રૂપ સત્યને યથાર્થ જાણતા નથી ત્યાં સુધી ખરેખર જ્ઞાન મળતું શક્ય નથી. એ સત્ય તે આત્મા છે અને સર્વમાં તે એકજ રૂપે રહેલો છે.

એ તો સ્પષ્ટ છે, કે આપણે જડ અને ઇન્દ્રિયથી મેય વસ્તુઓનું
 ગમે તેટલું પૃથક્કરણ કર્યો કરીએ તેપણું
 ઇન્દ્રિયાની પરિમિતતા. તેનાથી આપણને આત્મા અથવા ઇશ્વરનું જ્ઞાન
 કદી પણ મળે નહિ. દુર્બીન, સૂક્ષ્મદર્શક, નળીઓ, બાટલીઓ, યંત્રો-નો
 ઉપયોગ કરીને આપણે સૂક્ષ્મ પદાર્થનું વધારે ને વધારે સૂક્ષ્મ જ્ઞાન
 મેળવીએ તે બનવાનું છે. એટલે આપણે પ્રથમથીજ એમ માની
 લઈએ કે ઇન્દ્રિયો અને તેની યાંત્રિક મદદથી આપણને જે જ્ઞાન મળે છે
 તેજ સત્ય તત્ત્વનું જ્ઞાન છે, અને તેના સિવાય બીજું સત્ય હોઈ શકે જ
 નહિ, અથવા તો જ્ઞાનપ્રાપ્તિના બીજા સાધનો પણ શક્ય નથી, તો પછી
 આપણે એકજ અનુમાન દોરવાનું રહે છે; અને તે એ કે વિશ્વમાં જેટલું
 જડ છે-પાર્થિવ છે-તેટલુંજ સત્ય છે. અર્થાત્ આત્મા, ઇશ્વર વિગેરે
 કાંઈજ નથી ! આપણામાં પણ “હું”-“આપણું” એવું જે કાંઈ માનીએ
 છીએ તે પણ મગજ, જ્ઞાનતંતુ અને શરીર એ ત્રણનો સંયોગ માત્ર છે.
 આપણે પ્રથમથીજ એવી સરત કબુલ કરી એટલે પાછા આપણા પોતાના
 મૂળ અનુમાન ઉપર આવ્યા વિના આપણને નહિ ચાલે.

હવે આપણી ઇન્દ્રિયોથી અગ્રાણ એવો આત્મા જે ખરેખર
 અસ્તિત્વ ધરાવતો જ હોય, તો તો ભૌતિક
 યાત્રાને વેદેશ ઇન્દ્રિયાતીત શાસ્ત્રોમાં આપણે જે સાધનો વાપરીએ છીએ
 જ્ઞાન. તેના કરતાં બીજાં વધારે સૂક્ષ્મ સાધનો અને
 ઇન્દ્રિયોથી આપણે તેનું જ્ઞાન મેળવી શકીએજ.
 આપણી શુદ્ધિ ઇન્દ્રિયાતીત સત્યોને ગ્રહણ કરી શકે છે, અને તેને બરાબર
 સમજી લઈને વિચારમાં દર્શાવી શકે છે, એ વાત ખરી છે. ઉદાહરણ
 તરીકે ભૌતિક શાસ્ત્રોમાં “શક્તિ”-“બળ”નો સિદ્ધાંત ધણે આગ્રહપૂર્વક
 સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. પરંતુ “શક્તિ” અથવા “બળ” એ કેવળ એક

“ યોગને લીધે શક્તિ ખાલે છે, પણ સાધકની ઇચ્છા દોષ કે ન હોય !
 એ શક્તિ બે ધારી તલવાર જેવી છે; તેના સદુપયોગ અને દુરુપયોગ બન્ને
 થઈ શકે છે-કલ્પતિ અને વિનાશ બન્ને થાય છે. વિનાશ કરવાથી હમેસાં પાપજ
 થાય છે એવું નહોતું ! ”

વિચાર છે. એ વિચાર, બુદ્ધિ જ્યારે પોતાની સાબિતીઓ અને પ્રમાણોથી પર થાય છે ત્યારેજ મેળવી શકે છે. આપણે આખા વિશ્વમા વ્યાપી રહેલું તે બળ પ્રત્યક્ષ કરી શકતા નથી, પરંતુ આપણે તેનું કાર્ય જાણીએ છીએ. તે ઉપરથીજ તેનું 'અસ્તિત્વ અનુમાનથી' સ્વીકારીએ છીએ તેજ પ્રમાણે માણસ પાસે 'જ્ઞાનપ્રાપ્તિના' જે સાધનો છે તેમાંથી બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરીને આપણે આત્માને વિષે પણ કાંઈ અનુમાન બાધી શકીએ ખરા પુષ્કળ પૃથક્કરણ કરતાં કરતાં આપણને 'આત્માના' અસ્તિત્વની ખાત્રી થાય અને તે વિચાર 'ધણીજ' અસરકારક રીતે આપણને જ્ઞાનયોગમાં ઉપયોગી થઈ પડે. અર્થાત્ બુદ્ધિની ઝીણવટથી સત્યવિચારને આપણું વ્યવસ્થિત પદ્ધતિમાં મૂકી શકીએ' એ બનવા જોગ છે. પરંતુ 'યોગમાં' જે જ્ઞાન કંઈ છે તે એ નથી. કારણ કે તે જ્ઞાન અસંકલરક નથી એક માણસ બુદ્ધિઆલ સર્વ જ્ઞાન મેળવીને આત્મજ્ઞાનમા સંપૂર્ણ થયો હોય તોપણ બુદ્ધિના જ્ઞાન કરતા કશું જ વધારે તેનામા ન હોય—તે કેવળ શુદ્ધ પડિત અથવા તો વાદપ્રિય વેદાંતીજ હોય. એ બનવા જોગ છે. યોગમા તો આખા જીવનનું પરિવર્તન કરવાનો ઉદ્દેશ છે. તે ન થાય ત્યાં સુધી કેવળ બુદ્ધિનું બધુંજ જ્ઞાન નકામું છે.

જ્ઞાનયોગમા "વિચાર" અને "વિવેક" એ જે ઉપયોગી સાધનો

ગણાય છે. કારણ તેમનો ઉપયોગ કરીને સાધક

જ્ઞાનના સાધનો વિચાર, પોતાના માર્ગમાં નડતી મુશ્કેલીઓને દૂર કરી વિવેક. શકે છે. તથાપિ તેમનાથી જ્ઞાનયોગનું અંતિમ

પરિણામ પામ કરી શકાતું નથી એટલુંજ નહિ

પણ સામાન્ય બુદ્ધિજન્ય વિચારો તો ધણીવાર જ્ઞાનના માર્ગમાં અતરાય રૂપ થઈ પડે છે, કેમકે તે વિચારો ઇન્દ્રિયોના અસત્ય જ્ઞાન ઉપર આધાર રાખતા હોય છે. વળી તે વિચારો આપણું શરીર પ્રાણ તથા આપણા આવેશો, લાગણીઓ વિચાર વિગેરે સત્ય છે, એવી માન્યતા ઉપરજ રનાયલા હોય છે. દુકમા આપણે એ વસ્તુઓ સાથે એકતા પામીએ છીએ આપણે તે સર્વને આત્મસ્વરૂપ ગણીએ છીએ તેમની જોડે આપણે એકતા કરીએ છીએ અને તેથીજ આત્માનું જ્ઞાન થતું નથી. એટલા

માટે જ્ઞાનપોષના સાધકે તો વિચારોની અડચણને દૂર કરવી જોઈએ, તેમજ આત્મા અને જગત વિષે તેણે સત્ય વિચારો ખાંધવા જોઈએ. દૃષ્ટિ મુરકેલી એ નહીં છે કે જ્ઞાનદારા આપણે આત્માને કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકીએ ? પ્રથમ તો આપણને આત્માનું જ્ઞાન નથી. તેમાં વળી આપણી બુદ્ધિમાં ઉઘા ઉઘા વિચારો ક્યારનાય દાખલ થઈ ગયા હોય છે. તો પછી સત્ય કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય ? આ મુરકેલી દૂર કરવા માટે પ્રથમ “ વિચાર ” નો અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે. “ વિચાર ” એટલે “ આત્મા વિષે સત્ય વિચાર. ” એ પ્રમાણે સંસ્કાર, બુદ્ધિનો પક્ષપાત વિગેરેથી મુક્ત થઈ “ વિચાર ” સ્થિર થાય એટલે બુદ્ધિ આપોઆપ શુદ્ધ થાય છે, અને પછી જ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં તે અડચણ કરતી અટકે છે. તોપણ વિચાર પછી જ્યારે “ દૃષ્ટિ, ” “ અનુભવ ” અને “ સંસ્કાર ” પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારેજ તે વિચાર અસરકારક થાય છે.

હવે “ દૃષ્ટિ, ” “ અનુભવ ” વિગેરે શું છે ? એ આપણે જાણવાનું છે. આત્મનિરીક્ષણ, આત્મપ્રયત્નરણ

“ દૃષ્ટિ ” એટલે શું ? એ અર્થમાં દૃષ્ટિ કે અનુભવ શબ્દો સમજવાના નથી. અસંખત, આત્મનિરીક્ષણ-પરીક્ષણ

વિગેરે “ વિચારની ” પેઠે ધણાંજ ઉપયોગી સાધનો છે અને તેમના વિના સાધક ચલાવી શકતોયે નથી. વળી તે સાધનોનો બરાબર ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તેનાથી બળવાન અને સમર્થ “ વિચાર ” શક્તિ પણ ખીલે છે. વિવેકશક્તિથી જેમ બુદ્ધિ પોતાનાં અસત્યોને શોધી કાઢી તેમને દૂર કરી શકે છે તેજ પ્રમાણે એ માનસિક સૂક્ષ્મ ક્રિયાઓ પણ અંતઃકરણને શુદ્ધ કરવામાં ધણી મદદ કરે છે. વળી તે સાધનોથી એક પ્રકારનું આત્માને જ્ઞાન પણ મળે છે, અને હૃદયની તથા બુદ્ધિની અવ્યવસ્થા દૂર થઈ જાય છે. કેટકપણ પ્રકારનું જ્ઞાન આત્મના જ્ઞાન પ્રત્યે માણસને દારી જાય છે. ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે બ્રહ્મે પોતાનાં બારણાં એવી રીતે ગોઠવ્યાં છે કે તે બધાં પહારની બાજુએજ પડે છે ! એટલે ધણાંપણ માણસો બાહ્ય જગત પ્રત્યેજ ‘ યાને જગતના દેખાવો પ્રત્યેજ પોતાની દૃષ્ટિ રાખે છે; કેટક વિરલ આત્માજ સાંત વિચાર અને

જ્ઞાનાત્મક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે અંતરમાં દૃષ્ટિ કરે છે, આત્માને પ્રાપ્ત કરે છે અને અમૃતત્વ મેળવે છે. એ અંતર દૃષ્ટિ કરવામાં માનસિક આત્મનિરીક્ષણ અને આત્મપૃથક્કરણ ધણીજ ઉપયોગી થઈ પડે છે. આપણે ખીજા પદાર્થોના અંતરમાં જોઈ શકીએ તેના કરતાં, આપણા પોતાના અંતરમાં ધણીજ સહેલાઈથી નિરીક્ષણ કરી શકીએ છીએ કારણ કે ખંડારના પદાર્થનું જ્ઞાન મેળવવામાં આપણને તે પદાર્થનું બાહ્ય સ્વરૂપ નડે છે, અને ખીજું એ છે કે આપણને તે પદાર્થના સ્થૂળ સ્વરૂપ સિવાય જે એક આત્મા વ્યાપી રહ્યા છે તેનો પહેલેથી, અનુભવ હોતો નથી એટલે પણ બાહ્ય પદાર્થનું જ્ઞાન મેળવતાં મુશ્કેલી નડે છે. શુદ્ધ બુદ્ધિ અથવા સાંત્ મનમાં આત્માનું પ્રતિબિંબ પડે, અથવા તો દૃઢ એકાગ્રતા વિશ્વમાં પ્રજ્વળે પ્રાપ્ત કરી શકે, અને પ્રકૃતિમાં પ્રજ્વળે સાક્ષાત્કાર કરે એ શક્ય છે, પરંતુ એવા દાખલાઓ ધણીજ વિરલ હોય છે, આત્માનો સાક્ષાત્કાર પોતાનામાં કર્યા સિવાય બાહ્ય જગતમાં પ્રથમ સાક્ષાત્કાર કરનાર સાધકો લાગ્યેજ મળી આવે છે.^૧ આત્મા કેવી રીતે આવિર્ભાવ પામે છે તે આપણે પોતાના અંતરમાં સાથી સારી રીતે જોઈ શકીએ છીએ એટલુંજ નહિ, પરંતુ આત્મા પોતાના મૂળ સ્વરૂપને પાછો કયે પ્રકારે પ્રાપ્ત થાય છે તે પણ આપણે જરાજર આપણા અંતરમાં જોઈ શકીએ છીએ. પ્રાચીન તત્ત્વવેત્તાઓએ “આત્માને જોળખ,” એ સલાહ આપી છે તે જ્ઞાન પ્રાપ્તિને માટે હાલ પણ અક્ષરશઃ સત્ય હોય એમ લાગે છે. હવે આપણે જે આત્મનિરીક્ષણ વિગેરે-સાધનો વિષે વિચાર કરીએ તે બધાંજ આત્માની પ્રકૃતિનો જ અનુભવ આપણને બતાવે છે, તે કાંઈ શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન નથી.

આપણે અસાર સુધીમાં જોયું કે યોગમાં જે જ્ઞાનાવસ્થા ગણાય છે તે કેવળ બુદ્ધિ પ્રધાન વિચારમય સ્થિતિ, સાક્ષાત્કારની સાબિતી. અથવા તો કેવળ વિવેકાત્મક સત્યની પ્રાપ્તિ નથી. વળી તે આત્મનિરીક્ષણ

૧. એક દેખે એવા જાણે તો આપણા કરતાં ખંડારની દુનીયામાં આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવો સહેલો છે. કારણ કે ત્યાં આત્મજ્ઞ આપણને અદૃશ્ય.

વિગેરે માનીસક વ્યાપારોનો અનુભવ પણ નથી. તે જ્ઞાન સાક્ષાત્કાર છે. સાક્ષાત્કાર એટલે “ સાક્ષાત્ ”-પ્રત્યક્ષ, “ કાર ” કર્યું. તે એ આપણા પોતાના અંતરમાં આત્માને પ્રત્યક્ષ કરવો એવું નામ સાક્ષાત્કાર છે. તે આત્મા પ્રસાદ, વિરાટ-વિશ્વસ્વરૂપ છે. એ સાક્ષાત્કાર થયાની સાબિતી એ છે કે એક વાર તે અનુભવ થયા પ્રજ્ઞા પ્રકૃતિના ગુણોને કિંવા આત્માના કર્ણોને-આત્માના સ્વરૂપ સિવાય અજ્ઞાનમય અહંતાની દૃષ્ટિથી જોવા અસંભવિત થઈ પડે છે. વધારામાં તે ગુણો આપણા વિશ્વજીવનમાં અલગના સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ સંજોગોમાં આપણા આત્માનાજ આવિર્ભાવો છે એવું સત્ય જ્ઞાન પણ પ્રાપ્ત થાય છે. એ સાક્ષાત્કારની ત્રણ શ્રેણીઓ છે. ૧. દૃષ્ટિ યાને આતરદૃષ્ટિ. ૨. સપૂર્ણ આતર અનુભવ. ૩. એકતા-લય.

“ દૃષ્ટિની ” કિંમત પ્રાચીન ઋષિઓ ધણીજ આંકતા. તેના

યોગે કેવળ “ તત્ત્વવેદા ” મટી જઈને

“ દૃષ્ટિ ”

“ ઋષિ ” અથવા “ કવિ ” થઈ શકાયું.

એ શક્તિથી આપણી સ્થૂલ દૃષ્ટિથી જેમ

વસ્તુ માત્ર પ્રત્યક્ષ થાય છે તે પ્રમાણે અદૃશ્ય અને સૂક્ષ્મ વસ્તુઓ

આત્માને પ્રત્યક્ષ થાય છે. તે દૃષ્ટિ આત્માના તેજનોજ ચમકારો છે.

ભૌતિક વિષયોમાં આપણે બે પ્રકારના માર્ગો જ્ઞાન પ્રાપ્તિ માટે વાપરીએ

છીએ. ૧ પ્રત્યક્ષ ૨. પરોક્ષ યાને જે આપણી દૃષ્ટિની બહાર આવેલું

હોય તેનું જ્ઞાન. બ્યારે કોઈ પણ પદાર્થ આપણી સમીપ નથી હોતો

ત્યારે આપણે અનુમાન, કલ્પના, શ્રવણ વિગેરેથી તેનો ખ્યાલ ઉત્પન્ન

કરવો પડે છે. બીજાઓના વર્ણનો વાચવા પડે છે અથવા ચિત્રો જોવા

પડે છે. એ બધા વિચારોને ભેગા કરીને આપણે તે પદાર્થોનું જટિલ

બને તેટલું સ્પષ્ટ જ્ઞાન મેળવી શકીએ છીએ ખરા, તો પણ આપણે તે

પદાર્થને મયાર્થ જાણ્યો નહિ ગણાય. હજી તે એક સત્ત્વ વસ્તુ થઈ નથી,

પરંતુ એક સત્ય પદાર્થ વિષેનો આપણો પોતાનો વિચાર માત્ર બધાથો

તાનું બંધન નડતું નથી આપણને હું એટલે આટલો-પરિમિત બ્યક્તિ-એવું

જ્ઞાન બાહ્ય જગતમાં જોવાથી થતું નથી. એટલે પ્રભુની પ્રાપ્તિમાંથી એ

મુક્તિથી તો એ પ્રમાણે દૂર થાય છે.

છે. પરંતુ એકવાર આપણે તે પદાર્થને આપણી દૃષ્ટિથી જોઈએ છીએ ત્યાર પછી તે પદાર્થ આપણે યદ્ય રહે છે. એનુંજ નામ આપણે તેનો સાક્ષાત્કાર ક્યો ગણાય, કારણ કે પછી તે હમેશને માટે આપણા અસ્તિત્વનો ભાગ થઈ રહે છે. આપણા સૂક્ષ્મ આધ્યાત્મિક અનુભવમાં પણ એજ સત્ય લાગુ પડે છે. આત્માને વિષે આપણે સુંદર અને સ્પષ્ટ વર્ણનો સાંભળીએ, તત્ત્વવેત્તાઓ, અનુભવીઓ અને પ્રાચીન પુસ્તકો મારફત તેને વિષે યોગ્ય જ્ઞાન મેળવીએ; વળી આપણે પોતે વિચાર, અનુમાન, કલ્પના, સરખામણી વિગેરેનો ઉપયોગ કરી એક માનસિક સંસ્કાર અથવા ખ્યાલ પેદા કરી શકીએ; આપણે મનન કરીને એ વિચારને આપણા મનમાં દૃઢતાથી સ્થિર કરીએ; અથવા તો નિદિધ્યાસન કરીને તેનાજ ઉપર મનની એકાગ્રતા કરીએ-તો પણ આપણે તેનો સાક્ષાત્કાર ક્યો નહિ ગણાય ! કારણ આપણે ઇશ્વરને જોયો નથી ! દીર્ઘકાળ પર્યંત એકાગ્રતા કરવાથી અથવા તો ખીજા કોઈ પણ ઉપાયને લીધે, જ્યારે મનસ્વી પડેલા ચીરાઈ જાય છે અથવા તો દૂર ખસી જાય છે, ત્યારેજ મનમાં આત્માના તેજનું પૂર આવે છે, અને વિચારને બદલે જ્ઞાનદૃષ્ટિ જન્મત થાય છે. એ અનુભવમાં માણસની સ્થૂણ દૃષ્ટિએ જે પ્રમાણે સ્થૂણ પદાર્થ પ્રત્યક્ષ, સ્તંભ અને આગેહૂળ જણાય છે તેજ પ્રમાણે આત્માની દૃષ્ટિ થતા તે પણ અંતરમાં પ્રત્યક્ષ જણાય છે. એ દૃષ્ટિનો એકવાર અનુભવ થયા પછી માણસની જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં અંતરાયો ભડે આવે કિંવા જ્ઞાનનું તેજ ઓછું થતું ભડે લાગે, પરંતુ ત્યારપછી આત્માનો સાક્ષાત્કાર તદ્દન નિર્મૂળ તો થઈ શકતોજ નથી. એ અનુભવ વારેને વારે જન્મત થાય છે, અને જ્યાં સુધી સતત જન્મત ન રહે ત્યાં સુધી વારે વારે આવ્યાંજ કરે છે. ક્યારે, અને કેટલો જલદી તે અનુભવ થાય છે તેનો આધાર આપણી શક્તિ અને આગ્રહ ઉપર રહેલો છે. આપણામાં રહેલા પ્રભુને આપણે શક્તિથી અથવા બકિતથી ઘેરી લેવો જોઈએ.

“ દૃષ્ટિ ” એ એક પ્રકારનો આધ્યાત્મિક અનુભવ છે પરંતુ તે એટલેયી અટકી જતો નથી. દૃષ્ટિથી જે આધ્યાત્મિક અનુભવનો

સાક્ષાત્કાર થાય છે તેમાં આત્માનું દર્શન થાય છે. પરંતુ તેને આપણું અંતઃકરણ સ્વીકારે છે ત્યારે વળી જુદી દષ્ટિ પણ સાક્ષાત્કાર. જાતનો અનુભવ થાય છે. જે પ્રમાણે આપણી દષ્ટિને સાક્ષાત્કારનું સુખ મળતું હોય છે તે પણ સાક્ષાત્કારનો વધારે સખન અનુભવ લેવા માટે તે ખીજી ઇન્દ્રિયોની સહાય લે છે તે પ્રમાણે આત્માનો સાક્ષાત્કાર આપણા એકેએક કરણોમાં આપણને થવો જોઈએ. આપણા અસ્તિત્વના એકેએક વિભાગમાં ક્ષર પ્રાપ્તિને માટે આતુરતા થવી જોઈએ. આપણી એકેએક સક્રિત આત્માનોજ આવિર્ભાવ છે એટલે તે દરેક દરેક-તેના મૂળ સ્વરૂપ-આત્માને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આપણે મન દ્વારા આત્માનો અનુભવ લઈ શકીએ છીએ, અને આપણા મનમાં ફેવળ માનસિક વિચાર રૂપે જે ખ્યાલો રહેલા હોય છે તેમના અંતિમ સત્યને આપણે અનુભવી શકીએ છીએ. ઉદાહરણ તરીકે, ચેતન્ય, બળ, આનંદ વિગેરેનાં જુદાં જુદાં કાર્યો અને આવિર્ભાવોનો પણ આપણને ફેવળ માનસિક ખ્યાલ છે, પરંતુ અનુભવ થાય છે ત્યારે એ પ્રત્યેક વિચારનું સત્ય આપણને જણાય છે. એ પ્રમાણે મનને આત્માનો અનુભવ થાય છે. આપણે ચિત્તમાં અને હૃદયમાં આત્માનો પ્રેમરૂપે અનુભવ કરી શકીએ છીએ, અર્થાત્ આત્માનો પ્રેમ અને આનંદ આપણામાં અનુભવીએ છીએ તેમજ વિશ્વમાં પણ તેનો આનંદ પ્રાપ્ત કરીએ છીએ. વળી સાંદર્ભ દ્વારા પણ આત્માનો અનુભવ આપણને થાય છે. આપણાં મન અને ઇન્દ્રિયોના ઉપર આપણા પોતાના ઉપજનવેલા પદાર્થોની અથવા તે પ્રકૃતિના ઉત્પન્ન કરેલા પદાર્થોની અસર થવાથી સર્વમાં અનુપમ સાંદર્ભ અને આનંદરૂપે વ્યાપી રહેલા આત્માનો આપણને અનુભવ થાય છે. એ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયોને આત્માનુભવનો સતોપ મળે છે. અર્થાત્ જે જોમ પ્રાણુ-સક્રિતમાં આપણને આત્માનો સૂક્ષ્મ અનુભવ મળે છે તેમ શરીર દ્વારા આપણને તેનો સ્થૂલ અનુભવ થઈ શકે છે. પ્રત્યેક જીવનમાં અને પ્રત્યેક જડ પદાર્થમાં આત્માનો અનુભવ થાય અને આપણામાં તથા વિશ્વમાં જે સક્રિતઓ કાર્ય કરી રહી છે તે બધી આત્માની છે એવો અનુભવ થઈને પ્રાણુ અને શરીર પણ આત્માને અનુભવી શકે છે.

ઉપરાંત એમુભવો ઈચ્છાથી તે બધા એકતા પ્રાપ્ત કરવામાં હોવાયો

છે. આપણે જેની દૃષ્ટિ અને અનુભવ મેળવીએ છીએ તે આપણો પોતાનો આત્મા છે.

એટલે જ્યાં સુધી આપણા આંતરહૃદયની સમગ્ર એકતા તેની જોડે થાય નહિ ત્યાં સુધી દૃષ્ટિ તથા અનુભવ બંને અપૂર્ણ રહે છે. આપણે તો વેદાંતના મહાન સૂત્ર પ્રમાણે 'સૌંદર્યમ' "સુન્દર્યમ" એવો અનુભવ આપણા એકે એક કરણોમાં પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ. આપણે ઇશ્વરની દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરવી અને તેનો અનુભવ કરવો એટલું જ બસ નથી. આપણે તો તેના રૂપ પ્રકાર જુદા જોઈએ. સર્વ નામરૂપથી પર એવા પરાત્પર પરમાત્મા જોડે આપણે એકતા સાધવી જોઈએ. તેને મારે અહંતાને દૂર કરીને તથા તેના સર્વ પરિવારને હાથી કાઢીને અને તેને બદલે તે બધાં જેમાંથી હૃદયન થયાં છે એવા આત્માને આત્માના જ સ્વ કરવો જોઈએ તથા આપણે વિશ્વમાં વિધિવિધિ રૂપે આ વિર્ભાવ પામી રહેલા બ્રહ્મ જોડે પણ એકતા કરવી જોઈએ. અનંત સત્ ચિત્ અને આનંદ રૂપે જે સર્વ પદાર્થોમાં વ્યાપી રહ્યો છે, તથા જે કાર્ય, આ વિર્ભાવ અને લીલા રૂપે વિશ્વમાં વિસ્તરી રહ્યો છે તેની જોડે એકતા સાધીને તેમાં તદુપ 'યતુ' જોઈએ.

આજકાલના માણસો બુદ્ધિપ્રધાન હોવાથી આત્મા અથવા તો ઇશ્વરના વિચાર ઉપરાંત તેનો ખીજી જાતનો અનુભવ તેમને શી રીતે શક્ય છે ? એવો પ્રશ્ન ઘણીવાર થાય છે. યૂરોપની કલ્પના શક્તિને, ઇંગ્લેન્ડના મહાન કવિ વર્ડસ્વર્થે પ્રકૃતિનો આતર અનુભવ કવિતામાં મૂકીને એ "દૃષ્ટિ" યાને એ સમાધિન્યયનો કાંઈક ચુરોપના કવિને સમાપ્ત ખ્યાલ આપ્યો છે, તે જોવાથી આપણને યોગના અનુભવ વિશે કાંઈક વધારે સમજણ પડશે. એના કાવ્યો વાંચતાં આપણને જણાય છે કે તેને પ્રકૃતિમાં સર્વ સ્થળે, સર્વ પદાર્થોમાં કાંઈ અવનવું તત્ત્વ વ્યાપી રહેલું હોય એવો બાસ ચતો હતો. એ અવનવું તત્ત્વ તેજ આત્મા પોતે ચિત્તન્યમય અને સત્તાન છે અને નામ અને રૂપથી પર છતાં પણ

નામ અને રૂપનું તે કારણ છે. વળી આપણને જણાય છે કે તેને એ આત્માની દૃષ્ટિ તથા તેના અનુભવી શાંતિ, આનંદ અને સર્વભયતા પ્રાપ્ત થયાં હતાં એટલુંજ નહિ પરંતુ, તેનો સાક્ષાત્ અનુભવ પણ થયેલ હોતો. એ અનુભવ એને મનમાં, સાંદર્ભશક્તિમાં, પ્રાણમાં અને સ્થૂલ શરીરમાં પણ થતો હતો. વળી તેને એ અનુભવ એના પોતાના અંતરમાં થતો હતો એટલુંજ નહિ પરંતુ, પુષ્પમાં, સામાન્ય મનુષ્યમાં અને જડ પર્વતમાં પણ તેને એનોજ સાક્ષાત્કાર અને અનુભવ થતો હતો. વળી કેટલીકવાર તો તે એની જોડે સંપૂર્ણ એકતા પણ પામી જતો જતો હતો. કારણ કે આખો દિવસ તેને એનુંજ ધ્યાન રહેતું હતું. પોતાનો એ આધ્યાત્મિક અનુભવ તેણે “ A slumber did my spirit steal ”—“મારો આત્મા એક અદ્ભુત નિદ્રામાં સરી પડ્યો. ” એ લીટીથી શરૂ થતા કાવ્યમાં આબે-હુલ્ય વર્ણવ્યો છે. તેમાં કવિ જણાવે છે કે એનો પોતાનો આત્મા પૃથ્વીની જોડે તદ્દન એક થઈ ગયો અને “ પૃથ્વીના વૃક્ષો, પથ્થરો અને પર્વતો સાથે ગોળ ગોળ સૂર્યની આસપાસ ફર્યો. ” ઉપરના સાક્ષાત્કારને પ્રકૃતિથી પણ પર એવા આત્માને લાગુ કરે અને તેના કરતાં પણ વધારે ઉચ્ચ અને આધ્યાત્મિક ભૂમિકાનો ખ્યાલ લાવે એટલે તમને યોગમાં જે વસ્તુને “ જ્ઞાન ” કહે છે તેની કાષ્ઠક કદપના આવશે. પણ આ બધા અનુભવો, પરંપર, ઇન્ધિયારીત અને મનસાતીત, અર્થાત્ શુદ્ધિ-થી પર એવી વિજ્ઞાનની પરમ ભૂમિકાની દેવડીનું આગણું માત્ર છે. એ પરમ ભૂમિકાની સંપૂર્ણ પ્રાપ્તિ પછી તો એ વિવિધ અનુભવો પણ એકતાતેજ પામે છે. જ્ઞાનયોગની એ ઉત્તમોત્તમ દશા છે, અને દિવ્ય શ્રવણનું મૂળ પણ તેજ છે.

ઉપર જણાવેલી જ્ઞાનાવસ્થા એ જ્ઞાનમાર્ગનો અને પ્રત્યેક યોગ-માર્ગનો અંતિમ હેતુ છે. પ્રત્યેક માર્ગનો છેવટ સંપૂર્ણ યોગમાં જ્ઞાનાવસ્થા. સુધી અભ્યાસ કરવામાં આવે તો ઉપર જણાવેલી પરમભૂમિકા સુધી પહોંચ્યા વિના રહેવાયજ નહિ. તેને પ્રાપ્ત કરવા માટે વિવેક, એકાગ્રતા, આત્મનિરીક્ષણ દૃષ્ટિ અનુભવ વિગેરેના બનેલો એકજ માર્ગ છે. એ પર ભૂમિકાને પ્રાપ્ત

• કરવા માટેજ હૃદય પ્રેમદ્વારા અને સૌહર્દ્યપ્રાદક શક્તિ દ્વારા પ્રયત્ન કરે છે; અને તેને પ્રાપ્ત કરવા માટે શક્તિ કર્મ દ્વારા અને આત્માની શાંતિ તથા આનંદ દ્વારા પ્રયત્ન કરે છે. એ બધા માર્ગો તેના પ્રત્યે જવાની પગથીઓ યાને સરઆવના રસ્તાઓ છે. અને જ્યાં સુધી આપણે અનંત પ્રદેશમાં પહોંચીએ નહિ અને દિવ્ય દ્વારા ઉઘડીને અનંત પ્રકાશ રેલાય નહિ ત્યાં સુધી આપણે તેમનોજ ઉપયોગ કરવાનો છે.

પ્રકરણ ૩ બુદ્ધિ પૃથક્કરણ.

આત્મ પ્રતિભાં પણ { ૧. આત્મા અને તેનાં સર્વેં કર્યોની તૈયારી.
બે ભૂમિકાઓ. { ૨. આત્મસાક્ષાત્કાર અને કર્યોનું રૂપાંતર.
એકવાર આત્મા થોડાં પ્રત્યે પડ્યા પછી હમેશાં પ્રજ્ઞ પ્રત્યે વળેલો
રહે છે.

જ્ઞાનયોગમાં બુદ્ધિની વિશુદ્ધિ એ એક પગથીયું છે. પરંતુ પશુ-
યોગની દૃષ્ટિએ જોતા સર્વ કર્યોમાં શાંતિ અને વિશુદ્ધિ સ્થાપન થવી
જોઈએ. સર્વ કર્યો કરતાં બુદ્ધિની વિશુદ્ધિ એ બહુ વેગથી ખીબ કર્યોને
શુદ્ધ કરી શકે છે. નહિ જ્ઞાનેન સદૃશં પવિત્રમિદં વિચિત્રે ।

પ્રેમથી હૃદય વિશુદ્ધ થાય છે અર, તોપણ પ્રેમને આપણે બુદ્ધિથી
વિશુદ્ધ કરવો જોઈએ.

હવે બુદ્ધિ એટલે શું? ૧. આપણામાં ઇન્દ્રિયોના સ્પર્શોને
મદબુ કરનાર ને આંતરશક્તિ
છે તે—(વિવેક સહિત હોય છે).

૨. આપણા મગજમાં સામાન્ય વિ-
ચારોને સતત પ્રવાહ ચાલ્યાં
કરે છે તે. (બધવદાર અકલ).

૩. સાધારણ માણસોમાં ને વિચાર
શક્તિ હોય છે તે.

હાં બુદ્ધિ નથી

બુદ્ધિ તો મદબુ કરે છે, નિર્ણય પર આવે છે, સત્ય અસત્યનો
તુર્ક વિવેક કરે છે. માણસમાં ને ખરેખરી બુદ્ધિ છે તે તો નિષ્પક્ષપાતપણે
સર્વ વસ્તુ, વિચાર, વિગેરેને જુલે છે; તેમના વિષે નિર્ણય બાધ છે અને
વિવેક કરે છે. આ બુદ્ધિને આપણા તત્ત્વજ્ઞાનમાં “બુદ્ધિ”-કહેવાય છે
ખરી પણ તે માનુષી છે. તે અપરા છે. પરંતુ, એ બુદ્ધિથી પણ પર એવી
જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનાર “દૃષ્ટિ” રહેલી છે. તે “દૃષ્ટિ”, “બુદ્ધિ” “વિવેકશક્તિ”
હોતી નથી.

આપણે ‘દૃષ્ટિ’ કહી એને “અંતર જ્ઞાન” પણ કહે છે, કોઈ તેને “પ્રજ્ઞા” પણ કહે છે. ઉમથાં એ “દૃષ્ટિ” અને “શ્રુતિ” અર્થાત્-પ્રેરણા સહિત માણસમાં તુટક તુટક કાર્ય કરે છે.

જ્યારે એ “દૃષ્ટિ” બરાબર જામત ધાય છે ત્યારે,

૧. અવલોકનને ડેકાણે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન
૨. સ્વપનાને બદલે “શ્રુતિ” અથવા પ્રેરણા
૩. જિવેકને બદલે સ્વાભાવિક સદ્-અસદ્જ્ઞાન
- ૪ નિષ્કૃયને બદલે, વિચારદર્શન
૫. સ્મૃતિને બદલે સર્વકાળિનું જ્ઞાન

ધાય છે.

ખરેખરી “આદર્શ બુદ્ધિ” તે એ “દૃષ્ટિ” કહેવાય છે.

બુદ્ધિમાં ધર્મસંકરતાનું રાજ્ય એજ મુખ્ય ખામી હોય છે અથમ તે બુદ્ધિના કાર્યમાં હસ્તા આવે છે એટલે તેનું કામ અદૃષ્ટ થઈ જાય છે. તે પ્રમાણે કામજીના આવેયો અને પ્રાણુશક્તિની વાસનાઓ બુદ્ધિના કાર્યમાં ખલેલ નાંખે છે. માટે મથમ તે પ્રાણુ અને હૃદયની સમતા સ્થાપન થવી જોઈએ.

બીજા ખામી-હન્નિધીના સંસ્કારો સ્વીકારનાર મન, બુદ્ધિના કાર્યમાં અશુદ્ધિ ઉપજાવે છે. એ મનને તે તદ્દન શાંત, નિસ્પંદ કરી નાંખવું જરૂરનું છે.

ત્રીજા ખામી એ છે કે બુદ્ધિ પોતે અમુક વિચારોને પક્ષપાતીપણે વળગી રહે છે એનો ઉપાય એ છે કે સમત્વ પ્રાપ્ત કરવું. છેવટે સાધકે બુદ્ધિ પણ તદ્દન શાંત સમજવાની નિસ્પંદ કરી દેવાની શક્તિ-મેળવવી જોઈએ. બુદ્ધિ પણ અપૂર્ણ છે. વિચારોને કેવળ શાંત કરવાથી બુદ્ધિથી પર રહેલી અવસ્થા જામત ધાય છે અને તેનાથી આત્મજ્ઞાન મળે છે.

પ્રકરણ ૩ જી.

વિશુદ્ધ બુદ્ધિ.

આગલા પ્રકરણમાં આપણે જ્ઞાનાવસ્થાનો વિચાર કર્યો. તે ઉપરથી જ્ઞાનપ્રાપ્તિને માટે આપણે કયાં સાધનો વાપરવાં તે પણ જણાઈ આવ્યું હશે. જ્ઞાનાવસ્થાની વ્યાખ્યા આપણે સંક્ષેપમાં, વિજ્ઞાન યાને બુદ્ધિથી પર રહેલા તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર એવી આપી ચકીએ. એ સાક્ષાત્કારના પ્રતિનિધિરૂપે આપણા મનમાં આવી રહેલાં જુદાં જુદાં કાર્યોદ્વારા વિજ્ઞાન તૈયાર થાય છે અને એકવાર તેની પ્રાપ્તિ થયા પછી આપણાં સર્વ કરણોમાં તે પોતાનો પ્રકાશ ફેલાવે છે. પરિણામે આપણા અસ્તિત્વનું દૃષ્ટિબિંદુ તદ્દન બદલાઈ જાય છે; અને આપણા જીવનની પુનર્દિશા નવા દૃષ્ટિબિંદુ પ્રમાણે થાય છે. એ દૃષ્ટિબિંદુમાં એક, અદ્વૈત, સનાતન પરમાત્મા કેન્દ્રસ્થાને હોય છે, અને તેથી આપણો આત્મા બાહ્ય સ્વરૂપોથી અથવા આપણા અસ્તિત્વનાં સ્થૂળ અને ઉપરચોટીઆ કાર્યોથી છોટરાતો નથી.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેનું સમૂલ પરિવર્તન કરી નાખવા માટે અર્થાત્ મનુષ્યત્વમાંથી દેવત્વ પામવા માટે, દૈત્યમાંથી અદ્વૈત પ્રાપ્ત કરવા માટે, તથા નામરૂપમાંથી સર્વ જગતનું અંતિમ સત્ય પ્રાપ્ત કરવા માટે સાધકે એ બુનિદાઓમાંથી પસાર થવું પડે છે. પ્રથમ તો તૈયારી અથવા યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવાનો સમય-એ સમયમાં આત્મા અને તેનાં કરણો એ પરિવર્તન માટે તૈયાર થાય છે. બીજી બુનિદામાં એ પરિવર્તન સિદ્ધ થાય છે, અને પરિણામે સાક્ષાત્કારનો અનુભવ થાય છે. આ એ બુનિદાઓ એક બીજાની પાછળજ આવે એવો કંઈ નિયમ નથી. એ બંને પરસ્પર સહાયક હોઈ એક સાથેજ આજ્ઞા કરે છે. આત્મા જેમ જેમ વધારે લાયક થાય છે, તેમ તેમ સાક્ષાત્કાર અને જ્ઞાન વૃદ્ધિ પામતાં જાય છે-અને જે પ્રમાણે સાક્ષાત્કાર અને જ્ઞાન વધે છે તે પ્રમાણમાં વિશુદ્ધિ

વધીને આત્મા અને તેનાં કર્ણો વધારે વ્યાપક જ્ઞાનને માટે અને ઉચ્ચ સાક્ષાત્કારને માટે વધુને વધુ લાવકુ બને છે. તૈયારી કરતાં કરતાં સાધકને અજ્ઞાનમય દશામાં લાખો સમય ગાળવો પડે છે. તેમ કરતાં કેટલોક સમય દિવ્ય તેજની કાખી પણ ચાય છે એટલુંજ નહિ પરંતુ કાષ્ઠકવાર જ્ઞાનપૂર્ણ દશા પણ કેટલાક સમય માટે ટકે છે. એવી સર્ણો વિજ્ઞાનીના ચમકારાની પેઠે ઘણીજ દુઃખી હોય તોપણ આત્માનું આખું ભવિષ્ય તેઓ બુદ્ધી નાખે છે. કાષ્ઠકવાર કલાકોના કલાકો સુધી અને દિવસો સુધી પણ એવી જ્ઞાનપૂર્ણદશા ટકે છે અને સાધક જ્ઞાનસૂર્યના તેજમાં અધિકારના બધું વગર દિવસોના દિવસો ગાળે છે. એ સર્વ અનુભવો દ્વારા માણસનો આત્મા પ્રભુ પ્રત્યે દોરાણા પછી પોતાના નવા ધારણ કરેલા જન્મમાં તે સ્થિત થાય છે, અને પૂર્ણતાને માટે લાયક બની પરિણમે સસ જીવનને પ્રાપ્ત કરે છે.

એ પરિવર્તનને માટે સૌથી પહેલી જરૂરીઆત આપણા પોતાનાં સર્વ કર્ણોને શુદ્ધ કરવાની છે, અને તેમાં પણ જ્ઞાનમાર્ગને માટે તો શુદ્ધિની વિશુદ્ધિ ખાસ અંગતની છે, કારણ કે શુદ્ધિ એ સસનું દાર ઉપાડવાની ચાવી છે. શુદ્ધિને શુદ્ધ કરવી હોય તો અંતઃકરણના ખીજા ભાગને શુદ્ધ કર્યા વિના નજ આલે. અશુદ્ધ હૃદય, અશુદ્ધ ઈદ્રિયો તથા અશુદ્ધ પ્રાણ શુદ્ધિના કાર્યમાં વિરોધ નાખે છે, તેને મેહમાં ફસાવે છે, તેનાં અનુમાનેને એક તરફી બનાવી મૂકે છે, તેની દૃષ્ટિને અધકારથી છાપ લે છે અને જ્ઞાનને ઉમે રસ્તે લાગુ કરે છે, તેજ પ્રમાણે અશુદ્ધ શરીર પણ શુદ્ધિના કાર્યને ગુંગળાવે છે, માટે સાધકે સંપૂર્ણ શુદ્ધિને માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. પરંતુ એ કાર્યમાં પણ કર્ણોનો અન્તોન્મત્તા ઉપર આધાર રહેલો છે. અર્થાત આપણા, અંતઃકરણનો એક પણ ભાગ જો વિશુદ્ધિને પામે છે તો તેનાથી ખીજા બધાને લાભ ચાય છે. દાખલા તરીકે, આપણા હૃદયના આવેશોને ક્રમે ક્રમે શાત કરી નાખવામાં આવે તો તેનાથી શુદ્ધિની વિશુદ્ધિ વધે છે. તેજ પ્રમાણે વિશુદ્ધ શુદ્ધિ અસ્વસ્થ અને અશાત લાગણીઓ ઉપર શાંતિનું રાજ્ય ફેલાવે છે અને તેમને 'જ્ઞાનપૂર્ણ' બનાવે છે. બધાં કર્ણો માને અંતઃકરણના બધા ભાગો શુદ્ધ થવાથી એક ખીજાને ધણી સંદાય

મને છે એ ખરું, તથાપિ માણસમાં બુદ્ધિની વિશુદ્ધિ બીજા બધા કર-
વોની વિશુદ્ધિ કરતાં સાચી વધારે ઉપયોગી છે, કારણ કે તે બીજા બધા
ભાગોના ઉપર પોતાનું રાજ્ય ફેલાવે છે. ગીતામાં પણ કહ્યું છે કે “નદિ
જ્ઞાનેન સદ્ગુણં પવિત્રમિદં વિષતે । (અ શ્લોક)” “જ્ઞાન એજ આ
દુનિયામાં પવિત્રમાં પવિત્ર વસ્તુ છે.” જ્ઞાનથી સ્વસ્થતા, નિર્મળતા અને
એકતા વધે છે; અજ્ઞાનથી પાપની વૃદ્ધિ થાય છે. આપણે જાણીએ છીએ
કે પ્રેમ એ હૃદયને શુદ્ધ કરવાનું સાધન છે, અને આપણી સર્વ લાગણી-
ઓને પ્રભુ પ્રેમનાં રૂપાતર પમાડવાથી હૃદય પૂર્ણતાને પામી સાર્થક બને
છે. છતાં પણ પ્રેમને પણ જ્ઞાનથી વિશુદ્ધ કરવાની જરૂર હોય છે. પ્રભુ
પ્રત્યેનો પ્રેમ તો અંધ, સંકુચિત અને અજ્ઞાનપૂર્ણ પણ હોઈ શકે છે,
અને તેને પરિણામે ધર્માધપણું અને અસહિષ્ણુતા ઉત્પન્ન થવાને પણ
સંભવ છે. ધારો કે તે એવા સ્વરૂપમાં આપણને ન જણાય તોપણ તે
આપણી પૂર્ણતાને પરિમિત કરે છે એ તો નિર્વિવાદ. કારણ કે એવો
પ્રેમ અમુક વ્યક્તિત્વની બહાર, અમુક દેવ દેવી સિવાય બીજે કોઈ સ્થળે
તે ઇશ્વરનું દર્શન કરવાની ના પાડે છે, એટલે પરિણામે સત્ય તથા અનંત
પ્રભુનું દર્શન કરવાના પ્રયત્નથી તે પાડો પડે છે. વળી માણસો પ્રત્યેનો
પ્રેમ પણ સાધકને અતિશયોક્તિ અને અજ્ઞાન પ્રત્યે દોરી જઈ શકે છે.
વિશુદ્ધ બુદ્ધિજ્ઞ તેને તેમાથી બચાવી લે છે.

પરંતુ આપણે પ્રથમ તો બુદ્ધિ, સમજણ વગેરેનો અર્થ શું છે તે
જરાજર જાણવું જોઈએ અને તેની વિશુદ્ધિ એટલે શું તે પણ જાણવું
જોઈએ. મસ્કનમાં “બુદ્ધિ” શબ્દ ને અર્થમાં વપરાયો છે તેજ અ-
ર્થમાં આપણે અહીં તેને વાપરીશું. તત્ત્વજ્ઞાનમાં “બુદ્ધિ” ના કાર્યમાથી
ઇન્દ્રિયોના સંસ્કારો સ્વીકારનાર મનનું કાર્ય બાહ્ય કરવામાં આવે છે.
આપણે પણ બુદ્ધિમાથી તેનું કાર્ય દૂર ગણવાનું છે, કારણ કે મન તો
સર્વ પ્રકારના સારા, નહારા, ખરા, ખોટા, મિથ્યા, સત્ય વિગેરે સંસ્કાર-
રોનો વિવેક ક્યાં વગર ને કોઈ સંસ્કાર ઇન્દ્રિય ઉપર પડે છે તેને ગ્રહણ
કરે છે. એટલા માટે અહીં આપણે એવા સંસ્કારોના ઉપર આધાર
રાખનાર અવપદ, નિવેક ચિત્ત અને ઉચ્ચ સિદ્ધિના ધારના વિચારોને

પણ “બુદ્ધિ” એવું નામ નહિ આપીએ. વળી સામાન્ય માણસોમાં જે રોજની સામાન્ય વ્યવહાર વિચારોનો પ્રવાહ ચાલ્યાજ કરતો હોય છે તેને પણ આપણે “બુદ્ધિ” એવું નામ નહિ આપી શકીએ; કારણ કે તેમાં રોજની સામાન્ય ઇચ્છાઓ, જન્મથીજ મનમાં જામેલા સંસ્કારો, દુરા-મહો, તર્કવિતર્ક અને જે સમજુતિ વિગેરેનો સમાવેશ થાય છે. તેમાં નવા વિચારો કવચિત્ કવચિત્ દાખલ કરવામાં આવે છે. પરંતુ તે પ્રવાહ પણ આનુષાંગિકના સંજોગોમાંથી આવતો હોય તેને વગર વિચારે સ્વી-કારવામાં આવે છે. અર્થાત્ એ સ્વીકારવામાં પણ “બુદ્ધિ” નો ઉપ-યોગ કરવામાં આવતો નથી. એ જાતની “વ્યવહાર સમજણ”થી મનુષ્ય-જાતિને પશુથી ઉપરની કોટિમાં આવવામાં ધણી સહાય થયેલી છે એ ખરું, તોપણ તે સમજણ પશુની સમજણથી માત્ર એક અશજ અગળ વધેલી છે. હજી પશુરૂપિની જલકાતી એ સમજણ ટેવને વશ હોય છે. વળી વધારામાં તે કામના અને ઉદ્વિગ્નની પણ શુભામ હેય છે. તેથી તત્ત્વજ્ઞાનની કે લૌતિકજ્ઞાનની શોધઓળ કરવામાં એ સમજશક્તિ આપ-ણને જરાપણ ઉપયોગની નથી. માટે આપણે તે સંકિતથી પર થવુંજ જોઈએ. એ વ્યવહાર બુદ્ધિ અથવા સામાન્ય સમજણની નિશુદ્ધિનો સારમાં સારો ઉપાય એ છે કે તેને કાતો તદ્દન ચાંત કરી નાખરી કે પછી તેનું શુદ્ધ બુદ્ધિમાં પરિવર્તન કરવું.

બુદ્ધિ એટલે જે શક્તિ સંસ્કારને મહણ કરે છે, વિચારને સ્વીકારે છે, તેની ઉપર પોતે નિશ્ચય કરી સત્ય જાણવાનો પ્રયત્ન કરે છે તથા વિવેક કરે છે યાને સત્ય અસત્યનો ભેદ જાણખી શકે છે તે. માણસમાં જે ખરી બુદ્ધિ છે તે ઇન્દ્રિયોને વશ હોતી નથી તેમજ કામનાઓ કે મહાવરાની શુભામીમાં પણ હોતી નથી. પરંતુ જ્ઞાનપ્રાપ્તિને માટે તે પોતે જ સ્વતંત્ર પ્રયત્ન કરે છે. માણસની સારામાં સારી બુદ્ધિ પણ હમણાં તેની પોતાની સ્વતંત્ર શક્તિ પ્રમાણે છૂટલી વર્તન કરી શકતી નથી, કારણ કે તે વિશુદ્ધ નથી. પરંતુ તે પોતે વિશુદ્ધ નથી થઈ શકતી તેનું કારણ એ છે કે આપણામાં જે “વ્યવહાર બુદ્ધિ” અથવા સમજણ તથા મન આવી રહેલાં છે તે બુદ્ધિના કાર્યમાં આડે આવે છે, અને તેને

ઉચ્ચ ભૂમિકામાંથી નીચે ધસડી પડે છે. જ્યારે બુદ્ધિ ખરેખરી વિશુદ્ધ થાય છે ત્યારે એ પ્રમાણે યતું અટકે છે; અને બુદ્ધિ પોતે સર્વ પદાર્થોથી સ્વતંત્ર રહીને નિષ્પક્ષપાતપણે જુલે છે, સર્વ વસ્તુઓ સાથે સરખામણી કરીને પ્રત્યેક પ્રત્યેકને તેને યોગ્ય રીતે ગોઠવે છે, રૂપથી, તર્કથી અને તેના બીજા કોઈપણ પ્રત્યેક પદાર્થોના પ્રસ્તુત સ્થિતિમાંથી પોતે અનુમાન, અટકળ, વ્યાપ્તિ વગેરેનો ઉપયોગ કરી સત્યસૌખ્યન કરે છે, તેમજ પોતાની સ્મૃતિમાં સર્વ સંસ્કારોને સંધરી શુદ્ધ કરવાના શક્તિની મદદથી તે પદાર્થનું સત્ય જાણી દરેક પદાર્થને બુદ્ધિના નિર્ણયથી બરાબર જુલે છે. શુદ્ધ બુદ્ધિ એવી હોય છે. તેના કાર્યના નિયમોમાં તટસ્થ અવતોક્તન, નિર્ણય અને વિવેકનો સમાવેશ થાય છે.

પરંતુ “ બુદ્ધિ ” શબ્દ ઉપર જણાવ્યો તેના કરતાં પણ જુદા અને ઉંડા અર્થમાં વપરાય છે. માનસિક બુદ્ધિ એ હલકા પ્રકારની બુદ્ધિ છે. પરંતુ એ બુદ્ધિનાથી પર જ્ઞાનની શક્તિ છે; તે બુદ્ધિ નથી પણ “ દષ્ટિ ” છે. તે શક્તિ બુદ્ધિની પેઠે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને મથતી નથી, કારણ કે તેનામાં જ્ઞાન હોય છે જ. વળી, અપોરૂપે જ્ઞાન અને સ્વયંપ્રગાથી તે જ્ઞાનને બહાર દર્શાવે છે. માણસ જ્યારે ખૂબ વિચારના વમનમાં ઘેરાયો હોય છે અને કાંઈક બાજત ઉપર બુદ્ધિને ખૂબ સરાશુ ઉપર ચઢાવે છે, ત્યારે તેની બુદ્ધિ ઉપર પડા પાછળથી જાણે વિજળીનો ચમકારો થયો ન હોય તેમ જ્ઞાનનો ચમકારો થાય છે ! તે વખતે તેને ઉપર જણાવેલી જ્ઞાનશક્તિ યાને સ્વયંપ્રગા તથા અપોરૂપે જ્ઞાન બનેલી કાંઈક જાંબી થાય છે. માણસમાં એ પ્રમાણે જ્ઞાનના તેજનો અંબાર કાંઈક વારજ આવે છે, કારણ કે માણસમાં સહજ અંતરજ્ઞાનથી પૂર્ણ, અંતર્યામી મન છે, અને તે મન વિજ્ઞાનના સર્વ સંદેશાઓ મનમાં લાવે છે. તથાપિ આપણામાં રહેલી સ્વયંપ્રગા અને અપોરૂપે જ્ઞાનની શક્તિનું કાર્ય અપૂર્ણ હોય છે અને જ્યારે તે જગત થાય છે ત્યારે પણ ભાગ્યું છુટ્યું અને અનિયમિત હોય છે સાધારણ રીતે માણસનું હૃદય ધણું જ વિવન સ્થિતિમાં હોય છે અથવા તો બુદ્ધિ ગત્કરણથી હોય છે ત્યારેજ એવું જ્ઞાન થાય છે. પરંતુ તે પોતે જગત થાય અને-મનમાં કાર્ય કરે તે પહેલાં લાગણીઓ અને

બુદ્ધિ તેને જરૂરી લે છે, અને પોતાપોતાની જરૂરીઆત પ્રમાણે તેનું સ્વ-રૂપ પસંદ નાંખે છે. વિશેષે કરીને બુદ્ધિ તેને ગમે તેમ કરીને પોતાના ચોક્કામાં બેસાડી દેવાને મથે છે એટલુંજ નહિ પણ કેટલીક વાર તો એ જ્ઞાનનો કેવળ લાગણીઓ સંતોષવા માટે કે ઇન્દ્રિયોની વાસનાઓ તૃપ્ત કરવા માટે પણ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

જો એ દિવ્ય બુદ્ધિ આપણાં ખીજાં દરજોથી સ્વતંત્ર રહીને પોતાનું કાર્ય બજાવે તો તે શુદ્ધ સત્યનાંજ સ્વરૂપો માણસને આપે. અવસોક્તને બદલે દૃષ્ટિની શક્તિ જાગૃત થાય; એ દૃષ્ટિ ઇન્દ્રિયો અને મનની મદદ વિના પદાર્થ અને તેનું જ્ઞાન મેળવી શકે છે. વળી તે દશામાં કંઈપના શક્તિને બદલે ત્રિરણુ જાગૃત થાય છે. (જેમાં સત્યની જરૂર હોય છે.) તેમજ વિવેક બુદ્ધિને બદલે સ્વાભાવિક સત્યની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને વિવેક બુદ્ધિના નિર્ણયને બદલે પ્રચલિતનું કાર્ય શરૂ થાય છે. વળી ન્યાય કે નિર્ણયને બદલે વિચારનું દર્શન થાય છે. તેમાં સત્ય તેના જૂદા સ્વરૂપમાં આપોઆપ પ્રકાશી છે. વળી આપણી સ્મૃતિ અથવા સ્મરણ શક્તિ આ જીવનમાં મન ઉપર પડેલા સંસ્કારોના બંડોળનીજ નહિ બને, પરંતુ સર્વજ્ઞાનસામર્થ્યવાળી સ્મરણ શક્તિ તેનું સ્થાન લેશે અને તેમાંથી જૂતકાળ અને ભવિષ્યની સ્મૃતિ જાગૃત થશે. એટલે પછી આપણને બુદ્ધિનું જ્ઞાન આપણી પોતાની સ્મૃતિના જેવુંજ લાગશે, એટલે આપણે જે જ્ઞાન મેળવીશું તે જ્ઞાન આપણી જૂતકાળની સ્મૃતિ જેવુંજ લાગશે. આપણા જીવનનો આદર્શ એ સત્યજ્ઞાનશક્તિ યાને વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો છે. પરંતુ અત્યાર સુધી તે શક્તિનો સંપૂર્ણ અને જ્ઞાનપૂર્વક ઉપયોગ કરવાની શક્તિ દેવતાઓના હાથમાં છે-માણસને હજીસુધી તે શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ નથી.

એ પ્રમાણે આપણે બુદ્ધિ અને બુદ્ધિથી પર જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ઉચ્ચ બુદ્ધિ છે તેનો બેઠ જાણ્યો. એ ઉચ્ચ બુદ્ધિને આપણે “આદર્શ બુદ્ધિ” કહીશું. માણસમાં રહેલી સામાન્ય સમજણ અને મન તથા બુદ્ધિ વચ્ચે જેટલો ફેર છે તેટલોજ ફેર “આદર્શ બુદ્ધિ” અને “બુદ્ધિ” વચ્ચે રહેલો છે. હવે આપણને જણાશે કે બુદ્ધિ પોતાનું કાર્ય બરાબર

કરી શકે તેટલા માટે આપણે કેવા પ્રકારની વિશુદ્ધિની જરૂર છે. અશુદ્ધિ એટલે કાર્યની અવ્યસ્થા-ધર્મની સંકરતા. જ્યારે જુદાં જુદાં કાર્યો એક-બીજાની જોડે ભેગસેળ થઇ જાય ત્યારે અશુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે અને પ્રત્યેક વિભાગ જ્યારે તેના પોતાના ધર્મ પ્રમાણે વર્તે છે ત્યારે તે શુદ્ધ કાર્ય કરે છે. તે કાર્યો આપણી પૂર્ણતાને માટે જરૂરનાં છે પરંતુ, જ્યારે તેઓમાં ધર્મસંકરતા થઇ જાય છે, ત્યારે એક કાર્ય બીજાના ધર્મો સ્વીકારે છે અને પોતાના ધર્મનો ત્યાગ કરે છે.

(૧) યુદ્ધિની અપવિત્રતાનું પ્રથમ કારણ તો એ છે કે વિચારના કાર્યમાં કામનાઓ ધસારા કરે છે. કામના કે ઇચ્છા એટલે શક્તિનું અશુદ્ધ કાર્ય. જ્યારે શક્તિ ચિત્ત અને પ્રાણ શક્તિમાં ઘેરાઇ જાય છે, ત્યારેજ કામનાઓ ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યારે શુદ્ધ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિના કાર્યમાં ઇચ્છાઓ અને વાસનાઓ ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે વિચારનું કાર્ય ઇચ્છાને વશ બને છે, અને તે પોતાને પ્રાપ્ત કરવાના વિષયો મૂકીને બીજા વિષયો તરફ દોરાય છે, અને પરિણામે પોતે ગુચ્ચવાઇ પડી અસત્ય થઇ જાય છે. તેથી યુદ્ધિએ કામના અને લાગણીઓના ઘેરામાંથી નીકળી જવું જોઇએ. અને તે કરવા માટે પ્રાણ અને ચિત્ત બન્નેને પણ વિશુદ્ધ કરવાં જોઇએ. પ્રાણમાં ઉપભોગ શક્તિ હોવી જોઇએ કારણ કે તે પ્રાણનો ધર્મ છે. પરંતુ ભોગની પસંદગી કરવી અથવા તો તેને માટે આતુર થવું એ કાંઇ પ્રાણનું કાર્ય નથી. એ કાર્ય તો બીજા ઉચ્ચ કરણનું છે, એટલે પ્રાણમયકોષને જે કાંઇ ભોગ પ્રાપ્ત થાય તેનો આનંદ લેવાનું શિક્ષણ તેને મળવું જોઇએ. અર્થાત્ પ્રભુની શક્તિને વશ વર્તતા જીવનમાં જે કાંઇ ભોગ અને વસ્તુઓ પ્રાપ્ત થાય તેનો આનંદ લેવાની રેવ પ્રાણને પડવી જોઇએ. વળી પ્રાણમાંથી આતુરતા, અને કામના કિંવા વાસના તો નીકળી જવીજ જોઇએ. તેજ પ્રમાણે ચિત્ત અથવા હૃદયને પણ જીવનની અને ઇન્દ્રિયોની તાબેદારીમાંથી મુક્ત કરવું જોઇએ; અને તેમાંથી ક્રોધ, ભય, દ્રેપ, કામ વિગેરે લાગણીઓ નીકળી જવી જોઇએ. હૃદયનો સ્વાભાવિક-ધર્મ પ્રેમ છે, પરંતુ પ્રેમનો વિષય પસંદ કરવો અથવા તો તેને માટે આતુર થવું એ કાંઇ હૃદયનો ધર્મ નથી. એનો ત્યાગ કરીને હૃદય કિંવા

ચિત્તને તદ્દન શાંત કરવું જોઈએ. હૃદયને ઉડો અને ગાઢ પ્રેમ રાખતાં 'શીખવવું' જોઈએ, પરંતુ તે ગાઢ પ્રેમ ગહન છતાં શાંત અને સમાન હોવો જોઈએ, અસ્વસ્થ અને અભ્યવસ્થિત નહિ. પ્રાણ અને ચિત્તની શાંતિનો સંયમ જેને યોગની પરિભાષામાં શમ અને દમ કહે છે તે એ યુદ્ધિમાંથી અશુદ્ધિ, અજ્ઞાન અને અધર્મ દૂર કરવાનો પ્રથમ ઉપાય છે. એ શુદ્ધિ એટલે પ્રાણ અને ચિત્તની કેવળ શાંતિ અને સમતા સ્થાપન કરવી તે. આપણને કર્મયોગની શરૂઆતમાં પણ સમતાની જરૂર સ્વીકારવી પડી હતી; તેજ પ્રમાણે આ જ્ઞાનયોગની સાધનામાં પણ સમતાની જરૂર આપણે સ્વીકારવી પડે છે.

— વળી, યુદ્ધિની અશુદ્ધિનું બીજું કારણ ઇન્દ્રિયોની મોહજળ અને ઇન્દ્રિયોથી બંધાયેલું મન યુદ્ધિના કાર્યમાં માથું મારે છે તે છે. જે જ્ઞાન ઇન્દ્રિયોના સંસ્પર્શોને વશ છે તે સત્ય જ્ઞાન હોઈ શકેજ નહિ. ઇન્દ્રિયોના એકેએક સંસ્કાર શરૂઆતના પ્રાથમિક સૂચક માન છે. તેમની સાક્ષીને તો આપણે વારે વારે સુધરવાની હોય છે. ભૌતિકશાસ્ત્રમાં પણ જ્ઞાનની શરૂઆત કંઠવા માટે ઇન્દ્રિયો આપણને જે જ્ઞાન સામાન્ય બનાવેો વિશે આપે છે તેનાથી પર થઈને યાને તે બાજુ બનાવેતા દેખાવો છેડીને તેમાં વધારે ઉંડા ઉતરવાથીજ આપણને વિશ્વશક્તિનું ભૌતિક જ્ઞાન મળે છે. તેજ પ્રમાણે જ્ઞાનયોગમાં આપણી ઇન્દ્રિયો જે તરવોને વિશે આપણને ખોટી માહિતી આવે છે તેમની ફેર તપાસણી કરવાથી તત્ત્વ જ્ઞાનની શરૂઆત થાય છે. આધ્યાત્મિક જ્ઞાનની શરૂઆતનું પ્રથમ પગલું એજ છે. મતલબ કે જ્યારથી માણસ પોતાની ઇન્દ્રિયોનાં બંધનો સ્વીકારવાની ના પાડે છે અને દબા અને જેવ વિશ્વને કેવળ પ્રભુનાં સ્વરૂપ તરીકેજ સ્વીકારે છે ત્યારથીજ તેના જ્ઞાનની શરૂઆત થાય છે.

એટલે પ્રાણ અને ચિત્તની પેઠે મનને પણ તદ્દન શાંત કરવાની જરૂર છે. વિચાર અને નિશ્ચયનું કાર્ય અને યુદ્ધિને મોપી દેવું જોઈએ. હવે જ્યારે યુદ્ધિ આપણા મનના કાર્યથી તદ્દન સ્વતંત્ર થઈને દુર રહે છે ત્યારેજ આપણે મનને બરાબર તેની ક્રિયાત્મક સ્થિતિમાં જોઈ શકીએ

નીએ ! તે વખતે આપણને મન એક સતત ગોળ ગોળ ફર્યા કરતા વમળ જેવું લાગે છે. તેમાં એનાં એ વિચારો, એના એ જ સંસ્કારો અને કામનાઓ સતત ગોળ ગોળ ફર્યા કરતાં લાગે છે. પરંતુ તેવું કાંઈ પણ પરિણામ આવતું નથી, કેમકે તેમાં વ્યવસ્થા હોતી નથી, તેમ જ્ઞાન પણ હોતું નથી. એ તો નિર્ચક અજ્ઞાન અને નિષ્ફળતાના ચક્રરમો અટવાયા કરવા જેવું લાગે છે ! સાધારણ માણસો મનની એ ગતિને સ્વીકારી તેમાં કાંઈક વ્યવસ્થા તથા અનુક્રમ લાવવાને મથે છે, પરંતુ તે પ્રમાણે કરવા જતાં તેમની યુદ્ધિ પોતેજ તેમાં ભેરવાઈ જાય છે; અને તેનામાં પણ અવ્યવસ્થા, અશાંતિ, અજાણ્ય અને અભ્યાસ તથા ટેવને વશ વર્તવાની વૃત્તિ, તેમજ અકારણ, અધ પુનરાવર્તન કરવાની ટેવ વિગેરે દાખલ થવા પામે છે. પરિણામે એવાં માણસની યુદ્ધિ પરિમિત, ઉધે માર્ગે દોરનાર, તથા મુખાંધ ભરેલું અને નિર્ચક સાધન થઈ પડે છે. એટલા માટે મનરૂપી તરલ, અશાંત, અસ્વસ્થ અને ઉમ પ્રવાહને તો તદ્દન શાંત કરી દેવો એજ સારામા સારો ઉપાય છે. હવે તેને શાંત કરી દેવાના બે રસ્તા છે. એક તો અંતરમાંથી તેને તદ્દન જુદું પાડીને શાંત કરી શકાય છે અને બીજો રસ્તો એ છે કે આપણી યુદ્ધિને એવી દૃઢ એકાગ્રતા અને એકાન્ત અવસ્થામાં રાખવી કે જેથી બીજું કાંઈ પણ તરત તેમાં દાખલ થવા પામેજ નહિ.

યુદ્ધિની અશુદ્ધિનું ત્રીજું કારણ તો યુદ્ધિનામા પોતાનામાજ રહેલું છે. જ્યારે આપણી જ્ઞાન મેળવવાની શક્તિ ખોટે માર્ગે કાર્ય કરે છે, ત્યારે તે અશુદ્ધિ ત્રીજા પ્રકારની ગણાય છે. ખરું છે કે યુદ્ધિમાં જ્ઞાન મેળવવાની શક્તિ બેઠેલ, પરંતુ તેમાં પણ પવિત્રતાની પસંદગી અને જ્ઞાનને માટે આતુરતા એ બંને અપૂર્ણતાનાં કારણ રહેલાં છે. એ પ્રમાણે યુદ્ધિ કેટલાક વિચારો અને અભિપ્રાયોને પક્ષપાતપણે અને આસક્તિથી વળગી રહે છે, અને બીજા વિચારો અને અભિપ્રાયોમા રહેલા સત્યને ઢાંકી દેવાની વૃત્તિ તેનામાં આવી જાય છે. એવા માણસો સત્યના ટુકડાઓને વળગી રહે છે, પરંતુ સત્યની પૂર્ણતાને માટે જરૂરના એવા બીજા અગત્યના બાજોયો તેઓ દૂર જતા રહે છે. વળી, જ્ઞાનની બાજતંમાં

પણ તે કેટલુંક જ્ઞાન પસંદ કરે છે અને ખાનગી ત્યાગ કરે છે; તથા ભૂતકાળમાં પોતાના મનમાં ઉત્પન્ન થયેલા વિચારોને પણ તે અંગત આસક્તિથી વળગી રહે છે. આ દોષ દૂર કરવાનો ઉપાય એ છે કે યુદ્ધિને તદ્દન સમત્વવાળી કરી નાખવી, તથા તેમાં પ્રમાણિકપણાનો ગુણ લાવવાને ખૂબ પ્રયત્ન કરવો, તેમજ યુદ્ધિમાં નિઃસ્વાર્થીપણું ઢેળવવાને પણ પ્રયાસ કરવો. શુદ્ધ યુદ્ધિમાં કામના વિગેરે બાંધ નહિ કરે એટલુંજ નહિ પરંતુ, તે યુદ્ધિ અનુક વિચાર કે સત્ય પ્રત્યે પક્ષપાતીપણું પણ નહિ ધરાવે. વળી, યુદ્ધિને પોતાને જે વિચારોની સત્યતા વિષે તદ્દન ખાત્રી હશે તેમનાં પ્રત્યે પણ એવી વિશુદ્ધ યુદ્ધિ આસક્તિ નહિ ધરાવે. તેમના વિષે તે એવો આશંક નહિ ધરાવે કે જેથી સત્યના કાર્યની સમતોલ ધારણામાં ખામી આવે અને પરિણામે પૂર્ણ અને સમગ્ર જ્ઞાનમાંથી દોષ તત્ત્વ બાકી રહી જાય!

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જે યુદ્ધિ વિશુદ્ધ કરવામાં આવી હોય છે તે તદ્દન સ્થિતિસ્થાપક, પૂર્ણ અને દોષરહિત દોષ વિચાર કરવાનું તે ઉત્તમ સાધન થઈ રહે છે. વળી, તે અવસ્થા સ્ખલન અને અપૂર્ણતાનાં કાર્યોથી તદ્દન મુક્ત હોવાને લીધે આત્માનાં તથા વિશ્વનાં સંપૂર્ણ સત્યોને પ્રહણ કરવાને વધારેમાં વધારે લાયક હોય છે. પરંતુ જ્ઞાનની ઉત્તમેત્તમ દશા તો એના કરતાંયે કાંઈક વધારે આગળ જવાથી મળે છે. કારણ કે ખરું જ્ઞાન યુદ્ધિથી પર છે, એટલે આપણી યુદ્ધિ સત્યજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં, આપણને નડે નહિ, એટલા માટે યુદ્ધિને કેવળ શાંત કરી નાખવાની શક્તિ મેળવવી જોઈએ. આ અભ્યાસ વિચારકે અને તત્ત્વચિંતકોને ધણીજ અધરો પડે છે. એ શાંતિથી બે હેતુઓ સધાય છે. એટલે બે જૂદા જૂદા પ્રકારની શાંતિઓ મેળવવી જરૂરની છે.

આપણે આગળ જોયું છે કે કેવળ યુદ્ધિયા જે વિચાર ઉપજે છે તે જ્ઞાનપ્રાપ્તિને માટે બસ નથી. હૃદયમાં હૃદય વિચાર શક્તિ Intuition પર સ્વયંપ્રજ્ઞામાંથી આવે છે, કે જે વિજ્ઞાનમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યાં સુધી આપણી યુદ્ધિ અને ખીન્નાં કર્ણોમાં ધર્મસંકરના રહે છે. ત્યાંસુધી, પ્રજા

પોતાના સદેશાઓ આડકતરી રીતે મોકલે છે, અને અંતઃકરણમાં આવતા પહેલાંજ તેઓ ધણી મરડાઇ મચાઇને વિરૂપ બની જાય છે; અને કદાચ જો તે શક્તિ સીધે સીધું કાર્ય કરે છે તો તે વિરલ પ્રસંગેજ અને અપૂર્ણતા ભરેલી રીતેજ. આપણામાં “ આદર્શ બુદ્ધિ ” નું કાર્ય સતત જાગ્રત રહે તેટલા માટે આપણે બુદ્ધિ અને તેની વચ્ચે, મન અને બુદ્ધિની પેઠે ભેદ જાણવો જોઇએ. એ કાર્ય કાંઇ સહેલું નથી. કારણ કે આપણી પ્રમાણબુદ્ધિ વિગેરે કરણોનાં કાર્યોમાં મિશ્ર થઇને આવે છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ પ્રમાણશક્તિના જેવાં બીજાં ધણાંએ માનસિક કાર્યો હોઇ તે બધાં પ્રમાણો દેખાવ કારણ કરે છે. એનો ઉપાય એ છે કે પ્રથમ તો બુદ્ધિને ખરી પ્રમાણું કાર્ય ઓળખનાં અને ખોટાથી તેનો વિવેક કરતાં શીખવવું જોઇએ. એ પ્રમાણે વિવેક કરીને બુદ્ધિ જ્યારે અમુક નિશ્ચય ઉપર આવે ત્યારપછી તે નિશ્ચયને બાજુ ઉપર મૂકી દઇને કેવળ શાંત થઇ દિવ્ય જ્ઞાનને માટે બુદ્ધિથી પર જોવાનો અભ્યાસ પાડવો. આ પ્રમાણે અભ્યાસ કરવાથી આપણી માનસિક વિચાર કરવાની ટેવને પ્રમાણ રૂપમાં પરિવર્તન પમાડી શકાય છે, અને એ પરિવર્તન જ્યારે સંપૂર્ણ સિદ્ધ થાય ત્યારે બુદ્ધિનો આદર્શ પ્રાપ્ત થયો ગણાય. બુદ્ધિએ “આદર્શ બુદ્ધિ”નું કાર્ય સતત, શુદ્ધ અને સંગત થાય તે જોતા રહેવાનું છે તેમજ બુદ્ધિએ “ આદર્શ બુદ્ધિ ” ના અધિકારમાં શાંતભાવે રહેતાં શીખવું જોઇએ.

આત્માનુ જ્ઞાન થવાને માટે તો બુદ્ધિની સંપૂર્ણ શાંતિની જરૂર છે. અર્થાત્ સર્વ વિચારને દૂર કરી દેવાની અને કોઇ પણ પ્રકારનો વિચાર નહિ કરવાની શક્તિ સાધકે કેળવવી જોઇએ. ગીતાએ પણ એક સ્થળે— “ ન ક્વિચિદપિ ચિન્તયેત્ । ”—“ કોઇ પણ પ્રકારનો વિચાર કરવો નહિ ”, એવું કહ્યું છે. પશ્ચિમના માણસોને આ વિચાર ધણોજ ભારે પડવાનો સંભવ છે; કારણ કે તેઓ મનને સર્વોપરી કરણ ગણતા હોઇ વિચાર નહિ કરવાની વૃત્તિને તેઓ વિચાર કરવાની અશક્તિ માની બેસવાનો પણ સંભવ છે. પરંતુ એ માનની શક્તિ વસ્તુતઃ એક શક્તિ છે, અશક્તિ નથી. એ શાંતિ ગહન અને અર્થપૂર્ણ હોય છે. શાંત, સ્વસ્થ સરોવરની પેઠે જ્યારે મન કેવળ નિરપેદ હોય છે ત્યારે તે માણુમ જનથી

પર થાય છે, અને ત્યારેજ તેને આત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. આત્મા કે સર્વક્રિયા અને આવિર્ભાવનો કર્તા છે, જે સર્વ વિધને ઉત્પન્ન કરનાર. અનંત શાંતિ સ્વરૂપ છે અને જે સર્વ સંબંધો તથા પરિમિત વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરનાર છતાં નિરપેક્ષ છે-તે, આપણા વિશુદ્ધ અને શાંત અંતઃકરણમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે; કેવળ શાંતિમાંજ મૈત્રીનો ધ્વનિ સંભળાય છે! અર્થાત્ આત્મા શાંતિમાં સાક્ષાત્કાર થાય છે. એટલા માટેજ આત્માને “શાંતિ” અને “મૈત્રી” કહી વર્ણવવામાં આવે છે.

અવ્યાસ.

બુદ્ધિ એ આપણું કર્તૃત્તમ દર્શિયાર છે, પરંતુ પ્રથમ તેને ખીલ સૂક્ષ્મ કાર્યોથી વિખૂટું પાડવું જરૂરનું છે. બુદ્ધિ એટલે ઝૂન નથી. આપણી ઇન્દ્રિયો-આંખ, નાક, કાન સ્પર્શ વિગેરે એટલું એટલું અનુભવે છે તે યોગે અનુભવ આપણું મન કરે છે બુદ્ધિ નહિ. મીઠાઈ જોતા ‘આ સારી છે’ એવા વિચાર એ મનનું કાર્ય છે. અમુક પદાર્થ જોતા ‘આ મારે જોઈએ છીએ’ એવી વૃત્તિ ‘મન’માં ઉપજે છે એટલે આ બધું મનનું કાર્ય સાધકે જુદું પાડ્યાન કરવું અને પોતે મનથી જુદો છે, એ અવ્યાસ કરવો.

— બુદ્ધિ એટલે બ્યવહારમાં આપણને જે બ્યવહાર બુદ્ધિ કામ લાગે છે અને આખો વખત જે વિચારનો પ્રવાહ સતત આપણા અંતરમાં ચાલતો હોય છે તે પણ બુદ્ધિ નથી આપણે દુઃખનર્પર બેસીને દિસાળ ગણીને વસ્તુ તોલી આપીએ છીએ તેમાં ‘બુદ્ધિ’ કાર્ય કરતી નથી પરંતુ ‘બ્યવહાર બુદ્ધિ’ કાર્ય કરે છે. જ્ઞાતિનાં રીતરિવાજ, રોજની ટેવ પ્રમાણે વર્તન તથા હમેશા ‘આ રસ્તેથી હવે જી અહિં જઈશ’ અથવા તો ‘આજે ત્યાં જતા રાત પડશે’ વિગેરે વિચારો એ મધ્યમબુદ્ધિ અથવા સમજાણના છે શુદ્ધ બુદ્ધિનાં નથી. આ અવ્યાસ પણ સાધકે પુરક કરવો.

સત્યની શોધ કરવી એ બુદ્ધિનું કાર્ય છે. સત્ય અને અસત્ય, સારું અને નકારું, કમ્યાણકારી અને પાપમૂલક વિગેરેનો ભેદ કરે છે તે શક્તિ બુદ્ધિ છે ‘મારે મીઠા ખાવી છે’ એ વિચાર મનમાં ઘટા શુદ્ધ બુદ્ધિ ‘મીઠાઈ શું છે?’ એવા પ્રશ્ન કરે છે. ‘મીઠાઈ હમણા ન ખવાય સરીરની પાચન શક્તિ ઉપર નુકર, રાખીને જ લોળન કરાય’ એવા નિર્ણય આપે છે. પદાર્થને જોતા મન ‘આ મારે જોઈએ છીએ’ એમ કહે છે કે તુર્ત જો તે માણસની બુદ્ધિ બચત હોય તો ‘આ મારે જોઈએ છીએ?’ એવા પ્રશ્ન કરે છે અને ખરેખરી જરૂર હોય તો જ તેને સ્વીકારે છે.

‘પરંતુ સાધારણ માણસમાં બુદ્ધિ બાગ્યેજ સતત જાગત રહે છે એટલે તેઓ તેા મનની માગણી યતાંજ ઇન્દ્રિયોને સંતોષી દે છે. બુદ્ધિના કાર્યની વાટ સુધ્ધાં તેઓ બાગ્યે જીવે છે.

વળી સાધારણ સમજણ કરતાં પણ બુદ્ધિ જુદી છે તે તેા હવે જણાવું દશેજ. રોજને રોજ ધર્મીં શારીરિક અને માનસિક કાર્યો ફરી-ફરીને કરવાં પડે છે તેમાંજ એ સમજણ કામ લાગે છે બુદ્ધિનાં કાર્યોમાં તે ઉપયોગી હોતી નથી. એટલે સાધકે મન અને સમજણનાં કાર્યોથી પ્રેરાઈને વર્તન કરવું નહિ પરંતુ બુદ્ધિને જાગત કરી ત્યાર પછી વર્તન કરવું.

બુદ્ધિ પ્રથમ શુદ્ધ હોતી નથી કારણકે તેનું કાર્ય શરૂ થાય કે એકદમ ઇચ્છા તેનાપર હ્રમલો કરી પોતાનું ‘ધાર્મિક’ તે-એક કારકુન પોતાના ઉપર આધાર રાખનાર અધિકારી પાસેથી જમ કામ હદાવે છે તેમજ-કરાવે છે. બુદ્ધિ એ પોતે કાર્ય કરતાં “આ ઇચ્છા છે” એવું જ્ઞાન જાગતજ રાખવું જોઈએ.

વળી બુદ્ધિનું કાર્ય શરૂ થાય છે કે લાગણીઓ અને આવેશોના ઉભરાઓ પણ શરૂ થાય છે. એકદમ, ક્રોધ, મોહ અથવા તેા આસક્તિનું પૂર આવે છે આપણે બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરીએ તે પહેલાં તેા કાર્ય થઈ જાય છે । તેવે વખતે પાછળથી સંપૂર્ણ આત્મનિરીક્ષણ કરી આપણું પતન ક્યે ક્યે પગલે થયું તે જોવું. મનને તથા આવેશોને બરાબર તપાસવા અને બુદ્ધિ અનુમતિ કે નિયંત્ર કરે છે તે જોવું. ઉપર શક્તિને જાગત કરી આપણે શું કરવું જોઈએ તેનું જ્ઞાન મેળવવું. નિષ્કળ જતા પ્રથમ તેા એકદમ આત્મ સમર્પણ કરવું મનને અથવા તેા શક્તિને આપણાં મસ્તકના ઉપર તે કર્મ-સર્વજીવન, સર્વ ઇચ્છાઓ અર્પણ કરી દઈ આપણને આવેશ આવતો હોય તે પણ ખરાખરા હૃદયથી તેને અપણ કરી તેનું રૂપાંતર કરી નાંખવા કહેવું; અથવા બીજો ઉપાય એ છે કે બુદ્ધિને જાગત રાખી પ્રાણમાં અથવા તેા હૃદયમાં આવેશ આવે એટલે મનને

તદન સાંત, આણને તદન નિસ્પંદ કરી દેવો. આપણને જે આવેશ થયો હોય તે આવેશથી દૂર પડવું અને કહેવું “ધારો કે એ પ્રમાણે થાય તો પણ શું ?” આપણે મીઠાઈ જોઈને અતિશય લલચાયા તો પછી મનમાં પૂછવું “ધારો કે મીઠાઈ આપી” પણ તેથી શું ? એમાં આટલા બધા રાજ થવાનું શું છે ?” એ પ્રકારે આણમાં અને આવેશોમાં-હૃદયમાં-શાંતિ સ્થાપન કરવાથી બુદ્ધિને ધણી સહાય મળે છે.

ઇન્દ્રિયોના જે સંસ્કારો મન સ્વીકારે છે તે બધા ખરા નથી એ વિચારને દૃઢ કરવો. આપણી ઇન્દ્રિયો આપણને વિશ્વ જેવું બતાવે છે તેવું તે ખરેખર નથી. માટે મન જે ગરબડ કરતું હોય તેને તો ટપલો મારીને બેસાડીજ દો. એની માગણી તરફ, એની આજ્ઞા, એનાં દોશન અને એનો આનંદ વિગેરે તરફ ધ્યાનન ન આપો. જ્યારે “મન” કહે “આ જોઈએ છીએ, આ સાફ છે” વિગેરે ત્યારે આપણે કહેવું, “ચૂપ !”

આપણી બુદ્ધિમાં પણ પક્ષપાતીપણું આવી જાય છે. અમુક વિચારો આપણને ખરા લાગે છે. આપણે હમેશાં યાદ રાખવું કે આપણી બુદ્ધિ પણ પરિમિત છે અને પ્રભુ બનતું છે. એ આપણા વિચારો પણ કોઈ સત્ય ઉપરજ સ્થાયતા છે એ પ્રમાણે બુદ્ધિમાં સમતા સ્થાપન કરી આપણા વિચારો પ્રત્યેનો પક્ષપાત છોડવાનો અભ્યાસ કરવો.

છેવટનો અભ્યાસ ધણો અઘરો છે. વિશ્વ જગતમાં ધણાં જોછા સાધકો તેને સહેલાઈથી સિધ્ધ કરી શકે છે. બુદ્ધિ પણ તદન સાંત કરી નાંખો ! ભાઈજો ! કહેવું તદન સહેલ છે પણ બુદ્ધિ તો શું પણ મનને સાંત અને નિસ્પંદ કરતાં કેટલી વીસે સો થાય છે તે અનુભવથી જણારો. તો પછી બુદ્ધિ જેવી શક્તિને સાંત કરવા માટે કેવો પ્રયત્ન કરવો પડે ? ‘હું’ વિચાર કરતો નથી, હું બ્રાહ્મને સાંત કરું છું’ એજ વિચાર જવો મુશ્કેલ પડે છે. જ્યારે એ સૂક્ષ્મ કરણોનાં સ્થાન જાણવામાં આવે અને શક્તિતનો ઉપયોગ કરીને સાધક તે સ્થાનોને પણ છોડે તો વિશુદ્ધ થયેલી બુદ્ધિ કદાચ સાંત થાય. મનનું સ્થાન હૃદય ઉપર છે.

સમજણનું સ્થાન આપણી ગરદનના આકડા ઉપર છે. યુધિષ્ઠિર મગજની વચ્ચે આવ્યો છે. શક્તિનું સ્થાન આપણા માથાની ઉપર છે એ શક્તિ રૂપ યવાચીજ નવદી સાતિ સ્થાપન થાય છે. ‘દષ્ટિ’ એટલે શું ? એ કાંઈ કહેવાનો વિષય નથી જોને ‘દષ્ટિ’ મળે છે તેને બીજા પુરાવાની જરૂર રહેતી નથી તેને ‘અમુક કાર્ય કરો’ એટલો હુકમ મળતા તે કરતાજ માટે છે. અને એમા રહેણ સત્ય ફળે છે. પરંતુ ફલ કે ફળનો અભાવ એ કાંઈ સાધકનું કાર્ય નથી એ તો ‘દષ્ટિ’ પ્રમાણે વર્તે છે કોઈકવાર એ શક્તિની ઝાંખી થાય છે યુધિષ્ઠિર વિશુદ્ધ થાય ત્યાર પછી તે “દષ્ટિ” સતત જાગત થાય છે એમ યોગના પુસ્તકમા શ્રી અરવિંદ શાસ્ત્ર કહે છે.

પ્રકરણ ૪ થું. પૃથક્કરણ.

એક બાજુ શુદ્ધિ અને બીજી બાજુ એકાગ્રતા જોઈએ. યોગમાં એ બંને જરૂરી છે. વિશુદ્ધિ નિષ્ક્રિયતાનું સત્ત્વ છે, એકાગ્રતા ધ્યાન એ જમા પાતું છે.

પ્રાચીન સમયમાં એકાગ્રતા એટલે વિચારશક્તિને એકના ઉપર લગાડવી તે. એકાગ્રતાથી ગમે તે વસ્તુનું જ્ઞાન મેળવી શકાય છે. તે પદાર્થ ઉપર મનને એકાગ્રતા કરતાં તેનું ચર્ચસ્થ તુર્ત જણાઈ આવે છે. વળી તેનાથી ગમે તે વસ્તુને પ્રાપ્ત કરવી હોય તો તે પણ મળે છે. પરંતુ આપણે છાંદસ સિવાય બીજા પદાર્થનો પ્રાપ્તિ ઉપર એકાગ્રતા કરવાની નથી. વળી એકાગ્રતાથી આપણે પોતે પણ ધારીએ તે સ્વરૂપ થઈ જઈ શકીએ.

રાજયોગમાં યમ-નિયમ વિગેરે પાળવાની આજ્ઞા છે. તેનો હેતુ વિશુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરાવવાનોજ છે તેમાં એકાગ્રતા—ધ્યાન ધારણા અને સમાધિ—(સવિ-રૂપ અને નિર્વિહરૂપ) એ પ્રમાણે નીચરણી બતાવવામાં આવે છે. એ ધ્યાનને દેહરૂપે “ઉદ્ધ”નો જપ પણ કરવામાં આવે છે. એ અક્ષર છાંદસો સૂચક છે અને જાગૃત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ અવસ્થા એના ત્રણ અક્ષરો સૂચવે છે.

હવે પૂર્ણયોગમાં ધ્યાન પણ સમગ્રતાવાળું અર્થાત્ એકદેશીયતા વિનાનું હોવું જોઈએ આપણે આપણા પોતાના અંતરમાં તેમજ જગતમાં અત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવા માગીએ છીએ—અર્થાત્ શુદ્ધ પરાત્પર પરાશક્ત અને વિશ્વમાં તેનો આવિર્ભાવ, એ બંનેને આપણે જાણવા માગીએ છીએ.

એકાગ્રતા-ધ્યાન એટલે શું ? અભુતા હિંચ તપનું તે સ્વરૂપ છે—પાડાયો છે. 'અભુત' તપસ્ એટલે શું ? અનંત સત્ (આનંદના અનુભવ માટે-લીલા કરવા માટે) ચૈતન્યમાં-ચૈતન્યરૂપે પોતાનાં ઉપર સ્થિત થાય તેને હિંચ તપસ્ કહી શકાય. અને જ્ઞાન શક્તિ સ્વરૂપ પોતાના ચૈતન્યના ઉપર-આવિર્ભાવના ઉપર એકાગ્ર થાય તેને તપસ્ કહી શકાય. વિચારના ઉપર મનને એકાગ્ર કરવાથી સાક્ષાત્કારની વચમાં ને આડ ખીંકી હોય છે તે નીકળી જાય છે અને વિચારને અનુરૂપ ચૈતન્યની દશા અનુભવાય છે.

ઉપરનો હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે સમાધિદશા ઉપર ડેટલાક પ્રાચીન યોગમાર્ગોમાં ધણીવાર લા. દેવામાં આવે છે. સમાધિ એટલે જાગૃત, સ્વાન કે સુષુપ્તિ, કોઈપણ અવસ્થામાં આપણું ચૈતન્ય એક, અનંત, સ્વરૂપ સાથે સતત અદ્વૈત અનુભવે તેવી દશા. પૂર્ણ યોગમાં તે એક સર્વમાં બ્યાપી રહ્યો છે તેના ઉપર અસ્તિત્વને અને ચૈતન્યને એકાગ્ર કરવાની જરૂર છે. એટલે પછી વિચાર કે મંત્ર કે જપના ઉપર એકાગ્રતા કરવાની જરૂર નહિ રહે.

— ધ્યાન કરવા માટે પ્રથમ તો, મનને એક જ વિષયના ઉપર એકાગ્ર થવાની ટેવ પાડવી. એકાગ્રતા કરવી એટલે યુક્તિ પ્રધાન વિચારો કરવા એવું સમજવું નહિ. વળી વિવેકશક્તિનો ઉપયોગ પણ એકાગ્રતા-ધ્યાન નથી. શક્તિનો ઉપયોગ કરીને વિચારમાં તક્લીન થવું એવું નામ ધ્યાન કહેવાય. ધ્યાનમાં ને સાક્ષાત્કાર થાય તેને ધારણ કરીને વારંવારે સિદ્ધ કરવો જેથી જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે તેને જાગૃત કરી શકાય. એને એકાગ્રતાવાળું ધ્યાન કરી શકાય.

— બીજી રીત એ છે કે વિચારનું ને તત્ત્વ હોય તેના ઉપર મનને એકાગ્ર કરવું. અર્થાત્ આનંદપૂર્ણ હય અનુભવવો. આંતર સમાધિ થવાને લીધે બીજી સર્વ વસ્તુઓનો અભાવ થઈ ધ્યાનના વિષયમાં મન હય પામે તે બીજી સ્થિતિ છે.

ધામેધામે તે આંતર દસાણી બાણ છવનને તોરણું પલુ જારણું છે.

૮ ત્રીજી પદ્ધતિ એવી છે કે મનને વડન નિરપેદ બનાવી રેણું. તેમાં
પંજુ પ્રથમ તો વિચારના પ્રવાહથી અવગ રહીને તેને ભેધાજ કરવો.
પછીથી વિચાર આરે તેને અનુમતિ આપ્યા વિના આપણે કેવળ સાંતિ
બગરવા મારેજ અનુમતિ આપવી.

✓ ધામેધામે સાંતિનું સાધાન્ય સ્વપાય છે અને સર્વવ્યાપી જ્ઞાનનો
સાક્ષાત્કાર થાય છે.

આ પ્રકરણનો અભ્યાસ પ્રયત્નશીલ બની જાય છે માટે સાધકે
હવે હવે અભ્યાસ કરવો ભેદજે તે માટે ફરીને પ્રયત્નશીલ થાવો જવાની
બતાવણી છે.

પ્રકરણ '૪' થું.

એકાગ્રતા.

વિશુદ્ધિને સહાય કરવા માટે એકાગ્રતાની જરૂર છે. સ્ત્રી અને પુરુષ; નિષ્ક્રિય અને ક્રિયાવાન; જેમ એકજ અસ્તિત્વની જુદી જુદી બાબતો છે તેજ પ્રમાણે વિશુદ્ધિ અને એકાગ્રતા પણ એકજ અસ્તિત્વની બે જુદી જુદી બાબતો છે. જ્યારે વિશુદ્ધિ હોય ત્યારે જ એકાગ્રતા સંપૂર્ણ અસરકારક અને સર્વ શક્તિમાન થાય એકાગ્રતા આવ્યા પછીજ વિશુદ્ધિ કાર્ય કરે છે, અને એકાગ્રતા વિનાની એકાગ્રતા પવિત્રતાનું પરિણામ નિષ્ક્રિય શાંતિ અથવા સનાતન અકર્મ સ્થિતિ માને સ્થિરતાજ હોય છે. વળી આગળ આપણે જોઈ ગયા તેમ પવિત્રતા અને એકાગ્રતાના વિરોધાને પણ ઘણા સારા સંબંધ છે. અશુદ્ધિ એટલે ધર્મસંકરતા—આપણા અંતઃકર્ણનાં જુદાં જુદાં કરણોનું અનિયમિત, અવ્યવસ્થિત અને મિશ્ર કાર્ય. એ અશુદ્ધિનું કારણ એકાગ્રતાનો અભાવ છે. શરીરધારી યાને દેહી પોતાના દેહની શક્તિના ગાન ઉપર શક્તિ એકાગ્ર કરતો નથી, તેથી ઠરી અશુદ્ધિ જન્મે છે.

આપણા કરણોની સ્થિતિ. આપણી પ્રકૃતિની ખામી એ છે કે બાહ્ય સ્પર્શો તેના ઉપર એક પછી એક જવાબાંધ સંસ્કારો નાંખે જાય છે, અને પ્રકૃતિ જડ હોય તેમ તે બાહ્ય સ્પર્શોને વશ થાય છે. તેમ થયા પછી ગમે તેની અસ્પષ્ટ અને અપૂર્ણ એકાગ્રતા સ્થાપન કરવાને પ્રકૃતિ પ્રયત્ન કરે છે; પરંતુ તે પ્રયત્ન અનિયમિત અને અવ્યવસ્થિત હોય છે. એ બધા સંસ્કારોમાંથી મનની પસંદગીને અનુસરીને ગમે તે પદાર્થ અથવા તો તેના સંસ્કારને એકાગ્રતા પસંદ કરે છે. શુદ્ધિ વિવેક અગર તો માણસમાં શ્લેષા ઉચ્ચ આત્માને જે પસંદ પડે છે તે એકાએક સ્વીકારવામાં આવતું નથી, પરંતુ અનિયમિત, કુબંધ,

તરફ, અનિશ્ચિત અને જાદવી પરિશ્રાંત થનારં એવું જે આપણું મન, તેની સિદ્ધારસ પ્રમાણે પદાર્થો સ્વીકારવામાં આવે છે: અર્થાત્ આપણી આધ્યાત્મિક પ્રગતિમાં એ મનુષ્યાપણે કદો દુરમન છે. આવી સ્થિતિમાં વિશુદ્ધિ યાને આપણા અનંતજ્ઞાની સ્વચ્છ, શુદ્ધ, અને તેજસ્વી સ્થિતિ તથા દરેકે દરેક કરણ પોતાનો ધર્મ ખરોખર બજાવે એવી નિયમીત સ્થિતિ, પ્રાપ્ત થવી અશક્ય છે. જુદાં જુદાં કરણો પરિસ્થિતિ અને બાહ્ય સ્પર્શોને વશ હોવાથી એક બીજા જોડે બેળસેળ થઈ જાય છે, અને તે સંજોગો કરણોને પોતાનું નિયત કામ કરતાં અટકાવે છે, જુદી જુદી દિશામાં વાળે છે, તથા ઉંધી દિશામાં કાર્ય કરાવે છે. જે પ્રમાણે એકાગ્રતા વિના વિશુદ્ધિ પ્રાપ્ત નથી કરી શકાતી, તેજ પ્રમાણે વિશુદ્ધિ વગર સંપૂર્ણ અને સહજ એકાગ્રતા પણ નથી મેળવી શકાતી. આખા અસ્તિત્વને સત્યજ્ઞાન, સત્યશક્તિ અને સત્યભાવ ઉપર એકાગ્ર કરવા માટે વિશુદ્ધિની જરૂર છે. તેના વિના આધ્યાત્મિક ભૂમિકામાં નિશ્ચિંતપણે રહેવું અશક્ય છે. તેટલા માટે વિશુદ્ધિ અને એકાગ્રતા બન્નેએ સાથે સાથે પ્રગતિ કરવી જોઈએ. તેમાંથી એકની હાજરીથી બીજાની પ્રાપ્તિ સરળ થાય છે. એ પ્રમાણે પ્રગતિ કરતાં આપણે એવી સ્થિતિએ જઈ પહોંચીશું કે જ્યારે સનાતન, સર્વ શક્તિમાન, સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રજુની અપૂર્ણ મૂર્તિ વ્યક્તિમાં પ્રગટ થશે.

જોતાં આપણા દેશમાં જે પ્રકારનો જ્ઞાનયોગ પ્રચલિત છે તેમાં એકાગ્રતાને વિશિષ્ટ અને સંકુચિત અર્થમાંજ વાપરવામાં આવે છે. એની વ્યાખ્યા પ્રમાણે એકાગ્રતા એટલે મનની વિષયવિષય વિષયગામી ક્રિયાઓમાંથી વિચાર શક્તિને સંપૂર્ણપણે પાછી ખેંચી લઈને, એક સનાતન બ્રહ્મનાજ વિચાર ઉપર તેને એકાગ્ર કરવી તે. (જેથી આત્મા મિથ્યા વ્યવહારમાંથી છૂટી બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરે.) આપણે વિચારદ્વારા અસત્ય અને મિથ્યા વ્યવહારમાં આપણી જાતને વિભક્ત કરી શક્તિએનો મિથ્યા વ્યવહાર એકાગ્રતાની ત્રણ શક્તિઓ. કરી નાંખીએ છીએ. તેને બદલે વિચારને પાછા અંતરમાં એકાગ્ર કરવાથી આપણે પરમાર્થને સાધી શકીશું યાને બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરી શકીશું. એકાગ્રતામાં ત્રણ શક્તિઓ રહેલી છે, તેમનામાં કાર્ય સરળ થાય છે. (૧) એકાગ્રતાને લીધે આપણે

કોઈ પણ વસ્તુને જાણી શકીએ છીએ. અર્થાત્ દરેક વસ્તુ એકાગ્રતાને 'તેનામાં રહેલું' રહસ્ય તુર્ત જહાર કાઢી આપે છે. એ તેની પ્રથમ શક્તિ છે. આપણે એ શક્તિ જુદી જુદી સ્થલ વસ્તુઓનું જ્ઞાન મેળવવાને વાપરવી જોઈએ નહિ પરંતુ એકજ સાચ વસ્તુનું જ્ઞાન પ્રજ્ઞાન મેળવવાને જ તેનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. એકાગ્રતાને લીધે સમગ્ર શક્તિને કોઈ વસ્તુની પ્રાપ્તિને માટે એકત્ર કરી શકાય છે. (૨) શક્તિની એવી એકાગ્રતા જે બરાબર મેળવવામાં આવે, તેનામાં પૂર્ણ તત્ત્વીનતા પ્રગટે, તેનામાં આત્મશ્રદ્ધા જોઈએ તેટલી આવે, તેમજ તે અડગ અને અસાધારણ શ્રદ્ધાયુક્ત અને તો તે શક્તિની એકાગ્રતાને આપણે કોઈ પણ વસ્તુની પ્રાપ્તિને માટે વાપરી શકીએ. છતાં આપણે એ શક્તિ દુનિયાના જુદા જુદા પદાર્થોમાંથી એકેને પણ પ્રાપ્ત કરવાને માટે વાપરવી જોઈએ નહિ. આપણે તો જ્ઞાનનો વિષય જે પરમાત્મા તેને પ્રાપ્ત કરવા સારૂ આધ્યાત્મિક શક્તિ મેળવવામાં તે એકાગ્રતાનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. (૩) આપણા અસ્તિત્વને ગમે તે એકજ સ્થિતિ ઉપર એકાગ્ર કરવાથી આપણને તે સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે. આપણે જેવા થવા ધારીએ તેવાજ થઈ શકીએ. પ્રથમ આપણે બધા અને નિર્જળતાના નમૂના રૂપ ગણાતા હોઈએ, તેમાંથી એકાગ્રતાને યોગે આપણે બળ અને હિંમતના નમૂના થઈ શકીએ. તેમજ આપણે વિશુદ્ધિ, પવિત્રતા અને શાંતિરૂપ થઈ શકીએ તથા વિશ્વબંધુત્વ પામી વિરાટ પ્રેમને પણ અનુભવી શકીએ. પરંતુ એ બધી સ્થિતિ આપણી વર્તમાન સ્થિતિ કરતાં બેશક ઉત્તમ છે, તો પણ એ શક્તિઓ પ્રાપ્ત કરવામાંજ આપણે એકાગ્રતાનો વ્યય કરવો જોઈએ નહિ. આપણે તો એ સાધનથી સર્વ વસ્તુઓથી પર, સર્વ કર્મ અને વિશેષણોથી પણ પર, એવા શુદ્ધ, સ્વતંત્ર છૂદ્ધને પ્રાપ્ત કરવાનો છે. એકાગ્રતાના બાકીના બધા પ્રકારો આપણા વિકાસને માટે શરૂઆતમાં અસંજ્ઞ, આવશ્યક છે. તેમનાથી વ્યભિચારી, આત્મધાતી, તથા આત્મ-વિચ્છેદક વિચારો તેમજ શક્તિઓને એકત્ર કરીને તેમના અંતિમ સક્ષ્ય પ્રત્યે દોરવાનું કાર્ય થઈ શકે છે.

૧. એ પ્રમાણે એકાગ્રતાનો ઉપયોગ કરવા માટે બીજી વસ્તુઓની પેટ

પ્રથમ તો શુદ્ધિ અને પવિત્રતા મેળવવી જોઈએ. એકાગ્રતાને અતે સમાધિ સ્થિતિમાં પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરવી અને જીવનનો સન્યાસ કરી માણુસે તેમાંજ પોતાના અસ્તિત્વને સ્થિર કરવું એવો આદર્શ પણ કેટલાક સ્વીકારે છે. તે સમાધિની સ્થિતિમાંથી હજારોમાંથી એકાદ સાધક બાગ્યેજ પાર્શ્વેજ જીવનમાં પાછો ફરે છે, કારણ કે એમાં આત્માની પરબ્રહ્મ જોડે તદ્દલીનતા થઈ જાય છે. ચત્તો નૈવ નિષર્તન્તે તદ્દામ પરમં મમ । “જ્યાંથી આત્મા પાછો ફરતો નથી તેજ મારું મોડું ધામ છે.” જોયોગીઓ સંસારમાંથી છૂટવા લાગે છે, તેઓ શરીરનો લાગ કરતી વખતે એવીજ સમાધિ લે છે. સમાધિની સરણી માને પદ્ધતિસર પ્રાપ્તિ આપણને રાજ યોગમાં જણાય છે. પ્રથમ તો રાજ યોગનો અભ્યાસ કરનારને નૈતિક અને આધ્યાત્મિક પવિત્રતા મેળવવી પડે છે. તેણે સમાધિ, ધ્યાન અને પોતાના મનની અધોગામી વૃત્તિઓનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. પછી તેણે સર્વ ક્રિયાઓનું શમન કરવાનો અભ્યાસ પાડવો જોઈએ. ક્ષિપ્રા-

માંથી નિષ્ક્રયતામાં જવાય એવા વિચાર ઉપર તેણે મનને સ્થિર કરવું જોઈએ. રાજ યોગમાં જે એકાગ્રતા કહેવામાં આવી છે તેનાં જુદાં જુદાં પગથીયાંઓ છે. પ્રથમ તો ધ્યાન, એટલે કે મન પોતાના વિષયને પકડે તે; પછી ધારણા, એટલે ધ્યાનનો વિષય સ્થિર કરવામાં આવે તે; અને છેવટ સમાધિ, એટલે કે મન ધ્યાનના વિષયમાં લય પામી જાય ન્તે. રાજયોગમાં એ છેલ્લી સ્થિતિનેજ સમાધિ કહેવામાં આવે છે. જે કે “સમાધિ” શબ્દનો અર્થે ધણેજ વિદ્યાળ અને વ્યાપક કરી ચકાવે છે. ગીતામાં “સમાધિ” શબ્દ એવા વ્યાપક અર્થમાંજ વપરાયો છે. રાજયોગની સમાધિમાં પણ જુદી જૂમિકાઓ છે. પ્રથમ ‘સવિકલ્પ સમાધિ’ જેમાં મન બાહ્ય પદાર્થનું જ્ઞાન જૂલી જાય છે, પરંતુ સૂક્ષ્મ જગતમાં માને વિચાર સૃષ્ટિમાં વિચારનું બીજ રાખી મૂકે છે. બીજી ‘નિર્વિકલ્પ સમાધિ’ જેમાં ચિત્તની એકાગ્રતા લાવવા માટે જુદા જુદા સ્વપ્નો, મંત્રો, નામોચ્ચાર, જપ, વિગેરેનો આશ્રય લેવામાં આવે છે. એ પ્રત્યેકનો જરૂર પડે તો શરૂઆતમાં ઉપયોગ બને કરો, પણ બનતી ત્વરાએ તેનાથી પર થઈ જવાની કોશીસ જરૂર કરવી. તેનેજ પકડીને

એસી રહેવાથી 'અંતિમ લંકાયે પહોંચાતું' નથી. ઉપનિષદના મત પ્રમાણે ધ્યાનને માટે સૌથી ઉત્તમ સહાધી ઝંઘારનો જપ છે. ઝ, ઝ, અને મ એ ત્રણે ભાગો મળીને ઝક થયો છે. એ ત્રણ અક્ષરો આત્માની જગત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ ત્રણ અવસ્થાના સૂચક છે. એ ત્રણેનો નાદ, સર્વાતીત, પરાત્પર, પરબ્રહ્મના પ્રત્યે મનને દોરે છે.

પરંતુ પૂર્ણયોગમાં તો યોગનો હેતુ વધારે અટપટો છતાં ઓછો સંકુચિત છે. આત્માની ઉત્તમોત્તમ દશાને વિષે આપણે જેમ વધારે વિચાર અને વ્યાપક વિચાર ધરાવીએ છીએ તેમ પ્રભુના આવિર્ભાવ વિષેના આપણા વિચારો સંકુચિત પણ ઓછાજ છે. પૂર્ણયોગનો સાક્ષાત્કાર. આપણે પરાત્પર પરબ્રહ્મને જરૂર પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ. પરંતુ તે જેનાથી પર થાય છે તેને

દાળી દહને આપણે તેને પ્રાપ્ત કરવાનો નથી. આપણા આત્માના એક શાશ્વત અનુભવ યાને સાક્ષાત્કાર રૂપે તેને સ્થિર કરીને આપણી જગત અવસ્થાને સુદ્ધાં પરમ સત્યની પ્રતિમા બનાવી દેવી, એ પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિનું પરમ ફલ છે. પૂર્ણયોગમાં આપણે વિરાડ બાપને આપણા અસ્તિત્વમાંથી ખાતલ કરવા ભાગતા નથી, પરંતુ વિશ્વમય, તેમજ વિશ્વથી પર, એવા પ્રભુને, શાશ્વત સત્યને યાને પરબ્રહ્મ પરમાત્માને-પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છીએ છીએ એટલે આપણે અનંત, અનિર્વચનીય અને સર્વાતીત બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરવા ઉપરાંત વિરાડ ચૈતન્ય રૂપે તેનો વિશ્વમાં આવિર્ભાવ પણ નિહાળીશું. અર્થાત્ સત, ચિત, આનંદ સ્વરૂપે વિશ્વમાં લીલા કરતા પ્રભુને મેળવીશું એ અનંત અસ્તિત્વરૂપ સત, અનંત ચૈતન્યરૂપ ચિત અને લીલારૂપ આનંદ એ પ્રભુના અપૂર્વ આવિર્ભાવ છે. આપણે તેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને તેની લીલામાં જનતે ભાગ લઈશું એટલુંજ નહિ, પરંતુ એ સમ્યક્દાનંદ વિશ્વમાં પણ વિલસી રહ્યો હોવાથી વિશ્વલીલામાં પણ આનંદપૂર્વક ભાગ લઈશું. એ પ્રમાણે તેની જોડે અદ્વૈત થયા પછી અદ્વૈતાનો સંપૂર્ણ લાગ કરીને આપણા આત્મામાં તેનો સાક્ષાત્કાર કરીશું, અને આપણી પ્રકૃતિમાં તેનો આવિર્ભાવ કરવાને પણ સમર્થ થઈશું. ઘણા સાધકો આ શ્રુતિને કેવળ મધ્યસ્થિતિ ગણે છે અને પરાત્પર પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ-

નેજ તેઓ અંતિમ લક્ષ્ય ગણે છે. પરંતુ પૂર્ણયોગમાં તે પ્રમાણે નથી. પરશ્વક્ષ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરીને પ્રકૃતિમાં તેનો આવિર્ભાવ કરવો જોઈએ. યાને દિવ્ય જીવન પ્રગટાવવું એ પણ તેનો હેતુ છે.

પૂર્ણયોગનો હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે “ એકાગ્રતા ” અને “ સમાધિ ” બંને શબ્દોનો અર્થ આપણે વધારે ગંભીર, અને વધારે વિશાળ લેવો જોઈએ. આપણે જે “ એકાગ્રતા ” મેળવવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ, તે પ્રભુના તપસ્-એકાગ્રતાનીજ પ્રતિમા છે. એ તપસ્ને લીધે આત્મા પોતાના અસ્તિત્વમાં એકાગ્ર રહે છે; એ તપસ્ને લીધેજ આત્મા પોતાના આવિર્ભાવને ટકાવી રાખે છે, અને તેને લીધેજ તે પોતાના સર્વ આવિર્ભાવોને પોતાનામાં દિવ્ય તપસ્ એટલે શું ! પાછા ખેંચી લઈ શકે છે. અસ્તિત્વ યાને સત્ પોતાનાજ ઉપર પોતાનું ચિત્ત યાને ચૈતન્ય, આનંદ પ્રાપ્તિને માટે એકાગ્ર કરે છે-તેનેજ દિવ્ય તપસ્ કહેવામાં આવે છે. તેમજ જ્ઞાન તથા શક્તિરૂપ પ્રભુ ચૈતન્યની શક્તિ દ્વારા પોતાની ઉપર અને પોતાના આવિર્ભાવ ઉપર સ્થિર થાય તેને દિવ્ય એકાગ્રતા કહે છે. તેને વળી યોગના સ્વામીનો યોગ પણ કહેવામાં આવે છે. પ્રભુ દેવ રૂપે જગતમાં આવિર્ભાવ પામ્યો છે, તે દેવમાં આપણે હમણાં જીવન ધારણ કરીએ છીએ અને તેમાંથી એકાગ્રતા વડે આત્મા કાંઈ પણ ભાવ અથવા આધ્યાત્મિક ઉન્નતિમાં પોતાની જાતને લઈ જઈ શકે છે. એકાગ્રતાને ન્યારે પ્રભુ પ્રાપ્તિને માટે વાપરવામાં આવે ત્યારે દિવ્ય જ્ઞાન પ્રગટે છે, એવો જ્ઞાનયોગનો સિદ્ધાંત છે.

વિચારને સ્થિર કરવાથી એકાગ્રતાની વૃદ્ધિ થાય છે. તેને માટે એકજ વિચાર, એકજ રૂપ, એકજ નામ વિગેરે વિચારમાં એકાગ્રતા અને ચાલી તરીકે વાપરવામાં આવે છે, અને તેમનો ઉપયોગ કરવાથી વિચાર, સ્વરૂપ અથવા નામની પાછળ જે કાંઈ સત્ય રહેલું હોય છે તે પ્રાપ્ત થાય છે. વિચારદ્વારા માણુસ વ્યક્ત જગતથી પર થઈ શકે છે, તેમજ

વિચારને લઈને વિચાર જેતું એક હથિયાર માત્ર છે તેને માણસ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. વળી વિચાર યાને અંતિમ આદર્શ ઉપર મનને એકાગ્ર કરવાથી આપણા મનનાં બંધનો તૂટી જાય છે, અને ચૈતન્યની દશા-ને આનંદ છે તેને, અથવા શક્તિ જે વિચાર દર્શાવે છે તેને-આપણે આત્મા પ્રાપ્ત કરે છે. વિચાર યાને બાવદારા એકાગ્રતા પ્રાપ્ત કરવી એ તો આપણા અસ્તિત્વની ઉચ્ચ ભૂમિકાનો દરવાજો ઉઘાડી નાખવાની ચાવી છે. અસ્તિત્વ અને મનથી પર જે અદ્વૈત, અનંત, ચૈતન્ય અને વિગ્ન આવી રહેલું છે તેમાં એકત્ર કરવું એ એકાગ્રતાનું લક્ષ્ય છે. સમાધિનો પણ આપણે એજ અર્થ કરીશું. [સમાધિ એટલે બાહ્ય પદાર્થના જ્ઞાનનો અભાવ નહિ અથવા આંતર સૂક્ષ્મ સૃષ્ટિમાંથી મનને ખેંચી લઈ વિચારનો અલંતાભાવ કરવો એનો અર્થ પણ સમાધિ નથી.] મનને બીજા અવસ્થાથી પર અથવા સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ બન્નેનો સમાવેશ કરનાર કોઈ અંતિમ આધ્યાત્મિક સ્થિતિમાં ખેંચી લેવું, એવો સમાધિનો અર્થ થતો નથી. કેટલાક એમ માને છે કે સર્વ બાહ્ય પદાર્થોની સંગ્રાનો લોપ થાય એટલે સમાધિ થઈ કહેવાય. કેટલાક વળી એમ માને છે કે સર્વ સૂક્ષ્મ ક્રિયાઓ-વિચાર માત્રનો, લય થાય એટલે સમાધિ થઈ ગણાય. પરંતુ સમાધિની એ વ્યાખ્યા પૂર્ણયોગમાં સ્વીકારવામાં આવી નથી. વસ્તુતઃ સમાધિ એટલે એક, અનંતમાં સ્થિર થયેલું તેમજ તેની જોડે એકતા પામેલું અસ્તિત્વ. એ સ્થિતિ આપણા આત્માની જાગૃત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ ત્રણે અવસ્થામાં ટકી રહેવી જોઈએ. જાગૃત અવસ્થામાં આપણને પદાર્થના બાહ્ય સ્વરૂપનું જ્ઞાન હોય છે; સ્વપ્નમાં આપણે સૂક્ષ્મ ક્રિયાઓમાં એકાગ્ર થઈએ છીએ અને પદાર્થમાત્રના તત્ત્વનું આપણને તેમાં જ્ઞાન થાય છે, અને સુષુપ્તિ અવસ્થામાં આંતર ચૈતન્યની નિષ્ક્રિય સ્થિતિ હોય છે; અને તેમાં આપણે તત્ત્વના તત્ત્વરૂપ તથા નામ અને રૂપ માત્રનું બીજા, એવા પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરીએ છીએ. એ ત્રણે અવસ્થામાં એક, અનંત અસ્તિત્વમય હોવું તેને સમાધિ કહેવામાં આવે છે. વળી ગીતા જોને સમાધિ કહે છે તેનું વર્ણન જોતા જણાય છે કે સર્વ અસ્તિત્વને માને જીવનને સામાન્ય એવા તત્ત્વનું જ્ઞાન સમાધિસ્થ માણસને થાય છે, અને બીજા માણસોને છેકળ વિદ્વંસ કરી

નાંખે અથવા તો તેની સમતાનો ભંગ કરી નાંખે એવા અનુભવોથી પણ તે માણસનું એ સ્થિતિમાંથી પતન થતું નથી. અર્થાત્ તે પોતાના અસ્તિત્વમાં બીજા બધાને સમાવી દઈ શકે છે, અને છતાં પણ તે કશાથી બધાતો નથી કે લેપાતો નથી.

જ્યારે આપણે એ દશાને પ્રાપ્ત કરીએ છીએ ત્યારે આપણું આપ્તુય અસ્તિત્વ અને ચૈતન્ય એકાગ્ર થઈ પ્રભુની એકાગ્રતા અને રહ્યું હોય છે. એટલે પછી ભાવ અથવા વિચાર વિરાટમાં આવિર્ભાવ. ઉપર એકાગ્રતા કરવાની જરૂર રહેતી નથી. એ વિજ્ઞાનમય દશામાં સઘળી વસ્તુસ્થિતિજ બદલાઈ જાય છે. બાહ્ય મનનો તો એ સ્વભાવજ છે કે દ્વૈતમાં યાને વિવિધતામાં રાચવું. મન એકી વખતે એકજ વિષય ઉપર એકાગ્રતા કરી શકે છે. જ્યારે મન એકાગ્ર નથી હોતું, ત્યારે આડું અવળું વિવિધ પદાર્થો પ્રત્યે તે બટક્યા કરે છે; એટલા માટે જ્યારે મનને એકાગ્ર કરવું હોય છે ત્યારે એકજ વિચાર ઢિંવા ધ્યાન કે શક્તિનો એકજ વિષય નક્કી કરવો પડે છે, અને તે પછીજ મન તેના ઉપર એકાગ્રતા કરીને તેને પ્રાપ્ત કરે છે. હવે મનની એકાગ્રતા કરવા માટે જે વસ્તુ ઉપર એકાગ્રતા કરવી હોય તે સિવાય બીજી બધી વસ્તુઓને તેટલા સમય માટે તો દૂર કરીજ પડે છે. પરંતુ મનથી પર ને સ્થિતિ આપણે પ્રાપ્ત કરવા માગીએ છીએ, તે સ્થિતિ શક્તિથી અથવા તો વિચારના દ્વૈતથી જુદીજ છે. પ્રભુ પોતાના અસ્તિત્વમાં એકાગ્ર થઈ રહ્યો છે, અને તેથી તેનામાંથી જ્યારે વિચારો, ક્રિયાઓ વિગેરેના આવિર્ભાવ થાય છે, ત્યારે તેના એટલે કે પ્રભુના, જુદા જુદા વિભાગો પડી જતા નથી. પરંતુ તે સઘળાંયને તે પોતાની અનંતતામાં ધારણ કરે છે. તે પોતે અવિભક્ત છે એટલે પ્રત્યેક વિચાર અને પ્રત્યેક ક્રિયાની પાછળ પ્રભુનું સંપૂર્ણ અસ્તિત્વ આવી રહેલું છે એટલુંજ નહિ પરંતુ સર્વેની પાછળ પણ તેનોજ આધાર છે; અને સર્વ પદાર્થની તેનામાં સ્થિતિ છે, એટલે કરી દરેક પદાર્થ પોતાની અંદર રહેલો વિચાર બરાબર બ્યક્ત કરે છે. એ પ્રત્યેકની પાછળ પ્રભુ જુદી જુદી એકાગ્રતા કરતો

નથી, પરંતુ આખા ચૈતન્યની શક્તિની સહાયથી એ પરિણામ લાવે છે. આપણને દરેક પદાર્થમાં પ્રભુની શક્તિની જે એકાગ્રતા દેખાય છે તે પણ સર્વમાં સમાન અને ઉત્તરોત્તર છે. તે એકાગ્રતા એકલવાયી કિંવા અતડી નથી. જે આત્મા એ સમાધિદશાને પ્રાપ્ત થાય છે તેમા પણ એ અસામાન્ય યાને વ્યવહારથી ઉલટી દશા પ્રગટ થાય છે. આપણા મનથી જે કે તે ઉલટી છે છતાં તેજ ખરી છે. તેદલા માટેજ આપણા પ્રાચીન શાસ્ત્રોમા એમ કહેવામા આવ્યું છે કે જે માણસને આત્મજ્ઞાન થયું છે તે માણસ મનની એકાગ્રતા વગર કિંવા જ્ઞાનપ્રાપ્તિ વગર પણ ચોતે સત્યજ્ઞાન અને સત્યશક્તિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

એ ફિયર દેવી સમાધિને પ્રાપ્ત કરવી એજ આપણી એકાગ્રતાનો ખરો

હેતુ છે. એવી એકાગ્રતા પ્રાપ્ત કરવાનું પ્રથમ

પૂર્ણચામ એકાગ્રતા પગલું એ છે કે મનને વિવિધતામાથી લઈને એકજ વિષયના ઉપર સતત વિચાર કરવાની

ટેવ પાડવી. એ વિચાર પણ ખીજા બધા વિષયોમા જવાની લાલચને દૂર કરીને કરવો જોઈએ. સામાન્ય જીવનમા પણ એવી એકાગ્રતા ઘણી વાર જોવામા આવે છે. પરંતુ જ્યારે સ્થૂલ પદાર્થની મદદ લીધા વગર આપણા ચોતાના અંતરમાજ એ એકાગ્રતા કરવાની હોય છે, ત્યારે વધારે મુશ્કેલી નડે છે. જે માણસે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું છે તેણે તો એ અંતરની એકાગ્રતા મેળવવીજ જોઈએ. વળી એકાગ્રતા એટલે બુદ્ધિપ્રધાન માણસ વિચાર કરે છે તેવો વિચાર માત્ર નહિ. એકાગ્રતા પ્રાપ્ત કરનારે બુદ્ધ બુદ્ધ વિચારોને એકસરણીમાં ગુથવા જોઈએ એટલુંજ નહિ, પરંતુ વિચારના અંતિમ રહસ્ય ઉપર એકચિત્ત યજ રહેવું જોઈએ. એ પ્રમાણે વિચારના રહસ્ય ઉપર આત્માની શક્તિ એકાગ્ર થવાથી તે વિચારના સત્યરૂપી સ્ફટિકની બધી બાબુઓ આપણને જણાઈ આવે છે. દાખલા તરીકે, આપણે 'મકિત' ઉપર એકાગ્રતા કરીએ તો પછી પ્રેમરૂપે ધ્રુવરોખ્યાલ આપણા મનમાં આવવાનો જોઈએ, અને તેના ઉપર આપણે મનને એવું એકાગ્ર કરાવું કે પ્રભુના પ્રેમના બુદ્ધા બુદ્ધ સ્વરૂપો યાને આવીભાવિ આપણા મનમાં એક પછી એક ઉભા થાય. (અને તે પણ કેવળ વિચારમા અથવા

તો હૃદયમાંજ નહિ પરંતુ પરિસ્થિતિમાં મુદ્દાં) એ પ્રમાણે અનુભવ થયા પછી આપણા મનમાં તેનો રિયાર આવે. અથવા તો પ્રથમ એ વિચાર આવીને પછીથી અનુભવ થાય. ત્યારે પછી જે રિયતિ પ્રાપ્ત થઈ હોય તેને વધારેને વધારે સિદ્ધ કરવી એટલે પછી આપણા જીવનનો તે એક ધર્મ થઈ રહે.

ઉપર એકાગ્ર ધ્યાનનો જે અભ્યાસ બતાવવામાં આવ્યો છે તેના કરતાં વધારે અધરો માર્ગ એ છે કે, આખા મનને એકાગ્ર કરીને વિચારના રહસ્ય ઉપર લગાડવું. જેથી કરીને વિચારની પાછળ જે વસ્તુ આવી રહી છે, તેનું સત્ય સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ થાય. આ સાધનાનો અભ્યાસ કરતાં વિચાર બંધ પડે છે, અને એકજ વિષયના ઉપર મન એકાગ્ર થઈ રહે છે અને આંતર સમાધિમાં તે પદાર્થમાં તે ડૂબી જાય છે. એ પ્રમાણે ધ્યાન કરતાં જે રિયતિ પ્રાપ્ત થાય તેનું જાગૃત અવસ્થા ઉપર સામાન્ય સ્થાપન કરવું જોઈએ, અર્થાત્ એ ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક દશા યાને એ જ્ઞાન, શક્તિ અને આનંદની જે દશા પ્રાપ્ત થાય, તેનું તેજ જાગૃત અવસ્થામાં લાવીને આપણી સામાન્ય રિયતિનું પરિવર્તન કરવા માટે તેનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. એ પ્રમાણે સામાન્ય જીવનનું પરિવર્તન ન કરવામાં આવે તો પછી જેમ બીજા જ્ઞાનયોગીઓ સમાધિ દશામાં અથવા ધ્યાનસ્થ રિયતિમાં જે ઉચ્ચ બુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે તેનો વ્યવહારમાં અથવા પોતાની જાગૃત અવસ્થામાં કાંઈ પણ ઉપયોગ કરી શકતા નથી, કેમકે જગતનો સ્પર્શ થતાંજ તેઓ પાછી મૂળ રિયતિમાં આવી જાય છે, તેમ આપણું પણ થાય. પરંતુ આપણે એવી એકપક્ષી અને અપૂર્ણ રિયતિ પ્રાપ્ત કરવા માગતા નથી.

ત્રીજી પદ્ધતિ એ છે કે, પ્રથમ અમુક વિષય ઉપર અથવા અમુક વિચારના વિષયના રહસ્ય ઉપર એકાગ્ર કરવાને બદલે મનને પ્રથમ એકદમ શાંત નિરુપદ કરી નાખવું. એ કાર્ય વિવિધ પ્રકારે કરી શકાય છે. એક ઉપાય એ છે કે મનની સર્વ ક્રિયાઓમાંથી વિરક્ત થઈ જવું, અને પોતે તેનાથી તદ્દન છૂટા પડી તેમાં જરાપણ લાગ લેવો નહિ; માત્ર તટસ્થપણે તેને જોવાજ કરવું. એ પ્રમાણે કરવાથી મન

આપોઆપ ધીમે ધીમે જ્ઞાન થઇ જાય છે, અને છેવટે કેવળ નિરપેદ થઇ રહે છે. બીજી ઉપાય એ છે કે આપણા મનમાં જે કંઈ વિચાર આવે તેને દૂર ફેંકી દઇ આત્માની અનંત શાંતિ ઉપરજ મનને એકાગ્ર કરવું. એવી શાંતિ મનની સર્વ ચંચળ ક્રિયાઓની પાછળ હમેશાં ગુપ્ત રહેલી હોય છે. જ્યારે એ ગૂઢ શાંતિ સ્થાપન થાય છે ત્યારે માણુસના અંતરમાં અનંત શાંતિ પ્રગટે છે અને તેની સાથે સાથેજ સર્વબ્યાપી, અનંત બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર પણ થવા માંડે છે.

સાધારણ રીતે એકવાર એવી શાંતિ સ્થિતિ સ્થાપન થવા પછી મનને બળપૂર્વક એકાગ્ર કરવાની જરૂર બાક્યેજ રહે છે. શક્તિની સહજ એકાગ્રતાથી અને વિચારનો માત્ર સૂચના તરીકે ઉપયોગ કરવાથી એ સ્થિતિ કાયમ ટકશે. એ શક્તિ ધીમે ધીમે શરીર, મન વિગેરે સર્વ હથિપારોને બ્રહ્મમય બનાવશે. અગાઉની તૈયારી તથા ચિત્તશુદ્ધિનાં પ્રમાણમાં એ બધાં વહેલાં કે મોડાં એ શક્તિને વશ થતાં શીખશે. એ પ્રમાણે અભ્યાસ કરતાં કરતાં અંતે ઈશ્વરનું જ્ઞાન જન્મત થાય છે, અને તે આપણી : સ્થિતિમાં, અંતરના દરેક કણમાં, તેમજ આત્માની પ્રત્યેક બુમિકા સ્થાપન થાય છે. પૂર્ણયોગને માટે આ સાધના રામબાણુ હોઇ સીધેસી અંતિમ લક્ષ્ય પ્રત્યે લઇ જનારી છે.

પ્રકરણ ૫ મું ત્યાગ:-પૃથક્કરણ.

વિશુદ્ધિ અને ધ્યાન-એકાગ્રતા યોગનો જન્મલો હોય છે, જ્યારે ત્યાગ એ રાખો છે. એકથી સત્યની સ્થાપના થાય છે; બીજીથી અસત્યોને ઉખેડી નાંખવામાં આવે છે. હવે પ્રશ્ન એ છે કે ત્યાગ ક્યાં સુધી કરવો? પ્રાચીન મત પ્રમાણે ત્યાગ સંપૂર્ણ અને ઉવટનો કરવો જોઈએ અર્થાત્ જગતનો, સંસારનો અરે! શરીરનો ત્યાગ ક્યાં સિવાય પૂર્ણ થયો ગણી શકાયજ નહિ. વિશ્વ તો માયા છે, ઇન્દ્રિય છે, સેતાનનું કાર્ય છે, તેનાથી જાનીએ તો દૂર રહેવું જ જોઈએ.

જાનીએ પોતાનો મોક્ષ મેળવવો જોઈએ. એ સ્વાર્થી ઇન્દ્રિયને કીધે પણ જૂનો ત્યાગનો વિચાર દૃઢ થયો છે તેમાં વળી, શાંતિ અને મુક્તિનો અનુભવ એક ભૂમિકામાં થાય છે તેને સાધક ઊડવા માગતો નથી એ પણ એક કારણ છે. સૌથી ઉવટ ત્યાગ કરનાર કેટલાક નિર્બળ માણસોની હલીત એવી હોય છે કે સંસારના સંઘટ્ટમાં પોતાનો બચાવ કરવાને તેઓ અશક્તિમાન હોય છે.

પૂર્ણ યોગની દૃષ્ટિથી હલીત હલીત તો નહીંજ છે. પૂર્ણ યોગના સાધકે એવી બીરતાને તો ઊડાડેજ છટકો છે. જગત માયા છે, સેતાનનું છે તથા અસત્ય છે તેનેજ આપણે બ્રહ્મ સ્વરૂપ બતાવવાનું છે, તેમાંજ આપણે પ્રજ્વલું સામાન્ય પ્રસારવાનું છે, તેનેજ આપણે સત્યમાં રૂપાંતર પમાડવું છે!

વળી અંગત મોક્ષની કામના પણ એક જાતનો સ્વાર્થ છે-ધણેા હંચો જાતનો પણ સ્વાર્થ ખરો! આપણને અંગત મુક્તિ મેળવવાની શી જરૂર છે? એ પણ બીજાને માટે જરૂરની હોય તો મેળવીએ.

। શાંતિનો અનુભવ મળે છે તે પણ કમો કરવા છતાં ન જળવી

શકાય તો શા કામનો ? વધારામાં અવતારોના ઉદાહરણોથી તો એવા ત્યાગીઓની દલીલનું બરાબર ખંડન થાય છે, કારણકે મનુષ્ય નતિનું દલ્યાણ કરવું એજ અવતારનો હેતુ હોય છે.

પૂર્ણયાગમાં આપણે એ ધ્યાન રાખવું કે ત્યાગ એક સાધન છે સાધ્ય નથી. આપણે પણ ૧ છંદગી ઉપર જે આસક્તિ હોય તેનો ત્યાગ કરવો ૨ જીવનના-સંસારના ત્યાગના મોહનો ભેદ.

આપણો ત્યાગ અંતરનો ભેદ.

૧. ઇન્દ્રિયોના વિષયો પ્રત્યે આસક્તિ અને પ્રાણની વાસનાઓનો	{ આપણે સમૂહો ત્યાગ કરવો ભેદ.
૨. કર્મ અને વિચારમા આપણી શક્તિનો	
૩. આપણા ચૈતન્યની કેન્દ્રમાંથી અહંતાનો	

અર્થાત્, ધન, મિલકત, ગરીબાઈ, આનંદ, શોક, સુખ દુઃખ મૃત્યુ-જીવન, મહત્તા, લઘુતા, સદ્ગુણ, દુર્ગુણ, મિત્ર, સ્ત્રી, પુત્ર, દેશ, જીવન કાર્ય—સેવા, સર્વનો ત્યાગ કરવો ભેદ. એનો અર્થ આપણે કરાના ઉપર પ્રેમ નહિ રાખીએ એવો નથી પરંતુ આપણે જાતે આસક્તિથી તેમના પ્રત્યે નહિ આકર્ષાઈએ. તેમનામાં પણ આપણે પ્રભુને ભેદ્ય અને તેને ચાહીશું. અહંકારની વૃત્તિને લીધે માણસ એક વસ્તુને બીજી કરતાં વધારે જુએ છે. પોતાના ધાર્મિક વિચારોને ખાસ માને છે. આપણે તો ધાર્મિક વિચારોના જાળમાંથી નીકળી જવાનું છે.

અહંતાનો ત્યાગ કરવો એજ સૌથી વધારે અઘરું છે. તેનાં સ્વરૂપો એટલાં તો નૂળવા છે કે તેને પકડવી બારે છે. પરોપકાર, અને સેવાભાવ એ તો તેના રોજના વેશો છે. યાદ રાખો કે આપણે જાતે કાંઈ કરવાનું નથી; તે અનંત ઇશ્વર સર્વમા કાર્યકર રહ્યો છે. આપણે તો તેને જાણવો છે. તેનો આધારીત્વ કરવાનો માર્ગ ખુલ્લો મૂકવો છે. બીજી કાંઈપણ આપણે કરવાનું હજી નહિ.

ઘણીવાર માણસ આજીવનની પરિસ્થિતિની માગણી પ્રમાણે વેષ

ધારણ કરે છે. અર્જુનને ગીતામાં મોઢા થયા હતા તે અહંતાનું પરિણામ. રામનું વર્તન પણ વિચિત્ર લાગે ! શા માટે રાવણને માર્યો ? સર્વત્ર પ્રભુ હતો તો પછી અહંતાને વશ થઈને રાવણને માર્યો એમ લાગે છે પણ ન મારવું એ પણ અહંતા યાત્રા કે નહિ ?

આત્માને વાસનાથી મુક્ત કરવાની ખાસ જરૂર છે. કર્મ અને તિશ્કર્મ બંને પ્રત્યે આસક્તિનો ત્યાગ કરો.

ત્યાગ એટલે.

૧. આત્મત્યાગ-self denial.

૨. ભોગવૃત્તિને કચરી નાંખવી.

૩. વસ્તુઓનો કે પદાર્થો સ્થૂળ ત્યાગ

} નહિ

અંતઃકરણપૂર્વક બધી વસ્તુઓને તદ્દન છોડી દેવી તેનું નામ ત્યાગ છે. ઘણા સાધકોને તો થોડોક વખત સુધી બાહ્ય સન્યાસની પણ જરૂર હોય છે ત્યારે પદાર્થ પ્રત્યે આપણી આસક્તિ જતી રહે અને, તેના પ્રત્યેનું આકર્ષણ દૂર થયા પછી સ્થૂળ ત્યાગની જરૂર રહેતી નથી.

અંતમા સાધકે સાત્વિકતાનો પણ ત્યાગ કરતા શીખવું પડે છે.

પ્રકરણ ૫ મું.

ત્યાગ.

વિશુદ્ધિ અને એકાગ્રતા એ યોગના શરીરનો જન્મણો હાથ ગણીએ
તો ત્યાગ તેનો ડાબો હાથ ગણાય. વિશુદ્ધિ,
ત્યાગની અગત્ય.

એકાગ્રતા વિગેરેનો અભ્યાસ કરીને આપણે
આપણા અસ્તિત્વનું, અંતિમ સત્ય સ્થાપન
કરી શકીએ છીએ. તે બેના અભ્યાસથી આપણને જીવનમાં, જ્ઞાનમાં,
કર્મમાં, પ્રેમમાં વિગેરેમાં કયું સત્ય સમાયતું છે તે સમજાય છે. એ
સત્યોના સ્વીકારથી આપણા જીવનમાં જે અસત્યો કાર્ય કરી રહ્યાં છે
તેમને બદલે એ સત્યોને આપણે સ્થાપન કરીએ છીએ. હવે, ત્યાગનો
ઉપયોગ કરીને આપણે જીવનમાં વ્યાપી રહેલાં અસત્યોને પકડીને જડમૂળથી
ઉખેડી નાંખવાને શક્તિમાન થઈએ છીએ. એ પ્રમાણે અસત્યોને ઉખાડી
નાંખવામાં આવે છે ત્યારપછી તેઓ પોતાના આગ્રહથી, વિરોધથી અને
પુનરાવર્તનથી આપણા માર્ગમાં હરકત કરતા નથી. અર્થાત્ ત્યાગ એ
આપણી પૂર્ણતાને માટે અનિવાર્ય સાધન છે.

પરંતુ એ ત્યાગ ક્યાં સુધી કરવાનો છે ? કેવા પ્રકારનો કરવાનો છે ?

અને જીવનમાં કેવી રીતે લાગુ પાડવાનો છે.

પ્રાચીન ત્યાગ ભાવના. એ બરાબર સમજવું જોઈએ. આપણા આર્યા-
વર્તમાં જમાનાઓ થયાં મોટા ધર્મોએ અને

મહાન આધ્યાત્મિક વ્યક્તિઓએ એવી પ્રથા પાડી છે કે, સાધનાના
ઉપાય તરીકે ત્યાગ, દૃઢ અને આત્યંતિક અથવા સંપૂર્ણ હોવો જોઈએ;
એટલુંજ નહિ પરંતુ 'ત્યાગ' એજ આધ્યાત્મિક જીવનનો આદર્શ ગણાવો
જોઈએ. એ ત્યાગની ભાવના છેક શારીરિક જીવનનો ત્યાગ કરવા સુધી
સાધકે વધાર્યા જ કરવી જોઈએ. ત્યાગની આવી ઉચ્ચ, વિશાળ અને ભવ્ય
ભાવના ઉત્પન્ન થવાનાં ધંધાં કારણો છે. સૌથી પ્રથમ તો એ કે એક

બાળુએ આપણી મનુષ્યજાતિની અત્યારની અપૂર્ણ પ્રકૃતિ; વિશ્વજીવનમાં વ્યાપી રહેલી અપૂર્ણતા, પાપ વિગેરે શોચનીય સ્થિતિ; અને ખીજી બાળુએ પવિત્ર, આધ્યાત્મિક જીવન-એ બન્ને વચ્ચે ધણો ભેદ આવી રહેલો છે. આધ્યાત્મિક જીવન અને વ્યક્તિ તથા વિશ્વજીવન વચ્ચે જે વિરોધ રહેલો છે તેને પરિણામે વિશ્વજીવન અથવા સામાજિક કે વ્યાવહારિક જીવન એ એક અસત્ય તરીકે દૂર મૂકાવા લાગ્યું. કેટલાક એ વ્યવહારને મિથ્યા કહે છે કેાક તેને આત્માનો ઉન્માદ કહે છે, કેટલાક તેને અસ્વસ્થ સ્વપ્ન તરીકે જણાવે છે, અને કેાક વળી તેને કદંગી, નકામી અને નિરથક વસ્તુ ગણે છે. વળી એટલેથી પણ જેમને સંતોષ વળતો નથી તેઓ તો આગળ વધીને એમ પણ કહે છે કે એ માયાનું રાજ્ય છે, સેતાનનું કૃત્ય છે, રે ! રાક્ષસી વસ્તુ છે ! વ્યવહારને એ પ્રમાણે ગણવામાં આવે એટલે પછી પ્રભુ પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન કરનાર મહાત્માઓ અને સંતસાધુઓને તો એક આજઠાલની નાનાં બચ્ચાંઓને મન કંટાળા મરેલી નિશાળ કરતાં વધારે ઉપયોગી દેખાય નહિ એ સ્વાભાવિક છે. એમાંથી તો તેણે જેમ અને તેમ જલદી છૂટવાનું જ રહ્યું ! અગર જે વ્યવહારને વિરાટ આત્માની લીલા ગણવામાં આવે તોપણ છેવટ તો એ લીલામાં નજરે આવતા વિરોધોથી કંટાળીને સાધક તેનો ત્યાગ કરે છે. એ ત્યાગ બાવનાનો વિકાસ થવાનું બીજું કારણ એ છે કે

વ્યક્તિનો આત્મા અંગત મોક્ષને માટે બહુજ

ત્યાગ વૃત્તિ થવાના જુદાં તલસતો હોય છે-દુનીઆથી દૂર કેાક ઉચ્ચ જુદાં ચાર કારણો. ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક સ્થિતિ પ્રત્યે ટોડી જવાને

તે એકે પગે થઈ રહે છે, અને તેથી તે પોતે

નિર્વિકલ્પ શાંતિ અને આનંદ ભોગવવાની ઇચ્છા કરે છે. અથવા તો કેટલીકવાર એવું બને છે કે પ્રભુના આધ્યાત્મિક સાક્ષાત્કારના મીઠા સુખનો ત્યાગ કરીને તેને પાછા કર્મ અને સેવાના નીચા ગણાતા વ્યવહારોમાં લખદાણું ગમતું નથી. તે સિવાય આધ્યાત્મિક અનુભવનાં બીજાં પણ કેટલાંક કારણો છે-ઉદાહરણ તરીકે આધ્યાત્મિક શાંતિ અને સાક્ષાત્કારના જીવન સાથે કર્મમય જીવન ગાળવામાં જે મુશ્કેલી પડે છે તેને લીધે પણ ધણાક સંસારનો ત્યાગ કરે છે. એ મુશ્કેલીને તેઓ એક

અસકયનાનું રૂપ આંખી દે છે, અને એવો આધ્યાત્મિક અને સાંસારિક-જીવનવચ્ચે કોઈ દલાડો મેળ ખાય નહિ એમ માની લે છે. વળી, કેટલીક વાર તો ‘મેં ત્યાગ કર્યો છે’ એ વિચારમાં મનને ધણો આનંદ પડે છે, (મનને જે વસ્તુમાં આનંદ લેવાની ટેવ પાડીએ, તેમાં તે આનંદ લેનાં શીખે છે) -તેથીજ માણસ ત્યાગ કરે છે. દુનીઆ અને માણસોની ઇચ્છાના વિષયો, પ્રત્યે બેદરકારી બતાવવાથી વ્યક્તિને પોતાને ધૃતકારની અને શાંતિની લાગણી થાય છે અને એ કારણસર પણ ત્યાગનો સિદ્ધાંત સ્વીકારવામાં આવે છે. વિશ્વજીવનની ખીંક, આત્મામાં ઉત્પન્ન થતો કંટાળો અને નિરાશા, વિશ્વક્રિયા બેદરકારી ગમરાઈ ગયેલા આત્માનાં કેવળ પોતાના સ્વાર્થમાં મગ્ન થઈને ખીજા બધાના દૃશ્યાણુ પ્રત્યે આંખ મીચામણાં-વિગેરે કારણો પણ ત્યાગ બાવનાના પોષક હોય છે. પરંતુ તે હલકી કાદિનાં છે. આખી મનુષ્ય જાતિમા સદાયને માટે જે સતત જમરાણુ ચાલી રહ્યું છે તે પ્રત્યેની બેદરકારી પણ એજ બાવને પોષે છે.

પૂર્ણયોગના અભ્યાસ કરનાર સાધકને માટે તો ઉપર જણાવેલા કારણોમાંનું એકે કારણ ત્યાગની ભાનના અમલમાં ચૂકવા માટે પૂરતું નથી-અર્થાત્ પૂર્ણયોગી ત્યાગને માટે ઉપર જણાવેલા કારણોમાંનું એકે પણ સ્વીકારતો નથી. નિર્જનતા અને સ્વાર્થ ગમે તેવા આધ્યાત્મિક દેખાવ તોપણ તેની સાથે તો તે સાધકને લેવા દેવા હોઈ શકેજ નહિ, તેનો તો તેણે ત્યાગજ કરવાનો છે. દિવ્ય શક્તિ, દિવ્ય હિંમત અને દયાળુતા

એ તો પ્રભુનો સ્વભાવ છે, અને પ્રભુ પ્રાપ્ત પૂર્ણયોગમા ત્યાગનું સ્થાન. કરીને સાધકે પોતે પણ તેજ ગુણો પોતાનામાં ઘટાવવાના છે. વિશ્વગતિનું ચક્ર ગોળ ફર્યાજ

કરે છે, પણ તેથી તેને બધ લાગતો નથી, તેમ ફેર પણ ચઢતા નથી, કારણ તે પોતાના આત્મામાં એનાથી પર થઈ જાય છે, અને ઉપર રહીને એ ચક્રની ગતિનો હેતુ અને નિયમ તે પોતે સમજે છે. વળી દિવ્ય જીવન અને મનુષ્યત્વ વચ્ચે જે વિરોધ છે તે વિરોધમાંથી એકતા ઉત્પન્ન કરવા માટે તો તે વિશ્વમાં જન્મ્યો છે. તેમજ મુશ્કેલીથી ભાગી જવા માટે પણ તે અહીં આવ્યો નથી. તેણે અત્યાર સુધીમા જાણવું બેદરકારી કે આનંદ,

શાંતિ અને મુક્તિ વિગેરે જ્ય મુઘી બાહ્યાચાર ઉપર આધાર રાખે છે ત્યાં મુઘી હજી તેને તે બરાબર પ્રાપ્ત થયાજ નથી, કારણકે એ સ્થિતિ તેજ આત્માનો સ્વભાવિક ગુણ છે અને તેવા વાવાઝોડામાં અથવા તો સરતમાં કે મુદ્દમાં તે તો સ્થિરજ ગમેવ નેહએ જગતના આનંદ અથવા શોક વચ્ચે પણ આત્માના આનંદ, શાંતિ અને મુક્તિયુક્ત સ્થિતિ કાયમ રહેવાજ નેહએ મનુષ્યજાતિમાં રહેલા પ્રભુ પ્રત્યે દેની પ્રેમથી પ્રેરાઈને તે સાધક કાર્ય કરશે, તેથી કાંઈ તેના પ્રભુના પ્રણયનો આનંદ જતો રહેશે નહિ, અને કદાચ તે જતો રહેશે તોપણ સાધક જાણે છે કે તેનામાં રહેલી કોઈ અપૂર્ણતા દૂર કરવા માટેજ તેને એ પ્રમાણે વારંવાર તાવવામાં આવે છે. વળી અગત મુક્તિ મેળવવાને તે ઇચ્છતો નથી, પરંતુ મનુષ્યજાતિની પૂર્ણતા ખાતરજ પોતાના આત્માને મુક્ત કરવા તે પ્રયત્ન કરે છે જે માણસ પોતે બંધનમાં છે તે મહેનાઈથી બીજાઓને મુક્ત કરી શકતો નથી, જો કે પ્રભુને માટે કાંઈજ અશક્ય નથી ! પૂર્ણયોગના સાધકને સ્વર્ગ મેળવીને તેનો આનંદ ભોગવવાની જેમ સ્પૃહા નથી, તેમ નર્કના દુખોનો તેને ભય પણ નથી આધ્યાત્મિક જીવન અને સંસારિક જીવન વચ્ચે ભેદ આવી રહેનો છે તેને ટાળવા માટે તો માણસ દુનીઆમાં જન્મ્યો છે વળી જગતમાં અત્યારે આસુરી વૃત્તિઓ રાજ્ય કરે છે, સૈનાનંતુ રાજ્ય પ્રવર્તે છે એમ આપણે માનના હોઈએ તો તેનો ખરો ઉપાય પણ જગતનો ત્યાગ કરવામાં રહેનો નથી, પરંતુ દૈની સંપત્તિવાળા એએ આગળ ધસી આવીને પ્રભુને માટે સમગ્ર વિશ્વ જીતી લેનામાજ રહેશે છે તેમજ વ્યવહાર જીવન જે એક લેલજાજ હોય તો આટના બધા માણસોને એ ગાડપણમાંથી મુક્ત કરવાનું આપણે માટે બાકી રહ્યું છે ! દુનીઆન કેવળ સ્વપ્ન માત્ર ગણીએ તોપણ જ્ઞાતુધી એ સ્વપ્ન ચાલે છે ત્જાસુધી તો તે સત્ય છે—એટલે સ્વખાવદરમાં પડેલા માણસોને કાતો વધારે સાગ સ્વપ્નને જોવાનો અભ્યાસ પાડવો નેહએ કે પછી તેમને જાગ્રત કરવા જે એ જગત અસત્ય હોય તોપણ જેઓ એ મિથ્યા ભ્રમમાં પડ્યા છે તેમને આપણે મુક્ત કરવાના છે કેટલાક એમ જણાવે છે કે દુનીઆમાં ત્યાગનું ઉજ્જવન દૃષ્ટાંત જનસમાજ આગળ મૂકવ યી અમે માણસ જાતને મદદ કરીશું, તો તે વિચાર પણ વ્યાજબી લાગતો

નથી. કારણ કે અવતારનાં દર્શાવેલા ઉપરથી આપણને 'સ્પષ્ટ' માલમ પડે છે કે સંસારનો સમૂળગો ત્યાગ કરવાથી આપણે વિશ્વને સહાય કરી શકતા નથી, પરંતુ તેનો સ્વીકાર કરીને તેને ઉન્નત બનાવવાથીજ આપણે તેને મદદ કરી શકીએ છીએ. વિશ્વ પ્રભુની લીલા છે, એમ જો સ્વીકારવામાં આવે, તો આપણે તે લીલામાં પણ આપણો ભાગ આનંદપૂર્વક અને હિંમતથી ભજવવો જોઈએ; એ દિવ્ય સૂત્રધારની સંગાથે આપણે પણ આનંદથી તે લીલામાં ભાગ લેવા તૈયાર થવું જોઈએ.

આપણે અત્યારસુધીમાં સંસાર-બંધારનો જે વિચાર બાંધ્યો છે તે ઉપરથી તો વિશ્વજીવનનો હેતુ પૂર્ણ કરવા વિશ્વજીવનનો સ્વીકાર. માટે જનના લગી તો અર્થાત્ જ્યાં લગી આપણે વિશ્વને કિંચિત્પણ સહાયશૂલ થઈ શકીએ તેમ હોઈએ ત્યાં લગી તો દુનીઆનો ત્યાગ કરવો જોઈએ નહિ એ સ્પષ્ટ થાય છે. પૂર્ણયોગમાં આપણે વિશ્વને સેતાનની શોધ અથવા આત્માની બ્રાંતિરૂપ ગણતાજ નથી ! વિશ્વ એ પ્રભુનોજ આવિર્ભાવ છે. અત્યારસુધી તે અપૂર્ણ છે કારણ કે તે આવિર્ભાવ પ્રગતિમાન અને ક્રમેક્રમે વિકાસ પામનારો છે. એટલે પૂર્ણયોગનો અભ્યાસ કરનાર માણસને માટે સંસારનો ત્યાગ કરવો એ સંસારની ઉપત્તિના હેતુ તરીકે સ્વીકારી શકાય નહિ. આપણે તો પ્રભુ સાથે આપણુ અદ્વૈત સાધવું છે, પરંતુ તેની સાથે મનુષ્યજાતિની એકતા પણ તેમાં સમાઈ જાય છે. આપણે પોતે પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર કરીને મનુષ્યજાતિ અને આપણી વચ્ચેની એકતાનો ત્યાગ કરી શકતા નથી. ખ્રિસ્તી ધર્મના શબ્દોમાં કહીએ તો "પ્રભુનો પુત્ર ક્રીષ્ટ તેજ માણસનો પુત્ર છે અને પૂર્ણ ખ્રિસ્તપણું મેળવવાને પ્રભુત્વ અને મનુષ્યત્વ બન્ને જરૂરનાં છે." અથવા જો આર્યાવર્તની બાપામા કહીએ તો "આ વિશ્વ જોડું એક કિરણ માત્ર છે એવો નારાયણ, નરમાં આવિર્ભાવ પામે છે અને પોતાની સંપૂર્ણ સાર્થકતા સિદ્ધ કરે છે; તેથી નરનારાયણ એ સંપૂર્ણ મનુષ્યત્વનો આદર્શ છે. આખા વિશ્વની ગદ્ગદ લીલા એ સંપૂર્ણતામાંજ આવી રહેલી છે.

એટલે આપણે માટે તો ત્યાગ એ એક ઉપયોગી સાધન

હોવા છતાં અનિમ સાધ્ય નથી. વળી સાધન તરીકે પણ ત્યાગ એ આપણું મુખ્ય સાધન નથી. કારણ કે આપણે ત્યાગ માત્ર એક સાધન છે. હેતુ-પૂર્ણતા છે: મનુષ્યમાં પ્રભુનો આવિર્ભાવ કરવાનો છે એ હેતુ નિશ્ચયાત્મક હોય તેને આપણે નિષેધાત્મક સાધનથી કદી સિદ્ધ કરી શકીએ નહિ. અક્ષયત, આપણા માર્ગમાં જે આડે આવતું હોય તેને દૂર કરવા માટે એ સાધનનો ઉપયોગ સુખેથી કરી શકાય. અર્થાત્ આધ્યાત્મિક પ્રગતિ અને પૂણ્યતાના માર્ગમાં વિરોધ કરનાર જે તત્ત્વો હોય તેમનો સંપૂર્ણ ત્યાગ થવો જ નોંધ્યો. વળી આપણા સાક્ષાત્કારોને પણ આપણે છોડી દેવાને તૈયાર રહેવું નોંધ્યો. જુનીઆમાં આપણું જીવન જળવી રાખવા માટે આપણે આસક્તિ રાખવી નોંધ્યો નહિ. જે આપણા હૃદયમાં એવી આસક્તિ હોય તો આપણે તેનો ત્યાગ કરવો જરૂરનો છે અને તે ત્યાગ સંપૂર્ણ તથા સર્વતોમુખ હોવો નોંધ્યો. વિશેષમાં સંસારમાંથી નાસી જવાની વૃત્તિમાં અથવા મોક્ષ પ્રત્યે પણ આપણે આસક્તિ રાખવી નોંધ્યો નહિ. જે એવી આસક્તિ હોય તો તેનો પણ આપણે સંપૂર્ણ ત્યાગ કરી દેવો નોંધ્યો.

વળી યાદ રાખવું કે આપણો ત્યાગ અંતરનો હોવો નોંધ્યો. તેમાં ત્રણ વસ્તુઓનો ત્યાગ ખાસ કાળજી પૂર્વક આંતર ત્યાગની એકતા. થવો નોંધ્યો. પ્રથમ, ઇન્દ્રિયો અને ચિત્તમાંથી કામના અને આતુરતાનો; બીજો કર્મ અને વિચારમાંથી પોતાની અહંતા પૂર્ણ શક્તિનો; અને ત્રીજો જીવનના મધ્યગિંદુમાંથી અહંતાનો. એ ત્રણેનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરવો નોંધ્યો, કારણ કે એ ત્રણ પ્રત્યે વડેજ આપણે અપરા પ્રકૃતિમાં જંઘાયા છીએ. એ ત્રણમાંથી આપણે છૂટી શકીએ તો પછી બીજું કશુંયે આપણને જંઘન-કારક થઈ શકશે નહિ. એટલે આપણે પ્રથમ તો આસક્તિ અને ઇચ્છાઓનો ત્યાગ કરવો નોંધ્યો. આ દુનીઆમાં એવું કંઈજ ન હોયું નોંધ્યો કે જેના ઉપર આપણી આસક્તિ હોય. દોલત કે ગરીબાઈ; આનંદ કે દુઃખ જીવન કે મૃત્યુ; મરણ કે સહુતા, સહુલું કે દુર્ગુણ, તેમજ મિત્ર, સ્ત્રી, પુત્ર, સ્વદેશ, પડતું કામ, જીવન કાર્ય, સ્વર્ગ નર્ક-એ સઘળાંમાંથી કશા પ્રત્યે આપણે આસક્ત થવું નોંધ્યો નહિ. છતાં એનો અથ એવો

નથી થતો કે આપણે દુનીઆમાં કોઈપણ વસ્તુને 'અહાંશું' નહિ-અથવા
 • કશી વસ્તુમાં આપણે આનંદ લઈશું નહિ ! આસક્તિ એ કાંઈ પ્રેમ નથી,
 પરંતુ પ્રેમમાં રહેલો અહંકાર છે. કામના અથવા ઇચ્છા, એ સુખ અને
 સંતોષ માટે ઉત્પન્ન થતી હુધાતું બંધન છે, અને નહિ કે વિશ્વમાં
 તેમજ સર્વ વસ્તુમાં વ્યાપી રહેલો પ્રેમ પ્રાપ્ત કરવાની વૃત્તિ. આપણામાં
 તો આખા વિશ્વ પ્રત્યે પ્રેમભાવ રહેલો હોવો જોઈએ. તે ભાવ શાંત
 અને ગંઢન હોય, પરંતુ તીવ્ર આવેશના ક્ષણિક ઉભરા કરતાં તે તદ્દન
 જુદો જ હોય છે. પ્રત્યેક વસ્તુમાં આનંદ માણવાની શક્તિ આપણે
 મેળવવી જોઈએ. પરંતુ તે આનંદ પ્રત્યેક વસ્તુમાં વ્યાપી રહેલા પ્રભુને
 અનુલક્ષીને, તેના પ્રીત્યર્થે જ લેવો જોઈએ. એવો આનંદ પદાર્થોનાં બાહ્ય
 સ્વરૂપ ઉપર આધાર રાખતો નથી. આપણો આનંદ તો સર્વ વસ્તુઓમાં
 વ્યાપી રહેલો છે અને વિશ્વમાં કોઈપણ રીતે બંધાયેલ વિના આખા
 વિશ્વ પ્રત્યે અતુલ્ય પ્રેમ રાખી રહેલા પરમાત્મા ઉપરજ નિર્ભર હોય છે.

આગળ કર્મયોગના પ્રકરણોમાં આપણે જોઈ ગયા છીએ કે સાધકે
 વિચાર અને કર્મ બંનેમાંથી અહંતાપૂર્ણ
 અહંતાનો ત્યાગ. શક્તિનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરવો જોઈએ. તેમ
 યાય તોજ તેને કર્મયોગમાં પૂર્ણતા મળે.

જ્ઞાનયોગમાં પણ જ્ઞાનની પૂર્ણતાને માટે એ તદ્દન જરૂરનું છે. એ કતા-
 શુદ્ધિ યાને અહંતાપૂર્ણ શક્તિ આપણા મનના અભિમાનનું પરિણામ છે.
 તે, પોતાની પસંદગીઓને, ટેવોને, તેમજ જૂનઠાણના અને વર્તમાન
 અભિપ્રાયો તથા દષ્ટિબિંદુઓને પોતાનાં ગરો છે, અને તેમની આજુબાજુ
 “અહં”-“મમ”ના સૂક્ષ્મ તાંતણાંઓ વણે છે. કરોળીઆની પેઠે એ
 સૂક્ષ્મ જાળાંમાં માણસ બરાબ બેસે છે, કરોળીઆના જાળા ઉપર દ્રમસો
 કરતાં જેમ તે ચીડવાય છે, તેમ આરો માણસ પણ તેના વિચારોના
 જાળાને સુસ્તપણે વણગી રહે છે. તેને નવા વિચારો તદ્દન અપરિચિત
 અને કેવળ અશક્ય લાગે છે. તેવા વિચારોને તે પોતાનામાં ધ્યાન આપી
 શકતો નથી. આપણા મનમાંથી એ આસક્તિ આપણે તદ્દન દાદી નાખવી
 જોઈએ. મતલબ કે દુનીઆ અને જીંદગી પ્રત્યે સાધારણ માણસો જે
 દષ્ટિથી જુએ છે તેનો આપણે ત્યાગ કરવો જોઈએ, એટલું જ નહિ

પરંતુ, આપણા પોતાના માનસિક-વિચારોના બંધનમાં પણ આપણે પડી રહેવું જોઈએ નહિ. તેમજ કોઈ વિચારસરણી, સાંપ્રદાયિક વિચારો અથવા તર્કનાં અનુમાનોને પણ વળગી રહેવું જોઈએ નહિ. ઇન્દ્રિય અને મનનાં બંધનમાંથી છુટીને આપણે તત્ત્વજ્ઞતા અને ધર્મગુરૂની જાળમાંથી પણ છૂટવું જોઈએ. શબ્દ અને વિચાર બંનેનાં બંધનોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, એ બધાં બંધનો આત્માને બાંધી લેવાને આપણામાં તૈયાર રહેવાં છે. પરંતુ આપણે તો વિશાળ અને વ્યાપક વસ્તુઓને માટે સધુ અને સંકુચિત વસ્તુઓનો ત્યાગ કરતા જ રહેવું જોઈએ; અનંતને માટે સાંત અને નિત્યને માટે અનિત્યનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. એકથી બીજા વિશાળ સંસ્પર્શ પ્રત્યે ગમન કરવાને આપણે તૈયાર રહેવું જોઈએ, અને છેવટે પરાતપર પુરતને વિશ્વથી પર અને સર્વમય યાને વિશદરૂપે અનુભવવા તૈયાર રહેવું જોઈએ. આપણે જે સત્યોને અબાધિત ગણતા હોઈએ તેમના પ્રત્યે પણ આપણે આસક્તિ ન રાખવી જોઈએ, કારણ કે તે બધાં અનિર્વચનીય પરમાત્માના આવિર્ભાવો છે, અને પરમાત્મા તો પોતાનાના રૂપથી અથવા આવિર્ભાવથી બંધાતો નથી. આપણે તો પરાર્થમાંથી આવના શબ્દ પ્રત્યે દૃષ્ટિ રાખવી જોઈએ; તે શબ્દ પોતાના અર્થમાં બંધાયેલો રહેતો નથી. વળી અસ્તિત્વના ઉંડાણમાંથી જે વિચાર આવે છે તેને પણ ગ્રહણ કરવા આપણે તૈયાર રહેવું જોઈએ. જોકે એ વિચારમાં તેનો વિરોધી વિચાર પણ ઘણીવાર સમાયેલો હોય છે.

પરંતુ આપણી બધી મુશ્કેલીનું મુખ્ય કારણ, આખી લગાઇનું 'પરેખર' મધ્યગિંદુ, તો અડતાં છે. ગમે તે બડતાના ત્યાગની મુશ્કેલીઓ. પહેરવેશમાં તે છુપાયેલી હોય ત્યાંથી શોધી કાઢીને તેને તો ખનન કરવી જોઈએ ! તે વિવિધ સ્વાગો-દેખાવો 'ધારણ' કરે છે, અને જ્યાં સુધી એક પણ તાતલો તેને વળગી રહેવને મળી આવે છે ત્યાં સુધી અડતાં આપણને છોડતી નથી. પરાપક્ષર અને ઉદાસીન વૃત્તિ એ

* પરાર્થ-મનથી પર જે અસ્તિત્વનો આવિર્ભાવ છે તેને 'પરાર્થ' કહેવામાં આવે છે.

તેના સૌથી વધારે પ્રિય, તેમજ સંચોટ હૃદયવેશ છે. એ રૂપો ધારણ કરીને કેટલીક વાર તો તે દેવી દુતોની દષ્ટિ સમક્ષ પણ આવીને બળવો જગાવવાની ધૃષ્ટતા કરે છે. અહીં આપણને ગાનનું મૂળ ધણુ જ કામ લાગે છે. બીજાં વિવિધ દષ્ટિબિન્દુઓનું કાંઈજ કામ નથી, ધારણ કે “હું” “તુ” એવું કાંઈજ નથી. ફક્ત એકજ પ્રભુ સર્વમાં સર-ખી રીતે વ્યાપી રહ્યો છે. તેનો સાક્ષાત્કાર કરવો, તેનો આવિર્ભાવ જીવનમાં કરવો, તેની સેવા કરવી અને તેને કૃતકૃત્ય કરવો એ આપણું મુખ્ય કર્તવ્ય છે. પરોપકાર, ઉદાસીનતા, આનંદ, ભોગ-વિગેરે આપણું કર્તવ્ય નથી. એ પ્રભુની સેવા અને સાક્ષાત્કારને માટે આપણે પ્રીતિએ જેને સ્વાર્થો અથવા અહંકારી ગણે છે, તેવું કાર્ય કરવું જરૂર હોય તો પણ આપણે કરવું નેહાએ આપણા અંતરમાં જે દોરનાર નેતા છે તેના કબી પ્રમાણેજ આપણે વર્તવું નેહાએ, માણસોના અભિપ્રાયથી દોરાવું નેહાએ નહિ. આપણી આત્મબાળુના સંજોગો આપણા ઉપર ધણીજ સૂક્ષ્મ રીતે છતાં આશ્ચર્યકારક અસર કરે છે. આપણી આત્મબાળુના માણસોની દૃષ્ટિએ જે દેખાવ સારામાં સારો ગણાતો હોય છે તે ધારણ કરવાનો પ્રયત્ન આપણે અન્યથે પણ કરીએ છીએ, અને એ રીતે આપણા અંતરના ઉપર આપણે પકડો મારવા દબાવે છીએ. આપણને ગંરીબાધનું વૃત્ત સ્વીકારવાની જે મરજી થઈ આવે છે, અથવા તો સેવા વૃત્તિનો દેખાવ ધારણ કરવાની જે ઇચ્છા થાય છે, અથવા તો અભ્યાસ, ઉદાસીનતા અને સાધુત્વનાં બાહ્ય ચિહ્નો ધારણ કરવાની જે વૃત્તિ થાય છે, તેનું કારણ ધણીવાર તો એ હોય છે કે અત્યાર મુઘીની યાલતી આવેલી રૂઢ પ્રમાણે, અને માણસોના અભિપ્રાય પ્રમાણે આપણને એ દેખાવ ધારણ કરવો જરૂરી લાગે છે. વળી તે પ્રમાણે રવાથી આપણી આત્મબાળુની પરિસ્થિતિ ઉપર આપણે સંચોટ અસર કરી શકીશું એમ આપણને લાગે છે, પરંતુ એ મધું મિથ્યાભિમાન અને ભ્રમ છે ! આપણે એ બધા દેખાવો ધારણ કરવા પડે એ બનવા નોગ છે, પરંતુ આપણે તેમને ન પણ ધારણ

હરીએ ! તેમ દયો વગર નજ આલે એવું ન રહેવું જોઈએ. એ બાળ-
તમાં બાલ દષ્ટિ અને બીજાઓના અભિપ્રાય નકામો છે. આપણી
આંતર દષ્ટિજ એનો ખરો નિયામક રાવો જોઈએ,

ગીતાનો અભ્યાસ કરતાં અહંતામાંથી મુક્ત થવું એ 'કેટલી અ-
ધરી પાત છે તે આપણને સ્પષ્ટ જણાઈ આવે
અહંતાને અર્થવાની સુશક્ષી છે. ક્ષત્રિયનાના અહંકારથી અને બળના મર્દથી
પ્રેરાધને અર્જુન મહાભારતનું મુદ્દ લડવા ગયો
હતો. તે મુદ્દમાં તે નિર્મળના. અહંતા અને કૃપા કે દયાની અહંતામય
લાગણીથી પરક્રમુખ થયો; અર્થાત્ તેને વિપાદ થયો. તેની ઇન્દ્રિયોમાં
ક્ષેમ થયો. કારણે તે માસ્તાં તેનો જીવ ચાલ્યો નહિ. પરંતુ તેની એ દયા
દેવી નહોતી, કેમકે દેવી દયા તો હાથમાં બળ આપે છે અને જ્ઞાનને
વિશુદ્ધ કરે છે છતાં અર્જુનની એ નિર્મળના સાત્વિકરૂપ ધારણ કરીને
આવે છે અને તેને વચ થઈ અર્જુન કહે છે-“ લોહીથી ખરડાયલા
ભોગ ભોગવવા કરનાં તો બિડ્ડા માગીને પેટ ભરવું વધારે સારું છે !
મારે હુનીઆતું રાજ્ય જોઈતું નથી તેમ સ્વર્ગનું પણ ન જોઈએ. ”
આપણને કદાચ એમ લાગશે કે-શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને અર્જુનની એ મનો-
દયાને વધારી લીધી નહિ એ કેરી મૂર્ખાઈ કરી ! એક મહાન આત્માને
સન્યાસીઓના જુડમાં ઉમેરવાની સોનેરી તક તેમણે ગુમાવી દીધી ! અને
તેમ હરી જગત આગળથી ત્યાગનું એક જવલંત ઉદાહરણ ખસેડી લીધું !
પરંતુ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન અર્જુનમાં જુદું જ જોતા હતા ! તે સમ્પદથી
છેતરાવ તેવા ન હતા. તેમણે તો કહ્યું “ તારામા અલારે રહેલી નિર્મળતા,
જ્ઞાન અને અહંતા આ રાખો તને બોલાવે છે. આત્માનો સાક્ષાત્કાર
કર ! જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી, અહંતાનો ત્યાગ કર ” ત્યારપછી શું ? ત્યાર
પછી મુદ્દ કરી વિજય મેળવ-સમૃદ્ધિવાળું રાજ્ય ભોગવ ! ” વગી રામા-
યણમાંથી યે એવું એક ઉદાહરણ લઈને અહંતાની સૂક્ષ્મતા સમજાવી
શકાય તેમ છે. આપણે જાણીએ છીએ કે શ્રી રામચન્દ્રજી ભગવાનનો
અવતાર હતા. તેમણે રાવણ સામે લશ્કર ઉઠું કર્યું, લડાનો નાશ કર્યો
અને સ્ત્રીતાને પછી મેળવવાને પ્રયત્ન કર્યો. તે અહંતાથી પ્રેરાધને કર્યો,

એવું આપણને લાગે છે. પરંતુ તેમની એ અહંતા દિવ્ય હતી. હવે, એને બદલે શ્રી રામચન્દ્રએ ઉદારીન વૃત્તિ ધારણ કરીને, વેદાંતના મૂલોનો દુરુપયોગ કરી દર્શું હોત કે “ મારે શ્રી, પુત્ર વિગેરે કાંઈ નથી. યજુ, મિત્ર, ઇચ્છા વિગેરે સા મિત્ર્યા માયા છે. મારે તો બ્રહ્મજ્ઞાન ભેગવવા મારેજ પ્રયત્ન કરવો છે. રાવણને સ્ત્રી ૧૧૫ નું જે કરવું હોય ને બલે કરે. ” એ પ્રમાણે કરીને તેમણે બ્રહ્મજ્ઞાનીનો દેખાવ ધારણ કર્યો હોત તો ? તો તે અહંતા પણ કેવલ ભ્રમભૂલક અને જગતને ઉધે રસ્તે દોરનારીજ કહેવાત.

એ બધી વાતનો નિકાલ કરવાનું સાધન આપણા પોતાના અંતઃકરણમાં છે, એમ ગીતા કહે છે. આપણે ખરે ધારણ અંતરમાં છે આત્મા આસક્તિ અને આતુરતાથી મુક્ત હોવો જોઈએ. તેજ પ્રમાણે અર્કર્મ અથવા કર્મ પ્રત્યે પણ તેને આસક્તિ ન હોવી જોઈએ. જેટલો દુર્ગુણના બંધનોથી તેટલોજ સદ્ગુણના મોહમાંથી, તે છૂટા હોવો જોઈએ. અહંતા અને મમતાનો આપણે ત્યાગ કરવો જોઈએ, એનો અર્થ એજ છે કે આપણે એક, આત્મામાં જીવન ધારણ કરી શકીએ, અને તેમાંજ સર્વ કાર્યો કરી શકીએ. આખા વિશ્વમાં વિરાટ પુરુષનું કાર્ય આપણા વ્યક્તિત્વ રૂપી સાધન માને આધારમા થાય તેની ના પાડવાની અહંતાનો જન્મ આપણે ત્યાગ કરવો જોઈએ, તેજ પ્રમાણે અહંતાની ઇચ્છા, કામના, વિગેરેના ભોગો ભોગવવાની અહંતા પણ આપણે છોડી જોઈએ. આપણા પોતાના આત્મામાં જીવન ધારણ કરવું એનો અર્થ એવો નથી કે આપણે આપણી પોતાની ખાતરજ અનંતમા મગ્ન રહીને આનંદ લેનાનો પ્રયત્ન કરવો, અને બીજી બધી વસ્તુઓ અને માણસો પ્રત્યે બેદરકાર રહેવું. પરંતુ આત્મારૂપે જીવન ધારણ કરી તે આત્માના સર્વ સ્વરૂપોમા પણ રહેવું અને સર્વ સ્વરૂપોથી પર પરમાત્મામાં પણ રહેવું, એ એનો ખરો અર્થ હોઈ તેજ પૂર્વ જ્ઞાન છે.

ઉપર પ્રમાણે જોતાં જણાશે કે “ સામ ” શબ્દનો આપણે જે

અર્થ કરીએ છીએ તે સામાન્ય ઉપકારમાં તેનો જે અથ થાય છે તેના કરતાં તદ્દન જુદો છે. સામાન્ય રીતે ત્યાગનો અર્થ સ્વાર્થત્યાગ, સુખભોગનો ત્યાગ, ભોગના પદાર્થોનો ત્યાગ એવો થાય છે. આત્મ ત્યાગ અથવા સ્વાર્થ ત્યાગ માણસને માટે જરૂરનો છે, કારણ કે તેનું હૃદય અજ્ઞાનપૂર્ણ આસક્તિથી ભરેલું છે; સુખભોગનો ત્યાગ પણ જરૂરનો છે કારણ કે ધન્ધિયો પોતાના ભોગ-રૂપી કાદવમાં રચીપચી રહે છે, અને તેમાંજ લદ્દખદ થઇ ચોંટી રહે છે. ભોગના પદાર્થોનો સ્થૂલ ત્યાગ પણ જરૂરનો છે, કારણ કે મન તે પદાર્થોમાં આસક્ત થઈને આગળ જવાની ના પડે છે, અંતરમાં એક ડૂબણી સરખી મારવાને કશુંક થતું નથી. માણસનું મન એ પ્રમાણે બંધનમાં પડેલું ન હોત તો ત્યાગની જરૂરની રહેત નહિ. પરંતુ વસ્તુતઃ તેમ નથી. મન વસ્તુઓનાં બાહ્ય સ્વરૂપ ઉપર આસક્તિ રાખે છે. સ્થૂલ પદાર્થો અને શરીરોથી મોટી બ્રમમાં પડે છે. એવી સ્થિતિમાં મન આનંદથી પરમાનંદ અને જ્ઞાનથી ઉચ્ચ જ્ઞાન પ્રત્યે જવાને અશક્ત થાય છે. દરેક પદાર્થનું સત્ય સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવા માટે લક્ષણાં મન જેના ઉપર આસક્તિ રાખે છે તે બધાનો તેણે ત્યાગ કરવોજ જોઈએ. બાહ્ય ત્યાગની ખાસ જરૂર નથી ! તો પણ કોઇક કોઇક વાર તે પણ થોડા સમયને માટે જરૂરનો હોય છે, એટલુંજ નહિ પણ ઘણી વખત તો તે અનિવાર્ય હોય છે ! બધા માણસોને નિદાન થોડા સમય માટે તે ઝાંછા વત્તો ઉપયોગી તો જરૂર છે. સંપૂર્ણ બાહ્ય ત્યાગની દશામાંથી પણ સાધકે આગળ વધવા માટે એકવાર તો પસાર થવુંજ જોઈએ. પરંતુ તેમાં પણ અતિશય સખ્તાઇ કે આત્માના ઉપર ખાસ અત્યાચાર ગુન્ધ્યાં વિના તે સ્થિતિ પસાર કરી લેવી જોઈએ, કારણ કે જાત ઉપર એવી કઠોરતા ગુન્ધરવી એ અંતરમાં રહેલા પ્રભુને દુઃખ દેવા બરાબર છે. અને ત્યાગ એ તો એક સાધન છે, એટલે તેનો ઉપયોગ થઇ રહ્યા પછી તેની આવશ્યકતા રહેતી નથી. જ્યારે પદાર્થ પ્રત્યે આપણી આસક્તિ રહેતી નથી, ત્યાર-પછી તેનો ત્યાગ કરવાની જરૂર પણ રહેતી નથી-કારણ કે પછી આત્મા પદાર્થમાં જે આનંદ લે છે તે આનંદ તે પદાર્થમાંથી લેતો નથી, પરંતુ તેમાં રહેલા પ્રભુમાંથી પ્રભુનોજ આનંદ લેવામાં મગ્ન થાય છે. આત્મા ભોગ કે સુખ માટે વાંછના કરતો નથી. ત્યાર પછી સુખ ભોગનો ત્યાગ પણ

નિરર્થક છે, કારણ કે તે આત્માને સર્વ વસ્તુમાં પ્રજુ રહેશે છે તેનો દિવ્ય આનંદ મળી ગયો હોય છે. તેને વસ્તુની સ્થૂલ પ્રાપ્તિ કરવાની અથવા પોતાની માલિકી તેના ઉપર સ્થાપન કરવાની જરૂર રહેતી નથી. અર્થાત્ જ્યારે આત્માને તેનું પોતાનું એવું કાંઈજ રહેતું નથી, ત્યારપછી સ્વાર્થત્યાગ, આત્મભોગ કરવાનો કાંઈ અર્થજ નથી. તે આત્મા તો પ્રજુની શક્તિને આધીન રહીને વર્તે છે—આપણે પણ નિયમો, વૃત્તો વિગેરેનાં બંધનમાંથી મુક્ત થઈએ-છીએ, અને આત્માની મુક્તદશા આપણને જીવિત દશામાંજ પ્રાપ્ત થાય છે.

આપણી આધ્યાત્મિક પ્રગતિના માર્ગમાં આપણે જોને “પાપ” અથવા “નકાર” કહેતા હોઈએ તેનો આપણે ત્યાગ કરવાનો છે, તેનીવ રીતે આપણે જોને હમણા “સાર” માનતા હોઈએ તેનો પણ આપણે ત્યાગ કરવો જોઈએ. આધ્યાત્મિક પ્રગતિમાં એવી કેટલીક બાબતો છે કે જે શરૂઆતમાં જરૂરની હોય છે અને આપણને સારા અને નકારાનો ત્યાગ. કેવળ આવશ્યક લાગે છે. પરંતુ એકવાર તેમને પ્રાપ્ત કર્યા પછી તેઓ આપણને અંત-સ્વરૂપ થઈ પડે છે અને આપણા વિકાસનો માર્ગ રોકે છે. એવા આધ્યાત્મિક અનુભવોમાંથી આપણે આગળ વધવાને તૈયાર થવું જોઈએ. આપણે તો પરમાત્માની પ્રાપ્તિ ન થાય ત્યાં સુધી વચમા ગમે તેવા સાક્ષાત્કારો થાય તોપણ તેથી લોભાઈ અટકવાનું નથી. આપણે આત્મા એ પ્રમાણે સ્વતંત્ર થશે તો પછી પ્રજુની લીલાના અકતિત અમતારો આપણને માલૂમ પડશે, અને આપણને જણાઈ આવશે કે સર્વનો અંતરથી ત્યાગ કરવામાં વસ્તુતઃ આપણે કશુંજ ગુમાવ્યું નથી. તેન ત્યક્તેન મુચ્છીયા: ” (ઇશોપનિષદ) “ તેનો ત્યાગ કરીને ભોગ ભોગવ. ” કારણ કે એવા ત્યાગ પછી બધી વસ્તુઓ આપણને તેમનાં શુદ્ધ સ્વરૂપમાં ફરીને પાછી મળે છે. તેમનામાં મટાન પરિવર્તન થઈ ગયું હોય છે. તેઓ બધીજ સુદર, શાનમય અને કલ્યાણકારી થાને મંગલમય પ્રજુમય લાગે છે. બધી અનંત, શુદ્ધ, પરમાત્માનુંજ સ્વરૂપ લાગે છે. અર્થાત્ કે એ રીતે આપણને અનંત સુગંધી ચાલતી આવેલી ગંધનલીલાનું રહસ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રકરણ ૫ મું. અભ્યાસ.

હન્દ્રિયોમાં તેના વિષયો પ્રત્યે આસક્તિ હોય છે. તેનો ક્રમ પણ આપણા સાક્ષમાં વર્ણવ્યો છે. ચન્દ્ર, સ્પર્શ રૂપ, રસ અને ગંધ એ બધાં કર્તુ, ત્વચા, નેત્ર, સ્નાહ, નાસિકા હન્દ્રિયોના અનુક્રમે વિષયો છે. હન્દ્રિયોના અનુભવોનું પૃથક્કરણ બહુ અગત્યનું છે. આપણને અમુક હન્દ્રિયોના અમુક અનુભવ ખાસ પ્રિય લાગે છે તેનું શું કારણ ? શા માટે આપણે તેના પ્રત્યે આકર્ષાઈએ છીએ ? એની તપાસ પ્રથમ કરવી. મીઠાઈ ખાવાનું-ઉદાહરણ લઈએ. હવે, આપણને જે મુખે અનુભવ થાય છે તે માત્ર જીભા પૂરતો જ હોય છે. જઠરમાં ગયા પછી તેની મીઠાઈ આપણે અનુભવતા નથી, અરે, કોળન ક્યું હોય તો પછી તેમાં આપણને આનંદ પડતો નથી. શરીરમાં વ્યાધિ હોય છે ત્યારે એજ મીઠાઈનો સ્પર્શ કરવા માટે જીભા જરા પણ ઇચ્છા કરતી નથી ! પ્રત્યેક ભોગના વિષયનું પૃથક્કરણ કરવાથી ઘણો લાભ થાય છે. મીઠાઈ શું છે ? તેનું સ્વરૂપ આપણે જોઈએ તે પહેલાં તેા મન તેના પ્રત્યે આકર્ષાય છે, એટલે આપણે તેને જાણી શકતા નથી, પરંતુ મનનું આકર્ષણ થયા પછી પણ શુદ્ધિનો ઉપયોગ કરતાં મીઠાઈનું સ્વરૂપ જાણીએ ? અમુક પદાર્થો લેવામાં આવે છે, તેની મેળવણી કરવામાં આવે છે, તે મિશ્રણ જ્યારે જીભાને અડકે છે, ત્યારે જીભામાંથી રસ છૂટે છે, એ રસ જીભામાં બહાર નીકળવાની ક્રિયા વખતે મીઠાઈનો અનુભવ થાય છે. એમાં નવાઈ જેવું કશું નથી. મુંદર રૂપને જોઈને મન આકર્ષાય છે, ફરીથી તેના પ્રત્યે જુનો. તેના જેવું તમારી માતાનું મુખ હોય તો ? એટલે બધે દૂર શા માટે ? રૂપનું પૃથક્કરણ કરો. શરીરની ચામડી નીચે શું આવી રહ્યું છે ? તે બધું ચેના ઉપર છે ? હાડપિંજર અને માંસ, લોહી વહી જનારી નળીઓ, હૃદય, ફેફસાં, આંતરડાં, મગજ, ચરબી વિગેરે સઘળું છે. આ વિશ્વમાં કેટલી બધી મુંદરતા છે ? દરેક ક્ષણે કેટલાં પુખ્તો ખીલે છે ? કેટલાં વૃદ્ધોને નવપક્ષ્વ આવે છે ? આકાશમાં કેટલાં રંગિરંગની લીલા થાય છે ?

અનેક સ્ત્રી પુરુષો ભૂતકાળમાં પણ કેવાં સુંદર વચાં હતાં ? હમણાં પણ
કેટલાં અનંત યાચ છે ? એ બધા કાલીનો, મદિમા છે । એ સુંદરતા
જગત જનની માતાની છે. એવી પ્રભુની શક્તિજ આપણને દેખાય છે ।
હે પ્રભુ ! અમારાં અજ્ઞાનના પડખો દૂર કરી અમને તારાં સાક્ષત દર્શન
આપ ।

“ વિચારમાં પણ આપણી શક્તિ વાપરીએ છીએ ” એ ખ્યાલનો
ત્યાગ કરવાની જરૂર છે. આપણી બુદ્ધિ આપણે કેવી રીતે મેળવી ? કુટું-
બના, વાતાવરણના, લેખકોના મિત્રોના કેટલા બધા વિચારો આપણામાં
આવ્યા ? આપણી વિચારશક્તિમાંથી “હું”પણ” કાઢી નાંખવાની ધણી
જરૂર છે. વિચારશક્તિ તો સમગ્ર વિશ્વમાં છે. આપણામાં તે આવે છે
કારણકે આપણે વિશ્વના અંગ છીએ. બુદ્ધિરૂપે પણ અનંત પ્રભુજ
પોતાનો આલિંગન કરી રહ્યા છે. કર્મમાંથી “હું” કર્તા છું” એવી બુદ્ધિ
પણ ઊઠવી નેહએ. તોજ ત્યાગ પૂર્ણ થયો ગણાય. એનો ઉપાય કર્મ
ચાગમાં બતાવવામાં આવ્યો છે.

ચૈતન્યમાંથી અહંતા દૂર કરવી નેહએ । પરંતુ હે પ્રભુ ! તે શી
રીતે યાચ ? ધન, માલ, મિલ્કત, કુટુંબ-દેશ, વિચાર, કાર્ય, ધર્મ, સેવા
સમગ્ર ઊઠીશું તોપણ હે અહંતા ! તું જરો કે નહિ એ તો સંકાજ છે ।
આપણે સર્વ પદાર્થો પ્રત્યે પ્રેમ રાખવો, પણ અંગત વાસનાને સતો-
ષવા ખાતર નહિ. આપણા સગા આપણા છે તેટલા માટે આપણે
તેમને ચલાઈએ તો તે અહંતા-અજ્ઞાનનું કાર્ય છે. પરંતુ તેઓ પણ
પ્રભુનાં સ્વરૂપ છે, માટે ખીલ નેટલાજ તેમને ચલાઈએ એ ખરું. વિચા-
રમાં પણ આપણા વિચારોને વળગી રહીએ છીએ । સા માટે ? કારણકે
અંતરમાં હુપી અહંતા રહેલી છે. હે અહંતા ! તું પ્રકૃતિની જળરો
શક્તિ છે । તને કેવી રીતે છતવી ? પરોપકારી થવાની શક્તિ હપલવી
ધીમે રહીને “હું” કેવો સારો છું ?” એવી હુપી અવ્યવસ્થા અહંતારૂપે તું
આવી નય છે ઉદાસીનતાનો પણ તું દેખાવ ધારણ કરે છે, અને બુદ્ધિ
તારો સાચી હોવાથી નાણી નેહને ઉતરાય છે. આપણી આત્મજાનું
સાધુનો દેખાવ કરવામાં માન ગળશે એમ લાગે તો આપણે સાધુ થઈએ

છીએ ! અરેરે ! અહ તા દેવી એવા સાધુત્વમા પણ તમે આવી નહો છો ? આસપાસ અમુક દેખાવને માન મળે છે માટે આપણે તેવો દેખાવ કરીએ છીએ. અરે ! ‘મને જરા પણ અભિમાન નથી ’ એ વૃત્તિમાન અહંતા બીરાજેથી કોણે નથી અનુભવી ? સાવચેત યા, અંતર આત્મા ! જરા અંદર તપાસ થોમના પ્રકરણનો અભ્યાસ લખવામા અહંતા હોય તો તેને પણ ભેધ લે ! પ્રભુને સારણે ન, અર્જુનને અહંતા યઈ હતી તેથી મહાભારતમા ધનુષ્ય નાખી દહને લઢાઈથી દૂર ગયો, ત્યારે સ્ત્રીકૃષ્ણ ભગવાને તે અહંતા દૂર કરાવી ? શ્રીરામચંદ્રે સપણને માર્યો. પરંતુ અહંતા ન હતી ! “મારે સ્ત્રી ક્યા છે ? ‘ સગપણ કેહું ? ” સર્વ છાન્નમય છે ” એવું હતીને સમે સન્યાસ લીધો હોત તો તે ઝોછી અહંતા કહેવાત ? મૂઝ વિકટ છે માટે અહંતા છે કે નહિ તેવુ ધોરણ આપણા હૃદયમા છે. બાહ્ય નિયમ કામ ન લાગે અંદર જુઓ, તપાસ કરો અહંતાને ચોધાને પ્રભુને અર્પણ કરો તમારા ચક્ષુની વેદીમા “સ્વાદા કહી” તેની આદૃતિ આપો !

ત્યાગ કરતાં વળી ઘણા તો અતિશય કંઠારાવાળાન યદ્ય બેસે છે ! અને “આ નહિ”, “તે નહિ” ક્યાં કરે છે અરે ભાઈ ! વસ્તુ કે ત્યાગ કે ઇન્દ્રિયોના સ્વૃષ સંયમને તો બીતામા મિથ્યાચાર લ્હો છે. વસ્તુમા-પદાર્થ પ્રત્યે, આપણા અંતરમા રસ રહેતો હોય તેનો ત્યાગ કરવો જરૂરનો છે. મીઠાઈનો ત્યાગ કરવાથી આપણ કામ નહિ પતે “મીઠાઈમા કાઝક મેળવવાનું છે-સુદર સ્વાદ છે” એ વિચારન ખેટો છે. ભોગ તો આપણામા છે આપણે લીધે ભોગનો અનુભવ થાય છે આપણે તો પૂર્ણ કામ સ્વરૂપ છીએ કામના અને વાસના એ આપણી અપૂર્ણતાની નિશાની છે “મારે કરાની જરૂર નથી” “હું તો સર્વ કામનાઓથી અતીત છું” એ વિચારને દૂદ કરવા યત્ન કરવો “આ કામના પ્રકૃતિની છે મારી નથી ” એ વિચારને પણ કસાવવાનો અભ્યાસ કરો ત્યાગ કરવો છે એવે જીવનમાથી આનંદ જુમાવવો છે એવું રખે માની બેસતા ઘણા દોકો સયમ કરે છે પણ તેમનામા અતિશય ગહીરતા, મહેનતનો ખ્યાલ, પોતે પ્રયત્નપૂર્વક કાઈક કરી રહ્યા છે, એવી વૃત્તિ દેખાય છે. વળી ઘણા

તો પ્રચલિત સમાજમાં વિરૂદ્ધ વર્તન કરવામાં ત્યાગ સમાયલો છે એમ માને છે. કેટલાક વળી વિચિત્રતા ધારણ કરી ત્યાગ અને સયમની ભાવનાનો અમલ કરવા મથે છે. બીડી પીવાની ટેવ હોય તો બીજી રીઠા કરશે એવી બ્લોકથી હથેલક ન પીવી એનું નામ ત્યાગ નથી, તેમ બીજા જાથા અમુક પ્રકારે કરે છે માટેજ તે ન કરવું એવો પણ ત્યાગનો અર્થ નથી.

અંતરથી સર્વનો ત્યાગ કરો ! “હું” સાધવા કરેં હું” એ વિચારનો પણ ત્યાગ કરો સર્વ પ્રભુને સપૂર્ણ રીતે, ખરેખરા હૃદયથી અર્પણ કરી દો. એને અર્પણ કર્યા પછીની અદ્ભુત સાતિ અનુભવરો એટલે પછી તેને કાણ છાડશે ઈશ્વરમહાશય કહેતા “હે મા ! આ લે તારા પાપ અને આ તારે પુણ્ય ! મારે તો તારાં દામ છે ! આ રહું તારાં સાથે” અને આ તારાં નકારે. મારે તો તારાં દામ છે !—ત્યાગ ભાવનાની એ પરાકાષ્ટા છે

પ્રકરણ ૬ હું. પૃથક્કરણ.

જ્ઞાનયોગનો ઉદ્દેશ-આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો છે. આપણે પૂર્ણયોગમાં આત્માને સત્ય-વાસ્તવિક માગીએ છીએ અને વિશ્વને આત્માનું જ સત્ય માની તેને પણ સ્વીકારીએ છીએ.

અન્તમય, આણુમય અને મનોમય કોશમાં આપણે આત્મતત્ત્વ રહેલું છે એમ માની શરીર, આણુ અને મન એજ આપણું સ્વરૂપ છે એમ સ્વીકારી એકા છીએ તેનો પ્રથમતો નિષેધ કરવાની જરૂર છે.

૧. હું શરીર નથી.
  ૨. હું આણુશક્તિ-જીવનશક્તિ પણ નથી.
  ૩. હું મન અને તેની ક્રિયાઓ પણ નથી
- { “હું” એ ત્રણેથી છુટો છું.
એ ત્રણેથી પર છું. એ
અતુલ્યને સિદ્ધ કરો.

શરીર આણુ અને મન એ ત્રણે વિશ્વમા પોતાનો આવિર્ભાવ કરવાને આત્માએ ઉત્પન્ન કરેલા છે

આત્માનું ખરૂં સ્વરૂપ વ્યક્તિ તેમજ વિશ્વ નથી, પરંતુ એ બન્નેથી પર રહેલું છે. તે સનાતન શુદ્ધ અસ્તિત્વ છે. વિશ્વ તેનું એક સ્વરૂપ છે. વ્યક્તિના આત્મર તેમજ બાહ્ય સ્વરૂપનો તે પાયા છે એટલે જ્ઞાનયોગમા નિષેધાત્મક અભ્યાસ કરી “હું આ નથી.” એમ સિદ્ધ કરીને પછી “હું તે છું” અર્થાત્ “શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપ, સનાતન અને આનંદ સ્વરૂપ છું.” એવો અભ્યાસ પણ કરવો જોઈએ.

જ્ઞાનયોગની પદ્ધતિમા એનોએ અભ્યાસ છુટી રીતે કરવામાં આવે છે. તેમાં આખો વખત બ્રહ્મના ઉપરજ વિચારને સ્થિર કરવાનો અભ્યાસ કરાવવામા આવે છે. પ્રશ્ન એ છે કે બ્રહ્મભાવ સ્થિર થયા પછી વિશ્વમા આવિર્ભાવનું શું કરવું ? પૂર્ણ યોગની દૃષ્ટિએ તેનો ઉત્તર એ છે

જે તેનો ત્યાગ ન કરતાં તેનું રૂપાંતર કરો. તે આત્મા પુરુષ અને પ્રકૃતિ બન્ને સ્વરૂપ છે. પ્રાચીન યોગશાસ્ત્રમાં એ સાક્ષાત્કારોનાં નામો આપેલાં છે વિશ્વના સાક્ષાત્કારને વિરાટ, જગતનો બીજને હિરણ્યગર્ભ, બ્રહ્મા અને બ્રહ્મ વિગેરે સખ્તો વપરાય છે; પરંતુ તે બધા એક જ પરબ્રહ્મનો આવિર્ભાવ છે એ યાદ રાખવું.

પૂર્ણયોગમાં આપણે જગતનાં આદિકારણમાં લય પામવાનો આપણો ઉદ્દેશ નથી; આપણે તો વિશ્વમાં આવિર્ભાવ પણ કરવાં છે.

આપણું ધોતાનું ઉત્તમોત્તમ સ્વરૂપ જે આત્મા, તે જ બીજાં સર્વ પ્રાણીઓમાં પણ તેમનું ઉત્તમોત્તમ સ્વરૂપ છે. અંતરમાં સ્તોત્રમ્—“ હું તે છું ” એવો અનુભવ થયા પછી બહાર દષ્ટિ નાખતાં તદ્દયમસિ “ હું તે છે ” એવો સાક્ષાત્કાર બીજાઓમાં થયો.

પ્રકરણ ૬ છું.

જ્ઞાનયોગની સાધનાનો સમન્વય.

ગયા પ્રકરણમાં આપણે ત્યાગનો વ્યાપક વિચાર બધી દૃષ્ટિએ તપાસ્યો. તેજ પ્રમાણે આપણે એકાગ્રતાની જુદી જુદી શક્યતાઓનો વિચાર કર્યો. એ બાબતો જ્ઞાનયોગના 'જેટલીજ કેમ' તથા લક્ષિતયોગને લાગુ પડે છે, કારણ કે ત્રણે યોગમાં 'એકાગ્રતા અને ત્યાગની જરૂર પડે છે. અલબત્ત, દરેક માર્ગમાં તેમને લાગુ કરવામાં બાધનાનો અને પદ્ધતિનો ફેર રહેલો છે. આ પ્રકરણમાં હવે આપણે જ્ઞાનયોગના માર્ગમાં એકાગ્રતા અને ત્યાગના સાધનાનો ઉપયોગ કરીને કેવી રીતે આગળ વધી શકીએ તેનો વિચાર કરીશું. જ્ઞાનયોગ એટલે આપણો કૃત્ત્વ આત્મા શુદ્ધ સ્વરૂપમાંથી પાર્થિવ જીવનમાં જે નિસરણી મારફત ઉતર્યો છે તેનો ઉપયોગ કરીને પાછા મૂળ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થવું તે.

જ્ઞાનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ આત્માની પ્રાપ્તિ કરવી એવો છે, અને આત્માની પ્રાપ્તિ એટલે આપણા સત્ય સ્વરૂપની

- જ્ઞાનયોગનો ઉદ્દેશ. પ્રાપ્તિ. સત્ય સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કરવી છે. એમ આપણે કહીએ છીએ તેનો અર્થ એજ છે કે આપણી અત્યારની સ્થિતિ સત્ય નથી. આપણે દુનિયાનો ત્યાગ કરવાનો કુકો રસ્તો લેવાનું દુરસ્ત ધાર્યું નથી. વિશ્વ એ સ્થૂત શક્તિને લીધે ઉભું થઈ ગયેલું જડ પદાર્થનું એક મહાન અસત્ય છે. એમ આપણે માનતા નથી. વળી 'વિશ્વ' એ મને પોતાને ઉપજાવી દાઢેલો એક જામ માત્ર છે એમ પણ આપણે કબુલ કરતા નથી. તેમ તેના પાયામાં શૂન્ય સિવાય બીજું કંઈ નથી માટે આપણે શૂન્ય સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરવી એ આપણો ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ ઉદ્દેશ છે એવું પણ આપણને માન્ય નથી. આત્મા સત્ય છે તે આપણે સ્વીકારીએ છીએ, અને વિશ્વ પણ આત્મરૂપ

હોવાથી સત્ય છે. તે માત્ર પદાર્થ, બળ, નામ, રૂપ વગેરે પુરતું જ સત્ય નથી, પરંતુ તે ચેતન્યનું સત્ય છે એ તો નિર્વિવાદ. હવે, વિશ્વ એક સત્ય છે, મિથ્યા અને અસત્ય નથી એ ખરું, પણ આપણું હમણાંનું જીવન અગ્નિમય હોય સત્ય ઉપર રચાયલું નથી. આપણે પોતાની જાતને વિષે ખોટો ખ્યાલ બાંધીએ છીએ. જેવા નથી તેવા આપણી જાતને આપણે માની બેઠા છીએ. આપણી આજીવનની પરિસ્થિતિ પ્રત્યે પણ આપણા સંબંધ ખોટો છે, કારણ કે આપણે આત્માને અથવા તો વિશ્વને જેમાંથી એકેને બરાબર પિછાનતા નથી. આત્મા અને પ્રકૃતિ એ બન્નેએ મળીને જે દૃષ્ટિબિંદુ આપણી પ્રકૃતિમાં સ્થાપન કર્યું છે તેને આપણે સત્ય તરીકે સ્વીકારીએ છીએ પરંતુ એ દૃષ્ટિબિંદુ તો આપણી પોતાની અહંતાનો વિકાસ થવા માટે પ્રકૃતિએ ઉત્પન્ન કર્યું હોય તે ક્ષણિક અને વિકારી છે. એ અસત્ય આપણા જીવનમાં દુઃખનું, અવ્યવસ્થાનું અને દોષનું કારણ છે. તેનાથી આપણા આંતર જીવન તથા બાહ્ય જીવન બન્નેમાં વિશેષ પડે છે. આપણું આંતર જીવન, સામાજિક જીવન, બીજા માણસો નોડેતો આપણો સંબંધ વિગેરે હમણાં અસત્યના ઉપર રચાયેલાં છે એટલે તેના મૂળ સિદ્ધાંતો, પદ્ધતિઓ, રીતિઓ વિગેરે પણ અસત્ય છે. અલબત્ત, એ અસત્ય દ્વારા ક્રમે ક્રમે સત્ય વિકાસ પામી રહ્યું છે. એટલા માટે જ માણસે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની જરૂર છે. એ જ્ઞાન એટલે સામાન્ય જ્ઞાન નહિ, પરંતુ આત્માનું અને પ્રકૃતિનું જ્ઞાન. એ જ્ઞાનના ઉપરજ સત્ય જીવનનો પાયો રચી શકાય.

આપણા અજ્ઞાનનું કારણ એ છે કે આપણે અસત્ય માન્યતા સ્વીકારીને અસત્ય વસ્તુ જોડે એકતા કરીએ છીએ.

આપણું અજ્ઞાન.

પ્રકૃતિએ પોતાની જડ દેખાતી કૃતિઓમાં જુદા જુદાં દેખાતાં અનેક શરીરો વિશ્વમાં

ઉભાં કરી દીધાં છે. પ્રકૃતિમાં આવીર્ભાવ પામનાર આત્મા પોતે તે શરીરમાં રહે છે, તેનો ઉપભોગ કરે છે, અને તેને ધારણ કરે છે. પરિણામે આત્મા પોતાની જાતને—પોતાના બરા સ્વરૂપને—શૂંચી જાય છે, અને પોતે જાણે પૃથ્વી પરનાં અનેક શરીરોમાંથી એક શરીર માત્ર હોય એવું માની

એસે છે. “ હું આ શરીર છું ” એમ તે માને છે, અને પોતે શરીરને મુખે સુખી અને દુઃખે દુઃખી થાય છે, શરીરતા જન્મ જોડે જન્મ ધારણ કરે છે, અને મરણ જોડે મૃત્યુ પામે છે. એ પ્રમાણે પોતે શરીર જોડે એકતા કરીને ઉપરના સર્વ અનુભવે આત્મા સ્વીકારે છે. વળી પ્રકૃતિએ વિશ્વમાં પરસ્પર ભિન્ન દેખાતા જીવનશક્તિ યાને પ્રાણશક્તિના પ્રવાહો બનાવ્યા છે. તે પ્રવાહો પ્રાણશક્તિના વર્મણરૂપ હોય દરેક શરીરની અંદર અને આણુ બાણુ ગોળ ગોળ ફરે છે. પ્રકૃતિમાં આવિર્ભાવ પામેલો આત્મા તે પ્રવાહને પકડે છે—વસ્તુતઃ પોતે તેમાં પકડાય છે, અને જીવનના નાના સરખા વર્મણમાં તે સપડાય જાય છે. એટલે આત્મા પોતાનું સ્વરૂપ ભૂલી જાય છે અને કહે છે કે “ હું આ જીવન પ્રવાહ છું, ” જીવનમાં રહીને તેની આતુરતા પોતે સ્વીકારે છે, કામનાઓમાં મસ્ત થઈ જાય છે,—સુખ દુઃખમાં ભાગ લઈને પોતે સુખ દુઃખ અનુભવે છે. પ્રાણશક્તિમાં રહેવા છતાં તે શરીરભાવથી ઘેરાય છે. તે પોતાનું બધું અસ્તિત્વ શરીરમય અને પ્રાણમય બનાવીને એમ માને છે કે “ જ્યારે જીવનનો પ્રવાહ કે જે આ શરીરની આણુબાણુ વંદે છે તે શરીરના મરણ પછી બધું પડશે ત્યારે હું પણ મૃત્યુ પામીશ. ” પોતાના શરીરમાં જે પ્રાણશક્તિનો વર્મણ ઉત્તર થયો છે તે વિશ્વના જીવન પ્રવાહનું પરિણામ છે એમ તેને અનુભવ થાય છે તો તે એ જીવન પ્રવાહ જોડે એકતા કરે છે અને એમ માને છે કે “ હું જીવનનો સતત આસ્થા કરતો પ્રવાહ છું. હંમણાં મેં આ શરીર ધારણ કર્યું છે. વળી તેનો ત્યાગ કરીને હું બીજા શરીરને ધારણ કરીશ. હું અનંત જીવન છું. મારે તો પુનર્જન્મ ધારણ કરી ગોળ ગોળ ફર્યાજ કરવાનું છે. ”

પ્રકૃતિમાં જોડે માનસિક એકતા રહેતી છે તો પણ વિરાટ મનમાં હુંદાં લુંદાં દેખાતા મનનાં વિદ્યુત સંચાલક માનસિક પ્રકૃતિ જોડે એકતા. યત્રા પ્રકૃતિએ બનાવ્યાં છે. એ યત્રામાં માનસિક શક્તિ ઉત્પન્ન કરવાની, તેને વહેંચવાની, અને માનસિક ક્રિયાઓ કરવાની તાકાત રહેલી છે. માનસિક તારખાતાની વ્યવસ્થામાં દરેક મન તાર સ્વીકારેલાં જાડું લુંદું મેંચે

ત હોય, તેવું છે. ત્યાં આગળ મનના સદેશાઓ લેવાય છે, ઉદ્દેશવામાં આવે છે, લખવામાં આવે છે, અને રવંના કરવામાં આવે છે. માનસિક સદેશાઓ અને ક્રિયાઓ વિવિધ પ્રકારનાં છે. લાગણી ભય, આવેશ વાળા, સંસ્કાર સંગ્રાહક, બાહ્ય સ્પર્શની અસર બતાવનારાં, વિચારમય વિગેરે જુદા જુદા પ્રકારના સદેશાઓ અને ક્રિયાઓ મન ચલાવી શકે છે. પ્રકૃતિમાં આવિર્ભાવ પામતો આત્મા તે બધાંને સ્વીકારે છે, અને વિશ્વપ્રત્યે પોતાનું દષ્ટિ બિન્દુ તે ક્રિયાઓ દ્વારા નક્કી કરે છે. તે તારના સદેશાઓના ટકેરા પોતાનેજ વાગતા હોય એમ તેને લાગે છે, અને પોતે તેનાં પરિણામો સ્વીકારીને કુઝ્ખી કે સુખી થાય છે. પ્રકૃતિ એ યંત્રને શરીર રૂપી પાયા ઉપર ગોઠવે છે. એટલે કે માનસિક તારઓશિસના મકાન સારૂ જરૂરી જમીન એજ આપણું શરીર પ્રકૃતિ બનાવી મૂકે છે. વળી, શરીર તથા મનની વચ્ચે સંબંધ જળવવા માટેજ તેણે પ્રાણચક્રિત તથા યાનતત્ત્વોનાં દોરડાંઓ બાંધ્યાં છે. એ દોરડાંઓમાં પ્રાણના પ્રવાહો ચાલે છે, તેને લીધે મન સ્થૂલ જગતનું યાન મેળવી શકે છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ પ્રાણમય જગતને પણ જાણી શકે છે. મન જે કેવળ સ્વતંત્ર હોત તો સૌથી પ્રથમ તેને મનોમય જીવનનોજ વિચાર આવત. પરંતુ માણસની હાલની સ્થિતિમાં તેના મનમાં પ્રથમ શરીર અને પ્રાણનોજ વિચાર આવે છે, અને તે સિવાયનું બાકીનું જે પ્રાણમય જીવન છે તેના વિષે તો મન તદ્દન ગાફેલ જણાય છે.

આપણા આત્મા મન જોડે એકતા કરે છે, અને પોતે કહે છે કે, “હું આ મન છું” અને મનના યંત્રનો પાયો મનોમય પુરુષદ્વં અજ્ઞાન. શરીર છે એટલે તે માને છે “હું જીવંતા શરીરમાં રહેનાર મન છું”, અથવા વળી ધણીખરી વાર તો “હું વિચાર કરનાર અને જીવન ધારણ કરનાર શરીર છું.” આત્મા મનના વિચારો જોડે, વાગણીઓ જોડે, સંસ્કારો જોડે, બાહ્ય સ્પર્શો જોડે એકતા કરે છે અને પોતે એમ કહે છે કે શરીર ન્યારે નાશ પામશે ત્યારે આ બધું પણ નાશ પામશે, એટલે કે હું પણ મૃત્યુ પામીશ. અથવા ધણીવાર તો તેને મનોમય પુરુષ શરીરથી જુદો છે

એવો અનુભવ થાય છે અને ત્યારે તે એમ માનવા લાગે છે કે પોતે જ તે મનોમય પુરુષ છે, અને વારેવારે શરીર ધારણ કરીને જીવનનો અનુભવ કરે છે અને પછી પાછો માનસિક વિશ્વમાં પોતે જતો રહે છે એમ તેને લાગે છે. એ પ્રમાણે શરીર અને પ્રાણમાં વારેવારે આવીને સુખ દુઃખ ભોગવનાર મનોમય વ્યક્તિનેજ તે અનંત જીવન-શાશ્વત સુખ માને છે, વળી કેટલીક વાર તો મનમાં સત્વ ગુણનો ઉદય થવાને લીધે મનને પોતાનાથી ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક સ્થિતિની ઝાંખી થાય છે એટલુંજ નહિ પણ એ દૂરના અસ્તિત્વમાં મનનો લય કરવાની તેને શક્તિ જણાય છે. તે મનથી પર અસ્તિત્વને શૂન્ય તરીકે માને છે, અથવા તો અનંત અસ્તિત્વ અને બ્રહ્મરૂપ માને છે અને એમ પણ માને છે કે “ તે અનંતમાં હું લય પામીશ. ” એ લય પામવાના વિચારથી કેટલાક માણસો ડરે છે ત્યારે વળી કેટલાક તેમાં આનંદ પણ માને છે. તેનો આધાર પ્રાણ અને શરીરમાં તેઓ જેટલે દરજ્જે આસક્તિ ધરાવે છે તેના ઉપર રહેલો હોય છે.

ઉપર આપણે જે વિચારો આપ્યા છે તે બધા સત્ય અને અસત્ય

બંનેનું મિશ્રણ છે. મન, પ્રાણ, અને શરીર

વિરાટનું અસ્તિત્વ. પ્રકૃતિમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે, એમાં શંકા

નથી, તેમ તેઓ અસત્ય પણ નથી. પરંતુ

આત્મા તેમની જોડે ર્જિત્તા કરે છે તે અસત્ય છે. વળી પ્રકૃતિમાં મન,

પ્રાણ અને શરીર વ્યક્તિ તરીકે પણ હયાતિ ધરાવે છે, છતાં આત્મા

તેમાં લુપ્ત થવાની ભૂલ કરે છે તે ખોટું છે. મન, પ્રાણ, અને શરીર

એ બધાં આપણાં છે ખરા પણ તે જુદા અર્થમાં, અને તે અર્થ એ છે કે

આત્માએ પ્રકૃતિ અને પુરુષ એ બેનો મેળાપ કરીને પોતાનું અસ્તિત્વ

વિશ્વરૂપે વ્યક્ત કરવાના સાધન તરીકે તેમને સ્વીકાર્યા છે. વ્યક્તિનાં

પોતાના મન, પ્રાણ અને શરીર પણ એ જ તરવો-પ્રકૃતિ અને પુરુષ

ની માત્ર સ્ત્રીલા છે. તે લીલા પણ પુરુષ અને પ્રકૃતિના કાર્ય પ્રતિકા-

યને લીધે ઉત્પન્ન થઈ છે, કારણ કે એવા સંપદ સિવાય એક, અનંત

બહુત્વ ધારણ કરી શકત નહિ. અને એક અનંત આત્મામાં વિવિધતા

અને દેવ હમેશાં સમાધાન છે એ તો આપણે જાણીએ જ છીએ. હવે આપણાં મન, પ્રાણ અને શરીર આપણાં છે એનો અર્થ એવો છે કે તે આત્માના વિરાદ સ્વરૂપનાં હોય, આપણે તે વિરાદ સ્વરૂપના કાર્યનું કેન્દ્ર હોવાથી તે આપણાં છે. વિરાદ મન, વિરાદ પ્રાણ અને વિરાદ શરીર એ પણ આપણાં છે, કારણ કે આપણે જાતે, વિરાદ છીએ. આત્મા વ્યક્તિનાં મન, પ્રાણ અને શરીર કરતાં ધણીજ વિશાળ છે. જ્યારે જ્યારે એ વસ્તુઓ સાથે એકતા કરીએ છીએ ત્યારે ત્યારે આપણે અજ્ઞાનનેજ વશ થઈએ છીએ. (એ અસત્યના સંગથી આપણું દષ્ટિબિન્દુ, આપણે વિશ્વ જોડેના સંબંધ અને આપણાં કર્મો વિગેરે પણ અસત્ય થઈ જાય છે.)

આત્માનો શુદ્ધ સ્વરૂપ (અસ્તિત્વ) છે, અને આપણું જગત તેનો

આવિર્ભાવ છે, એ જ્ઞાનથી આપણે જાણીએ

સર્વ જ્ઞાનનો સ્વાગ કરવી જોઈએ. આપણે એ જ્ઞાનનો સાક્ષાત્કાર

કરવો જોઈએ અને આપણા વ્યક્તિગત જીવનમાં

આપણાં આંતર અને બાહ્ય કર્મોનો પાયો તે સાક્ષાત્કાર અને એકતા

ઉપરજ રચાવો જોઈએ. જ્ઞાનયોગમાં બે પ્રકારનાં સાધનમાર્ગો બતાવવામાં

આવ્યા છે. તેમનો ઉપયોગ કરીને આપણે અસત્યનો ત્યાગ કરી

સત્ય જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ. એક માર્ગ જતાં આપણે કહીએ

છીએ કે “ હું શરીર નથી ” અને તે કથનનો આપણે બરાબર સાક્ષાત્કાર

કરીએ છીએ, જેથી “ હું શરીર છું ” એ અજ્ઞાન ધીમે ધીમે દૂર થઈ જાય છે. તેજ પ્રમાણે આગળ ચાલતાં આપણે કહીએ છીએ કે

“ હું આ પ્રાણ નથી ”, “ હું પ્રાણ નથી ” એ પ્રમાણે મનને એકાગ્ર

કરવાથી અને પ્રાણની વાસનાઓનો ત્યાગ કરવાથી આપણે પ્રાણનાં

બંધનથી મુક્ત થઈએ છીએ. છેવટે આપણે “ હું મન નથી ” એવો

અભ્યાસ કરીએ છીએ, અને તેનાથી માનસિક ક્રિયાઓનો લોપ થઈ

આપણે મનનાં બંધનમાં પણ છુટી જઈએ છીએ. આગળ દર્શાવ્યા

પ્રમાણે વારેવારે પુષ્કળ અભ્યાસ કર્યાથી તે બંધનોના પડદા એક પછી

એક સરી જાય છે, અને આત્માનો સાક્ષાત્કાર થતા મારે છે. ત્યારપછી

“ હું તે હું. હું અનંત, નિત્ય, શુદ્ધ, આનંદ સ્વરૂપ છું. ” એ પ્રમાણે આપણે એકાગ્ર વૃત્તિ કરીએ છીએ. અભ્યાસથી આપણને તે જ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે, અને આપણે વ્યક્તિ અને વિશ્વને તેમાં સમર્પણ કરી દઈ શકીએ છીએ. વળી રાજયોગની એક પદ્ધતિ એવી છે કે પ્રથમ કેવળ બ્રહ્મના ઉપરજ બધી વિચારચક્રિત એકાગ્ર કરવી, અને મનમાંથી બ્રહ્મ સિવાયના બધા વિચારોને દૂર કરી નાખવા, એટલે કે આપણું મન આંતર કે બાહ્ય પ્રવૃત્તિમાં બ્રહ્મ સિવાય બીજાં એક પણ વિચાર ઉપર કાર્ય કરેજ નહિ તેમ કરવું. એ પ્રમાણે મનમાં અભ્યાસ કરવાથી પ્રાણ અને શરીર પણ ચાંત થઈ જશે અને તેમને અંતરમાંજ સમાધિ થશે. એ પ્રમાણે અંતઃકરણમાં સમાધિ થતાં થતાં સર્વ આંતર ક્રિયાઓમાં પણ સમાધિ થવા માડશે અને પરિણામે આત્મસાક્ષાત્કાર થશે.

આ બીજા સાધનમાં આપણે જોયું કે તે વ્યક્તિપ્રધાન હોઈ એની ઘણી ખરી પ્રવૃત્તિઓ આંતર છે. જ્ઞાનયોગની સાધનામાં આપણે વિશ્વજીવન અથવા વિરાટ કર્મને વિચારમાંથી બાતલ કરીને અથવા તેના પ્રત્યે કેવળ બેદરકારી બતાવીને આગળ વધીએ છીએ, પરંતુ તે છતાં વિશ્વ તો ઉભુંજ રહે છે. વ્યક્તિ તેને સ્વીકારે કે નહિ તે પણ વિશ્વ તો આત્મામાંજ સ્થિત છે, અને આત્મા જ તેને ટકાવી રહ્યો છે. સર્વ વસ્તુઓમાં તે જ વ્યાપી રહ્યો છે, અને તે વ્યક્તિ તથા વિશ્વ બંનેને પોતાના પરાત્પર સ્વરૂપમાં સમાવી લે છે. આંતર સમાધિમાંથી જગત થતાં, સામાન્ય સ્થિતિમાં આવતાં વિશ્વમાં જે સનાતન આત્મા રહેલો જણાય છે, તેના પ્રત્યે આપણે હું કરવું યાને કેવું વર્તન રાખવું ? એ પ્રશ્ન રહે છે. બહિર્બુદ્ધ થયલા માણસે કેવા પ્રકારનું વર્તન કરવું તેનું ત્યાગ વૃત્તિ પ્રધાન જ્ઞાનયોગમાં તો સ્પષ્ટ અને ચોક્કસ નિરાકરણ કરવામાં આવ્યું છે. અર્થાત્ આખા વિશ્વને અને તેમાં રહેલી સર્વ વસ્તુઓને આકાશ બ્રહ્મના સ્વરૂપમાં જોવાનો પ્રયત્ન કરવો. સ્થૂળ પદાર્થોનું પૃથક્કરણ કરતાં હેવટે સર્વવ્યાપી આકાશ તત્વમાં તે સર્વનો સમાવેશ થાય છે તેજ પ્રમાણે સર્વવ્યાપી આકાશ બ્રહ્મમાં સર્વ ચેતન્યની એકતા

પ્રતીત થાય છે. સર્વ પ્રદાયો તેના સ્વરૂપો છે, સર્વ વસ્તુઓ તેની બનેલી છે, અને તે સર્વવ્યાપી છે એવો અનુભવ થાય છે. વળી આકાશ બ્રહ્મ મા વિશ્વજીવન અને વિશ્વ પ્રાણુ અને વિરાટ મન પણ આવી રહેલા જણાય છે. સર્વ સ્વરૂપો તે આકાશ બ્રહ્મના જ બનેલા છે. પરંતુ તે માત્ર સ્વરૂપોજ-નામ અને રૂપજ છે. તે સવળા સત્ય નથી આપણે એક ઘડો! જોઈએ છીએ તે જેમ માટીનું જ એક સ્વરૂપ હોઈ પાછો મૂળ માટીના સ્વરૂપમા મળી જાય છે, તેમ પૃથ્વી એ વિશ્વ અથવા વિરાટ જીવનનો એક વિભાગ છે અને વિશ્વજીવન એ આકાશ બ્રહ્મની એક ક્રિયા છે ! આ પ્રમાણે મનને એકાગ્ર કરવાથી અને નામ રૂપાત્મક પ્રદાયોને ગ્રહણ કરવાને બદલે તેનું મૂળ સ્વરૂપ જે આકાશ બ્રહ્મ છે તેના ઉપરજ ધ્યાન રાખવાથી, આપણું નિશ્ચ નામ અને રૂપથી બનેલી માયા લાગે છે, અર્થાત્ આપણું નામ રૂપાત્મક જગત્ મિથ્યા બાંધે છે. આ પ્રમાણે આ નિશ્ચ મિથ્યા લાગતા તેના આવિર્ભાવ પણ મિથ્યા લાગે છે. ખરેખર જેતા તો આપણો એક અખડ ચૈતન્ય સ્વરૂપ આત્માજ સર્વત્ર વિલસી રહ્યો હોઈ તેના ઉપરજ આપણું મન નામ, રૂપ વિગેરેનો અધ્યારોપ કરી વિશ્વની બાવના ઉત્પન્ન કરે છે આ પ્રમાણે જીવાત્માને આપણે કેવલ્યમા સ્થિત રાખવો એજ સાચી ઉત્તમોત્તમ આધ્યાત્મિક દશા લાગે છે

આવો સાક્ષાત્કાર થયા છતાં પણ આત્મા તો પોતાનો અનિત્ય અને ક્ષણિક આવિર્ભાવ કર્યાજ કરે છે, અર્થાત્ લીલાનું રહસ્ય તે સર્વ પ્રદાયોનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યાજ કરે છે. તેની એ લીલા-એ ક્રિયા ચાલુજ ગ્રહે છે કારણ આપણે વિશ્વનું મિથ્યાત્વ સમજી ગયા, અને તેનું માયા સ્વરૂપ જાણ્યું તથા અજ્ઞાન રૂપી ચોરને પકડી પાડ્યો, કિંવા આપણે જગતનો ભાગ કર્યો તેટલા ઉપરથી આત્મા અથવા વિશ્વ જેમાથી એકના ઉપર તદમાત્ર અસર થતી નથી આપણે અહીં ધ્યાનમા રાખવું જોઈએ કે આ પ્રમાણે આપણાથી સ્વતંત્ર જે રચના ચાલી રહી છે તેના ઉડાણમા કાંઈક લબ્ય સત્ય આવી રહેતું, હોતું જોઈએ. પૂર્ણજ્ઞાનને માટે આપણે

એ જ્ઞાન પણ મેળવવું જરૂરું છે. કારણ કે એ પ્રમાણે આપણે જો એ જ્ઞાનથી વંચિત રહી જઈએ તો તેમાં, પ્રજાનો નહિ, પરંતુ આપણો પોતાનો જ દોષ છે. આપણે ફરીને ધ્યાન એકાગ્રતા આદિ કરવું જોઈએ અને ફરીને પાછા વિગદ વિશ્વ પ્રકૃતિને ધારણ કરી રાખનાર આત્માને આપણે અનુભવવો જોઈએ. તે વિરાટ આત્માની અનુમતિથી અને તેની શક્તિથી જ આપણું વિશ્વ પોતાના કાર્યમાં આગળ વધી રહ્યું છે. અર્થાત્ આપણે એકાગ્ર વૃત્તિ કરીને જે આત્મા સર્વનો આત્મા છે તેનું સર્વની પ્રકૃતિ પણ છે એવો સાક્ષાત્કાર કરવો જોઈએ, પુરૂષ અને પ્રકૃતિ એ બંને પણ તે આત્માનાં સ્વરૂપ તેથી સર્વ પદાર્થોમાં પોતેજ આવિર્ભાવ પામી પોતેજ એ સ્વરૂપો ધારણ કરે છે એ પ્રમાણેનો સાક્ષાત્કાર ન થાય તો પરમાત્મા પોતે જે વસ્તુનો બહિષ્કાર કરતો નથી તેનો બહિષ્કાર આપણે હાથે યદન આપણે પરિમિત સત્યને અંતિમ સત્ય તરીકે માની બેસવાનો ભય રહે છે.

જ્ઞાનયોગની પ્રાચીન પ્રણાલિમાં સર્વ વસ્તુઓનું અદ્વિત સ્વીકારવામાં આવે છે, તેમજ ઉપર ગણાવેલાં સર્વ સ્વરૂપોનો સાક્ષાત્કાર કરવાની અગત્ય પણ સ્વીકારાય છે. પરંતુ તેમાં જુદા જુદા સાક્ષાત્કારોની શ્રેણી કરવામાં આવી છે. સર્વ પદાર્થોમાં જે આત્મા વિકાસ પામી રહ્યો છે તેને પ્રાચીન જ્ઞાનયોગમાં વિરાટ કહેવામાં આવે છે. જે આત્મા સર્વ પદાર્થોને સ્વરૂપોને ઉત્પન્ન કરે છે તેને હિરણ્યગર્ભ કહેવામાં આવે છે. જળી સર્વ પદાર્થોને પોતાનામાં સમાવનાર આત્માને બ્રહ્મા કહેવામાં આવે છે. આ બધા આવિર્ભાવોથી પર 'બ્રહ્મ' છે. તે ઉપર ગણાવેલી સર્વ ભૂમિકાઓને અનુમતિ આપે છે છતાં પોતે કદી પણ તેમાં બંધાતો નથી. આગણે તે વિરાટથી પર યદ બ્રહ્મમાં રચિત યદન વિશ્વનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. એવો એ પ્રાચીન જ્ઞાનયોગનો મત છે. કારણ કે સર્વ જ્ઞાન એટલેજ અંતિમ જ્ઞાન. અર્થાત્ આપણે એ બધા નાના મોટા સાક્ષાત્કારોને છોડીને અંતિમ સાક્ષાત્કાર ઉપરજ આપણું લક્ષ પરાવર્તવું જોઈએ. પરંતુ ઉપર જે ભેદ ગણાવવામાં આવ્યા છે તે બધા આપણે આપણા પોતાના મનથીજ ઉત્પન્ન કરેલા છે. તે આપણને તો કેટલેક અંશે ઉપયોગી છે એ ખરું, છતાં તે ભેદો કાષ્ઠ કેવળ નિરપેક્ષ નથી. આપણને તો આત્માની એકતાજ સર્વોપયોગી

લાગે છે. વિરાટ કાંઈ હિરણ્યગર્ભથી ભિન્ન નથી, અથવા તે હિરણ્યગર્ભ પ્રણાથી જુદો નથી. પરંતુ “ સર્વાણિ ભૂતાનિ આત્મૈવામૃત ” આત્માજ સર્વ ભૂતાને સ્વરૂપે વિદ્યસી રહ્યા છે ” એ સત્ય જોઈને જાણે છે તેઓ જોવા ભેદને બહુ ગણીકારતા નથી. આખરે તેા પ્રભુ પોતે-પુરૂષોત્તમ સ્વરૂપ જાતેજ સર્વ વ્યક્તિનાં રૂપમાં આવિર્ભાવ પામે છે. આપણે જોઈએ છીએ, બાણીએ છીએ તે સર્વ પદાર્થોમાં તે પોતેજ બ્રહ્મરૂપે વિરાજે છે. આપણે તે પ્રભુ, બ્રહ્મરૂપ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવો જોઈએ, આપણા આત્માની તેની સાથે એકતા અનુભવવી જોઈએ, તેમજ સર્વ પદાર્થો જોડે પણ આપણી એકતા કરવી જોઈએ, કારણ કે જ્ઞાનનો સ્વભાવ છે કે અતે અદ્વૈતનો સાક્ષાત્કાર કરાવવો. જે જ્ઞાન ભેદ કરાવે છે તે ખરું જ્ઞાન નથી. તે જ્ઞાન અપૂર્ણ છે. તે ઉપયોગી હોય છે, વ્યવહાર હોય છે છતાં સંપૂર્ણ જ્ઞાન તેા સર્વની સાથે એકતા કરાવે તે જ.

પૂર્ણયોગ સર્વ સાધનમાર્ગોને સ્વીકારીને તથા તેમના ખાસ માર્ગોની

પૂર્ણધ્યાનમાં જ્ઞાનનો
સાક્ષાત્કાર

ઉત્તમતાની કદર કરીને સર્વેનો સમન્વય કરે છે,
અને તે સધળાને ગાળીને એકાકાર કરી મૂકે છે.
એટલે તેમનામાં રહેલો પરસ્પર વિરોધ દૂર
થઈ જાય છે કેવળ બ્રહ્મવાદી જે પ્રભાણે પરબ્ર-

હ્મનો અને વિરાટ-વિશ્વત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરી અક્ષર, શાંત, નિઃશ્ચય બ્રહ્મમાં લય પામવા માટે પ્રયત્ન કરે છે, તે પ્રભાણે પૂર્ણયોગનો સાધક કરતો નથી. વળી આસ્તિકવાદમાં અપૂર્વ શ્રદ્ધા રાખનાર માણસ જે પ્રભાણે કેવળ પ્રજ્ઞામાં પોતાનું જીવન ધારણ કરે છે, અને સર્વાત્મવાદી જેમ સર્વમાંજ પ્રજ્ઞાને જુએ છે, તે પ્રભાણે પણ પૂર્ણયોગનો સાધક કરતો નથી. વિચારમાં, સાધનના માર્ગમાં અથવા તેા સાક્ષાત્કારમાં તે સમગ્રાય કે તત્ત્વજ્ઞાનના વિચારથી દંદી પણ હોરાઈ જતો નથી, તેમ તેમના સંકે-
મિત વાડામાં તે બધાતો પણ નથી. તે તેા જીવનના સમય અને સંપૂર્ણ સત્યની શોધ કરવામાં જ મંડ્યો રહે છે. જુના કાળથી માત્રી આવતી સાધન પ્રણાલિઓનો પૂર્ણયોગી ત્યાગ કરતો નથી, પણ તે સર્વને પોતાના અતિમ હેતુને અનુસરી યોગ્ય રથાને ગોઠવે છે,

જ્ઞાનયોગમાં આપણામાં રહેલા આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવો એ હેતુ મુખ્ય છે. બીજાઓમાં પણ તેજ આત્માનું દર્શન કરવું, સર્વમાં તેનો સાક્ષાત્કાર કરવો અથવા તો સાક્ષી રૂપે તેનો અનુભવ કરવો એ ગોણું છે. કારણ કે માણસમાં સૌથી વધારે નાજાવેલી તો પોતાના ઉત્તમેત્તમ સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરવા માટેનું હોય છે. પોતાના દેહરૂપી આધારમાં રહેલી અભ્ય-

વસ્થિતતા, ગુન્ધવાડાઓ તથા અસુસ્ત અને મિથ્યા પોતાનામાં અને સર્વમાં મોહને ત્યાગ કરવા માટે તે એકે પગે યત્ન રહ્યો આત્મા.

હોય છે. વળી સત્ય સ્વરૂપ જાણીને શુદ્ધ પ્રાપ્તિ કરીને અને એકામૃતા સ્થાપન કરીને તે આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવા તત્કાલીન રહ્યો છે. તથાપિ જ્ઞાનયોગની સાધના ફક્ત આત્મ-સ્વરૂપમાં ક્ષય પામી જવા માટેનું કરવાની નથી, પરંતુ આત્માનું જ્ઞાન ચતાં આપણાં સર્વ કરણો વ્યવસ્થિત થઈ જાય અને આત્માને માટે, આત્મામાં ચેતન્ય ધારણ કરે તેટલા માટે કરવાની છે. અર્થાત્ આત્મસાક્ષાત્કાર થયા પછી જીવનનું બીજું કોઈ પણ બાબત ધોરણ નિયામક થઈ શકતું નથી. કેવળ આત્માનો પરમ ધર્મજ શુદ્ધ આધારમાં વ્યક્ત થઈને મન સર્વ બંધનોથી મુક્ત રહે છે આ પ્રમાણેનો સાક્ષાત્કાર સિદ્ધ થાય તો પછી આપણને જણાશે કે આપણો આત્મા એજ સર્વનો આત્મા છે. તે કેવળ આપણી પ્રકૃતિનો સ્વભાવ છે એટલું જ નહિ પરંતુ વિશ્વ પ્રકૃતિનો પણ તે પ્રભુ છે. તે આપણું સર્વસ્વ છે, તેમ આખા વિશ્વનું પણ સર્વસ્વ છે. જેને આપણે આપણામાં જોઈશું તેનેજ આપણે સર્વમાં જોઈશું, કારણ કે અદ્વિત એજ તેનો સ્વભાવ છે એ પ્રમાણે આપણા પોતાના જીવનનું ક્ષામેત્તમ સત્ય શોધી કાઢીશું એટલે આપણી અને બીજાઓની વચ્ચે રહેલો ભેદ પણ આપો-આપ દૂર થઈ જશે, કારણ કે આપણામાં રહેલું પરમ સત્ય એજ વિશ્વનું પણ અંતિમ સત્ય છે ! વેદાંતમાં આ રહેલા “ સોઽહમ ” “ હું તે છું ” નો સાક્ષાત્કાર કરતાં કરતાં આજીવન નજર નાખવાથી “ ત્સવમ્સિ ” “ તે તું છે ” એવો અનુભવ પણ આપણને થયા વિના નહિ જ રહે ! જ્ઞાનયોગની સાધના કેવી રીતે ગોઠવવી કે જેથી આ જ્ઞાનને હેતુઓ સહે-લાઈથી સિદ્ધ થાય એટલું જ ફક્ત આપણે જોવાનું છે.

આ પ્રકરણનો અભ્યાસ પૃથક્કરણમાં જ સમાઈ જાય છે એટલે જોડો અભ્યાસ આપી નથી.

પ્રકરણ ૭મું 'પૃથક્કરણ.

પુરૂષ જ્ઞાન સ્વરૂપ છે અને તે પોતાના કાર્યોમા-પ્રકૃતિમા શુ વાઈ ગયો છે આપણે તેને મુક્ત કરવાનો છે

શરીર એ પ્રકૃતિનું જ એક કાર્ય છે-શરીર કાઢ આપણુ અતિમ સ્વરૂપ નથી મનને શારીરિક કાર્યોથી તદ્દન વેગળુ રાખેા શરીરના સુખો વિષે દરકાર કરો નહિ. મનમા સમતા ધારણુ કરો શરીર આપણી પ્રાણુ શક્તિનો અને મનના વિચારો, વાસનાઓ વિગેરેનો જ આવિર્ભાવ છે એવો અનુભવ થાય છે

શરીરની જરૂરીઆતો, સુખ કે દુઃખ કે વિષે મનને તદ્દન સમાન રાખેા શરીરમા પ્રાણુશક્તિના ઉપર કાણુ મેળવીને મન તેની પાસે વ્યાધિ મટાડવાનુ કાર્ય પણુ કરાવી શકે છે એ પ્રમાણુ કરવાથી શરીરની કાર્ય કરવાની શક્તિ અદ્ભુત રીતે વધે છે

જ્ઞાનયોગના સાધકે શારીરિક કાર્યો કરવા કે ન કરવા એ પ્રશ્ન ધણીવાર પૂછવામા આવે છે શરીરનુ કામ કર્યા વગર સ્થિર નિશ્ચલ થવાની શક્તિ, મનને વિચારમાથી અટકાવી દેવાની શક્તિના જોડણીજ, આવશ્યકજ છે હથુ પણુ ન કરવાની શક્તિ-એ પણુ એક શક્તિ છે

શારીરિક કાર્યો ધણુ કરવા નહિ તેમ તમોણુજ વધી ન જાય એની પણુ સલાહ રાખવી ગીતાનો મિતાચારનો નિયમ સારો છે

કેવળ શાંતિમા પણુ રહેવાની શક્તિ સાધકમા હોવી જોઈએ વારે વારે એણુ એકાદ મેળવણુ જોઈએ

સ્થૂલ પ્રાણુ અને શરીર બન્ને વચ્ચે ધણુ સબધ છે જુખ તરસ વગેરે સ્થૂલ પ્રાણુને લીધે લાગે છે તેને છતવાથી શરીરના ઉપર વિનય મેળવી શકાય છે તે અને શરીર જુદા છે

મૃત્યુનો ભય સાધકે છોડવો જોઈએ એ તો પથુ છવનની તરી ગયલી નિશાની છે ।

પ્રકરણ ૭ મું.

શરીરના બંધનમાંથી મુક્તિ.

જ્ઞાનયોગમાં બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરીને આપણને જોટલું દેખાય છે તેટલું બધું સત્ય નથી એવો નિશ્ચય કરવો પડે છે. વળી મૂળ સ્વભાવનું સ્મરણ. શરીર, પ્રાણ અને મન એ આપણાં અંતિમ તત્ત્વ નથી, પરંતુ તેઓ કેવળ આત્માનાં સ્વરૂપો છે. એવો નિશ્ચય કરીને આપણા મનનું તેમના પ્રત્યેનું વલણ આપણે બદલી નાખવાનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. એ અભ્યાસને સિદ્ધ કરવાનો માર્ગ પણ આપણે અત્યાર સુધી જોયો છે તેને મળતોજ છે. અહીં પણ કર્મયોગની પેઠે આપણે પુરુષ અને પ્રકૃતિ વચ્ચે ભેદ પાડીને શરૂઆત કરવી જોઈએ. પુરુષ આત્માનું ચૈતન્ય સ્વરૂપ છે; તે અનુમન્તા છે પરંતુ તે પોતાની શક્તિમાજ ગુંથવાઈ ગયો છે. શરીર પ્રકૃતિનું એક સ્વરૂપ છે. તેને પુરુષ પોતાનું અંતિમ તત્ત્વ માની બેસે છે, પોતે જ્ઞાતા અને અનુમન્તા છે એ વાત ભૂલી જાય છે, અને શરીરના નિયમોને અને કાર્યોને પોતે વશ છે એવું માને છે. તે પોતે કેવળ શરીરના કરતાં ઘણો મહાન આત્મા છે એ સત્ય ભૂલી જાય છે. મન પણ શરીરના કરતાં પોતે વધારે બળવાન છે એ સત્યને વિસરી જાય છે, અને તેથી શરીરના નિયમોની સત્તા મારે સ્વીકારવી જોઈએ નહિ એ વાત પણ ભૂલી જાય છે. વળી પુરુષ પોતે મન કરતા પણ વધારે વિશાળ અને મહાન છે એવું પણ તેને વિસ્મરણ થાય છે. મનને મનથી પર લઈ જનાર તે પોતે છે—તે પોતે મનનો સ્વામી છે, ઇશ્વર છે—એ ભૂલી જાય છે. રાજા પોતે પોતાના સેવકનો ગુલામ બને એ કેવું આશ્ચર્ય! પોતાનાજ સ્વરૂપમાં કેવળ ક્ષુદ્ર સ્વરૂપમાં—આત્મા પોતેજ પૂરાઈ રહે એ કેવી અધીગતિ! એ બધી અધીગતિમાંથી છૂટવાનો ઉપાય એજ છે કે પુરુષે પોતાના મૂળ સ્વભાવનું હૃદયેશાં સ્મરણ કરવું. પુરુષે પ્રથમતો પોતે શરીર એ પ્રકૃતિનું

માત્ર એક કાર્ય છે એવો અનુભવ કરવાને પ્રયત્ન કરવા નોંધએ “આપણે શરીર નથી”-એ લાવનાંને સ્થિર કરવી જોઈએ

એટલે સાધન કરતી વખતે આપણે આપણા મનને કહીશું, “આ શરીર પ્રકૃતિનું એક કાર્ય છે. એ કાષ્ઠ કાષ્ઠ શરીરથી મનને વિષદ્ધ” તોર અર તત્ત્વ નથી, ફક્ત પથ્થુ તે નથી માટે પાડવાનો અભ્યાસ.

શરીરથી છુટું પડ ” એ પ્રમાણે આપણે પ્રયત્ન કરીશું તો જલ્દી શરીર મનમાં શારીરિક

ક્રિયાથી વિખૂટા પડીશું, અને તે પથ્થુ કેવળ વિચારમાં નહિ પરંતુ કાર્યમાં પથ્થુ એ બેદ અનુભવવાની સત્તા રહેલી છે, મનનું શરીર પ્રત્યે એ વધુ થાય તેના સંચય આપણે શારીરિક જરૂરીયાતો તરફ એપરવા પથ્થુ બનવું જોઈએ. એ પ્રમાણે કેરવાથી મનને ધણી મદદ મળે છે આપણે શરીરની મિત્ર ક્રિયાઓ જાળવવી, ક્રિયા કે અંશમાં, તેનું દુષ્ક્રમ અથવા સુષ્ક્રમ, આરોગ્ય કે અનારોગ્ય, સ્થિતિ અથવા અસ્થિરતા, સંતોષ કે અસંતોષ, તેમાં આનંદ અને પાનવિષે આસંદ કરકાર કરવા નહિ. છતાં એ અભ્યાસનો એવો અર્થ નથી કે આપણે શરીરને તંદુરસ્ત રાખવા માટે સંહજભાવે પથ્થુ ચલાવવા નહિ કરીએ. આપણે સ્ત્રી સંખ્યા અથવા ભૌગોલિક સ્થિતિ શરીર ઉપર ભુલભ ભૂલરવા જોઈએ નહિ. અથવા તો જોઈએ જોઈએ શરીર વિષે આપણે કંઈક થવું જોઈએ નહિ પરંતુ શારીરિક જરૂરીયાતોને અને શારીરિક ધરતીને બીજા માણસો જે અગત્ય આપે છે તેવી મતમની અગત્ય સોધકે આપણે જોઈએ નહિ. અર્થાત્ સાધકે શરીરની બધી તરસથી મન ઉપર જરૂર પથ્થુ અસર પહોંચવા દેવી જોઈએ નહિ મનને એવી ચિંતાઓથી સંદન સ્વતંત્ર રાખવું જોઈએ. શરીરને સાધક કે કેવળ ક્રિયા પૃથિવિર-આધાર-રૂપ જાણવું જોઈએ. શરીર એક આધાર રૂપ છે, એના અર્થ એવો નથી કે આપણે તેની ખાસ જરૂરીયાત છે સાધકે ક્રિયાપથ્થુ જાળવવા નાધારી થવું કે મનની પવિત્રતા તેના ખોરાક ઉપર આધાર રાખે છે અલગત, શરીરમાંની પ્રાથમિક દશામાં એવા નિયમો સાધકને આધ્યાત્મિક પ્રગતિમાં સહાય કરે છે, પરંતુ અમુક પ્રગતિ થતાં જ નિયમોની ખાસ જરૂરીયાત બંધી અગત્ય રહેતી નથી વળી મન અને પ્રાણ પ્રાણને નિયમો દ્વારા રચા છે એમ જાણવું જોઈએ

માન્યતા છે, અને તેનું કારણ એ છે, કે આપણને જો, તેવો પડી ગયેલી છે, એટલે પ્રકૃતિએ શરીર, પ્રાણ અને મન વિગેરે વચ્ચે એવા નિયમોના સંબંધ બાંધ્યો છે. ખરું જોતાં આપણે પ્રકૃતિથી હિંદુઓ અભ્યાસ કરીએ તો ક્રમેક્રમે નવી રૂપ પ્રણાલી રચીએ. જોરાક તદ્દન ઘટાડી દેખે. પણ મન અથવા પ્રાણની શક્તિને જેવીને તેવી સતેજ આપણે રાખી રાખીએ. ત્વળી આપણે ધારીએ તો કેવળ માનસિક અને પ્રાણશક્તિનાં ઝરણોનો આધાર રાખીને એજ શક્તિઓનો મૂલ્યો વિકાસ કરી રહ્યાં છે. એને માટે ચારીરિક ઇલાજો જવા જોઈએ, એવું કાંઈ નથી. સાધનનો એ પ્રકાર આત્મસિદ્ધિના યોગનો એક ભાગ છે. એથી તો માન આપણે એટલું જ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે, કે ચારીરિક, સર્વ જ્ઞાનનો ઉપર મનનું જે આકર્ષણ હોય છે તેનો ભાગ રહેવો જોઈએ. અર્થાત્ મન, ચારીરિક બાજો ઉપર આધાર ન રાખે એ અગત્યનું છે.

ઉપર-જણાવ્યા પ્રમાણે ક્રમેક્રમે અભ્યાસ વધતાં-ચારીર મત્તે પ્રાણ, મન, પુરુષના જેવું જ વલણ, ધારણ કરશે-પ્રથમ વિખૂટાપણાના સાક્ષાત્કાર. તો મનોમય, પુરુષ એ શરીરને ધારણ કરનાર છે એવો અનુભવ તેને થશે. એ મનોમય પુરુષ શરીરથી જુદો હોઈ પ્રાણશક્તિનો ઉપયોગ કરીને તે શરીરને પ્રારણ કરી રાખે છે એ વૃત્તિ એટલી તો સિધ થઈ જવી જોઈએ કે શરીર ઇપકાંની થેડે એક તદ્દન જુદીજ વસ્તુ છે એવો અનુભવ થવો જોઈએ. અથવા આપણા હાથમાં કોઈ હથિયાર ધારણ કરતા હોઈએ તેના જેવું શરીર સાધકને એક હથિયાર, માત્ર લાગવું જોઈએ. - વળી માનસિક જીવન અને પ્રાણશક્તિના કેવળ અપૂર્ણ આધારો તરીકેજ “શરીર છે” એવું જ્ઞાપણને લાગે છે, બાકી શરીરની પેતાની આતર તો તેનું અસ્તિત્વ સુદાં રહેતું નથી. શરીર પ્રત્યે મનનું જીવન દૃષ્ટિબિન્દુ બદલાઈને ખરું દૃષ્ટિબિન્દુ થયે પન ન થયાની નિશાની ઉપર જણાવેલા અનુભવોની પ્રાપ્તિ છે.

શરીરની દિશાઓ અને અનુભવો મત્તે મન જુદું પેતાનું, દૃષ્ટિબિન્દુ ફેરવી નાંખશે. પ્રથમ તો પુરુષ સ્ત્રીપુરુષમાં છે એવી ભાવના હશે, તેમાંથી

શારીરિક ક્રિયાઓનો તે સાક્ષી માત્ર છે એવો અનુભવ થાય છે અને પછીથી રહેતે રહેતે પુરુષ માતા, અને દષ્ટા છે. 'મન અને શરીર વચ્ચે' એવો સાક્ષાત્કાર થાય છે. ત્યારપછી, શારીરિક ક્રિયાઓ અને અનુભવોને પુરુષ પોતાનાં તરીકે સ્વીકારતો નથી, પરંતુ તેઓ તો પ્રકૃતિનાં ગુણોને આધીન રહેનારાં તેનાંજ કાર્યો છે, એવો અનુભવ તેને થાય છે. ગુણોનાં કાર્ય પ્રતિકાર્યને લીધે તે તે ક્રિયાઓ શરીરમાં થાય છે. ઉપર જે માનસિક ભેદના અનુભવ વિષે કહેવામાં આવ્યું છે, તે અનુભવ એટલો તો સ્વાભાવિક અને એવો તો ઉડો થાય છે કે શરીરનાં ભૂખ તરસ, દુઃખ, થાક વિગેરે લાગણીઓ જાણે કોઈ બીજા માણસની લાગણીઓ હોય નહિ એમ પુરુષને લાગે છે ! એ લાગણીઓની તેને ખબર પડે છે કારણ કે તે અનુભવ પુરુષ અને પોતાની વચ્ચે માત્ર એક ઝીણા પારદર્શક પડોળા આવી રહેલો છે ! આ પ્રકારે ભેદનો અનુભવ કરવો એ આત્મસંયમ મેળવવા માટે એક ધણુંજ અગત્યનું પગલું છે. તેનાથી શરૂઆતમાં તો મન સર્વ શારીરિક લાગણીઓને વશ થયા વગર અને અંતે તો તેમનાથી જરૂરપણુ લેપાયા વગર કેવળ અનાસક્ત રહી શકે છે. અર્થાત્ મનોમય પુરુષ એ પ્રમાણે શરીરનાં બંધનોમાંથી મુક્ત થઈ જાય છે, કારણુ જ્ઞાનને અમલમાં મૂકવાથી મુક્તિ છેવટ મળવીજ જોઈએ.

છેવટ, મનોમય પુરુષ એ પ્રકૃતિનો ઇશ્વર છે એવો સાક્ષાત્કાર સાધ-
કને થાય છે અને શરીરની પ્રત્યેક ક્રિયાને માટે
પુરુષનું આધિપત્ય. તેની (મનોમય પુરુષની) અનુમતિ જરૂર છે
એમ પણ તેને જણાય છે. વળી પ્રકૃતિની
લુની ટેવોને પુરુષે અસત્ત જે અનુમતિ આપી હોય છે, તે પણ પાછી
ખેંચી લેવાની તેનામા સત્તા છે એવો અનુભવ પણ તેને થાય છે. પુરુ-
ષની શક્તિ જે દિશામાં તેને દોરે છે તે દિશામાં પ્રકૃતિ ધીમે ધીમે ગતિ
કરે છે. અસત્ત, એકદમ એવો ફેરફાર અમલમાં આવી જઈ શકતો
નથી, કારણુ કે કશું જુના સમયના સંસ્કારો અને જૂનાજનનાં ક્રોધોની
છાપ તેના પર ઘણી હડી બેસી ગયલી હોય છે; એટલે જ્યાં

સુધી એ પૂરેપૂરું બળી ન જાય ત્યાં સુધી તે ચાલે છે. વધારામાં એ ટેવોનો શક્તિ ઉપર ધજો આધાર છે. જૂતકાળમાં અમુક જરૂરીઆતનો ખ્યાલ માણુમે બાધ્યો હોય તેના પ્રમાણમાં તે તેમાં બંધાયેલો રહે છે. પરંતુ જે ટેવ દૂર કરવાને સાધક પ્રયત્ન કરતો હોય તે શરીર, પ્રાણ અને મનનો સંબંધ જાળવી રાખવા માટે કેવળ આવશ્યક જરૂર ન હોય તો, અને જો તેને પુરૂષ અનુમતિ ન આપે તો છેવટે તે ટેવમાં ફેર પડતો જાય છે. જૂખ અને તરસ જેવી “ ટેવો ” ને પણ ઓછી કરી નંખાય; અરે ! તદ્દન બંધ પણ કરી શકાય ! જે પ્રમાણે જૂખ તરસનું છે તેજ પ્રમાણે “રોગ”ની ટેવનું પણ સમજવું. શારીરિક વ્યાધિઓને પ્રાણશક્તિનો ઉપયોગ કરીને, અથવા તો કેવળ મનની શક્તિના (Will) દ્વંકમથી દૂર કરવાની તાકાત પણ ધણી વધે છે. તેજ પ્રમાણે શારીરિક પ્રકૃતિ લાગ્યા અભ્યાસને લીધે થાક, નુકશાન, અશક્તિ વગેરેના જે ખ્યાલ ધરાવે છે તેમાં પણ ધજોજ ફેરફાર થઈ જાય છે. અને શારીરિક અથવા માનસિક કાર્ય કરવાની શક્તિ, બમણી, ચારગણી અને દશગણી પણ વધારી શકાય છે !

અરં જોતાં આ યોગનો અભ્યાસ “ આત્મસિદ્ધિ ” યોગનો એક ભાગ છે. પરંતુ અહીં એને વિશે ઉદ્દેશ્ય ભૌતિક શાસ્ત્રોની અશ્રદ્ધા કર્યો છે તેનું એક કારણ એ છે કે “ આત્મ-ને યોગતા અનુસરે. સિદ્ધિ યોગ ” નો પાયો અહીં વાચનારના ધ્યાનમાં આવે, અને બીજું કે ભૌતિકશાસ્ત્રને લીધે જે ઢેઢલાક ખોટા ખ્યાલો લોકોમાં પ્રચલિત થઈ ગયા છે તેમનું ખંડન પણ થાય. આજકાલ જે ભૌતિકવાદ પ્રચલિત છે તે માણે તો હમણા માણસના શરીર અને મન વચ્ચે જે સંબંધ છે ! બરાબર, યોગ્ય અને કુદરતી છે, તેનાથી જૂદા વિરોધી સંબંધો હોઈ શકેજ નહિ ! પરંતુ તેમાં જણાવેલા સંબંધો કલ્પિત છે—જાતને છેતરનારા છે, ગાડપણ જેવા છે ! અરે ભૌતિકશાસ્ત્ર પોતેજ પોતાના એ જુના પુરાણા વિચાર પ્રમાણે હાથ ક્યા ચાલે છે ? તે પોતેજ મનુષ્યની જુદી જુદી શારીરિક ક્રિયાઓમાં સુધારાઓ કરે છે, અને કુદરતના ઉપર માણસનું સામ્રાજ્ય વધારે છે. અહીં માત્ર એટલું જાણવું બસ

છે. જે શારીરિક અને માનસિક ફેરફારને લીધે, મન અને શરીરના સંબંધમાં શુદ્ધિ અને સ્વતંત્રતાની વૃદ્ધિ થાય છે, જીવનમાં શાંતિ અને આનંદનો વધારો થાય છે, અને મનની પોતાના ઉપર કાબુ રાખવાની શક્તિ વધે છે, તે ફેરફારને માયા-અમ ગણી સકાયત્વ નહિ. તે છેતર પડી પણ કેમ કહેવાય ? આત્મવચના । પણ કેમ કહેવાય ? કારણ કે તેની અસર પ્રત્યક્ષ અને સચોટ દેખાઈ આવે છે. પ્રકૃતિ પોતે વ્યક્તિ દ્વારા આગળ પ્રગતિ કરવા માટે પ્રયત્ન કરે છે. તે પ્રગતિ પ્રકૃતિ તો કોઈ પણ પ્રકારે સિદ્ધ કર્યા વિના રહેતાર નથી. પરંતુ આ માનસિક અને શારીરિક પ્રગતિ કરવા માટે પ્રકૃતિ મનુષ્યની શક્તિને પોતાના હિચકારે તરીકે વાપરે છે. કમોક્તે પ્રકૃતિ પુરુષને પોતાના ઉપર વિનય મેળવવા તરફ દોરી રહી છે.

હવે અહીં ઉમેરવું જોઈએ કે જ્ઞાનયોગના માર્ગમાં મન અને શરી-

રની પૂર્ણતા કેવળ માણસ સ્થાનજ ધરાવે છે

એકાંતની અવશ્યતા.

જ્ઞાનયોગમાં તો સાધકે પ્રકૃતિમાંથી કેટલું

ઝડપી અથવા તો સર્વતોમુખી પ્રયત્નકાર

પુરુષને પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ. અહીં આપણે જે માર્ગ દર્શાવીએ છીએ તે

જોકે સૌથી વધારે ઝડપવાળો નહિ, તોપણ સૌથી વધારે સપણું અને

ચોક્કસ તો છે. શારીરિક પૂર્ણતાની ચર્ચામાં સ્થૂલ કાયો કરવા કે ન

કરવાં એ પ્રશ્ન પણ ઉભો થાય છે. સામાન્યરીતે યોગના અભ્યાસ કર-

મારે સાધકે કર્મમાંથી જેમ અને તેમ દુર ચતુર્ જોઈએ એવી માન્યતા

જનસમાજમાં પ્રચલિત છે. તેમાં ખાસ કરીને અતિશય સ્થૂલ કર્મો

કરવાથી સાધકના માર્ગમાં તેઓ અંતરાયરૂપ થાય છે, કારણ કે તેની બધી

શક્તિ બાહ્ય પદાર્થો પ્રત્યે દોરાઈ જાય છે—એ માન્યતા કેટલેક અંશે

સાચી પણ છે. વગી, સાધકના અંતઃકરણમાં મનોભય પુરૂષ પોતે કેવળ

સાક્ષીત્વને પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે તેની પ્રકૃતિમાં શારીરિક નિષ્ક્રિયતા, શાંતિ,

એકાંત સેવવાની વૃત્તિ ઉદય પામે છે. ન્યાં સુધી એ વૃત્તિમાં જડતા,

અશક્તિ અને કર્મનો તિરસ્કાર હોતો નથી ત્યાંસુધી અર્થાત્ એ જ્ઞાતિને

સાધક સમોચિત્તને ઉદય થતો મંથી ત્યાંસુધી એ વૃત્તિ નુકસાનકારક નથી.

કેટલુંપણ પ્રકારત્ કાર્ય નહિ કરવાની શક્તિએ આજસ, પ્રમાદ, અસક્તિ

અને કર્મની અવગણના કે આસક્તિથી તદ્દન જુદીજ સંકિત છે— સંકિત પણ એક મહાન શક્તિ છે. જ્ઞાનયોગીને તો મનથી વિચારન્ય, નિરુપદં રિયતિ, કેવળ એકાંતમાં ગમે તેટલો સમય રહેવાની શક્તિ અને નિઃશબ્દ એટલે કોઇપણ વ્યતના ખચેલ વિનાની અખંડ શાંતિ જેટલી જરૂરની છે, તેટલીજ કોઇપણ પ્રકારનું કર્મ નહિ કરવાની શક્તિ પણ આવશ્યક છે. જે માણસ એ અવસ્થાઓને પ્રાપ્ત કરવા રાજી નથી તે માણસ સર્વોત્તમ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે પણ લાયક નથી એમ સમજવું. વળી જે માણસ એ અવસ્થા અથવા ભૂમિકાઓ પ્રત્યે પ્રયાણ કરવાને અચકન છે તે તેમની પ્રાપ્તિ માટે હજીસુધી લાયક (અધિકારી) નથી એમ સમજવું.

અર્ધા ખાસ હિમેરવું જોઇએ કે એ પ્રમાણે નિષ્કર્મ રહેવાની શક્તિ સાધક કેળવે તો તે પૂરતું છે. સ્થૂલ સૂક્ષ્મ નિષ્કર્મ બીજા જરૂરી. કર્મોથી તદ્દન વિમુખ થઇ જવું એ કાંઇ ખાસ અનિવાર્ય નથી, અને શારીરિક કે માનસિક કે માનસિક કર્મોનો નિરરકાર, અથવા તો અણુગમે થાય એ ઇષ્ટ પણ નથી. પૂર્ણયોગીની દૃષ્ટિએ જ્ઞાનયોગનો અભ્યાસ કરનાર સાધકે કર્મની આક્રમિકતાનો ત્યાગ કરવો જોઇએ. એટલુંજ નહિપણ તેણે અકર્મ-નિષ્કર્મ સ્થિતિની આસક્તિ પણ છોડવી ઘટે. ખાસ કરીને સાધકે શરીર, પ્રાણ કે મનની જડતાની વૃત્તિનો સંભાળપૂર્વક ત્યાગ કરવાની સાવચેતી મુખત્રી જરૂરની છે. એ જડતાની વૃત્તિ પ્રકૃતિમાં વધતી જતી હોય તો સાધકે પુરૂષની શક્તિનો ઉપયોગ કરી તે વૃત્તિને કાલુષ્ય ભરી જોડે. આગળ જતાં એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે કે બ્યારે મન અને શરીર બન્ને પુરૂષના આદેશનો તેના તાબેદાર હચિયાર થઇને અમલ કરે છે. તે કર્મ કરતાં તેમને નથી તો આસક્તિ થતી, કે નથી કંઇ ભાર પડતો. એટલુંજ નહિ પરંતુ તેમને ‘ અમે કર્મ કરીએ છીએ ’ એવું જ્ઞાન પણ હોતું નથી. એટલે સાધારણ માણસના સ્વભાવમાં જે અધોગામી, અધીર અને અચાંત શક્તિના પરિણામ રૂપ, પ્રકૃતિનું કાર્ય હોય છે તેવું જ્ઞાનયોગીમાં હોતું નથી. તેવા માણસો પ્રકૃતિની જુદી જુદી શક્તિઓ જે પ્રમાણે અસાતિ અને અભ્યાસની લાવના વિના કાર્ય કરે છે, તેજ પ્રમાણે પ્રતિકાર્ય

વિનાના થઇને કાર્ય કરે છે. ત્યાં સુધી પ્રાણશક્તિ શરીરનાં બંધનોમાં જકડાયેલી હોય છે ત્યાંસુધી અશાંતિ, પરિશ્રમની લાગણી અને પ્રતિકાર્ય એ તેનું ખાસ લક્ષણ હોય છે. ઉપર જણાવેલી પૂર્ણતા આપણને પ્રાપ્ત થાય ત્યાર પછી આપણે કર્મ કરીએ કે ન કરીએ એ બધું સરખું છે; કારણ કે તે બંનેમાંથી એકે આત્માની સ્વતંત્રતા ઉપર અસર કરી શકતાં નથી કે આત્માને ઔદિક પદાર્થો પ્રત્યે દોસી શકતાં નથી. એટલું જ નહિ પરંતુ આત્મામાં જીવાત્માના સ્થિરસ્થાનને તેઓ નવી સ્થિતિમાં ચલાવવાનું કરી શકતા નથી. પરંતુ એ જૂમિકા સાધકને યોગ્યભ્યાસમાં આગળ જતાં મોડી પ્રાપ્ત થાય છે અને ત્યાંસુધી એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય નહિ ત્યાં સુધી ગીતામાં યુક્તાદાર વિદાર-મિતાચારનો જે નિયમ આપ્યો છે, તે પ્રમાણે અતિશયતા તેમજ એકદેશીયતાનો સાધકે ત્યાગ કરવો જોઇએ.

આ ઉપરથી જણાશે કે અતિશય શારીરિક કે માનસિક ક્રમોં કરતાં

સારાં નથી. કારણકે તેમ કરવાથી શક્તિ બાલ પદાર્થો પ્રત્યે જતી રહે છે, અને તેથી આધ્યાત્મિક

સ્થિતિ ઉપર ઘણી નુકશાનકારક અસર થાય

છે. તેજ પ્રમાણે બહુ થોડું કાર્ય કરવું પણ ઠીક નથી, કારણકે થોડું કાર્ય કરવાથી જડતા વધવાનો સંભવ છે એટલું જ નહિ પરંતુ તેને લીધે અશક્તિ અને નાલાયકી પણ આવી જાય છે; અને તેને પાછળથી દૂર કરવી ઘણીજ મુશ્કેલ પડે છે. તો પણ કેવળ શાંતિ, એકાંત અને નિષ્કર્મના પ્રસંગે સાધકે વખતોવખત પ્રાપ્ત કર્યાજ કરવા જોઇએ. એ સધર્મો તકે સાધકે જેટલી બને તેટલી વધારે વાર લેવી જોઇએ, કારણકે તેમ કરતાં કરતાં આત્માને પોતાની ગહનતાનાં ઉંડાણમાં દૂબકી મારવાની તક મળે છે અને પરિણામે જ્ઞાન પ્રાપ્તિ થાય છે.

આ પ્રમાણે શરીરનાં બંધનોની ચર્ચા કરતાં આપણે પ્રાણશક્તિની ચર્ચામાં પણ ઉતરવું જ પડે છે. વ્યવહારના પૂરતું આપણા શરીરમાં જે પ્રાણશક્તિ કાર્ય કરી રહી છે તેને સ્થૂલ તરીકે ગણીને અંતઃકરણમાં કાર્ય કરનારી સૂક્ષ્મ પ્રાણશક્તિથી આપણે તેને જુદી પાડીશું. આપણું જીવન બે પડવાળું છે. પ્રથમ તો માનસિક અને બીજું શારીરિક. હવે એ બંને

પડમાં પ્રાણસક્તિ જુદે જુદે સ્વરૂપે કાર્ય કરે છે. તે પ્રાણસક્તિ સ્થૂલ શરીરમાં ભૂખ, તરસ, થાક, તંદુરસ્તી, વ્યાધિ-જેમ-વિગેરે શારીરિક હાડપીંજરને યતી લાગણીઓ અને વાસનાઓ ઉત્પન્ન કરે છે. પ્રાણસત્ત્વ સ્થૂલ શરીર હાંધ પથર કે ઈંટના જેવું નથી, પણ પ્રાણમય અને અનન્યમય કોષ એવા બે કોષોનું બનેલું છે. અર્થાત્ કે સ્થૂલ શરીરપર પ્રાણનો કાબુ એ બન્નેના કાર્યનું તે પરિણામ છે. તોપણ

સ્થૂલ પ્રાણ અને સ્થૂલ શરીર બન્ને એકબી-જાની તદ્દન જુદાં હોય જેમ જેમ આપણે શારીરિક અહંતામાંથી પાછા ફરીએ છીએ તેમ તેમ આપણને એ સ્થૂલ પ્રાણનો અનુભવ વધારેને વધારે થતો જાય છે. સ્થૂલ શરીરમાં આપણે તે પ્રાણનાં જુદાં જુદાં કાર્યોને બરાબર જોઈ અને જાણી શકીએ છીએ, અને તેના પર વધારે સંયમ પણ પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ. તોપણ શારીરિક અહંતામાંથી પાછા ફરતાં સ્થૂલ પ્રાણથી પણ આપણે મુક્ત થઈએ છીએ; જો કે પ્રાણ આપણને શરીર કરતાં વધારે સૂક્ષ્મ અને આપણા અતિમ સ્વરૂપની વધારે નજીક હોય એમ લાગે છે. શરીર ઉપર સંપૂર્ણ કાબુ તો સ્થૂલ પ્રાણના ઉપર સંયમ મેળવવાથીજ મળી શકે છે.

શરીર અને તેના કાર્યો પ્રત્યે જે આસક્તિ રહેલી હોય છે, તેને જીત્યાથી શરીરમાં જીવન ધારણ કરવા ઉપર સાધકને આસક્તિ હોય છે તે પણ જતી રહે છે કારણ કે શરીર આપણું 'પોતાનું' સત્ય સ્વરૂપ નથી,

એરી ખાત્રી થતા તે કેવળ એક કરણ માત્ર-
 * મૃત્યુના ભયનો ત્યાગ. કપડું-છે એવો અનુભવ થાય છે. એ પ્રમાણે

યથાર્થ વાસનાપ્રધાન મનુષ્યોમાં શારીરિક મૃત્યુને માટે જે અણુગમાની વૃત્તિ હોય છે તે જ્ઞાનયોગના સાધકમાં નિર્બળ થઈને નાશ પામી જાય છે. મૃત્યુના અણુગમાની એ વૃત્તિ જરૂર સંપૂર્ણપણે દૂર થઈ જતી જોઈએ ! મૃત્યુનો ભય, શારીરિક અસ્તિત્વના નાશ પ્રત્યે અણુગમો, એ વૃત્તિઓ મનુષ્યની પશુમાથી કેટલાંક થયેલી છે તેની નિશાનીઓ છે. મનુષ્યને તે વળી મૃત્યુનો ભય કેવો ? આપણે તો પશુજીવનની એ નિશાની તદ્દન છુટી નાખ્યેજ છૂટકા !

અભ્યાસ.

૩૩૩૬૬૬

આપણે તો પુરુષ છીએ. શરીર પ્રકૃતિનું છે એ સાવનાળ ધણી મનખૂત કરવા તેના ઉપર સતત વિચાર કરો.

મનને “શરીર નહિ” છે” એવો વિચાર કરવાનો અભ્યાસ પાડો. “હું ચાહું છું” એમ માણવાને બદલે “શરીર ચાહે છે” “હું” તો વિચારમય છું—અમુક નિર્ધાર છું, અમુક આદર્શ છું, અમુક સાવના છું—શરીર નથી—”એવો સાચ મનમાં સ્થિર કરતા જવું.—“શરીરને ભૂખ લાગી છે” “મને નદિ”—વિગેરે સર્વ શારીરિક કાર્યોમાં પણ મન અને શરીર વચ્ચે ભેદ પાડીને મન ભેડે એકતા કરતા જવો.

તે કાર્યમાં શરીરની જરૂરીઆતો વિષે જાણી રક્ષાર કરો નહિ. ઉંઘ, ભય, યાક વિગેરે વિષે વિચાર કરી “હવે મને શું થશે?” એવો સવાલજ મનમાં લાવો નહિ. શારીરિક દુઃખ દોષ છતાં મનમાં સમતા પામી શકો.

શરીર એટલે શું? તેનું યુક્તરણ કરો. તેનો આલેદ્વજ વિતાર તમારી માનસિક દૃષ્ટિ આગળ રજૂ કરો. શરીરના જુદા જુદા અવયવોના નકશાઓ જુઓ. તમારા શરીરનાં બધાં કાર્યો તપાસો. તમને સધળાં માણસો દારૂપિંજર જેવાજ લાગશે. ધીમેધીમે લોહી, હાડકાં, ફેફસાં વિગેરે સ્થૂલ નેત્રોથી જોતાં મનમાં દેખાઈ આવશે “બધા મૂડા છે” એવો સાચ પણ કોઈકવાર આવશે. શરીરપર વાળ હશે છે તેથી આશ્ચર્ય પણ લાગશે! કોઈકવાર તફાત ટિંગ્મૂઠ જેવા થઈ જવાશે. ખીજાં માણસો પણ શરીર નથી એવો અનુભવ થશે.

શરીરમાં માણસનાં જુદા જુદાં કાર્યો તપાસો. તેમા મનની મરજ પ્રમાણે પ્રાણુશક્તિ કાર્ય કરે છે તેનો પણ અનુભવ થશે. પ્રાણુશક્તિજ શરીરમાં કાર્ય કરે છે તેના લીજળીના પ્રવાહ જેવા પ્રવાહો શરીરમાં

નય છે તેની કલ્પના લાવો, અને તે પ્રવાહ પર મનનો કાબુ છે તે બરાબર મનમાં ઠસાવો. દવામાધી, ખોરાકમાંધી, પ્રાણમાંધી આપણે પ્રાણનેજ લઇએ છીએ. પ્રાણચક્રિવનો સમુદ્ર અનંત છે.

સારીરમાં અસ્ખલિત શાંતિ લાવવા માટે અંતઃકરણને તદ્દન શાંત કરી દેવું જોઈએ. તે પ્રમાણે યતાં આખા સારીરમાં અદ્ભુત ઠંડકનો અનુભવ થાય છે જે ધણો આનંદકારી હોય છે.

સ્વૃષ્ટ પ્રાણના ઉપર શક્તિથી કાબુ મેળવી તેને જુદાં જુદાં સારીરની પૂર્ણતાના કાર્યોમાં વાપરવો જોઈએ. દહયોગનો આશ્રય મોટો વખત લેવો પડે તો આધાર શુદ્ધિને માટે સાધક લેવો; પરંતુ તેનો જેમ બને બને તેમ જલદી ત્યાગ કરવાનું લક્ષ્યમાં રાખવું.

આપણે સારીરના ઉપર દૃષ્ટિ રાખવાની છે. ‘અમુત્તુ’ કાર્ય કરવા માટે તેની શક્તિનેજ આર્દ્રાન કરી તેનેજ આપણું સારીર પૂર્ણ કરવાને કહેવું જોઈએ. એ શક્તિ સારીરના સ્વૃષ્ટ પ્રાણને પોતાની મરજ પ્રમાણે ચલાવે છે. એનુંજ નામ સારીરની પૂર્ણતા છે. દહયોગનું પરિણામ એ રીતે પૂર્ણ યોગમાં સમાઈ નય છે.

મૃત્યુનો ભય રાજવા માટે મૃત્યુના વિચારનું ‘પૃથક્કરણે મૂડકું’ દહિ આગળ રાખીને જ કરો. હાડપિંજર પાસેજ બેસી રહો. અથવા તો મહાન પુરુષની ચિંતા કે ઉપર જોયા કરો. મૃત્યુ કોનું ? અને તેનો શો હેઠ શો છે તેના પર વિચાર કરો.

પ્રકરણ ૮ મું-પૃથક્કરણ.

સાધકે પોતાના મનમાં એ પ્રાણમય શક્તિનો ખ્યાલ છે તેને જાણીને એમ વિચારવું નેહએ કે “હું કાંઈ પ્રાણ નથી, પ્રાણ તો પ્રકૃતિનું જ એક કાર્ય છે. તે કાંઈ યુગ્મ નથી.”

મનોમય કોશમાં પ્રાણનું કાર્ય ઇચ્છા, રાગ, દ્વેષ, વિગેરે ઉત્પન્ન કરવાનું હોય છે.

ચરીરમાં—અન્નમય કોશમાં પ્રાણનું કાર્ય, કર્મ અને પ્રતિ ઉત્પન્ન કરવાનું હોય છે.

ચિત્તની સર્વ ક્રિયાઓ પણ પ્રાણના ઉપર આધાર રાખે છે. વલો નિચારસક્રિય પણ પ્રાણ ઉપર આધાર રાખે છે.

પ્રાણમય કોશમાં “કામના”-“ઈચ્છા”નું જ સામાન્ય પ્રવર્તન દેખાય છે. સૂક્ષ્મ દેહમાં રહેલો સૂક્ષ્મ પ્રાણ “કામના”નું જ સ્વરૂપ લે છે, એટલે આપણે આધ્યાત્મિક જીવનમાં પ્રવૃત્તિ કરવી હોય તો “કામના” ઓળે તો છોડવી જ નેહએ. હૃદય અને મનના બંધનોમાંથી મુક્તિ કામના છૂટા પડી જ મેળવી શકાય.

પ્રાણમય શક્તિનું ખરેખરું કાર્ય તો એ છે કે આપણામાં રહેલા અશુભની આજ્ઞા પ્રમાણે તેણે વર્તન કરવું, જરા પણ “ઈચ્છા” ઉત્પન્ન થવા દેવી નહિ. ઇન્દ્રિયાધિગિત મનના-જ્ઞાના ઉપર ઇન્દ્રિયોના સંસ્કારો પડે છે-સંસ્કારોથી સ્વતંત્ર રહેવું નેહએ.

ખરું જોતા મનનું કાર્ય તો એ છે કે તેણે સર્વ સંસ્કારોને નિષ્પક્ષપાતપણે સ્વીકારી તેનો રસ ઉચ્ચ શક્તિને આપવો. પરંતુ પ્રાણ-શક્તિ, આસક્તિ અને વિરક્તિની લાગણીઓ ઉપલબ્ધિ અખંડ ભોગ ભોગવવાનું મૂંઝી સુખ, દુઃખ, દર્શ, શોક, વિગેરે દ્વંદ્વોને અનુભવે છે.

વળી ચિત્ત-જેમાં સર્વ લાગણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે તેનું અર્થ કાર્ય તો પ્રેમ અને આનંદની સતત ધારા અનુભવવાનું છે, પરંતુ પ્રાણ-શક્તિને લીધે તે પણ દ્વંદ્વોનેજ પ્રાપ્ત થાય છે. વિચારશક્તિએ પણ નિષ્પક્ષપાતપણે જોવાની, નિઃસ્વ કરવાની અને સમજવાની અને પોતાની જ્યોત સત્યના પ્રત્યે વાજવાની શક્તિ મેળવવી જોઈએ, પરંતુ તેમાં પણ પ્રાણશક્તિને લીધે વિચારો, સિદ્ધાંતો, અભિપ્રાયો પ્રત્યે પક્ષપાત અને રાગદ્વેષ ઉત્પન્ન થાય છે,

અર્ધંતા એ સર્વ બંધનોનું મૂળ છે. પરંતુ મનથી નીચે જે અચે-તન ભૂમિકાઓ આવી રહેલી છે, તેમાં તેની પ્રથમ ઉત્પત્તિ થયેલી દેાય છે. ત્યાં પણ પ્રાણ શક્તિજ અર્ધંતાને ટકાવી રાખે છે. એટલા માટે મનોમય પુરુષને કામનામય દેહમાંથી છૂટો કરી, સર્વ માનસિક ક્રિયાઓને જોવાનો અવ્યાસ કરો. રાગદ્વેષ, દર્ષણોક, મુખ દુઃખ, આવેશ, ક્રોધ, ભય વિગેરે અનુભવનાર “દ્વં મનોમય પુરુષ નથી,” એવા અનુભવ કરો.

એ પ્રમાણે આંતર છત્રનને સાક્ષીરૂપે જોનાર પુરુષ ઉપર અધિષ્ઠાતા અને વિશુ થાય છે.

પ્રકરણ ૮ મું.

ચિત્ત અને મનના બંધનોમાંથી મુક્તિ.

પોતાના મૂળ સ્વરૂપ પ્રત્યે ગમન કરવા પ્રયત્ન કરના આત્માને સધ-
ળાં શારીરિક બંધનોમાંથી મુક્ત થવું પડે છે એટલું જ નહિ પરંતુ તેના
પોતાના મનમાં અને સમગ્ર સૂક્ષ્મ દેહમાં કાર્ય કરી રહેલી પ્રાણુશક્તિથી
પણ તેણે કેવળ પર યથ જવાની જરૂર છે. એવા સાધક મનને પુરૂષનો પ્રતિ-
નિધિ બનાવી તેની પાસે કહેવડાવે છે કે “હું જીવન શક્તિ નથી,

પ્રાણુશક્તિ પણ કાંઈ પુરૂષ નથી, એ તો
પ્રાણુશક્તિનું સ્પૃશ્ય અને પ્રકૃતિનું ઘણા કાર્યોમાંનું માત્ર એક કાર્ય છે.”
સૂક્ષ્મ કાર્ય

પ્રાણુશક્તિના મુખ્ય ધર્મો જોવા જોઈએ તે
ક્રિયા અને હલન ચલન છે. અર્થાત્ વ્યક્તિની

બહાર આવી રહેલા પદાર્થોને પ્રાપ્ત કરવા માટે અને પ્રાપ્ત કરી તેમને
પોતાનામાં ઘટાડવા માટે પ્રાણુશક્તિ તત્ત્વપાપક થઈ રહે છે. વળી,
જે પદાર્થો પ્રત્યે તે આસક્ત થાય છે અથવા તેના જે પદાર્થો આપોઆપ
તેની પાસે આવી પડે છે, તેમના પ્રત્યે સંતોષ, અસંતોષ; મુખ,
દુઃખ, વિગેરેની લાગણીઓ તે ઉત્પન્ન કરે છે. અર્થાત્ પ્રાણુશક્તિના
કાર્યમાં આકર્ષણ, પ્રત્યાકર્ષણનો નિયમ આપણને હમેશા દેખાઈ આવે
છે. આપણે જે ત્રણ ધર્મો ગણાવ્યા તે પ્રકૃતિમાં સર્વત્ર જોવામાં આવે છે,
કારણ કે જીવન સર્વવ્યાપી છે. પરંતુ જુદા જુદા મનના ઉપર જુદાજુદા
સંસ્કારો પડવાથી મનુષ્યોમાં તે સર્વ ધર્મોની જુદી જુદી કીમત આંક-
વામાં આવે છે. એ પ્રાણુશક્તિના ધર્મો આપણા મનમાં કર્મનું, કામ-
નાઓનું, રાગદ્વેષનું અને સુખ દુઃખનું સ્વરૂપ પડે છે. આપણા પોતા-
નામાં પણ પ્રાણુશક્તિ સઘળે વ્યાપી રહી હોઈ આપણા સૂક્ષ્મ શરીરનાં
કાર્યોને ટકાવી રાખે છે એટલું જ નહિ, પરંતુ આપણી ઇન્દ્રિયોના સંસ્કારોને
સ્વીકારનાર અન તથા આવેશ પ્રધાન ચિત્તને પણ તે ટકાવી રાખે છે.

વળી આપણી વિચારશક્તિનાં પણ તે કાર્ય કરે છે. હવે આ બધામ સૂક્ષ્મ દેહનાં કાર્યોમાં પ્રાણશક્તિનો ધર્મ સ્વીકારતો હોવાથી મન, ચિત્ત બુદ્ધિ વિગેરે કરગ્રાનાં કાર્યમાં સહજે ધર્મસંકરતા ઉત્પન્ન થાય છે; તેઓનાં કાર્યમાં પરિમિતતા આવે છે અને તેઓ પોતાનો મૂળ ધર્મ ચૂકે છે. આપણા આંતરજીવનમાં જે અધાધુધી મચેલી આપણને જણાય છે તે બધી આ પ્રમાણે ઉત્પન્ન થાય છે. છતાં એ બધી આંતર જીવનની અધાધુધીમાંયે આપણને એક ધર્મ સર્વોપરી હોય એમ લાગે છે. અને તે ધર્મ તે “કામના” અથવા ‘ધમ્મા’નો ધર્મ છે. વિશદ્ રૂપે પ્રભુ જેમ પોતાના સ્વયંભૂ આનંદને ખાતર સર્વ કર્મ, હલન ચલનની, ક્રિયા તથા ઉપભોગ કરે છે, તેજ પ્રમાણે વ્યક્તિ પણ મોટે ભાગે કામના યાને ધમ્માની તૃપ્તિ કરવા ખાતર કર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, તેને પાર પાડવા મથે છે, અને તેના ફળનો ઉપભોગ કરે છે. એટલા માટે સૂક્ષ્મ દેહમાં કાર્ય કરી રહેલી સૂક્ષ્મ પ્રાણશક્તિ આપણને કામનાપ્રધાન મન સ્વરૂપેજ પ્રથમ દેખા દે છે. આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ અર્થે એ સૂક્ષ્મ પ્રાણશક્તિ અને તે કામના પ્રધાન મન ઉપર વિજય મેળવવો કેવળ આવશ્યક છે.

કામના યાને ધમ્મા એ આપણા સર્વ કર્મોનો હેતુ, સર્વ પ્રાપ્તિ અને સર્વ સિદ્ધિઓનું ઉચ્ચાલન અને આપણા પ્રાણશક્તિ અને મનજી જીવનના દુઃખોનું આદિ કારણ છે. આપણું અર્થ કાર્ય. મન, ચિત્ત અને વિચારશક્તિ જે એ સૂક્ષ્મ પ્રાણશક્તિથી સ્વેતંત્ર થઈને વર્તન કરી શકે, અને જે તે પ્રાણશક્તિ પોતાનો ધર્મ સૂક્ષ્મ દેહના ઉપર ઠોકી બેસાડવાને બદલે સૂક્ષ્મ શક્તિઓના નિયમને માન આપી તેને વશ વર્તે, તો તો મનુષ્ય જીવનના સર્વ વિકટ પ્રશ્નોનું નિરાકરણ ધણી સહેલાઈથી આવી જાય. આપણામાં રહેલી પ્રાણશક્તિનું અર્થ કાર્ય તો આપણામાં રહેલી દિવ્ય શક્તિની આગા ઉઠાવી તે પ્રમાણે વર્તન કરવું એજ છે. વળી, તે શક્તિ જે કાંઈ આપે તે સ્વીકારી લઈ તેમાંજ આનંદ માણવો અને બીજી કાંઈ પણ પ્રકારની ધમ્મા ઉત્પન્ન થવા દેવી નહિ એ તેનો મૂળ ધર્મ છે. તેમજ ધન્નિયોના સંસ્કારો સ્વીકારનાર મનનો મૂળ ધર્મ એ છે કે તેણે

પોતે જીવનના સર્વ બાહ્ય સ્પર્શો પ્રત્યે નિર્લિપ્ય બનીને તે સંસ્કારોને તથા તેમનામાં રહેલા રસ ને આનંદના તત્ત્વને પોતાનાથી ઉચ્ચ ઠરણેને પ્રાપ્ત કરાવવાં. પરંતુ આકર્ષણ અને પ્રત્યાકર્ષણ, સ્વીકાર અને અસ્વીકાર, સંતોષ અને અસંતોષ, શક્તિ અને અશક્તિ વિગેરે રૂપે શરીરમાં કાર્ય કરી રહેલી પ્રાણશક્તિનાં કાર્યોને લીધે મનનું કાર્ય ક્ષેત્ર પ્રથમ તો સંકુચિત થઈ જાય છે, અને સૂક્ષ્મ પ્રાણશક્તિના શારીરિક ધર્મેને તથા સૂક્ષ્મ પ્રાણશક્તિના શારીરિક ધર્મેને તથા સૂક્ષ્મ પ્રાણશક્તિનાં બંધનોને તે સ્વીકારે છે. અર્થાત્ આપણું મન અસ્તિત્વનો સાદ્ગજિક આનંદ પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન મટી જઈને સુખદુઃખાદિ અનુભવો લેવાનું જ સાધન રહ્યું છે.

જે પ્રમાણે મનનું તેજ પ્રમાણે લાગણીઓ ઉત્પન્ન કરનાર ચિત્તનું પણ ચાય છે. ચિત્તને પણ પ્રાણશક્તિના સુખ-વિત્તનો મૂળ ધર્મ. દુઃખાદિ અનુભવો સ્વીકારવા પડે છે, તેથી તે પણ ઈન્દ્રિયોના સંસ્કારો પ્રત્યે આવેશો તથા લાગણીઓનું પ્રતિકાર્ય કરનાર એક ક્ષેત્રજ થઈ રહે છે. પરિણામે ઈર્ષ્ય, શોક, રાગદ્વેષ, ક્રોધ, ભય, અભિયાપ, ઘૃણા, આશા, નિરાશા, ઉપકાર, વેર વિગેરે વિશ્વમાં ચાલી રહેલી આવેશ અને લાગણીઓની લીલા ઉત્પન્ન ચાય છે. આવી ગુચવણને-આવી જાળને-આપણે આપણો “આત્મા” કહીએ છીએ. પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તો આપણો આત્મા જે ખરેખરો સૂક્ષ્મ દેહી છે તે તો શુદ્ધ પ્રેમ, આનંદ અને સર્વ પદાર્થ તથા પ્રાણીક જોમાં રહેલા પ્રભુ સાથે એકતા કરવાનું એક ઉપયોગી સાધન છે. મનુષ્યજાતિનો મોટો ભાગ તેને જાણતો નથી અને ઘણાજ થોડા માણસોએ તેનો વિકાસ કર્યો છે. એ સૂક્ષ્મ પિંડ હમણા તો આપણા કામનાભય દેહ તણે ઢંકાઈ ગયો છે. અને તેનેજ આપણે આત્મા તરીકે માની બેસીએ છીએ. આપણું ચિત્ત યાને લાગણીઓ તથા આવેશો ઉત્પન્ન કરનાર શક્તિમા, આપણા આત્માનું શુદ્ધ પ્રતિબિંબ ન પડતાં તેને બદલે કામનાભય મનનું જ પ્રતિબિંબ પડે છે.

વળી, વિચારશક્તિનો મૂળ ધર્મ તો એ છે કે તેણે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ-

માં સહજ આનંદ માનીને નિરીક્ષણ કરવું, સમજવું, તથા નિર્ણયો બાંધવા. તે ઉપરાંત પોતાની આત્મ બાબતના શુદ્ધિ અથવા વિચાર દરમિયાન તેમજ અદરશ પદાર્થોમાંથી જે સંદેશાઓ શક્તિનો મૂળ ધર્મ. અને જ્ઞાનનાં કિરણો મળે તેમને જાગૃત રહીને સ્વીકારવા એ પણ તેનું એક કાર્ય છે. એ સંદેશાઓ અને જ્ઞાનના કિરણો આપણી અંતર જ્ઞાનની શક્તિમાંથી કે સતેજ હૃદયમાંથી આવે તો પણ એટલું તો નક્કીજ કે તે બધા આપણી મનથી પર ભૂમિકામાં છૂપાઈ રહેલી દૈવીવાચ્યા તરફથી અંતઃકરણમાં આવે છે. પરંતુ સામાન્ય રીતે મન એ પ્રમાણે વર્તન કરી શકતું નથી. કારણ કે તે ઇન્દ્રિયોમાં કાર્ય કરી રહેલી પ્રાણુશક્તિનાં બંધનોમાં જકડાયેલું તથા લાગણીઓના આવેશો અને વેગોને આધીન હોઈ પોતાનાં પક્ષપાતી વલણો, પસંદગીઓ, જડતા અને વેગોથી સંકુચિત હોય છે. વિચારશક્તિમાં પક્ષપાત, પસંદગી, જડતા વિગેરે ઉત્પન્ન થાય છે તેનું કારણ પણ કામનામય મન અથવા તો સૂક્ષ્મપ્રાણજ છે. વિચાર શક્તિમાં તે પ્રાણુશક્તિ ઉપર ગણાવ્યાં તેવા સ્વરૂપો ધારણ કરે છે. ઉપનિષદમાં ખર્જૂન કહ્યું છે કે આપણું આત્મ મનોમય ચૈતન્ય પ્રાણુશક્તિના પ્રવાહોથી વ્યાપ્ત છે અને પ્રયત્ન કરવો, પરિમિતતા લાવવી, મહણ કરવું અને ભૂલી જવું, કામનાઓ ઉત્પન્ન કરવી અને દુઃખ સહેવું એ બધું પ્રાણુશક્તિનું જ કાર્ય છે. તેથી પ્રાણુશક્તિની શુદ્ધિ કર્યા વિના આપણે શુદ્ધ સનાતન આત્માને જાણી કે પ્રાપ્ત કરી શકવાના નથી.

ખર્જૂન છે કે આ બધી અવ્યવસ્થાનું મૂળ “અહંતા” છે, અને એ અહંતાનું સ્થાન મનમાં છે. પરંતુ મનો-અહંતાનું મૂળ. મય કોષમાં જે અહંતા જણાય છે તેનું મૂળ તો આપણા મનની નીચે જે જીવન રહેલું છે તેમાં જ છે. અર્થાત્ કે મનથી નીચે જે અસ્તિત્વ ઢંકાયેલું છે તેમાં જે અહંતા ઉત્પન્ન થયતી હોય છે તેનું જ પ્રતિબિંબ મનમાં પડે છે. સર્વમાં વ્યાપી રહેલો આત્મા જડ પત્થર કિંવા વનસ્પતિમાં મૂકો હોય છે, પરંતુ જ્યારે તે મનોમય ભૂમિકાને પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે તે વાચાનો

યોગ કરે છે, છતાં મનોમય કોય કંઈ તેના ઉત્પાદક નથી. એ કમ-
કાસ યાને ઉત્કાન્તિ સાધવામાં ઉચ્ચ જીવન પ્રત્યે પ્રયાણ કરી રહેલા
આત્માને અહંતાના બંધનમાં પડેલી પ્રાણશક્તિની મજબૂત ગાંઠ ધણીજ
છે. કારણ કે જુદી, હૃદય વિગેરે સૂક્ષ્મ કર્ણો પોતાનાં સર્વ દુઃખોનું
પારખી કાઢી તેને દૂર કરવાને તત્પર બને છે તોપણ પ્રાણશક્તિ
તાની ગાંઠ દીલી કરવા સાધ ના, પાડે છે. મતલબ કે પ્રાણશક્તિ એ
હૃદયનો અંશ હોવાથી જ્ઞાનને સંકુચિત કરે છે તથા છેતરે છે એટલુંજ
હે-પરંતુ આ પ્રમાણે પોતે ના પાડીને શક્તિને પણ કુંઠિત કરે છે.

તેટલા માટે મનોમય પુરુષે પોતે કામના પ્રધાન મનથી વિખૂટા પડીને તેની
ડે એકતા કરી નોંધએ નહિ. તેણે તો કહેવું નોંધએ કે “ આ મહે-
ા કરી બાથોડીઆં મારનાર, દુઃખ સહન કરનાર તથા આનંદ પામનાર
અને તિરસ્કાર અનુભવનાર, આશા નિરાશાનું રમકડું, ક્રોધ અને
પનો બોમ તથા પ્રાણશક્તિ અને લાગણીઓના આવેશોને વશ વર્ત-
ર, પરવશ પ્રાણી તે હું નથી એ બધું તો પ્રકૃતિનું કાર્ય છે, ઇન્દ્રિ-
યોના સંસ્કાર પ્રધાન મન અને ચિત્તમાં કાર્ય
સાક્ષીત્વવાળો મનોમય કરતી પ્રકૃતિનું પરિણામ છે ” એ પ્રમાણે
કરવાથી મન પોતે આવેશ લાગણીઓ વિગે-
રેમાંથી પાછું કરે છે, અને પોતે સાક્ષીરૂપે

ર્વ ક્રિયાઓને જુવે છે. અર્થાત્ એ પ્રમાણે સતત અભ્યાસ કરવાથી
અંતરમાં પાછા બે વિભાજો પડી જાય છે. એક બાજુ ચિત્તમાં પ્રકૃતિની
જીની ટેવ પ્રમાણે લાગણીઓ, આવેશો વિગેરે થયાં કરે છે અને બીજી
બાજુ તે સર્વ ક્રિયાઓથી તટસ્થ રહીને જોનાર સાક્ષીરૂપે મનોમય પુરુષ
પણ હોય છે. તે સર્વ ક્રિયાઓને જુવે છે, તેમનો અભ્યાસ કરે છે તથા
તેમને જરાબર સમજે છે છતાં પોતે તેમનાથી તદ્દન નિર્લેપ રહે છે. ^{૧૧}
મનોમય પુરુષ જાણે મનની રંગબીમિ ઉપર પોતાનાથી જીદી વ્યક્તિઓનો
નાટક હોય નહિ તેમ તેમને જુવે છે. શરૂઆતમાં તે નાટકમાં પોતે ધણી
રસ લે છે એટલુંજ નહિ પરંતુ જીની ટેવ પ્રમાણે ધડી ધડીમાં પોતે
તે નાટક જોડે એકતા કરવા પણ મંડી જાય છે, પરંતુ ત્યાર પછી રહેતે

રહેતે તે સંપૂર્ણ શાંતિથી અને નિર્લિપ્તપણે એ નાટક જુવે છે અને છેવટે તે પોતે પોતાનાજ અસ્તિત્વમાં રહેલા અનંત આનંદને અનુભવે છે. પહેલાંના કલ્પિત આનંદ અને અસત્ય દુઃખોનું મિથ્યાત્વ જોતાં તેને પોતાના ચિત્તમાં ચાલી રહેલા નાટકમાં સુખ દુઃખ અનુભવનાર અચ્ચાન બાબકના પ્રત્યે હાસ્ય આવ્યા વિના રહેતું નથી ! મનોમય પુરુષ કેવળ સાક્ષીરૂપે એ નાટકનો દૃષ્ટા છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ તે પોતે એ નાટકનો સૂત્રધાર હોઈ પોતાની અનુમતિથી તે નાટકને ચાલવા દેવાની અગર તો બંધ કરવાની શક્તિ પણ તે ધરાવે છે, એવો તેને અનુભવ થાય છે. ન્યારે એ કાયોમાંથી પુરુષ પોતાની અનુમતિ પાછી ખેંચી લે છે ત્યારે વળી એક નવોજ અનુભવ સાધકને થાય છે. ચિત્ત સામાન્ય રીતે શુદ્ધ અને પ્રતિકાર્ય વિનાનું થઈ રહે છે, અને આવેશો લાગણીઓ વિગેરે આવે છે તો પણ અંતરમાંથી ઉત્પન્ન થવાને બદલે જાણે બહારથી આવતાં હોય નહિ એવું લાગે છે. ચિત્ત એ બહારના સંસ્કારો પ્રત્યે શરૂઆતમાં પ્રતિકાર્ય કરે છે ખરું તથાપિ એ બાહ્ય સ્પર્શો પ્રત્યે પ્રતિકાર્ય કરવાની ટેવ પણ ધીમે ધીમે ઘસાઈ જાય છે, અને ક્રમે ક્રમે સર્વ આવેશોના હૂમલાઓથી ચિત્ત મુક્ત થઈ જાય છે, આશા, ભય, હર્ષ, શોક, રાગ, દ્વેષ, આકર્ષણ, તિરસ્કાર, સંતોષ, અસંતોષ, ઉત્સાહ, નિરાશા, ઉદ્વેગ, ધૃષ્ટિ, શરમ વિગેરે સર્વ આવેશો અને લાગણીઓ આપણા અંતરાત્મામાંથી છૂટી જાય છે, અને પરિણામે ચિત્તને મુક્તિ મળે છે.

તેનું પ્રયત્ન.

આવતાં હોય નહિ એવું લાગે છે. ચિત્ત એ બહારના સંસ્કારો પ્રત્યે શરૂઆતમાં પ્રતિકાર્ય કરે છે ખરું તથાપિ એ બાહ્ય સ્પર્શો પ્રત્યે પ્રતિકાર્ય કરવાની ટેવ પણ ધીમે ધીમે ઘસાઈ જાય છે, અને ક્રમે ક્રમે સર્વ આવેશોના હૂમલાઓથી ચિત્ત મુક્ત થઈ જાય છે, આશા, ભય, હર્ષ, શોક, રાગ, દ્વેષ, આકર્ષણ, તિરસ્કાર, સંતોષ, અસંતોષ, ઉત્સાહ, નિરાશા, ઉદ્વેગ, ધૃષ્ટિ, શરમ વિગેરે સર્વ આવેશો અને લાગણીઓ આપણા અંતરાત્મામાંથી છૂટી જાય છે, અને પરિણામે ચિત્તને મુક્તિ મળે છે.

એ પ્રમાણે ચિત્તના આવેશોનું સંપૂર્ણ શમન થઈ ગયા પછી તેમનું

સ્થાન કઈ વસ્તુ લે છે ? એ પ્રશ્નના જુદા જુદા

ચિત્તના શમન પછી કર- ઉત્તરો છે. જો આપણે ધ્યેયીએ તો તે સ્થાને જોનું સ્થાનર.

સંપૂર્ણ શાંતિ, મૈત્રી અને ઉદાસીનતાને સ્થાપન કરી શકીએ. પરંતુ આપણે એવો આદર્શ આપણી

દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખેલો નહિ હોવાથી એ અવરથા (ભૂમિકા) અનિવાર્ય તો છે, છતાં તેનો ઉપયોગ થઈ રહેતાંજ તેનો ત્યાગ કરવો ઉચિત છે અર્થાત્,

પુરુષ સ્વામી અથવા તો 'સમ્રાટ' થાય છે અને પોતાની શૈવિનને જોડે આંતરજીવનમાંથી અસત્ય ભોગવૃત્તિનો ત્યાગ કરી ખરેખરી ભોગવૃત્તિને સ્થાપન કરે છે. પુરુષ જે શક્તિ સ્થાપન કરે છે તેનો પ્રકૃતિ તુર્ત અમલ કરે છે. આપણી અપૂર્ણ પ્રકૃતિમાં કામના અને વાસના, આવેશ અને ઇચ્છા રૂપે જે બધું હતું તેવું 'રૂપાંતર' થઈને તે સ્થાને શુદ્ધ જ્ઞાન અને ગાઢ પ્રેમ, આનંદ અને અદ્વૈત સ્થાપન થાય છે. આપણું કામનામય મન જતુ રહે છે એટલે તેને સ્થાને, આપણે અંતરાત્મા બિરાજે છે. આપણી લાગણીઓના વિશુદ્ધ થયેલા પાત્રમાં મધુરતા અને કડવા શ બંન્ને આવેશોને બદલે દિવ્ય પ્રેમ અને આનંદનો સોમરસ ટંકોટક બરાબ છે. આપણા સંઘના આવેશો-કલ્યાણ અને શુભ કરવાના આવેશ સુદર્શન-પ્રભુના દિવ્ય સ્વભાવના અસત્ય સ્વરૂપ માત્ર હોઈ આપણને દિવ્ય પ્રકૃતિનું અવળું પ્રતિબિંબ દર્શાવે છે. આપણામાં જે દયાની લાગણી છે તેમાંયે સ્થૂપ તિરસ્કારની અશુદ્ધિ રહી ગમતી હોય છે. આપણે દયા બતાવીએ છીએ તેવું કારણ વસ્તુતઃ એજ હોય છે કે આપણા હૃદયમાં બીજાઓનાં દુઃખ આપણે સહન કરી શકતા નથી. એવી નિર્બળ દયાની લાગણીનો પણ ત્યાગ કરી તેને બદલે આપણે દિવ્ય અનુકંપા સ્થાપન કરવી જોઈએ. એ દિવ્ય અનુકંપા સર્વ વસ્તુઓને જોશે, તેમને સ્વીકારી, બીજાઓનો ભાર પણ તે ઉઠાવશે, તથા બીજાઓનું દુઃખ મટાડવાને અને તેમને સહાય કરવાને નિશ્ચિન તે તત્પર રહેશે, તો પણ તે દુનિયાનાં દુઃખો પ્રત્યે અહંતાપ્રધાન વૃત્તિથી બળવો કરીને અથવા તો સર્વ પદાર્થોના આદિ કારણને કે વિશ્વની વ્યવસ્થાને દોષ દઈને નહિ, પરંતુ જ્ઞાનપૂર્વક અને પ્રભુના હથિવાર તરીકે તેનો આવિર્ભાવ કરવા માટેજ દયા બતાવશે. જે પ્રમાણે નિર્બળ દયાનો ત્યાગ કરવાને આગળ કહેવામાં આવ્યું તેજ પ્રમાણે કામનાપ્રધાન અને વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ કરવાને ઝંખના કરનારી પ્રેમવૃત્તિનો પણ આપણે ત્યાગ કરવો જોઈએ. એ પ્રેમ ને આ હર્ષનો રોગ લાગુ પડે છે તથા શંકામાં તે વિહ્વલ બની જાય છે. એવા પાર્થિવ પ્રેમને બદલે આપણે સાંત, સત અને સર્વગ્રાહી સ્વતંત્ર પ્રેમભાવ સ્થાપન કરવો જોઈએ, એ પ્રેમભાવ બાહ્ય સંજોગોથી સ્વતંત્ર હોવો જોઈએ એટલુંજ નહિ પરંતુ પોતાના પ્રેમપાત્ર

તરફથી કામપણુ જાતના બદલની આશા રહિત, તેમજ તેની ગેરહાજરીથી લેશ પણ વિકાર નહિ પામનાર હોવો જોઈએ. એ પ્રમાણે આત્માની સર્વ ક્રિયાઓ પ્રત્યે આપણે નવું વલણ સ્થાપન કરીશું એ સર્વ કરણોની પૂર્ણતાનો સંપૂર્ણ વિચાર આપણે આત્મસિદ્ધિના વિષયમાં કરીશું.

નિષ્કર્મ સ્થિતિ અને કર્મ પરાયણતાનો પ્રશ્ન આપણે આગળ ચર્ચા ગયા છીએ. તે પ્રમાણે ચિત્તમાં શાંતિ અને ઉદાસીનતા, તથા આનંદ અને ક્રિયાત્મક પ્રેમનો પ્રશ્ન પણ ચર્ચાવા જોગ છે. ક્રિયામાં રહેલા આનંદ તથા પ્રેમને આપણે સમત્વના પાયા ઉપર રહીનેજ પ્રાપ્ત કરવાનાં છે, ઉદાસીનતા ઉપર રહીને નહિ. તિતિક્ષા અર્થાત્ સહન કરી ખરી સમતા.

લેવાની શક્તિ, નિષ્પક્ષતાતી ઉદાસીનતા અને દાંત સમર્પણુ વિગેરેની મદદથી સુખ અને

દુઃખની લાગણી થવા વિના સમતાપૂર્વક આપણે હર્ષશોકનાં કારણોથી પર થઇ શકીએ. પરંતુ એ સ્થિતિ હજી ખરી સમતા નથી. એ તો માત્ર ખરી સમતાની સ્થાપના માટેની પ્રાથમિક ભૂમિકા હોઇ જ્યાં સુધી એ સમતા પ્રેમ અને આનંદનું ઉત્પાદક સ્વરૂપ ધારણ કરે નહિ, ત્યાં લગી તે પૂર્ણ થઇ મનાયજ નહિ. ઇન્દ્રિયજન્ય સંસ્કારોને વશ વર્તનાર મનને સૌન્દર્યસાર પરમાત્માનો સમાન રસ સર્વત્ર પ્રાપ્ત થવો જોઈએ, હૃદયમાં તેમજ અન્યત્ર સર્વ સ્થળે સમાન પ્રેમ અને આનંદ પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ તેનામાં આવવી જોઈએ એટલુંજ નહિ, પરંતુ મનાતીત અસ્તિત્વમાંયે એ રસ, પ્રેમ અને આનંદ વ્યાપી જવો જોઈએ. પરંતુ એની પૂર્ણતા તો મુક્તિ પ્રાપ્ત થવા પછીજ આવે છે. જ્ઞાનયોગમાં તો આપણે પ્રાથમિક ઉદ્દેશ કામનામય મન તથા આવેશ અને વિકારમય ચિત્તમાથી વિરક્ત થઇને આત્માનો મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાનો છે.

વળી, કામનામય મનને વિચાર કરવાના કરણમાથી આપણે બાતલ કરવું જોઈએ. તેમ કરવાનો સહેલામો સહેલો વિચારમાથી કામનાઓને ઉપાય એ છે કે પુરૂષે પોતે અભિપ્રાય, વિચાર વિગેરેથી અલગ થઇ જવું, એ પ્રમાણે કેવી રીતે કરવું તે આપણે પૂર્ણ શુદ્ધિના વિષયની

અર્થાં વખતે જોયું પશુ હતું. જ્ઞાન પ્રાપ્તિની જેમ સાધનાઓ અત્યાર સુધીમાં આપણે વર્ણવી તે બધી ખરું જોતાં તો શુદ્ધિ અને મુક્તિને પ્રાપ્ત કરવાનીજ પદ્ધતિઓ છે. એ શુદ્ધિ અને મુક્તિને લીધેજ અંતે આત્મસાક્ષાત્કાર શક્ય બને છે. તેમ ક્રમેક્રમે વિકાસ પામતા આત્મસાક્ષાત્કારને લીધે એ શુદ્ધિ અને મુક્તિમાં પણ વધારો થતો જાય છે. અત્યાર સુધી બીજાં કારણોની બાબતમાં જે પદ્ધતિનો ઉપયોગ થયો છે તેનોજ ઉપયોગ કરીને આપણે વિચારશક્તિથી પણ અલગ થઈ શકીએ છીએ. વિચાર શક્તિને પહેલાં તો શરીર, બ્રાણ અને મનની જોડેની એકતાનો નાશ કરવા માટે પુરુષ વાપરે છે, પરંતુ તેનો એ હેતુ સરતાંજ તે વિચાર શક્તિના સામે થઈને કહે છે, “હું આ વિચારશક્તિ પણ નથી. વિચાર કે વિચારક નથી તેમ તત્ત્વવેત્તાયે નથી. આ બધા વિચારો, અભિપ્રાયો, તરંગો, તર્કો, અનુમાનો, બુદ્ધિના પ્રયાસો, તેની પસંદગીઓ, સંશયો, દ્વંદ્વઆગ્રહી મંતવ્યો તથા બીજાના દોષ કાઢવાની ટેવ એ કંઈ હું નથી. એ બધું તો પ્રકૃતિમાં આવી રહેલું પ્રકૃતિનુંજ કાર્ય છે.” આ પ્રમાણે કરવાથી વિચાર તથા શક્તિનો ઉપયોગ કરનાર મન યાને વિચારશક્તિ અને, સાક્ષીરૂપે તટસ્થ રહેનાર મન યાને અંતઃકરણ એ બન્ને વચ્ચે ભેદ પડે છે. પુરુષ તો કેવળ સાક્ષીરૂપજ બની રહે છે. તે પોતાના મનમાં કાર્ય કરી રહેલા વિચારોને તથા તેના નિયમોને નિહાળે છે ખરો, પણ તે તેમનાથી વિખૂટા રહીને તટસ્થતાથીજ નિહાળે છે. એ પ્રમાણે અંતઃકરણની ક્રિયા ચાલતી હોય છે તેના પ્રત્યેથી તે પોતાની અનુભૂતિ પાછી ખેંચી લઈ પોતાના સ્વામીત્વનો ઉપયોગ કરે છે; એટલે પરિણામે ચિત્ત અને મનની ક્રિયાઓ તથા બુદ્ધિનું કાર્ય વિગેરે બંધ પડે છે, અને તે પુરુષ પોતે વિચારશક્તિના બંધનમાંથી છૂટો થઈ સંપૂર્ણ શાંતિ ભોગવવાને શક્તિમાન થાય છે.

પૂજ્યતાની પ્રાપ્તિ કરવા માટે તો પુરુષે પોતાની પ્રકૃતિના ધ્રુવર
તરીકે પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરવું જોઈએ. વળી,
શક્તિનો ઉપયોગ અને મનથી પર અવસ્થામાં જે દિવ્ય જ્ઞાન યાને
વિજ્ઞાનની બચ્ચતિ. વિજ્ઞાન છે તેને પ્રાપ્ત કરવા માટે મન, ચિત્ત
તથા બુદ્ધિને બંધને તેણે શક્તિનો ઉપયોગ

-કરવો જોઈએ. વિજ્ઞાન જાગ્રત તથા પહેલાં તો તેણે સંપૂર્ણ મૌન,-કેવળ શાંતિ મેળવવાની જરૂર છે. આત્માને આપણે એવા મૌનમાં એવી શાંતિમાંજ જોઈ શકીશું, નહિ કે વિચારોમાં! મતલબ, તે સ્થિતિમાં આત્માનું આપણને જ્ઞાન થશે, ખાલી વિચારોજ માત્ર તે નહિ આવે. એમ કરતાં આખરે મનોમય પુરૂષમાંથી મનના મૂળ પ્રત્યે આપણી ગતિ થશે. પરંતુ આ મુક્તિ મેળવવા માટે પણ સાધકે -છેવટની મુક્તિ સંપાદન દરવી જોઈએ, અને તેને માટે અંતઃકરણમાં ચાને સૂક્ષ્મ દેહમાં લપાઈ રહેલી અહંતાની ભાવનામાંથી ખીલકુલ છૂટવું જોઈએ.

અભ્યાસ.

ચિત્ત અને મનનાં બંધનોનો ત્યાગ કરવા માટે પ્રથમ તો બ્રાહ્મ-શક્તિના બંધનમાંથી આપણે છૂટવા પ્રયત્ન કરવાનો છે. પ્રથમ બ્રાહ્મ-શક્તિને વિખૂટી પાડીને સ્વૃષ્ટ શરીર અને સૂક્ષ્મ આધારમાં તેનાં ક્યાં ક્યાં કાર્યો થાય છે તે આપણે જોવાનો અભ્યાસ પાડવો જોઈએ. સ્વૃષ્ટ શરીરમાં બ્રાહ્મશક્તિ જ્ઞાનતંતુઓમાં વ્યક્ત થાય છે, બ્રાહ્મના કાર્યોમાં, આસોચવાસમાં, મગજના સંદેશાની રચનામાં, તથા પ્રાચનક્રિયામાં, નેત્રનાં પડદાપરના સંસ્કારો મગજને પહોંચાડવામાં—તે બ્રાહ્મજ કાર્ય કરે છે.

સૂક્ષ્મ દેહમાં, મન ચિત્ત, સૂક્ષ્મ બ્રાહ્મ અને-બુદ્ધિમાં પણ પ્રકારોનો સમાવેશ થાય છે. મન સર્વ ઇન્દ્રિયોના સંસ્કારોને સ્વીકારે છે તેમાં પણ સ્વૃષ્ટ બ્રાહ્મ પોતાની અસર મનના ઉપર પહોંચાડે છે. સૂક્ષ્મ-વાસનાઓ, તીવ્ર આવેશો, વિકારો વિગેરેની તીવ્રતા, વેગ, અને ગળ બધું બ્રાહ્મશક્તિને આધીન છે. મન જ્યારે અમુક ઇન્દ્રિયના ભોગમાંથી ક્ષણે યદ જાય છે, ત્યારે ખરે જોતાં મનમાંથી તેની વાસના જતી રહી હોતી નથી, પરંતુ સૂક્ષ્મ બ્રાહ્મશક્તિ પરિશ્રાંત થઈને પાછી પડવાને લીધે મન પણ તેવાજ અનુભવ કરતું હોય છે. મીઠા ભોજન જમ્યા પછી કાંઈ મનમાંથી ભોજનની વાસના જતી રહી નથી, પરંતુ તુર્ત બ્રાહ્મશક્તિ વૃષ્ટ થયેલી હોવાથી તે વાસના મનમાં ઉદ્ભવતી નથી. અર્થાત્ મનમાં પણ બ્રાહ્મ આવીને ઉપાધિએ લેલી કરે છે.

ચિત્તમાં વાગળીઓ આવેશો વિગેરે થાય છે. હવે, એમાં પણ બ્રાહ્મશક્તિ પોતાનું સામ્રાજ્ય જમાવવા યત્ન કરતી માતૃમ પડે છે. ભય, ક્રોધ, પ્રેમ, દેવ, હર્ષ, શોક, આશા, વિગેરે પણ બ્રાહ્મશક્તિને ધણે અંશે વશ પર્તે છે. અનુનના મુખમાં શોષ પડવા લાગ્યો, તે ચિત્તમાં બ્રાહ્મ-શક્તિના પ્રતિકાર્યને લીધે; ગાંઠિય હાથમાંથી પડી ગયું. કારનું લાગ-ણીઓનો ઉત્તરો આવતા બ્રાહ્મશક્તિ વશ ન રહી. એથી ઉત્કટ, બ્રાહ્મ-શક્તિની નિર્જાતા અથવા સજાતાને પરિણામે ચિત્તમાં આવેશો ઉત્પન્ન

યાય છે અથવા તો બેસી પણ નય છે નિર્બળ પ્રાણસક્તિવાળો માણસ દિ મતની વાગળી હદી અનુભવી શકતો નથી અલબત્ત, એ પ્રાણસક્તિ સૂક્ષ્મ છે એટલે એને અને સ્થૂલ શરીર સાથે કરો સીધા સંબંધ નથી વળી કેટલાક માણસો ઉચ્ચ આવેશો-નિસ્વાર્થતા, નિર્ભયતા, શાંતિ વિગેરે નથી અનુભવી શક્તા કારણકે તેમની પ્રાણસક્તિ એવી નિર્બળ હોય છે. આ પ્રમાણે ચિંતમાં પણ પ્રાણસક્તિ પોતાનો પગપેસારો કરે છે.

વિચારસક્તિ અર્થાત્ બુદ્ધિમાં પણ પ્રાણસક્તિ પોતે કામનાના રૂપમાં ઉત્પન્ન થઈ અમુક અભિપ્રાય, આદર્શ વિગેરે પ્રત્યે પક્ષપાત ઉત્પન્ન કરાવે છે, એટલે શુદ્ધ વિચારનું કાર્ય દુષિત યાય છે

હવે, આ બધા કાર્યોના મૂળ ધર્મો આપણે જાણીએ તોજ આપણે તેમને વશ કરી શકીએ અને તેમના બંધનોમાંથી છૂટીએ

પ્રાણસક્તિનો પોતાનો મૂળ ધર્મ શો છે ? સર્વ પદાર્થમાંથી રસ મદ્ય કરી પોતાનાથી ઉચ્ચ સક્તિ રહેલી છે તેને તેનો ભોગ કરાવવો. ઉચ્ચ અને કામનાઓ ઉત્પન્ન કર્યા સિવાય તેણે તો પોતે જ કાંઈ અનુભવ અશુની શક્તિ આપે-કરાવે તે સ્વીકારી તેનો રસ ભોગવવો જોઈએ અર્થાત્ પ્રાણમાં સર્વભોગસામર્થ્ય અને સર્વ રસમદ્યસક્તિ આવવી જોઈએ. આપણને કાંઈ સુખદ કે દુઃખદ અનુભવ યાય ત્યારે તેનો રસ શો છે ? આપણને કાંઈ આખ્યા-એમાં અશુનો શો હેતુ છે તે આપણે વિચારવું હવે પ્રાણના કાર્ય, પ્રતિકાર્યમાં આપણે ગુચ્છાઈને તેને વશ થઈ, ઇચ્છા, આસક્તિ રાગદ્વેષમાં પડી જઈ નહિ સર્વ પદાર્થ પ્રાણી વસ્તુમાં અશુનો આનંદ-રસ-વસે છે આપણે તેનું સ્થૂલ સ્વરૂપ છોડી તે રસનોજ ઉપભોગ કરવા તરફ નજર કરવી જોઈએ કાંઈક પુષ્પમાં સુગંધ છે તો તેમાં રસમદ્યજીવિત્તિથી અશુનીજ પ્રાપ્તિ સુગંધદ્વારા કરવી આપણી નાસિકાને વૃષ્ટ કરવાનો વિચાર કરવો નહિ

અનનો મૂળ ધર્મ તો એ છે કે તેણે સર્વ ઇન્દ્રિયોના સંસ્કારોમાં સ્થિર રહેવું અને એ સંસ્કારોને જ્યાં ને તેવા પોતાની ઉચ્ચ બુદ્ધિને જરા પણ વિકાર વિના મોકલી આપવા વસ્તુઓના સ્પર્શ પ્રત્યે પોતે ઉધાડા થઈને નિષ્ક્રિયતાથી વર્તવું, પરંતુ, તેમાં તો પ્રાણ આવીને ઇચ્છા, કામના,

વિગેરે કલ્પના કરી નય છે. 'ન્યારે ઇન્દ્રિયોના સંસ્કારો અનુભવાતા હોય ત્યારે મન ઉપર બુદ્ધિની દૃષ્ટિ રાખવી અને જોવું કે મૂળ સંસ્કારમાં મન પોતે પ્રાણથી પ્રેરાઈને કેટલો વધારો થયો છે ? પ્રાકૃત્ય નમત રાખવાથી પણ એ કાર્ય સરળતાથી થાય છે. પ્રત્યેક આકર્ષક પદાર્થની ઇચ્છા થતા તેણે પ્રયત્ન કરી તેની આકર્ષકતા રોમાં રહી છે તે જોવું. 'એક ધરને જોઈને "સાર" છે એવો વિચાર આવે એટલે તેની સાથે 'ધર' એટલે ઘટ, માગી, ચૂનો, લાકડાં, વિગેરેનો ટકવલો" એની આવી ગાઠવણનો આપણે "સાર" ધર" કહીએ છીએ, પરંતુ, એમાં ખોટા ફાલો જોવું નથી મનુષ્યની બુદ્ધિએ જે બનાવ્યું છે તે બધું પ્રભુની શક્તિનો અવિભાવ છે એવો વિચાર કરવો.

ચિંતનો મૂળ ધર્મ શુદ્ધ પ્રેમ અને સતત, સદૃઢ આત્મિક અનુભવો એવો છે. શુદ્ધ પ્રેમ એટલે વિશ્વ પ્રત્યે સમાન વિચરતો સર્વ-પ્રાણીપ્રેમ અને સર્વ વસ્તુઓમાં વ્યાપી રહેલો આત્મિક એ જ શક્તિઓ ચિંતની છે. હમણાં તે પ્રમાણે થઈ નથી વારે વારે ચિંતમાં ક્ષો, ભાવ નમત થયો છે તે જોવું અને તેમાં અનંત શાંતિ, સર્વ, પ્રત્યે સમાન પ્રેમ અને સદૃઢ આત્મિક લાગણીઓમાં વારે વારે સ્થિત થવું. (ધર્મ શોક, રાગ, ક્રોધ, આરા નિરાસા વિગેરેનો ત્યાગ કરવો)

બુદ્ધિએ પણ નિર્ણય કરીને, વિવેક કરીને પોતે નિષ્પક્ષપાતપણે સ્થિર થઈ રહેવું જોઈએ શાંત હયાતી પોતાનાથી પર અવસ્થામાં જે સંદેશ આવે તેને સ્વીકારવા જોઈએ.

આ બોધા બધનેને સોંપવા માટે કામનામય . ચૂર્ણ દેહથી પણ આપણે જુદા છીએ એવી ભાવનાનો સાક્ષાત્કાર કરવાની જરૂર છે મનોમય પુરુષ આ બધા કામનામય કરણોનાં કાર્યોથી જુદો છે, એવો અનુભવ કરવાની ખાસ આવશ્યકતા છે. એ બધું પ્રકૃતિનું કાર્ય છે એ કાંઈ પુરુષ નથી.

આ પ્રમાણે કામનામયદેહથી પોતે જુદો પાડતાં સાક્ષીરૂપ મનોમય પુરુષ પોતે જ પ્રાણશક્તિનો અધિષ્ઠાતા થાય છે અને ત્યાર પછી સર્વ કરણો તેમનાં મૂળ ધર્મોમાં પ્રવર્તે છે.

પ્રકરણ ૯ મું. પૃથક્કરણ.

— — — — —

અહંતાની ઉત્પત્તિની જરૂર છે તેમ તેમાંથી મુક્તિ પણ આવ-
શક છે.

૧. અહંતાને વ્યક્તિમાં કે સમષ્ટિમાં સંતોષની એ જીવનનો
આદર્શ છે એવું એલિફવાઈવાળા માને છે.

૨. અહંતાના ઉપર વિનય મેળવવો નેહએ એહું પ્રાર્થનાર્થિક
વાદ વાળા માને છે. અહંતા એ શું છે ?

૧. મનની એક માયા માત્ર છે. સરીર જોડે તે મૃત્યુ પામે છે
એવી માન્યતા કેટલાક ધરાવે છે.

૨. જોહ મતવાળાઓ આત્મા કે ઇશ્વર કંઈ સ્વીકારતા નથી.

૩. અદ્વૈતવાદી “ હું જહા હું ” એવો કેવલાદ્વૈત વાદ કરે છે
ત્યારે વિશિષ્ટા દ્વૈતવાળા તેમાં વળી સરત મૂંઝીને આત્માની
નિલતા બતાવે છે.

અહંતામાંથી તો સાધકે છુટું જ નેહએ. અહંતામાં કાંઈ પૂર્ણતા
કે સંતોષ મળી શકે નહિ. વળી સમષ્ટિમાં પણ વ્યક્તિને સંતોષ મળે
તેમ નથી. વ્યક્તિ અને સમષ્ટિનું મૂળ પરાત્પરમાં છે.

તો પણ વ્યક્તિ અને સમષ્ટિ બન્ને સત્ય છે, કારણ કે પરાત્પરનાં
તે કાર્યો છે. એટલે આપણે વ્યક્તિ અને વિશ્વ બંનેની પૂર્ણતા પ્રાપ્ત
કરવી નેહએ. અહંતાને છોડીને આગળ પ્રગતિ કરવામાં મનુષ્યજાતિની
મોટામાં મોટી સેવા રહેલી છે, કારણ કે તેથી આખી જાત એ માર્ગે
જીવાને લાયક થશે.

આત્માના સાક્ષાત્કારમાં કયા સુધી આગળ જવું ? મન, પ્રાણ
અને સરીરની અહંતાનો ત્યાગ કરી “ હું કર્તા હું ” એવી જુદી છોડી
પુરુષતા ચેતન્યને પ્રાપ્ત કરવું નેહએ ત્યારપછી બાકી શું રહે છે ? એક

પ્રકારની અહંતાજ બાકી રહે છે. અત્યાર સુધી જે માનસિક, શારીરિક વિગેરે અહંતાઓ હતી તે પ્રકૃતિ ઉપર આધાર રાખનારી હતી. હવે અહંતા રહે છે તે પુરૂષ ઉપર આધાર રાખે છે. એનેજ આપણા તત્વજ્ઞાનમાં “ જીવાત્મા ” કહે છે. આપણે તેના અંતિમ સ્વરૂપ પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરવાનો છે. તે જીવ પ્રકૃતિનો અધિષ્ઠાતા છે, જે કે તે પ્રકૃતિના કાર્યોને સંમતિ આપે છે ખરો. આધ્યાત્મિક જીવનનું અંતિમ મ્યેય કેવલાદેવ, વિસિદ્ધાદેવ, બૌદ્ધ વિગેરે મત પ્રમાણે જુદું જુદું છે.

સૌથી ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક સાક્ષાત્કાર અદ્વૈતનો છે. કર્મયોગ અને ભક્તિયોગમાં પણ અદ્વૈતનો સાક્ષાત્કાર આવશ્યક છે. એ અનુભવ પણ અહંતાનો નાશ થાય છે. તેને માટે મનને અખંડ, અનંત પરમાત્મા ઉપર સ્થિર કરવું જોઈએ. એથી વ્યક્તિત્વનો લય થઈ જાય છે.

પરંતુ અશુદ્ધિ હોય છે ત્યારે સાક્ષાત્કાર થયા પણ પણ વચમાં વાદળાં આવે છે. પૂર્ણયોગમાં શાંતિ અને ક્રિયામાં જમત અને સમાધિ, બંનેમાં સાધકે પ્રાપ્તી સ્થિતિમાં રહેવું જોઈએ.

પરંપરાથી જે જ્ઞાનયોગ આવતો આવે છે તેનો એવો હેતુ હોતો નથી. પ્રથમ શાંતિનો અનુભવ સાધકને થાય છે, અને પછી પરબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. જમત “ માયા ” અને “ સ્વપ્ન ” જેવું લાગે છે. પરંતુ સર્વત્ર “ નરનારાયણનો ” અનુભવ સાધકને થાય છે. ત્યાર પછી કર્મ કરવા માટે સાધકને અહંતાની જરૂર પડતી નથી. કારણ કે તે હમેશને માટે અહંતામાંથી છૂટી જાય છે.

પ્રકરણ ૯ મું.

અહંતામાંથી છૂટકારો.

વિશ્વમાં ક્રમેક્રમે જે ઉત્ક્રાંતિ થાય છે. તેમા વિશ્વ પ્રકૃતિ પ્રથમ
તો ચૈતન્યમય અહંતાની ભાવના ઉત્પન્ન કરવા-
અહંતાનું અંતિમ સત્ય. માંજ પોતાની સર્વ શક્તિઓ ખરચે છે. એ
અહંતાની ગાંઠ છોડાવીને જ વિશ્વ પ્રકૃતિ
પોતાનો દિવ્ય હેતુ સિદ્ધ કરી શકે. આ બેવડી ક્રિયાને સાધારણ રીતે
“ પતન ” અને “ પુનરુદ્ધાર ” તરીકે વર્ણવવામા આવે છે. ધર્મ અને
તત્ત્વજ્ઞાનના મતભેદ અનુસાર અહંતાની ઉત્પત્તિ અને તેમાથી થતી મુક્તિને
જુદી જુદી રીતે વર્ણવવામા આવે છે જુદા જુદા વિચાર બેઠામા બે
પ્રકારના ભેદ મુખ્યત્વે જણાઇ આવે છે. તેમાના એકને આપણે “વ્યવહાર”
અર્થાત્ ઉપયોગીતાના પૂજક એવું નામ આપી શકીએ. તેઓ માનસિક,
શારીરિક કે પ્રાણીની અહંતાને વ્યક્તિમા કે સમષ્ટિમા સંપૂર્ણ રીતે
સંતોષવામાજ જાંદગીનો અંતિમ આદર્શ માને છે, અને તેઓ એથી
વધુ ઉચ્ચ આદર્શ સ્વીકારતા નથી. ખીજા મતને આપણે “પારમા-
ર્થિક” અર્થાત્ આધ્યાત્મિક એવી સંજ્ઞા આપી શકીએ. તેઓ આત્માના
અથવા તો જીવનના કોષપણ ઉપર અંતિમ તત્ત્વના દૃષ્ટાણને અર્થે અહં-
તાને જીતતી એ કેવળ આવશ્યક ગણે છે. જે પ્રમાણે ઉપર આપણે બે
મન જણાવ્યા તે પ્રમાણે અહંતા પણ બે જુદા જુદા દૃષ્ટિબિંદુઓ
સ્વીકારી શકે ઐહિક સુખવાદ અથવા વ્યવહાર કુશળતા જે વાદમા
પ્રધાન છે તે વાદ પ્રમાણે પણ આપણી માનસિક અહંતા શરીર અનેમનના
મૃત્યુ સાથે નાશ પામનાર આપણા મનનો એક ભ્રમ માત્ર છે એમ જ્ઞાપ્ય છે.
એ વિચારબ્રહ્મી સનાતન પ્રકૃતિ આખી મનુષ્ય જાતિમા દાર્પ કરી રહી છે
એવો સિદ્ધાંત સ્વીકારે છે અને તેથી વ્યક્તિને ગેાણ ગણી આખી મનુષ્ય

જાતિનો સમગ્ર વિકાસ સિદ્ધ કરવો જોઈએ એવો નિયમ તેઓ વ્યવ-
 હારમાં ઉતારવા પ્રયત્ન કરે છે. ખીજો વાદ વધારે ભોગવૃત્તિ પ્રધાન છે.
 એ વાદ તો અહંતાને ભાંધી-શક્તિના પ્રતિનિધિ અને પ્રકૃતિના ઉત્તમોત્તમ
 નમૂના તરીકે ગણીને તેની મહત્તાની સ્તુતિ અને તેના સંતોષની પાછળજ
 મંડ્યા રહેવામાં જીંદગીનો અંતિમ આદર્શ માને છે. તત્ત્વજ્ઞાન અને
 ધર્મની જુદી જુદી પદ્ધતિઓ અને ભાગો વચ્ચે મનુષ્યમાં રહેલા અંતિમ
 તત્ત્વને વિષે ધણો મતભેદ રહેલો છે. યૌદ્ધ મત વાદીઓ આત્મામાં, અહંતામાં
 કે. વિરાટ-પરાત્પર એવા કાંઈ પણ તત્ત્વમાં માનતા નથી. સારે અદ્વૈત
 વાદીઓ વ્યક્તિમાં રહેલા જીવાત્માનેજ બ્રહ્મ સ્વરૂપ માનીને માયા રૂપ
 વ્યક્તિગત જીવનનો ભાગ કરવામાંજ મોક્ષારહેલો છે એવું કહે છે. ખીજા
 કેટલાક તત્ત્વવેત્તાઓ વિરાટ પુરુષમાં અનેકતા વ્યક્ત કરવાના પાયા તરીકે
 અથવા તો વિરાટ વિશ્વ પુરુષથી ગૌણ છતાં જુદી અને જરૂરી વ્યક્તિ
 તરિકે, જીવાત્મા સનાતન છે એવું સ્વીકારે છે.

ઉપર જણાવેલા જુદા જુદા અને વિરોધી વિચારોમાંથી સત્યનું શોધન
 કરનાર સાધકે પોતાના જીવન માટે કયું સત્ય પોતે સ્વીકારે છે તેના
 નિશ્ચય કરવો. અર્થાત્ તે પોતે “જ્ઞાન” શબ્દ કહે છે તેના નિર્ણય કરવો
 જરૂરનો છે, કારણકે યોગનો અંતિમ હેતુ અને તેનું સ્થાન એ નિર્ણયના
 ઉપર આધાર રાખે છે. જ્ઞાનયોગમાં અસ્તિત્વની ખરી તત્ત્વમય સ્થિતિ
 પ્રાપ્ત કરવા માટે સ્ત્રોધ કરવામાં આવે છે. અર્થાત્ ચૈતન્યની સત્ય

શૂનિકા તથા સર્વ વસ્તુઓનો અન્યોં

અહંતાથી પર રહેલું તત્ત્વ. ન્ય, ખરેખરો સંબંધ જાણી લઈ અજ્ઞાન,

પાપ, દુઃખ વગેરેથી મુક્ત થઈ પરાત્પર પર-

બ્રહ્મમાં પોતાનું જીવન ધારણ કરવું અને તેને અનંતની સાથે સંવાદિ
 બનાવવું એ જ્ઞાનયોગનો અંતિમ હેતુ છે. મનુષ્યની ક્ષુદ્ર અહંતાને સંતો-
 પવામાં કાંઈ દિવ્યતાની પ્રતિ શ્રી કિંવા દેવી પરાક્રાષ્ટા કે મુક્તિ રહેલી
 નથી, એ તો નિર્વિવાદ છે. અહંતાપ્રધાન વૃત્તિમાંથી વ્યક્તિની શુદ્ધિ થાય
 છે ત્યારે જ નૈતિક પ્રગતિ અને ઉન્નતિ થાય કે; તેમજ વ્યક્તિને આંતર
 શાંતિ, શુદ્ધિ અને આનંદ પણ ત્યારેજ મળે છે. અર્થાત્ જેમ જેમ

આપણે અહંતાના બંધનોમાંથી મુક્ત થતા જઈએ છીએ, તેમ તેમ આપણે વિશાળ જીવન, મહાન અસ્તિત્વ અને ચૈતન્યની ઉચ્ચ ભૂમિકાને પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ એવું અનુભવથી જણાય છે. એટલે વ્યવહારમાં વ્યવહાર આદર્શ પણ અહંતાને સંતોષવાની વૃત્તિવાળું તત્ત્વજ્ઞાન સ્વીકારીને અહંતાને સંતોષવામાં જ કેવળ મશગુલ રહેવાથી પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી, પરંતુ અહંતાથી પર રહેલા આત્માને જાગૃત કરવાથી જ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

મનુષ્યજાતિની પ્રગતિ અને સુખને માટે અહંતાને ગોણુ ગણવી

એવો જે વિચાર અત્યારે દુનીઆના વિચાર-વ્યક્તિત્વ અને સમષ્ટિ બં-રામાં અને નીતિની પદ્ધતિઓમાં અગ્રસ્થાન નેથી પર રહેલું સત્ય. ભોગવે છે તે પણ એ પ્રશ્નનો છેવટનો

નિકાલ લાવી શકે તેમ નથી. માણસ-જાતની પ્રગતિ ફરતા ફરતી છાંયડીઓની લાંબી હાર જેવી છે, અને માણસના આત્માને તેમાં નિશ્ચયાત્મકતા અગર નહીં જમીન દેખાતી નથી. વળી, સમગ્ર મનુષ્યજાતિનું ચૈતન્ય કાંઈ વ્યક્તિના કરતાં વધારે રચાયેલું, વધારે શાંતિવાળું, આનંદમય અને મુક્તિપ્રદ હોય છે. તે તો ઉલટું વધારે વધ, અર્થાત્ અને અસ્પષ્ટ હોય છે. મનુષ્યને તેના જીવનમાં જ્ઞાન, શાંતિ, મુક્તિ અને ચૈતન્યની ઉચ્ચ ભૂમિકા પ્રાપ્ત થવાની હોય તો પણ એટલું તો નહીં જ કે તે બધી સ્થિતિઓ વ્યક્તિ અને સમ-ષ્ટિની અહંતાથી પર એવી કોઈ ભૂમિકામાંથી જ પ્રાપ્ત થઈ શકે. વળી મનુષ્યમાં પોતાની અહંતાની આદૃતિ આપી આપી મનુષ્યજાતિની સેવા કરવાનો જે બળવાન અને વેગપૂર્ણ જુસ્સો પ્રગટે છે, તે કાંઈ અહંતાનું કે મનુષ્યજાતિની સમષ્ટિના ચૈતન્યનું યાને જાતીયતાની બાવ-નાનું પરિણામ નથી. પરંતુ એ બંનેથી પર રહેલા કોઈ આધ્યાત્મિક ગહન તત્ત્વનું પરિણામ છે. આપણે તો એ પરાત્પર આદિની શોધ કરવાની છે. એ અનંત પરાત્પર સત્ ચૈતન્યમાં સમષ્ટિ અને વ્યક્તિની અહંતાની બાવનાઓનો આવિર્ભાવ કેવળ ગોણુ અને નજીવો છે.

વ્યવહારમાં જે પ્રેરણાઓ અસરકારક નીવડે છે, તેમની પાછળ કાંઈક

ને કાંઈક સત્ય કાર્ય કરી રહેલું હોય છેજ. ચુસ્ત આધ્યાત્મવાદીઓ એ સત્યને હાંકી દેવા, તેનો અસ્વીકાર કરવા અથવા તો તેને ઉતારી પાડવા ધણીવાર પ્રયત્નો કરે છે, તો પણ આપણે એ સત્યનો સ્વીકાર કરીને વ્યક્તિ અને સમષ્ટિ બન્ને પરાત્પર ચૈતન્યનો આધાર છે તેટલા માટે તેમની પૂર્ણતાને પણ કાંઈક વાસ્તવિક સ્થાન આપવું જોઈએ—પ્રભુની સર્વ શતામાં તેનો પણ સમાવેશ થવો જોઈએ. પ્રભુના અનંત આનંદમાં એ સૂરની મિલાવટ પણ જરૂરની હોવી જોઈએ. અર્થાત્ વ્યક્તિ અને વિરાટ એ કાંઈ નકામા ઉત્પન્ન થયાં નથી. એ બે ગોણુ બાવની સાર્થકતા યાને વ્યક્તિની પેઠે મનુષ્યજાતિની પૂર્ણતા અને સંતોષ વિગેરે પ્રાપ્ત કરવા માટે આપણે જે પરાત્પર, વિશાળ અને વ્યાપક ચૈતન્યના તેઓ આધાર છે તેને પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ હવે આપણે સ્પષ્ટ જોઈ શકીએ છીએ કે વ્યક્તિ અથવા તો મનુષ્યજાતિને અહંતાયા પર થવાનો માર્ગ તૈયાર કરી આપી તેમના સલ સ્વરૂપનું તેમને દર્શન કરાવવું તથા તેમાં જીવન ગાળતા શીખવવું એજ મનુષ્યજાતિની ઉત્તમોત્તમ સેવા છે અને તેની પ્રગતિ થવા માટેનો સંગીન પાથો છે ! એ પ્રયત્ન કરવામાં પણ સનાતન આત્માની શોધ કરવાથીજ સિદ્ધિ મળે છે. પ્રકૃતિની ધીમી ગતિને જ આપણે અનુસરી કરીએ તો તો આજકાલની સેવાભાવથી હલસાતી નીતિની પદ્ધતિઓનો એકડે એક પણ આપણે ભાગ્યે અમલમાં મૂકી શકીએ !

જ્ઞાનયોગની સાધના કરનારે આધ્યાત્મિક તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મોનાજ ચીલામાં નવો આદર્શ અને ધ્યેય રાખીને અહંતાનો ખરો પાથો જવાનું છે, એમ આપણને સ્પષ્ટ જણાય છે. જવાત્મકાવ. પરંતુ જ્ઞાનયોગની સાધના કરનારે એ માર્ગમાં કયાં સુધી આગળ જવું એ પ્રશ્ન બાકી રહે છે. અત્યાર સુધી આપણે જે સાધન માર્ગનો વિચાર કર્યો તેમાં શરીર, પ્રાણ અને મનને વળગી રહેલી અહંતાનો ત્યાગ કરવો જરૂરનો છે, એટલું આપણે સ્પષ્ટ રીતે જોયું. અહંતા એ બધાને વળગીને કહે છે “હું” અમુક શરીર, પ્રાણ અથવા મન, છું.” સાધકે તેનો ત્યાગ કરવાનો છે. આપણે “હું” કતાં છું” એવા કર્તૃત્વાભિમાનનો ત્યાગ કરીને પ્રભુ

માટેજ સર્વ કર્મોના કર્તા છે, એ સત્ય સ્વીકારીને, તેની શક્તિ પ્રકૃતિ રૂપે આપણામાં કાર્ય કરી રહી છે એમ અનુભવવું જોઈએ. એ અનુભવ કર્મ-યોગનું પણ પ્રથમ પગથીઉં ગણાય છે. હવે જ્ઞાનયોગમાં આપણે આપણાં કરણો અને આપણો આવિર્ભાવ કરવાનાં સાધનો એ બધાં આપણો આત્મા નથી એ સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરવો જોઈએ. ત્યારે હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે એ પ્રમાણે સર્વ પદાર્થો આપણે નથી એમ અનુભવતાં છેવટ બાકી શું રહે છે? શરૂઆતમાં તો એ બધી અહંતાઓના પાયારૂપ એક સામાન્ય “અહં” બાકી રહે છે, તે કોઈ પણ પદાર્થ ઉપર “હું” આ “હું” એમ માની આસક્ત રહેતી નથી, અથવા તો સમષ્ટિ પ્રત્યે પણ તે એકતા કરીને તેના ઉપર પણ તે આસક્ત રહેતી નથી. પરંતુ, બાકી રહેલી સામાન્ય પ્રકારની અહંતા પોતે પરિમિત છે અને શારીરિક, પ્રાણમય અને માનસિક ક્રિયાઓ તેની પરિમિત જાતમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે એવું તે અનુભવે છે. તે પોતે તો એ બધી ક્રિયાઓથી ભિન્ન છે એવો અનુભવ કરવા છતાં, પોતે બીજા પદાર્થો જોડે એકતા કરી શકિત નથી. અત્યાર સુધી જે બીજી અહંતાઓ આપણામાં હતી તે બધી પ્રકૃતિની લીલા ઉપર આધાર રાખનાર અને પરિમિત હતી, એવી સાધકને પ્રતીતિ થાય છે; પરંતુ આપણે હમણાં જે અહંતા જણાવી તે પુરૂષના ઉપર આધાર રાખતી હોઈ લીલાની પાછળ રહેલા મનોમય પુરૂષમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. તે “હું” શરીર, પ્રાણ અથવા મન હું” એવો ભાવ ઉત્પન્ન કરતી નથી. પરંતુ “હું” મનોમય અહંતા હું અને મારા ઉપર “શરીર, પ્રાણ અને મનની ક્રિયાઓનો આધાર રહેલો છે.” એવું તે માને છે. જ્યાં સુધી ઉપર જણાવી તેવી અહંતા પણ અવરોધ રહે છે ત્યાં સુધી સંપૂર્ણ મુક્તિ મળી છે એમ માની શકાય નહિ, કારણકે અહંતામય જીવન એટલો ટેકો મળે તો પણ ચલાવી લઈને પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખે છે. અલગત, એ અહંતામાંથી વેગ અને સામર્થ્ય કમી થયાં હશે એટલુંજ નહિ, પરંતુ, તે વિશાળ, શુદ્ધ, અને વધારે સ્થિતિસ્થાપક પણ થઈ હશે. વળી એ ભૂમિકા પ્રાપ્ત કર્યાંથી મુક્તિ નજીક આવેલી ગણાય તો પણ અત્યાર સુધી મુક્તિ પ્રાપ્ત થઈ નથી એ તો ચોક્કસ. આપણે તો એ અહંતાને છોડીને પણ આગળ વધવાનું છે. પુરૂષના ઉપર એનો

આધાર રહેલો છે, માટે તે પુરૂષનોજ આપણે સાક્ષાત્કાર કરવો જોઈએ.
 • અર્થાત્ આપણે મૂળ પદાર્થ યાને તત્ત્વને પ્રાપ્ત કરીને કેવળ જ્ઞાપ્તિ ને
 દેખાવ છે તેનો ત્યાગ કરવાનો છે.

એ તત્ત્વને આપણા હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનમાં જીવ અથવા “જીવાત્મા”
 કહે છે. તેજ માણસનું ‘અર્’ વ્યક્તિત્વ અને
 જીવાત્માનું સ્વરૂપ અને તેનું સત્ય સ્વરૂપ છે. પ્રકૃતિએ ઉત્પન્ન કરેલી
 અતિમ આધ્યાત્મિક માનસિક અહંતાને આપણે “જીવ” એવું
 આદર્શ નામ નહિ આપી શકીએ. વળી તે “જીવ”

કાંઈ પ્રકૃતિની ટેવથી કિંમોજીથી કે કાવ-
 દાઓથી, શારીરિક, પ્રાણમય કે માનસિક અહંતાની પેઠે, બંધાઈ જતો
 નથી. જીવતો આધ્યાત્મિક તત્ત્વ હોઈ પ્રકૃતિથી પર છે. એ જીવ પ્રકૃતિના
 કાર્યોને અનુમાતિ આપે છે, તેની સર્વ સ્થિતિ પરિસ્થિતિઓને પોતાનામાં
 પ્રતિબિંબિત કરે છે, અને શરીર, પ્રાણ અને મનનું જે બંધારણ પ્રકૃતિ
 ઉત્પન્ન કરે છે તેને તે ધારણ કરીને ટકાવી રાખે છે. જીવાત્માનું પોતે
 વિરાટ આત્માનું એક પ્રતિબિંબ માત્ર છે તે વિરાટ વિશ્વમાં અને
 વિશ્વથી પર છે. તેણે પોતાના અસ્તિત્વનો અક્ષ માત્ર ગુણ રૂપે વિશ્વમાં
 અને આત્મામાં પ્રગટ કર્યો છે. આપણા જીવાત્માનો પણ પરાત્પર પર-
 બ્રહ્મ આત્મા છે. તે એક અને અનિવચનીય છે. આપણે તો તે પરાત્પર
 પુરૂષનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો છે; તે અનંત ચૈતન્યમાં આપણે પણ વિહાર
 કરવો જોઈએ આદ્યે સુધીના વિચારો આપણા તત્ત્વજ્ઞાનમાં સર્વમાન્ય
 છે, પરંતુ આગળનો વિચાર કરતા જીવજીવિત મહાન ઉપદેશકોમાં મતભેદ
 પડે છે. જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિએ સર્વેનો અતિમ હેતુ તે પરાત્પર પુરૂષ છે
 એટલું તો બધાજ સ્વીકારે છે. વળી, જીવાત્માએ માનુષી પ્રકૃતિ અથવા
 માયાને લીધે ઉત્પન્ન થયેલી અહંતામાંથી મુક્ત થાય તો તે પરાત્પરને
 પામી શકે, એટલું પણ બધા સ્વીકારે છે. હવે અદ્વૈતવાદીઓ કેવળ
 જ્ઞાન માર્ગના ઉપર બાર મૂકી જીવાત્માએ પરબ્રહ્મમાં પૂરેપૂરા પાછા રી
 તેમાંજ લય પામી જવું જોઈએ એવું માને છે, ત્યારે વિશિષ્ટાદ્વૈતમત
 વાળાઓ ભક્તિને સ્વીકારા બહિષ્કાર સામાન્ય જીવનનો ત્યાગ કરવાનું કહે

છે. તોપણ માણસના આત્માનું આધ્યાત્મિક ભવિષ્ય ઔદ્ભૂતવાદીઓની પેઠે અહંતાનો કેવળ નાશ કરી નિર્વાણ પ્રાપ્તિમાં અથવા તો અદ્વૈતવાદીની પેઠે કેવળાદૈતનો સાક્ષાત્કાર કરવામાં નહિ, પરંતુ પ્રભુ પ્રત્યે શ્રેય અને તેના આનંદ અને વિચારમાં મગ્ન એવા સનાતન અસ્તિત્વને પ્રાપ્ત કરવામાં રહેતું છે એમ તેઓ માને છે.

પૂર્ણયોગના સાધકને માટે કાંઈ ગુચ્છવજો રહેતી નથી. જ્ઞાન પ્રાપ્તિ

માટે નીકળેલા શોધક તરીકે તેણે જ્ઞાનયોગની

અદ્વૈતની અજ્ઞાત.

ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ અને વિચાળ, સર્વગ્રાહી સ્થિતિ

પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ, અને તે પણ કેવળ તત્ત્વ-

જ્ઞાનના વિચારોના ગુચ્છાઓમાંજ નહિ, પરંતુ પ્રત્યક્ષ સાક્ષાત્કારરૂપે. હવે

સર્વ આધ્યાત્મિક અનુભવોનું ઉત્તમોત્તમ શિખર યાને સર્વ સાક્ષાત્કારોમાં

શ્રેષ્ઠ સાક્ષાત્કાર, તો વ્યક્તિનું વિશ્વ અને વ્યક્તિત્વથી પર એવા બ્રહ્મ જોડેનું

અદ્વૈતજ છે, તે બ્રહ્મ વ્યક્તિ અને વિશ્વની પર છતાં બંનેનો આધાર છે.

ગમે તે માર્ગ સ્વીકારે તો પણ એ સાક્ષાત્કાર કરવો એ તો સાધકનું

અતિમ ધ્યેય હોવું જોઈએ. જ્યાં સુધી કર્મયોગી કેવળ કર્મમાં અને

અને શક્તિમાં જ નહિ, પરંતુ પોતાના ચૈતન્યમાં અને આત્મામાં પણ

પરમાત્મા જોડે એકતાને પ્રાપ્ત થયો નથી, ત્યાં સુધી કર્મયોગ પૂર્ણ

થયો ન ગણાય અલગત, કર્મયોગી પોતે કર્તા છે એના કર્તૃત્વાભિમાનથી

છૂટે છે ખરો, પરંતુ દૈત્યી અને પોતે હથિયાર છે એની કરજીની માન્યતા-

માંથી તે છૂટી શકતો નથી. અર્થાત્ પોતે જુદો છે અને પ્રભુનું હથિ-

યાર માત્ર છે એની માન્યતા તેનામાંથી જતી રહેતી નથી. કર્મયોગી બલે

પ્રભુના સેવક અને હથિયાર તરીકે પોતાના માર્ગમાં સાધનાની શરૂઆત

કરે, પરંતુ તેના સર્વ પ્રયત્નને અતે તો તેણે પોતાના સેવ્ય અને ઉપાસ્ય

પ્રભુની જોડે એકતા પ્રાપ્ત કરીજ નોઈએ. વળી જ્યાં સુધી પ્રભુથી યુગ

લની પેઠે ભક્ત અને ભગવાન વચ્ચેનો ભેદ દિવ્ય અદ્વૈતમાં લય પામતો

નથી ત્યાં સુધી ભક્તિયોગ પણ પૂર્ણ થયો છે એમ માની શકાય નહિ

જ્ઞાનયોગ તો એ અદ્વૈતને જ પોતાનું લક્ષ્ય ગણીને તેના પ્રત્યેજ સીધે-

સીધો માર્ગ લે છે, અને સોહયુ બકની પેઠે તેના પ્રત્યેજ આકર્ષાય છે.

એટલે જ્ઞાનયોગની શરૂઆતમાં તો શારીરિક, પ્રાણમય અને મનોમય બ્રહ્માંતમાંથી મુક્ત થઈ જવું એ આપણી પ્રથમ જરૂરીઆત છે. મનોમય પુરૂષની અહંતાનો સાક્ષાત્કાર કરી, આપણે જીવાત્માનો અનુભવ જ્ઞાનયોગના માર્ગમાં કરીએ છીએ. હવે, એ પ્રમાણે પોતાની પ્રકૃતિ ઉપર કાષ્ઠ ધરાવનાર એ જીવાત્માએ પોતાની જાતને પરમાત્માને અર્પણ કરી દેવી એ આગળનું પગથીયું છે. એ પ્રમાણે કરવાથી માણસનો જીવાત્મા સર્વ-વિરાટ-જોડે એકતા પ્રાપ્ત કરે છે; પોતે 'પરિમિત' અને સાંત ટળી અપરિમિત અને અનંત બને છે.

ઉપર આપણે અહંતાનો જે હાથ વળ્યોયો તે છેવટનો છે, કારણકે અહંતાને પાયામાંથીજ તે ઉખેડી નાખે છે.

અદ્વૈતનો સાક્ષાત્કાર. જ્ઞાનમાર્ગમાં એ પરિણામ મનને એક-અનંત પરમાત્માના ઉપર બધો વખત એકાગ્ર કરી રાખવાથી અને તેના ચૈતન્યમાં આપણું ચૈતન્ય અર્પણ કરી દેવાથી આવે છે. મનને એ પ્રમાણે એકાગ્ર કરવાનું કાર્ય શરૂઆતમાં જ્યારે શારીરિક, માનસિક અને પ્રાણની અહંતાઓ મજબુત અને ચંચળ હોય છે, તથા આપણામાં અશાંત ગુંચવાડો અને નડતર કરતી અશુદ્ધિ જ્યારે પૂર જોડેસમાં હોય છે; ત્યારે ઘણુંજ સુરક્ષ થઈ પડે છે; પરંતુ એ ત્રણે અહંતાઓનો નાશ કર્યા પછી અને સ્થૂલ સૂક્ષ્મ કરણોને શુદ્ધ કર્યા પછી, તે ઘણુંજ સરળ અને સ્વાભાવિક થઈ જાય છે. કેવળ શુદ્ધ અને પવિત્ર થયેલી વ્યક્તિના ચૈતન્યમાં તે એક-અનંતની પવિત્રતા, અનંતતા અને શાંતિ સ્વચ્છ, નિર્મળ સરોવરમાં આકાશના પ્રતિબિંબ પેડે બરાબર નજરે પડે છે. ત્યાર પછી બિંબ અને પ્રતિબિંબ બનેતું મિલન, અર્થાત્ નિર્વિકારી શાંત વિરાટ ચૈતન્ય, અને એક સમયે વિકારી એવા વ્યક્તિના ચૈતન્ય વચ્ચે આવી રહેલાં અંતરનું ઉદ્ગ્રાધન, છેક અશક્ય લાગતું નથી ! કેટલીક વાર તો પૂરેપૂરી શુદ્ધિ થયા પહેલાં પણ જો ઉદય અને મનમાં રહેલાં અહંતાના બંધનો ગિચા થઈ ગયા હોય, તો જીવાત્મા પોતાનાં મુખ્ય બંધનો તૂટવાને લીધે એકદમ એક અનંત રૂપી આકાશમાં પક્ષીની પેઠે ઉડી જઈ પોતે વિરાટ-વિશ્વાત્મા જોડે એકતા પામે છે,

અને પરાતપર-પરમાત્મા જોડે અદ્વૈત પ્રાપ્ત કરવાને અભિલાષી બને છે. એવે સમયે આપણા ચેતન્યને બંધનમાં રાખનાર કેદખાનાની દિવાલો એકદમ તૂટીને ધસી પડે છે, અને પોતાનું વ્યક્તિત્વ, કાલ અને દિશાના ખ્યાલો, પ્રકૃતિના નિયમો અને ડાર્થો, વિગેરે મધળું ઓચિંતું લય પામી જાય છે—અને જીવાત્મા એકદમ અમર, સનાતન, અનંત થઈ જાય છે ! એ સાક્ષાત્કાર પછી જીવાત્માની નિશાની તરીકે સનાતનમાં કોઈક સ્થલે શાંતિ, મુક્તિ અને આનંદથી પુલકિત સંગીતનો સ્વર માત્ર જ અવશેષ રહી જાય છે !

ત્યારે માનસિક જીવનમાં બરોબર શુદ્ધિ હોતી નથી, ત્યારે એથી મુક્તિ સાધકને તાત્કાલિક અને અધુરી લાગે અશુદ્ધ અંતર દશા અને છે. સાક્ષાત્કાર થયા પછી જીવાત્મા પાછો અહંતાનો લય. અધોગતિમાં આવી પડે છે, અને વિરાટ ચેતન્ય પાછું લુપ્ત થઈ જાય છે. વાસ્તવિક રીતે એ પ્રમાણે બને છે ત્યારે આપણી અવનતિકર માનુષી પ્રકૃતિ અને ઉન્નત ચેતન્ય વચ્ચે વાદળાઓ આવી જાય છે, અથવા તો પડદો પડી જાય છે. એટલે પ્રકૃતિ પોતાની જીની ટેવ પ્રમાણે પાછી એ આધ્યાત્મિક અનુભવના દબાણથી કાર્ય કરવા માડે છે. પરંતુ એ જીના કાર્યોને ઉન્નત ચેતન્યની કે સાક્ષાત્કારની અનુભૂતિ મળેલી હોતી નથી, તો પણ જીની અહંતાના મરણ પછી બાકી રહેલું તેનું પ્રેત, જીની ટેવાનું શુદ્ધ યારિક પુનરાવર્તન કર્યા કરે છે, અને આધારમાં રહી ગયેલી અપવિત્રતા અને અજ્ઞાન તેને મદદ આપે છે. એ અપવિત્રતા દૂર થાય નહિ ત્યાં સુધી ઉપર જણાવેલા વાદળાઓ આવ જત કર્યા જ કરે છે. પૂર્ણયોગમાં આવી આંતર દશા ધણીવાર લાખા કાળ સુધી ચાલે છે, કારણ કે પૂર્ણયોગને માટે આધાર પણ પૂર્ણ રીતે તૈયાર થવો જોઈએ. સર્વ સમયે, સર્વ સ્થિતિમાં અને સંજોગોમાં—કર્મમાં કે અકર્મમાં—સાધકે પરાતપર ચેતન્યમાં પોતાનું જીવન ધારણ કરવું જોઈએ. વળી સમાધિમાં કે નિશ્ચય શાંતિમાં જ એ અનુભવ સાધકને પ્રાપ્ત થાય એટલું જ બસ નથી, પરંતુ જાગૃત કે સમાધિમાં, નિષ્ક્રિયતા કે ક્રિયાત્મક સ્થિતિમાં તેણે

શાંતિને પ્રાપ્ત કરે છે । પ્રથમ તો તે વિદ્યાજન-વિરાટ-શાત અને નિષ્ક્રિય થાય છે । શરીર, ઇન્દ્રિયો કે મન વિગેરેમાં જે કાંઈ કર્મો થાય છે, તેને જીવાત્મા સાક્ષી રૂપે નિહાળે છે ખરો, પરંતુ પોતે તેમાં સક્રિય ભાગ લેતો નથી કે તેને અનુમતિ આપતો નથી, એટલું જ નહિ પણ તેની જોડે કાંઈ પણ પ્રમરણ સબધ સુદ્ધા રાખતો નથી કર્મ થાય છે પરંતુ કર્મ કરનાર કાંઈ કર્તા હોતો નથી, કાંઈને પણ તેનું બંધન હોતું નથી-જીવાત્માના ઉપર તે કર્મની જવાબદારી પણ હોતી નથી જો કાંઈ પણ પ્રકારના અગત કાર્યની જરૂર પડે છે તો જીવાત્મા પોતાની જુની અહતાનું ખોખું ઉજી કરી પોતે ચાતા, ભક્ત, સેવક કે હવિષાર રૂપે તે કાર્ય કરે છે, પરંતુ એ અહતા કેવળ ખોખું જ છે, એમાં કાંઈ દમ હોતો નથી એ પ્રમાણે અહતાનો ટેકો ન મળે તોપણ ધણીવાર પ્રકૃતિના પહેનાના વેગને લીધે જ કર્મો થયે જાય છે, તેનો કર્તા કાંઈ પણ હોતો નથી કર્મયોગને અતિ સાધકને પ્રજુનો સાક્ષાત્માર થાય છે ખરો, પરંતુ તેને જ્ઞાન થવાનું બાળી રહે છે કર્મયોગમાં પણ શાત નિષ્ક્રિય પુરુષ અને સક્રિય પ્રકૃતિ એ બેજ તરવો અનુભવાય છે પ્રકૃતિ પોતાનો વ્યવહાર સજીવ પદાર્થો જોડે નહિ, પરંતુ કેવળ નામ અને રૂપોની જોડેજ કરે છે, એવો અનુભવ સાધકને થાય છે એ સર્વ નામ અને રૂપો આત્મામાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે માયાવાદનું મૂળ ખરા, પરંતુ આત્મા, તે બધા સત્ય છે એવું સ્વીકારતો નથી જીવાત્મા ધણીવાર આ સાક્ષાત્મારથી આભાગ વધી શકે છે આ વિશ્વમાં જે બધું દેખાય છે તેના અભાવરૂપે આત્માના સત્ય સ્વરૂપ બ્રહ્મને તે પ્રાપ્ત કરે છે એ બ્રહ્મમાં અનિર્વચનીય શાંતિ અને સર્વ વસ્તુઓનો અભાવ હોય છે, એટલું જ નહિ પણ વ્યક્તિ અને સમષ્ટિના પાપારૂપ જે સત્ત્વ હોય છે તેનો પણ બ્રહ્મમાં અભાવ થઈ જાય છે અથવા તો અનિર્વચનીય તત્ત્વ જોડે તે એકતા કરે છે કારણકે તે તત્ત્વમાં આ વિશ્વ અથવા તો એમાંની કાંઈ પણ વસ્તુ અસ્તિત્વ ધરાવતી નથી એ બધી આપણા મનને કેવળ સ્વપ્નના જેવીજ લાગે છે. અરે ! આપણને આવતા સ્વપ્ન કરતા પણ વધારે અસત્ય અને અવાસ્તવિક, વિશ્વ તથા તેના પદાર્થો આપણને બ્રહ્મમાં

લાગે છે ! એટલે વિશ્વની અવાસ્તવિકતા અને અસત્ય દર્શાવવા માટે “સ્વપ્ન” એ શબ્દ પણ વધારે નિશ્ચયાત્મક અને વ્યાપક લાગે છે. મુમુક્ષુનું મન જ્યારે પોતાના બંધનોથી પર ચઢ જાય છે ત્યારે જે સાક્ષાત્કારો થાય છે તેમના ઉપરજ આપણા દેશમાં માયાવાદનો ઉદ્ધાત સિદ્ધાંત રચાયો છે.

ઉપર જે “સ્વપ્ન” અને “માયા”ના વિચારો દર્શાવ્યા તે બધા આપણા જીવાત્માએ નવીન સાક્ષાત્કાર પ્રાપ્ત કર્યો છે તેની માયા પછીનો આધ્યાત્મિક આપણા બાકી રહી ગયલા મનોભય અસ્તિત્વના અનુભવ.

ઉપર થતી અસરરૂપ છે. અને જીવાત્માના જીવન કાળના અભાસ અને જીવન પ્રત્યેના દૃષ્ટિબિંદુ પ્રમાણે તેના ઉપર જીવના માનસિક સંબંધો જે કાણુ ધરાવવા મળે છે તેમનો ઇન્કાર કરવાને માટે એ વિચારો ઘણા ઉપયોગી છે. ખરું જોતાં પ્રકૃતિ જાતે એ પ્રમાણે સ્વપ્ન અથવા માયારૂપી સંસાર રચી શકતી નથી, અથવા તો પોતાનાજ અધિકારથી કર્મમાં પ્રવૃત્તિ થઈ શકતી નથી. આત્માજ પ્રકૃતિનો અધિકારી છે; તેની અનંત શાંતિમાંથી આ બધું વિરાટ કર્મ સ્પ્રુરે છે; શુદ્ધ, શુદ્ધ જેવો લાગતો બ્રહ્મ પોતેજ અનંત કર્મની જ્યોતરૂપે ઝલઝલી રહ્યો છે ! પૂર્ણયોગના સાધકે આ અનુભવને કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવો તેનો માર્ગ આપણે આગળ જોઈ લઈશું. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જ્યારે જીવાત્મા પોતે વિરાટ વિશ્વને સ્વીકારે અને પોતે વિશ્વમાં છે એવું અનુભવવાને બદલે પોતાનામાં વિશ્વ આવી રહેલું જેવા માટે ત્યાર પછી જીવાત્માનું સ્થાન કયું રહેશે અથવા તો અહંતાને બદલે કયું વસ્તુ આવીને સ્થાન લેશે ? એ પ્રશ્ન અહીં ઉદ્ભવે છે. અલબત્ત, વિરાટ-વિશ્વ-ચૈતન્યને કાર્મ કરવાને માટે એક પ્રકારનું અહંતાવાળું માને બ્યક્તિત્વના દેખાવવાળું મન, પ્રાણ અને શરીરનું બીજું કાયમ રહેશે ખરું, તોપણ અહંતાની ભાવના નહિ રહે, કારણકે સર્વ વસ્તુઓમાં સાધકને તે એકજ દેખાશે. પ્રત્યેક પુરૂષ એ અનંતબ્રહ્માનાં અનેક સ્વરૂપોમાંનું એક સ્વરૂપ અથવા તો એકજ બ્રહ્માની જીવી બાજુ અને જીવી સ્થિતિ રૂપ જણાશે ! બ્રહ્મ જોડે બ્રહ્મ જ વિલસતો જણાશે-સર્વત્ર એકજ જનરનારાયણનું દર્શન થશે !

બ્રહ્મની તે વ્યાપક લીલામાં અહંતાના બંધનોમાં પડી ગયા સિવાય દિવ્ય પ્રેમનો સંબંધ પણ અનુભવી શકાય છે. માનુષી પ્રેમની ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ સ્થિતિને બે જુદાં શરીરમાં એકજ આત્માના અનુભવ રૂપે વર્ણવવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે દિવ્ય પ્રેમનો પણ સાક્ષાત્ નરનારાયણનું દર્શન અને તકાર થઈ શકે છે. વિશ્વમાં સર્વ વસ્તુઓના વિશ્વ લીલા. અંતિમ સત્યને ઉંધુ વાળી નાખનાર અને જ્યાં સારાં ધમસાણુ મચાવનાર અહંતા વિશ્વ લીલાને માટે જોઈએજ એવું કંઈ નથી. દારણ, વાસ્તવિક રીતે તો એક અદ્વૈત, બ્રહ્મ પોતેજ પોતાના ઉપર કાર્ય કરી રહ્યો છે—તે પોતેજ પોતાની જોડે લીલા કરી રહ્યો છે—એક રૂપે પણ તે અનંત છે ! સર્વ રૂપે પણ તે અનંત છે ! જ્યારે જીવાત્મા વિશ્વલીલાના એ અંતિમ સત્ય સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે છે અને તેમાં જીવે છે, ત્યારે કર્મ કરવા છતાં અને માનુષી પ્રકૃતિ ધારણ કરવા છતાં પણ તે પરમાત્મા જોડે એક રહી શકે છે ! ત્યાર પછી તેને બંધન રહેતું નથી અને માયાનો પાશ પણ જાંધી શકતો નથી. આમ થાય ત્યારેજ જીવ આત્મપદને પ્રાપ્ત થયેલો અને અહંતાથી મુક્ત થયેલો ગણાય.

* નરનારાયણ—નારાયણ સ્વરૂપે પ્રભુ પોતે મનુષ્યભૂતિ જોડે એકતા કરે છે, તેજ પ્રમાણે નરરૂપે મનુષ્ય પ્રભુ જોડે એકતા કરવા પ્રયત્ન કરે છે.

અભ્યાસ.

મન, પ્રાણ અને શરીરની અહંતાનો ત્યાગ કરવા માટે આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે “હું મન છું” એ વિચારનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. તેમજ “હું શરીર છું તથા હું પ્રાણમય વાસનાઓ છું” એ ભાવનાનો પણ ત્યાગ કરવો જોઈએ.

પ્રથમ “હું શરીર નથી” ત્યાંથી શરૂઆત કરવી જોઈએ. છેવટ “હું મન નથી” એવો પણ સાક્ષાત્કાર કરવા માટે અંતર જીવનનું પૃથક્કરણ કરવાની ટેવ પાડી “મનથી હું જુદો છું” એ વિચાર મનમાં સ્થિર કરવો જોઈએ.

જ્ઞાનયોગની સાધના કરવા માટે આપણી બુદ્ધિને અને મનને એક અનંતના વિચાર ઉપર સ્થિર કરવાં જોઈએ, અને આપણું ચૈતન્ય (આપણી જુદી જુદી અહંતાઓ અકૃતિના જેવી છે) તે અનંત ચૈતન્યનોજ આવિર્ભાવ છે એમ સમજી તેને અનંતને અર્પણ કરી દેવું જોઈએ. અહીં પણ આત્મસમર્પણનો સિદ્ધાંત સાધકને ઘણો સહાય કરે છે. શુદ્ધ અને સાંત આધારમાં અનંતનું જિંભ પડે છે, પરંતુ જ્યારે આધાર અશુદ્ધ હોય છે ત્યારે અનંતની સહેજ ઝાંખી થઈ તે અનુભવ પાછો જતો રહે છે. તે વખતે સાધકે નિરાશ થવું નહિ. એ પ્રમાણેજ અશુદ્ધિ ધીમે ધીમે દૂર થઈ જાય છે.

સાધકે બધી અશુદ્ધિ અકૃતિની છે અને યોગે તે વિરાટ પુરુષ છે એ ભાવને જાગૃત રાખવો. એટલે અકૃતિની અશુદ્ધિ તેના ઉપર અસર નહિ કરે. વિરાટ પુરુષ એટલે આખા વિશ્વમા કાર્ય કરી રહેલો પુરુષ. આપણા દ્વારા વિશ્વ જ કાર્ય કરે છે.

સાધકે જ્ઞાનમાર્ગે વિચરતા વારંવાર યોગાના અંતરમાં સંપૂર્ણ

શાંતિ સ્થાપન યદ્ય છે કે નહિ તે જોતા રહેવું. બહારની શાંતિને અને તે આંતર શાંતિને હમેશાં સંબંધ હોવાનું જોઈએ એવો નિયમ નથી. પૂર્ણ શાંતિના કેટલાંક સ્તૂલ ચિન્હો છે પણ તે અહીં આપણાં જરૂરનાં નથી. છતાં સર્વ સંજોગોમાં મનની સમતા એ શાંતિની નિશાની છે. આધાર કેવળ શાંતિ યાચ ત્યારેજ આપણે આધારનાં જુદાં જુદાં કાર્યોને જુદાં પાત્રોને જોઈ શકીએ છીએ, અને ત્યારપછીજ આપણે શરીરથી જુદા યદ્યને આપણી મતનો અનુભવ કરી શકીએ છીએ. પછીથી જ કમો યાચ છે તે કમોનો જીવ પોતે ફક્ત સાક્ષીરૂપ જ હોય છે.

કર્મયોગમાં પ્રથમ તો સાક્ષીભાવ સિદ્ધ કરતાં સાધકને પુરૂષ અને પ્રકૃતિ એ બેના જ સાક્ષાત્કાર યાચ છે. અને તેમાં ઘણા વખત સ્થિર થયા પછી જીવાત્મા પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે.

જગત આપણું તે પરબ્રહ્મની એક કલા માત્ર છે અને માયા અથવા સ્વપ્નવત્ દેખાય છે. તે સ્વપ્નવત્પણું સાધકે સિદ્ધ કરવું. સર્વ પદાર્થો તે છે તેટલા પુરતાજ સત્ય છે-તેઓનું જુદું અસ્તિત્વ જ નથી. ચરાચર સર્વમાં જુદી જુદી શક્તિરૂપે તથા મનુષ્ય જાતિમાં જુદી જુદી વ્યક્તિરૂપે તે પરબ્રહ્મજ વિતરણી રહે છે, એ જાણને દૃઢ કરવાથી અજ્ઞાસને અતિ તેનો સાક્ષાત્કાર યાચ છે.

સર્વત્ર એક જ “નરનારાયણ”નું દર્શન કરવું. વ્યક્તિના, કાલના તેમજ સ્થાનના અને વ્યવહારના સર્વ ભેદોને બૂલી જવા. તેનેજ પ્રાપ્ત કરવો, તેનીજ સેવા કરવી; પછી તે જમે તે રૂપે આપણી પાસે આવીને હશે હોય !

આ પ્રમાણે અહંતાથી સાધક કુલ યાચ છે.

પ્રકરણ ૧૦-પૃથક્કરણ.

જ્ઞાનધોગમાં પ્રથમ તો આપણે 'આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું' હોય છે એટલે તેમાં નિત્ય, શુદ્ધ નિષ્ક્રિય આત્માની શોધ પ્રથમ સ્થાન લે છે. "આપણે મન, પ્રાણ અને શરીર નથી." એ ખ્યાલને દૃઢ કરવો પડે છે.

વિશ્વ અને નિત્ય આત્મા વચ્ચે શો સંબંધ છે? તે આત્મ સાક્ષાત્કાર પછી સાધકે જાણવો જોઈએ. શરૂઆતમાં સાધકને જગત મિથ્યા અને આત્માજ કેવળ એક માત્ર સત્ય છે એવું જાગવાનો સંભવ છે.

પરંતુ આત્મા અને વિશ્વ-બન્ને વચ્ચે નિત્ય સંબંધ રહેલો છે. આત્મા અને સર્વભૂતો વચ્ચે એકતા રહેલી છે. પદાર્થ અને આત્મા એ બન્ને અસ્તિત્વની સીમાના છેલ્લાં પગથીયાં છે. આપણે આત્મા જોડે પરમાત્મા જોડે અને વિશ્વ જોડે પણ એકતા કરીએ તોજ તે ખરી એકતા કહેવાય.

આપણે વિરાટ ચૈતન્યને પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ. અર્થાત્ આત્મામાં, સર્વ પ્રાણીઓમાં આપણો આત્માજ આવિર્ભૂત થએલો છે એવો સાક્ષાત્કાર કરવો જોઈએ. એ ત્રણમાં આત્મા અને વિશ્વનો ખરો સંબંધ આવી જાય છે.

આપણો આત્મા વિરાટ છે. સર્વ મનુષ્યાનાં મન, પ્રાણ અને શરીર પાછળ તેજ આવી રહ્યો છે. સાધકે મનને એ એકતાનો વિચાર કરવાનો અભ્યાસ પાડવો જોઈએ. સર્વત્ર અને સર્વમાં એકજ પરમતત્ત્વ વિતરે છે એવો વિચાર કરવાનો અભ્યાસ મનને પાડવો જોઈએ.

વિરાટના સાક્ષાત્કારની ત્રણ ભૂમિકાઓ છે. ૧ સર્વ પ્રાણીઓ જેમાં જીવન ધારણ કરી રહ્યાં છે તે વિરાટ સત્, જે સર્વથી પર હોઈ કાળ અને દિશાથી સ્વતંત્ર છે. મનથી પર રહેલું એ સત્ય આપણા

મનમાં જોતપ્રોત થઈ જાય છે અને આપણી રૂઢિ બદલી નાંખે છે, આ વિર્માવમાં પણ રૂપાંતર થાય છે; અને આપણે જે સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરીએ છીએ તેને અનુરૂપ બાંધે જીવન બની જાય છે. ૨. ત્યારપછી આ વિશ્વનાં જુદાં જુદાં નામરૂપોનું શું થયો? તે કંઈ અસત્ય, માયા, ભ્રમવાદ નથી પરંતુ વિરાટના જ સ્વરૂપ છે, અને તે બધાં વાસ્તવિક છે એવો સાક્ષાત્કાર થાય છે. ૩ સર્વ પ્રાણી પરમાર્થ ભેદે એકતા. આપણું મન, પ્રાણ અને શરીર પણ વિરાટ મન, પ્રાણ શરીરનો જ ભાગ છે, એવું આપણને લાગે છે આપણે વિરાટ સ્વરૂપ જ થઈએ છીએ.

આપણે આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપનો અને તેના આ વિર્માવનો સાક્ષાત્કાર કરવો જોઈએ. બ્રહ્મજ્ઞાનના વ્યાપક સ્વરૂપમાં આત્મજ્ઞાન અને વિશ્વજ્ઞાન બન્ને સમાઈ જવાં જોઈએ.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

વિરાટનો સાક્ષાત્કાર.

મન, પ્રાણ અને શરીરની અહંતાનો ત્યાગ કરવાથી આપણે નિત્ય આત્મા અને વિશ્વનો સંબંધ જાણી શકીએ છીએ. એમ કરવામાં મુખ્ય હેતુ એ રહેલો કે આપણા અંતઃકરણમાં આત્મા વિષે જે જોટા ખ્યાલ બંધાયેલો હોય છે તેને દૂર કરી નાખવો; કારણ કે એવા જોટા ખ્યાલથી આપણે દુનીઆના ક્ષર, વિકારી પદાર્થ જોડે એકતા કરીને અધોગામી જીવનને પ્રાપ્ત થઈએ છીએ; વળી આપણને એમ લાગે છે કે વિકારી અને ક્ષર જગતમાં આપણે પણ ક્ષણિક અને નાશવંત છીએ એવી ભાવનાનો ત્યાગ કરીને આપણે તો પોતે આત્મા છીએ, પુરૂષ છીએ, નિત્ય છીએ, એવો સાક્ષાત્કાર કરવો જોઈએ; તથા આપણા ખરા અસ્તિત્વમાં જ્ઞાનપૂર્વક જીવન ધારણ કરતાં શીખવું જોઈએ. જ્ઞાનમાર્ગની અંદર એ હેતુ આપણા મનમાં એકલો નહિ તો પણ મુખ્ય તો હોવો જ જોઈએ.

આપણે નિત્ય ચૈતન્યમય આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરી લઈએ, તેમજ ચિરકાળને માટે આપણે તે આત્મસ્વરૂપ થઈ રહીએ, ત્યાર પછી પણ એક ઝોણું હેતુ બાકી રહી જાય છે, અને તે એ કે આપણે જે ચૈતન્યમય આત્મસ્વરૂપ છીએ તેની અને આ વિકારી વિશ્વની જોડે આપણે સત્ય સંબંધ બાંધવો અર્થાત્ કે આત્માર સુધી આપણે જે વિકારી જીવનનેજ આપણા સત્ય જીવન તરીકે સ્વીકારતા હતા, અને જેને આપણી ઉત્તમોત્તમ દશા માનતા હતા, તેને બદલે આપણે નિત્ય ચૈતન્યમય આત્મસ્વરૂપ છીએ એવો અનુભવ પ્રાપ્ત કરવો.

આત્મા અને વિરાટ વચ્ચે ખરેખરો સંબંધ જો બાંધવો હોય તો તે સંબંધ એ સમાન ધર્મવાળી વસ્તુઓ આત્મભાવની અસ્પષ્ટતા. વચ્ચેનો થાય તોજ નબી શકે, કેમકે કોઈપણ પ્રકારનો ખરેખરો સંબંધ એ સમાન ધર્મવાળા

પદાર્થો વચ્ચેનું સંબંધ એ સામાન્ય, અનુભવસિદ્ધ નિયમ છે. એક સત્ અને બીજું અસત એ બે વચ્ચે વાસ્તવિક સંબંધ કેવી રીતે સંભવે ? શરૂઆતમાં તો આપણે નિત્ય, સનાતન આત્માને કેવળ અસત અને ઇન્દ્રિયનું નહિ, તોપણ વિચારના એક શુદ્ધ પેઠે ધણેજ દૂર અને દુષ્પ્રાપ્ય રહેલો તો ગણના હોઈએ છીએ, દારણ કે કાવના પ્રવાહમાં વિકાર પ્રાપ્ત થઈ, પ્રાણ અને શરીરથી પર આપણે કંઈ જુદીજ વસ્તુ છીએ એવો ખ્યાલ કુદરતી રીતેજ આપણને આવી શકેલો નથી. ત્યારે આપણે એ બંધનમાંથી છૂટા થઈએ છીએ, ત્યારે વળી આપણામાં જુદાજ પ્રકારની અતિશયોક્તિ આવી જવાનો સંભવ છે. અર્થાત્ આત્મા અને જગત વચ્ચેનો સંબંધ બાંધતાં આપણે ખોટો સંબંધ બાંધી બેસવાનો ભય રહેલો છે. આપણા આત્માના નિત્ય, સનાતન સ્વરૂપનો વધારે ને વધારે સાક્ષાત્કાર કરતાં, આપણે પોતે તે સ્વરૂપ છીએ એવો નિશ્ચય આપણા મનમાં થતો જાય છે, અને ધીમેધીમે આપણે પોતે કેવળ આત્મ સ્વરૂપ છીએ એવો દૃઢ નિશ્ચય થઈને જગત જુદાજ સ્વરૂપમાં-આધારૂપ બામે છે; જગતનાં માણસો પણ કેવળ નામરૂપાત્મક જણાય છે, દારણ કે એ અનેકવનો અનુભવ આપણા સાક્ષાત્કારથી તદ્દન ઉઘટી છે. હવે આપણે એ દશામાંથી આગળ વધ્યા હોઈએ છીએ એટલે આપણું રૂપાંતર થઈ જાય છે; આપણને એ દેવની દશા સાથે કોઈપણ પ્રકારનો સંબંધ હોય એવું લાગતું નથી. શરીર, પ્રાણ અને મનની અલંકારમાંથી વિમુખ થઈ વખતે જો આપણે કેવળ એક સનાતન આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો આદર્શ દ્રષ્ટિ સમક્ષ રાખ્યો હોય તો વિશ્વ જીવનનું મિશ્રાત્વ. ઉપર જણાવેલો સાક્ષાત્કાર સાધકને આપોઆપ અને સત્તર થઈ આવે છે. એ આદર્શ રાખવાથી સાધક મનોમય કોપમાંથી એકે કૂદકે આધ્યાત્મિક સનાતન આત્માને પ્રાપ્ત કરે છે ખરો, પરંતુ એ બેની વચ્ચે જે સીડી છે, તેનો ખ્યાલ તેને આવતો નથી એથી કરીને સાધક એ બે ભૂમિકાઓ વચ્ચે રહેલા પૂલને જોઈ શકતો નથી. આમ હોવાથી એકવાર પ્રાપ્ત કરેલી ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક ભૂમિકામાંથી પતન થયા વિના શરીર, પ્રાણ અને મનને તે કરીને સ્વીકારી શકતો નથી. અર્થાત્ કે, શરીર, મન અને

પ્રાણને બે ફરીથી તે સ્વીકારવા માગે તો એ ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક શૂનિકામાંથી તેનું પતન થયા વિના નજ રહે એ નિર્વિવાદ છે.

પરંતુ આત્મા અને જગત એ બે વચ્ચે સનાતન ગાઢ અને વાસ્તવિક સંબંધ રહેલો છે, ટાંધ અપરિહાર્ય અંતર જનનની મેણી. આત્મા અને સ્થૂળ જગત યાને ચૈતન્યમય અસ્તિત્વ અને જડ પદાર્થ, એ બન્ને બરાબર ક્રમસર ગોઠવાયેલી અસ્તિત્વની સીડીનાં બે છેડે આવી રહેલા બે પગથીઆ છે. એટલા માટે દેખીતું જ છે કે એ બે વચ્ચે એવો વાસ્તવિક સંબંધ હોવો જોઈએ કે જેથી ફરીને નિત્ય, અને સનાતન બ્રહ્મ પોતે આત્મ સ્વરૂપે શુદ્ધ અવિકારી રહેવા છતાં પણ, પોતે વિશ્વને પોતાનામાં જ ધારણ કરી શકે. એ સનાતન બ્રહ્મ જોડે જેનો આત્મા અદ્વૈત પામ્યો હોય તે પણ બ્રહ્મની પેઠે એકતા સાથે વિવિધતા ધારણ કરવાને શક્તિમાન હોવો જોઈએ. એ બે વચ્ચે એકબાંનો જે સિદ્ધાંત છે તેને આપણે આત્મા અને મૂતાનિ-આત્મા અને જૂતમાત્રનું સનાતન અદ્વૈત, એવું નામ આપી શકીએ. એ અદ્વૈત પણ મુક્ત થયેલા આત્માએ ધૃતગ્ની પેઠે ભોગવવું જોઈએ, અને તે પણ શુદ્ધ અવિકારી આત્માના સાક્ષાત્કાર સાથે 'સંપૂર્ણ આત્મા પ્રાપ્તિ માટે સાધકે આત્મા તથા પરમાત્મા પુરુષોત્તમ જોડે-અદ્વૈત પ્રાપ્ત કરવું' એટલું જ બસ નથી, પરંતુ સર્વ પ્રાણીઓ જોડે પણ તેજે તેવું જ અદ્વૈત સિદ્ધ કરવું જોઈએ. વ્યક્ત જનનથી બરેલું આપણું વિશ્વ, તેમજ મનુષ્ય બધુંજોયી બરેલું આપણું જગત, આપણે પ્રથમ છોડી દીધું હતું, કારણકે આપણે સર્વ પ્રાણીઓ જોડે અદ્વૈત તેની જોડે અગાનતા બધનથી બધાયતા હતા; અને બેઠી પૂર્ણ વ્યક્તિત્વથી કાલમા જે અસત્ય ઉત્પન્ન થયેલું છે તેને લીધે આપણા જીવનમા વિરોધો, કનડો અને દ્વૈત ઉત્પન્ન થયા હતા. પરંતુ હવે સત્યજ્ઞાન થયા પછી એ બે વચ્ચેનો સાચો સંબંધ આપણને માલુમ પડે છે અને તેથી એ અનાનન સત્યને આપણે સ્વીકારવા તત્કાર થવું જોઈએ. આપણા નવા અનુબન પ્રમાણે સર્વ પ્રાણીઓને તથા પદાર્થોને સનાતન આત્માના ચૈતન્યમાં આપણે સ્વીકારવા જોઈએ;

અને તે પણ તેમનો અને આપણો આત્મા એક છે એવો સંબંધ જાણીને અને નહિ કે આપણું પોતાનું જીવું વ્યક્તિત્વ જાળવી રાખીને !

ઉપર જે વિચારો જણાવ્યા છે તેનો સાર એ છે કે શુદ્ધ, સત્ કાયથી પર-પરાત્પર પુરષોત્તમનું ચૈતન્ય પ્રાપ્ત વિરાટ ચૈતન્યનો સાક્ષાત્ કરવાની સાથે સયોજ સાધકે વિરાટ-વિશ્વ ચૈતન્ય પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ. અનંત પોતે વિશ્વરૂપે સર્વ પ્રાણી અને પદાર્થના ઉપાદાન અને આદિ કારણ રૂપે કાર્ય કરે છે એવો આપણે સાક્ષાત્કાર કરવો જોઈએ. પ્રાચીન વેદાત્મીઓ આ સાક્ષાત્કારને * “આત્મામા સર્વભૂતાનું” દર્શન,” અને ૧ “સર્વમાં આત્માનું” દર્શન ” કહેતા. વળી, જે આત્મામાં વિશ્વની રચનાનો આદિ ચમત્કાર ફરીને ઉપજ્યો છે તેને વિશે ઉપનિષદ કહે છે કે તેના ચોખ્ખીને મન તો ૨ “તેનો પોતાનો આત્માજ સર્વ ભૂતરૂપ યદને વિશ્વમા વ્યાપી રહ્યો છે.” આપણી પરિમિત અહતતાને દૂર કરી તેને સ્થાને આપણે કેના પ્રકારનો સંબંધ વિશ્વ સાથે બાધવો તેનો ખ્યાલ આપણને ઉપર જણાવેલા ત્રણ સિદ્ધાંતોમા મળી આવે છે. એ પ્રકારનું અનંત ચૈતન્ય આપણે પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ, અને સર્વ જોડે ઉપર જણાવી તેવા પ્રકારની આપણી એકતા પણ સ્થાપન કરવી જોઈએ.

મનોમય પુરુષ કાંઈ આપણા આત્માનું ખરું સ્વરૂપ નથી, એ તો તેનું એક કાર્ય માત્ર-તેનો આભાસ માત્ર-
૩ “સાથે અદ્વૈત. છે. આપણો આત્મા તો વિરાટ સ્વરૂપ, અનંત છે, અર્થાત્ તે સર્વના આત્મા સાથે એક છે અને પ્રાણીમાત્રમા તે વસી રહેયો છે આપણા મન, પ્રાણ અને શરીરની પાછળ જે અનંત આત્મા છે તેજ અનંત આત્મા મનુષ્ય માત્રમાં તેમના મન, પ્રાણ અને શરીરની પાછળ આવી રહ્યો છે. એટલે આત્માને

* યસ્તુ સર્વાણિ ભૂતાન્યાત્મ મ્યેવાનુપશ્યતિ ।

૧. સર્વભૂતેષુ ચાત્માનં તતો ન વિજુગુપ્સતે ॥૬૧॥ (૬૪)

૨. યસ્મિન્સર્વાણિ ભૂતાન્યાત્મૈયામૂહિજાનતઃ ।

સત્ત્વ કો મોહ. કઃ શોક પક્ત્વમનુપશ્યતઃ ॥૬૫॥ (૬૫) ૭

પ્રાપ્ત કરીને પછીથી તે સર્વની સાથે પણ આપણે એકતા કરવાને પ્રેસ-
 ધરું. એ પ્રમણી અદ્વૈત કરવામાં આપણું મન અંતરાય નામે છે, એટ-
 લુંજ નહિ પણ; અને આપણે છટી/લગામ મૂકીએ તો મન પોતાનું ધાર્યું
 કરવા ખાતર, આપણા જ્ઞાનને અચાનક પડદાથી ઢાકી દેવાનો પ્રયત્ન
 પણ કરે છે. મન પોતે એ સત્યદર્શન અને સત્યજ્ઞાન પ્રમાણે પોતા-
 નામાં ફેરફાર કરીને તેને વશ વર્તવાને જરાપણ પ્રયત્ન કરતું નથી. પરંતુ
 યોગનો અભ્યાસ કરવામાં આપણે જો જરાબર ક્રમસર આગળ વધ્યા
 ગયા હોઈશું તો શુદ્ધમન અને પવિત્ર હૃદય થયા પછીજ આપણને આત્મ
 સાક્ષાત્કાર થશે, અને મન જો પ્રથમથી શુદ્ધ થયું હોય, તો તે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ
 કરવામાં નિષ્ક્રિય અને નિષ્પક્ષપાતી રહે છે. બીજું, એ પણ છે કે પરિ-
 મિત નામ રૂપાત્મક દેખાંત્ર મીઠાઈ અંજલિ દેત પ્રધાન વિચારો કરવાને
 બહારે એકતાના, સંતાન, સંપ્રાદિ સર પ્રમાણે વિચાર કરવાનો અભ્યાસ
 મનને પાડી શકાય છે. તાત્પર્ય કે સાધકે મનને ધ્યાન અને એકાગ્રતાનો
 અભ્યાસ કરાવી સર્વ પ્રાણીઓ અને પદાર્થો ભુદાનુદા છે એવો ખ્યાલ
 લાવવાને બહારે એક આત્મા સર્વપ્રાણી, પદાર્થમાં, વ્યાપી રહ્યો છે તથા
 સર્વ પ્રાણી અને પદાર્થો એક આત્માના પ્રતિ-
 સર્વમાં એક આત્મા બિંબો છે-તેનાજ વિચાર કરવાનો સાધકે
 જોવાના હયાથો. અભ્યાસ પાડવો જોઈએ. અત્યાર સુધી
 સાધકે પોતાના જીવાત્માને શરીર પ્રાણ અને
 મન/ચિત્તેની અહંતાઓમાંથી પાછો ખેંચી લેવો જોઈએ એવું કહે-
 વાર્મા અભ્યુ છે, પરંતુ એકલી એજ ક્રિયા કરીને સાધકે અટકી
 જવું જોઈએ નહિ. પૂર્ણયોગના સાધકે તો ઉપર જણાવેલી બન્ને
 ક્રિયાઓનો એકીસાથે અભ્યાસ કરતા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. અહંતા-
 માથી જીવાત્માને ખેંચી લેવાને પરિણામે સાધકને તેના પોતાના અંત-
 રમાં આત્માનો સાક્ષાત્કાર થશે અને બીજાઓને કે આત્માની એકતા
 અનુભવવાથી તેને પોતાની બહાર ગણાતી સર્વ વસ્તુઓમાં પણ તેનું
 દર્શન થશે. સાધક પ્રથમ તો સર્વ પ્રાણી પદાર્થમાં એકજ, વિરાટ
 બ્રહ્મ વ્યાપી રહ્યો છે એ જાતના અભ્યાસને શરૂ કરીને વિરાટની પાછળ
 રહેતાં પરાતપરને પ્રાપ્ત કરી શકે છે; પરંતુ એ માર્ગે જતા કેટલીક ખાસ

અડચણો નડવાનો સંભવ છે; તેથી બનનાં સુધી ઉપર જણાવેલી બન્ને ક્રિયાઓનો સાધકે એકી વખતે અભ્યાસ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો.

સર્વવ્યાપી બ્રહ્મનો જે અનુભવ ઉપર જણાવવામાં આવ્યો છે તેના સાક્ષાત્કારની ત્રણ ભૂમિકાઓ પડી શકે તેમ વિરાટના સાક્ષાત્કારની ત્રણ છે. પ્રથમ તો સર્વ પ્રાણીઓ જેમાં અસ્તિત્વ ભૂમિકાઓ ધારણ કરી રહ્યાં છે તેવા વિરાટ, આત્માનો અનુભવ.

પ્રભુ-આત્મા પોતે અનંત વ્યક્ત સ્વરૂપે સ્વયંભૂતા શુદ્ધ ચૈતન્ય રૂપે, આવી રહેલો છે. તે દાંષ્ટ દાલ અને દિશાનાં બંધનોમાં પડેલો નથી. પરંતુ દાલ અને દિશા બન્નેને પોતાના અસ્તિત્વના સ્વરૂપ તરીકે તે ટકાવી રાખે છે. તે પોતે એ સર્વ કરતાં વિશેષ વિશાળ હોઈ પોતાના સ્વયંભૂ, અનંત, અસ્તિત્વ અને ચૈતન્યમાં તે સર્વ વસ્તુઓને સમાવી શકે છે. છતાં તે પોતાની ઉત્પત્તિ કરેલી કે ધારણ કરેલી વસ્તુઓથી અથવા તો પોતાના રૂપાંતરથી બંધાતો નથી; ધારણ પોતે સ્વતંત્ર, અનંત અને સર્વમાં આનંદ સ્વરૂપે રહે છે. એક પ્રાચીન ઉપમા પ્રમાણે આકાશ જેમ સર્વ પદાર્થોને ધારણ કરે છે તે પ્રમાણે તે વિરાટ સર્વ પ્રાણીઓને પોતાના ચૈતન્યમાં ધારણ કરે છે. શરૂઆતમાં વિરાટનો વિચાર સાધકને કેવળ દરૂપનામય અને અગ્રાહ્ય જેવો લાગે છે અને તેથીજ તે અનંત વિરાટના ઉપર એકાગ્ર ધ્યાન કરી શકતો નથી. પરંતુ આકાશબ્રહ્મનો વિચાર એ ધ્યાન કરવામાં ઘણું સહાયભૂત થાય છે. વિરાટને સ્થૂલ રૂપેજ નહિ પણ અનંત અસ્તિત્વ, ચૈતન્ય અને આનંદના સમુદ્રરૂપ જેવાથી સાધક પોતાના મનથી એ અનંત વિરાટને

આકાશજાલ જેવાનો અભ્યાસ.

જોઈ શકે છે, અને મનથી તેને પ્રાપ્ત કરીને પોતાના આત્મા સાથે તેનું અદ્વૈત સાધી શકે છે. એ પ્રમાણે ધ્યાનનો અભ્યાસ કરવાથી મન વિશાનમાંથી સત્યનો પ્રવાહ ઝીલવાને તૈયાર થઈ રહે છે, અને એ પ્રવાહને લીધે સાધકની દષ્ટિમાં સૂઝો ફેરફાર થઈ જાય છે. એ પ્રમાણે જેમ જેમ દષ્ટિનો ફેરફાર સિદ્ધ થાય અને તે પણ સખળ તથા સુદૃઢ બની ચૈતન્યમાં વધારે ને વધારે સમય ટકી રહે તેમ તેમ આપણું જીવન તેના સ્વરૂપમાં રૂપાંતર પામી જશે. અર્થાત્ આપણે જેનું દર્શન કરીએ છીએ તે સ્વરૂપજ

મની જઈશું. આપણું ચૈતન્ય કંઈક વિરાટજ નહિ, પણ વિરાટથી પર એવું અનંત-પરાતપર થઈ જશે તે પછી મન, પ્રાણ અને શરીર એ અનંત ચૈતન્યમા કંઈક આદોનનરૂપે, હલનચલનની કિરાડપ, માત્ર જણાશે આપણે આત્મા તો અનંત ચૈતન્ય સ્વરૂપજ બની જાય છે વળી તે સાક્ષાત્કારમા આપણને એમ પણ જણાય છે કે જગતતો જગત સ્વરૂપે અસ્તિત્વમા છેજ નહિ, પરંતુ એકતો અનંત આત્માજ વિલસી રહ્યો છે, અને તેમા તે પોતાના જ્ઞાનથી આવિર્ભાવ પામી રહ્યો છે ! તેની છાયારૂપ મહાન વિશ્વવિદ્યાસની પદ્ધતિઓ (સ્વર સંગતિઓ) આવી રહેલી છે ! હવે પ્રશ્ન એ રહે છે કે એ વિશ્વ સવાદ-જે નામ અને રૂપોને લીધે

ઉત્પન્ન થાય છે તેનું શું ? તે બધા સ્વરૂપો શું નામરૂપાત્મક વિશ્વનું સત્ય કેવળ ચિત્રના જેવાજ ખાલી નામરૂપાત્મક અર્થાત્ વાસ્તવિકતા વિનાના નિર્જીવ ક્ષુદ્રજ ભાસવાના ?

એક સમયે બધે તે બધા આપણને લગ્ય શક્તિવાન અથવા તો સુતર લાગ્યા હોય, પરંતુ હવે તો તેઓ તદ્દન નકામા છે એમ ગણીને તેમનો લાગળ કરવાનો રહે છે કે શું ? ના, એ ખ્યાલ ખીલકુલ ખરો નથી સર્વને પોતામા સમાવી રાખનાર વિરાટ આત્માના પ્રથમ સાક્ષાત્કારને પરિણામે એવી લાગણત્તિ પેદા થઈ આવે એ શક્ય છે, પરંતુ અનંત વિરાટમા પણ જે અનંતતાઓ આવી રહેલી છે તેમનો લાગ કરીએ તોજ એવું પરિણામ આવે પરંતુ સર્વ પદાર્થો ઠાઠ વિરાટ અને ઉત્પન્ન કરેલાં ખાલી, નામ અને રૂપજ નથી ખરો જોતા તો એ બધાય આત્માએ પે તેજ જ્ઞાનપૂર્વક ઉત્પન્ન કરેલા તેના પોતાનાજ સ્વરૂપો છે અર્થાત્ કે જે પ્રમાણે આપણામા આત્મા રહેનો છે તેજ પ્રમાણે સર્વમા પણ તેજ આત્મા આવી રહેનો હોઈ તે પોતાના બિન્નબિન્ન આવિર્ભારને જાણે છે, તેના ઉપર કાણ ધરાવે છે, અને પોતાના સર્વ રહેઠાણોમા તે જ્ઞાનપૂર્વક વસી રહ્યો છે ધડામા જેમ આકાશ વ્યાપી રહ્યું છે છતાં પણ તે ધડાને ધારણ કરે છે, તેજ પ્રમાણે એ વિરાટ પણ સર્વ પ્રાણીઓમા વ્યાપી રહ્યો છે છતાં પણ તેમને પોતાનામા ધારણ કરે છે, અનંત સ્થૂન રૂપે નહિ પરંતુ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ તે વિરાટજ તેમનું સત્ય સ્વરૂપ ? આપણે સર્વમા વ્યાપી રહેના વિરાટ આત્માની એ ભૂમિકાનો સાક્ષાત્કાર

કરવો જોઇએ. આપણે જાતે એ વિરાટને “જોવાનો છે, એટલું” નહિ પરંતુ જૂનમાનમાં તે વિરાટને આપણા આત્મારૂપે જાણીને આપણે પોતે પણ તેના સ્વરૂપના થઇ જવું જોઇએ, આપણી પોતાની શુદ્ધિ અને હૃદયના સર્વ ખોટા ખ્યાલોને અને વિરોધાતે બાબતોને મૂકીને પ્રભુ સર્વ પદાર્થોમાં વ્યાપી રહ્યો છે અને તે જ સર્વ પદાર્થનું અંતિમ, સત્ય સ્વરૂપ તથા સર્વમાં જ્ઞાનપૂર્વક વસનાર આત્મા છે, એ સત્યને આપણે સ્વીકારવું જોઇએ. વળી, આપણે એ સત્ય કેવળ શુદ્ધશુદ્ધિથી જ નહિ પરંતુ આત્મ સાક્ષાત્કારને પરિણામે સ્વીકારવાનું છે, કે જેથી આપણું મનોમેય ચૈતન્ય પણ તેના દિવ્ય ગિયામાં રૂપાંતર પામી જાય.

ઉપર જણાવેલા વિરાટ આત્મા સર્વ પ્રાણી, પદાર્થથી પર તેમજ વધારે વ્યાપક હોવા છતાં આપણા ચૈતન્યમાં વિરાટનો આવિર્ભાવ. તે તે બધાની જોડે તેનું અદૈત હોવું જોઇએ. તે વિરાટ સર્વને પોતાનામાં ધારણ કરે

છે, સર્વમાં વસી રહ્યો છે એટલું જ નહિ, પરંતુ તે પોતે કેવળ આત્મ સ્વરૂપે નહિ પણ નામ, રૂપ, ક્રિયા, કર્તા-મન, પ્રાણ અને શરીરના અધિષ્ઠાતારૂપે પણ સર્વમાં રહેલો છે, એવો અનુભવ આપણે પ્રાપ્ત કરવો જોઇએ. પ્રથમ સાક્ષાત્કારને અંતે આપણે જે જે પદાર્થોનો લાગ કરી તેમનાથી દૂર જતા હતા તે સર્વની સાથે પણ ઉપર જણાવ્યો તેવો સાક્ષાત્કાર થયા પછી આપણે સત્ય સંબંધથી જોડાઇએ છીએ. આપણા મન, પ્રાણ અને શરીરનો આપણે લાગ કર્યો હતો, કારણ કે તે આપણું સત્ય સ્વરૂપ ન હતું. પરંતુ હવે તે બધાને આપણે વિરાટ આત્માનાં રૂપ તરીકે સ્વીકારી શકીશું; તથાપિ તે આપણી પોતાની વ્યક્તિગત મીલકત તરીકે નહિ. આપણા મનને એ: છૂટી અને અતડી વ્યક્તિગત ક્રિયા તરીકે નહિ જોના (વિરાટ મનની એક ક્રિયા તરીકે જ આપણે સ્વીકારીશું. વળી, આપણા પ્રાણને પણ પ્રાણશક્તિના, જ્ઞાન તંતુઓના અને કામનાના અંગત કાર્ય તરીકે નહિ પરંતુ વિરાટ પ્રાણની એક સ્વતંત્ર ક્રિયા તરીકે જ આપણે જોઇશું. શરીરને પણ આત્માના આપણું શરીર, પ્રાણ પિંજર તરીકે ગણવાને બદલે, તેના એક ગૌણ અને માત્ર વિરાટ છે. સાધનરૂપ જ આપણે ગણીશું. શરીર પર ધારણ

કરેલા કપડાં જેમ શરીરથી જુદા છે, તેમ આત્માએ ધારણ કરેલું શરીર આત્માથી કેવળ નિરાળું હોવા છતાં વિરાટ તત્ત્વનું તો તે પણ એક સ્વરૂપ છે, વિરાટ શરીરનો તે એક અણુમાત્ર છે એવું આપણે અનુભવીશું. હું કામ, વિરાટ પૃથ્વીનું ચૈતન્ય આપણા શરીરના ચૈતન્ય સાથે એક થયતું લાગશે, યોગરદ્ધમ કામ કરી રહેલી વિવિધ શક્તિઓ કેમ જાણે આપણી પોતાની જ શક્તિઓ ન હોય તેમ કાર્ય કરતી જણાશે, વિરાટના હૃદયના ધમકારાઓ અને ધ્રુવોઓ આપણા પોતાના હૃદયને તેના દિવ્ય આનંદ જોડે તાલમદ્ધ કરીનાં ખશે. અને વિરાટ મનના ઝરણોની વિચારપ્રવાહ આપણા પોતાના મનમાં વહી આવતો જણાશે તેમજ આપણી પોતાની જુદીનો પ્રવાહ સમુદ્રના મોજ પેઠે તે વિરાટ સમુદ્રમાં ઉછળી રહેલો અને તેની સાથે અદ્ભૂતરૂપે પામેલો જણાશે એ અદ્ભૂત અથવા એકતા જુદીથી પર એવા સનાતન સત્યને પામીને સર્વ મન, પ્રાણ અને શરીર જોડે એકતા પામે છે એ એકતા સંપૂર્ણ વિરાટ-વિશ્વ-ચૈતન્ય સ્વરૂપે આપણા પોતાના મોજ જેવી લાગશે. અર્થાત્ કે પ્રભુના એવા આવિર્ભાવની સાથેજ આપણને આધ્યાત્મિક આનંદના મોજાઓ આવી ભીંજીની નાખશે.

પરંતુ આપણે તો વિરાટનો પણ તેના અસ્તિત્વ અને આવિર્ભાવ એ બંનેમાં સ્વીકાર કરવાનો છે એટલા માટે વિરાટનો આત્માસ્વરૂપે અને આપણુ જ્ઞાન પણ પૂર્ણ અને સમગ્ર હોવું આવિર્ભાવરૂપે સાક્ષાત્કાર જોઈએ આપણે કેવળ શુદ્ધ ચૈતન્યમય આત્મા તો સાક્ષાત્કાર કરીને બેસી રહે નહિ અને આપણે તો આત્મા જેટલા જેટલા સ્વરૂપોમાં આવિર્ભાવ પામે છે, જેટલી જેટલી રીતે તે વિકાસ પામતો જણાય છે, અને વિશ્વના જે જે વિરાટ સ્વરૂપોમાં પોતાની જાતને વ્યક્ત કરે છે તે સર્વનો પણ આપણે વિરાટ આત્મા તરીકે સાક્ષાત્કાર કરવોજ જોઈએ મનલભ કે આત્મજ્ઞાન અને વિશ્વજ્ઞાન બંને ધ્વજજ્ઞાનના વ્યાપક ક્ષેત્રમાં એકજ થઈ રહવા જોઈએ.

અભ્યાસ.

જગતને મિથ્યા ગણી તેનો ત્યાગ કરવાની વૃત્તિ સાધકે દૂર કરવી જોઈએ. આપણી અદંતા, કામનાઓનું જગત બનેલું હોય છે ત્યાં મુખીન તેમાં અસત્ય છે, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે જોતાં જગત માયા સ્વરૂપ નથી. સર્વ પદાર્થોમાં જુદી જુદી સકિતઓમાં, જુદી જુદી વ્યક્તિઓમાં વિરાટ આત્માજ કાર્ય કરી રહ્યો છે.

આપણે ધણીવાર જડ અને ચેતનનો ભેદ સાંભળીને ભૂતાવામાં પડીએ છીએ. વસ્તુતઃ વિશ્વ આખું એક છે, તેમાં ભેદ નથી. વૃક્ષ અને તેનું ફળ પણ એક છે. વિચારપૂર્વક જીવન ગાળવાની વિશ્વની પ્રણામ-શાળા-તેજ માણસ. માણસની દ્વારા પણ વિશ્વના અનંત વિચારો, આકર્ષો અને આવેરો બહાર વ્યક્ત થઈ રહ્યા છે. જડતાનાં દેખીતાં બંધનોમાંથી વાચાચુક્ત થયેલું વિશ્વ તેજ મનુષ્યભવિ. (જેમ દેખીતા ટુક ઊડા વળેથી બી ફાટીને તેમાંથી પ્રકટેલી સુંદરતા તેજ વૃક્ષ છે.)

આપણું મન જે જે વિચારો કરે છે, તેમાંના ધણાખરા વિરાટ મનનાજ હોય છે. પ્રાણમાં પણ જે વાસનાઓ, કામનાઓ અને આવેરો તરવરે છે તે પણ વિશ્વ પ્રાણનાંજ હોય છે. વળી, શરીર પૃથ્વીનાંજ વસ્તોનું બનેલું છે. આપણે વિશ્વનુંજ સ્વરૂપ છીએ, જે ખ્યાલને દંડ કરેલો.

સર્વમાં એ પ્રમાણે વિરાટ-વિશ્વનું ચેતન્ય, મન, પ્રાણ અને શરીર કાર્ય કરી રહેલાં છે, જેમ સમજીને સર્વ અને આપણે એ વિરાટ-સ્વરૂપે એકજ છીએ જેમ સ્વીકારવું, હું એટલે અમુક વ્યક્તિ નહિ પણ વિરાટ વિશ્વાત્મા.

સર્વમાં તે-એક-વિરાટ વ્યાપિ રહ્યો છે એવો અભ્યાસ કરવો. એટલે જ્યાં જ્યાં દૃષ્ટિ પડે ત્યાં ત્યાં પ્રથમ તો તે જુદો પદાર્થ છે એવો જુનો ખ્યાલ આવવાનો. પરંતુ અભ્યાસ કરતાં ઊંચક સર્વમાં તે વિરાટ એકરૂપે રહેલો છે તેનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. હમણાં જે મન, પ્રાણ અને

શરીર ખીલનાં ગણવામાં આવે છે તેમને વિરાટરૂપે પોતે પ્રાપ્ત કરવાથી સાધકને તેમના વિચારો, વાસના વિગેરેનું પણુ વાન થાય છે. ધણી હોડા આની શક્તિથી આશ્ચર્ય પામે છે, પરંતુ ખરી રીતે એમાં કંઈપણ આશ્ચર્ય નેહું નથી, એમ સાધકને સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે. આ પ્રમાણે સર્વ સ્થળે વિચારની ક્રિયા જણી શકાય છે. વળી સર્વ પદાર્થો એક વિરાટમાં આવી રહેલા હોવાથી બિન્ન હોવા છતાં તે બધા એક છે એ ભાવનાને સ્થિર કરવી જોઈએ.

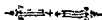
આ અભ્યાસને માટે શૂન્ય આકાર (Ether) નું દ્રષ્ટાંત ધણું મદદગાર થઈ પડે છે. સર્વ પદાર્થમાં આકાર વ્યાપક છે, તેમાંજ સર્વ પદાર્થ આવી રહેલા છે છતાં આકાર તો તે સઘળાંના કરતાં પણ ધણુંજ વધારે વ્યાપક છે અને તેના સિવાય પદાર્થ અસ્તિત્વ ધારણુ કરી શકે નહિ. તે બૂરા આકારની પેઠે વિરાટ-ચૈતન્ય-સર્વ સ્થળે, પ્રાણી પદાર્થમાં વ્યાપી રહેલું છે, અને બધાં તેમાંજ આવી રહેલાં છે. સર્વ પદાર્થનું પૃથક્કરણ કરતાં સ્થૂલ સ્વરૂપે જેમ બરું આકાર બાકી રહે છે તેજ પ્રમાણે સૂક્ષ્મ વિશ્વનું પૃથક્કરણ કરતાં હવેલ વિરાટ ચૈતન્યજ બાકી રહે છે.

ધ્યાન કરતી વખતે સાધકે વિરાટનો ખ્યાલ આકારા બ્રહ્મ ઉપરથી લેવો એટલે સર્વજ્ઞ વ્યાપી રહેલા વિરાટનો કાંઈક ખ્યાલ આવી શકશે.

મન, પ્રાણુ શરીર, પદાર્થો, શક્તિઓ, ક્રિયાઓ, વિષ્ણુત્-વિગેરે સઘળું તે વિરાટમાં થતી જુદી જુદી ક્રિયા માત્ર છે. આપણું શરીર અને મન તેવી એક ક્રિયાજ છે. આપણે તો વિરાટ છીએ. ખીલનાં શરીર, પ્રાણુ, મન પણ તેથી ક્રિયાજ છે. તેઓ પણ વિરાટ છે.

હવેલ, આપણા મનમાં જે વિચાર આવે છે તે પણ વિરાટમાંથી, પ્રાણુમાં જે ભોગવૃત્તિ અને આનંદવૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે તે વિરાટ પ્રાણુમાંથી અને શરીરમાં જે કાર્યક્ષમતા, દૃઢતા અને સુંદરતા આવે છે તે વિરાટ શરીરમાંથી આવે છે.

નામ, રૂપ વિગેરે વિરાટનાંજ સ્વરૂપો છે—તે વિરાટજ છે. વિશ્વ અને આત્મા બન્નેનું જ્ઞાન થાય એટલે બ્રહ્મજ્ઞાન થયું ગણાય.

પ્રકરણ ૧૧ સુ-૫૫મ્પ્રકરણ.

આત્મજ્ઞાન એટલે જે જાણવાથી સર્વ જાણી શકાય તેનું જ્ઞાન. યસ્મિન્ જ્ઞાતે સર્વમિદં વિજ્ઞાતં ભવતિ । પ્રથમ શુદ્ધ અસ્તિત્વ રૂપે અને પછીથી આવિર્ભાવના પ્રકારરૂપે તેનો સાક્ષાત્કાર પામ્ય છે. યોગનું જ્ઞાન બુદ્ધિપ્રધાન નથી. પુરુષોત્તમને જાણી તેનો આવિર્ભાવ કરવો એ જીવનનો હેતુ છે.

પરંતુ એ જ્ઞાન બુદ્ધિથી પર આવી રહેલું છે. આખા વિશ્વમાં તેમજ પ્રત્યેક પદાર્થમાં તેજ પુરુષોત્તમ વ્યાપી રહેલો છે. સર્વ વ્યક્તિમાં, પદાર્થમાં તે જ છે. તે જ આપણો આત્મા છે. સર્વમાં પ્રભુ અને સર્વમાં આત્મા જોવા એ આપણું અંતિમ ધ્યેય છે.

લીલાને અર્થે એક છતાં પ્રભુ અનંત વ્યક્તિત્વ ધારણ કરે છે. કેટલાક સાત નિષ્ક્રિય ચૈતન્ય અને પાંચ મહાભૂત અને ત્રણ ગુણો સિવાય બીજું કંઈ જ નથી એમ માને છે. તોપણ આત્માને અને વિરાટમાં યતા તેના આવિર્ભાવને આપણે જાણવાં જોઈએ.

દૈત્યમતમાં રહેલું સત્ય બ્રહ્મના સેવાભાવ અને પ્રેમભાવમાં પણ ધણું સત્ય રહેલું છે. જે ભક્તો સાકર ખાવાની માગણી કરે છે, તે આ સાકર યવા માગતા નથી. એ ભાવનામાં પણ ગદન સત્ય કાર્ય કરી રહેલું છે.

ભક્તિ, કર્મ અને જ્ઞાન એ ત્રણેની આવશ્યકતા ધણી છે. વળી વ્યક્તિમાંજ નહિ પરંતુ આખા વિરાટમાં—સમગ્રમાં તે આદર્શ આપણે સિધ્ધ કરવાનો છે.

પુરુષમાં ક્ષર, અક્ષર અને જીતમ એ ત્રણ પુરુષો છે. તેમાંજ શક્તિ,

આનંદ વગેરેનો સાક્ષાત્કાર થશે. તોપણ સાધકનો આત્મા શાંતિ, આરામ, વિગેરે ભોગવી પોતે 'દિવ્ય' કર્મ વિશ્વમાં કરવા માટે નીકાલક થઈ જાય છે. પુરુષોત્તમ જે પ્રમાણે કાર્ય કરે છે. તેજ પ્રમાણે સાધકે પણ કર્મ કરવા માટે તૈયાર થવું જોઈએ.

ધણાં સુગુણ, નિર્ગુણ વિગેરેનાં પણ ભેદ ગણે છે. પાંચ મહા તેમનાંથી દહીં પણ નથી બંધાતો. તે તો સગુણ તથા નિર્ગુણ બંનેથી પરે છે તોપણ માણસ વ્યક્તિ તરીકે કરી મહુ ન થઈ શકે છતાં મનુષ્ય કરણરૂપે પોતાના અસ્તિત્વને ધારણ કરી શકે ખરો.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

આવિર્ભાવના પ્રકાર.

જ્ઞાનયોગના માર્ગમાં આપણે જે આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરીએ તે આત્મા આપણી આધ્યાત્મિક અને માનસિક આત્મ જ્ઞાનમાં ભૌતિક રીતિ તથા ક્રિયાઓની પોષણ રહીને તેમને યાજ્ઞોનો સમાવેશ. ટકાવી રાખે છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ તેજ આત્મા વિરાટ-પિંચ સ્વરૂપ અને પંચાત્પરે પરબ્રહ્મ હોઈ વિશ્વમાં જુદે જુદે રૂપે આર્વિર્ભાવ પામી રહ્યો છે. એટલે કરી આત્મજ્ઞાનમાં અસ્તિત્વના જુદા જુદા પ્રકારેતુ અને વ્યક્ત વિશ્વના સિદ્ધાંતોનું જ્ઞાન પણ સમાઈ જાય છે. ઉપનિષદમાં બ્રહ્મની વ્યાખ્યા આપતા એક સ્થળે “યસ્મિન્ જ્ઞાતે સર્વં વિજ્ઞાત મયતિ” “જેને જાણવાથી આખું વિશ્વ જાણી શકાય તેનું નામ બ્રહ્મ” એવું કહેવામાં આવ્યું છે, તેનો અર્થ પણ ઉપર જણાવેલા વિચારમાં આવી જાય છે. તેનો સાક્ષાત્કાર પ્રથમ શુદ્ધ અસ્તિત્વ તરીકે કરવામાં આવે છે. ત્યારપછી તેના આવિર્ભાવના પ્રકારો આપોઆપ માન્ય પડી આવે છે. સાક્ષાત્કાર થતા પહેલાં પણ તર્કશક્તિથી તેના વિચારો બાધીને તથા શુદ્ધિથી તેનું પૃથક્કરણ કરીને અસ્તિત્વ તથા વિશ્વને જાણવાને આપણે પ્રયત્ન કરી શકીએ ખરા, પરંતુ એ પ્રકારની તાર્કિક સમજણને આપણે “જ્ઞાન” કહી શકીએ નહિ. વળી કેવળ જ્ઞાન અને દર્શન દ્વારા સાક્ષાત્કાર થાય, તોપણ જ્યાંસુધી આપણા સંપૂર્ણ આત્માને તે સાક્ષાત્કાર થાય નહિ ત્યાંસુધી અર્થાત્ કે આપણો આત્મા જે સાક્ષાત્કાર પ્રાપ્ત કરે છે તેની જોડે આપણું સમગ્ર જીવન એકતા પામે નહિ, ત્યાંસુધી આપણે તેને સાક્ષાત્કારનું નામ આપી શકીએ નહિ. પુરુષોત્તમ પ્રભુને સંપૂર્ણપણે જાણવો એ યોગશાસ્ત્રનો હેતુ છે, તેની સાથે એકતા કરવી એ યોગની ક્ષેત્ર છે. જેથી કરીને

આપણે આત્મામાંજ આપણું અસ્તિત્વ ધારણ કરી શકીએ અને તે ભૂમિ-
દામાંથીજ કર્મો કરીએ, અને આપણા આત્માના મૂળ સ્વરૂપમાં નહિ, પરંતુ
આપણી પ્રકૃતિના ધર્મમાં પણ આપણે તેની સાથે એકતા પામીએ તેનુંજ
નામ યોગ. સર્વ પ્રાણીઓ અને પદાર્થો પોતાનાં અધોગામી કરણો દ્વારા
અપૂર્ણ કિંવા સંપૂર્ણ જ્ઞાન સાથે તે પુરુષોત્તમનો આવિર્ભાવ કરવા મથી
રહ્યાં છે. ઉત્તમોત્તમ સત્ય યાને પરમેશ્વર-પુરુષોત્તમને જાણવો, તેનું જ્ઞાન
મેળવવું અને તેની સાથે સંવાદિ જીવન ગાળવું એ સત્ય ચૈતન્ય પ્રાપ્ત
કરવા માટેની પ્રથમ સરત છે. આપણા સમગ્ર આધાર દ્વારા સત્ય સ્વરૂપનો
આપણા સત્ય અનુભવનો તથા આપણાં કર્મોનો આવિર્ભાવ કરવો એ
સત્ય જીવનની સ્થિતિ છે. એમ કરીએ તોજ આપણું જીવન સત્યમય થાય.

પરંતુ માણસ હજી સુધી માત્ર બુદ્ધિપ્રધાન પ્રાણી છે એટલે તેને
માટે પુરુષોત્તમ અને તેના આવિર્ભાવનું જ્ઞાન
બુદ્ધિથી પર સત્ય જ્ઞાન. પ્રાપ્ત કરવું એ કાંઈ સહેલ નથી, કારણકે
અસ્તિત્વનાં ઉત્તમોત્તમ સત્યો તથા તેના આવિ-
ર્ભાવના પ્રકાર પણ મનથી પર છે. બુદ્ધિ અને મનને જે તત્ત્વો અસ્તિ-
ત્વના પરસ્પર વિરોધી છેકાઓ જેવાં જણાય છે તથા જે વિચારો અને
તત્ત્વો આપણા મનને છેકજ વિરોધી અને પરસ્પર ધાતક જેવાં જણાય
છે, તે બધાંની એકતા ઉપરજ એ પ્રકારનો આધાર રહેલો છે. મનથી
પર વિજ્ઞાનની ભૂમિકામાં તે બધાં એકજ સત્યનાં ન્યૂનતાપૂરક સ્વરૂપો
છે. આત્માને આપણે એક અને અનેક એ બંને સ્વરૂપમાં પ્રાપ્ત કરવો
જોઈએ એવું આગલા પ્રકરણમાં આપણે જોઈ ગયા છીએ. તેથી પ્રત્યેક
વસ્તુ અને પ્રાણી તે એક અનંતનું સ્વરૂપ છે એવો સાક્ષાત્કાર આપણે
કરવો જોઈએ. વળી સર્વને તેના એક મૂળ સ્વરૂપમાં જોઈને, બધાં મળીને
તે એક છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ પ્રત્યેક વસ્તુનું અંતિમ રહસ્ય પણ
તે જ છે એવો પણ સાક્ષાત્કાર કરવો જોઈએ. આખા અસ્તિત્વમાં એક
તેમજ અનેક એમ બે સર્વવ્યાપી વિરોધી તત્ત્વો વ્યાપી રહેલાં જણાય
છે. તેનાથી પર પરબ્રહ્મરૂપે પણ આપણે તેનો સાક્ષાત્કાર કરવો જોઈએ
મનુષ્ય માત્ર દિશા, કાલ અને પરિસ્થિતિને આધીન દોષ ધરીર અને

મનનાં દેખીતાં બંધનોમાં જઠરાયરો હોવા છતાં દરેકે દરેક વ્યક્તિ-દિવ્ય છે-આત્માસ્વરૂપ છે-બ્રહ્મનું પ્રતિબિંબ છે. જેમ નાની મોટી વ્યક્તિ દિવ્ય છે તેમ દરેકે દરેક નાની મોટી સમષ્ટિ પણ દિવ્ય છે, અર્થાત્ સમષ્ટિ પણ ભિન્ન ભિન્ન સંનિગોમાં બ્રહ્મ પોતાનો આવિર્ભાવ કરી રહ્યો છે તેનું સ્વરૂપ છે. દરેક વ્યક્તિ કે સમષ્ટિ પોતાની જાતને પોતાના અંતરમાં જેવી જાણે છે તેવી, અથવા તો બહાર બીજાને જેવી દેખાય છે તેવીજ જો આપણે તેને જાણ્યા કરીએ તો વાસ્તવિક સ્વરૂપમાં તેને આપણે ઠી પણ જાણી શકીશું નહિ. પરંતુ જો તેને બ્રહ્મ સ્વરૂપે-આપણા પોતાના આત્મારૂપે, જુદા જુદા સંનિગોમાં અને પ્રકૃતિના ગુણોમાં જુદી જુદી રીતે આવિર્ભાવ પામનાર એકજ સમષ્ટિ તથા વ્યક્તિમા આત્મારૂપે જાણી શકીએ, તોજ આપણે સમ-અનંત.

જિને પદાર્થ જાણી કહેવાય. જ્યાં સુધી આપણા અંતઃકરણને એ એકનામાં સર્વ વિરોધોનો લય કરવાનો અવ્યાસ પડ્યો નથી ત્યાં સુધી આપણું જીવન સત્ય-મય થયું નથી એમ સમજવું. સર્વને એક અનંતના ભાગ ગણવામાં ખરી એકતાની ભાવના સમાતી નથી, પરંતુ પ્રત્યેક પદાર્થને તેના સ્વતંત્ર સ્વરૂપમાં તેમજ વિવિધ પદાર્થોના સમૂહને પણ જ્યારે બ્રહ્મ સ્વરૂપજ ગણવામાં આવે ત્યારેજ એકતા સંપૂર્ણ થઈ ગણાય. વળી તે પ્રત્યેક પદાર્થ અને સર્વ વિશ્વને આપણે આપણું પોતાનું સ્વરૂપ ગણી શકીએ ત્યારે તે એકતાની ભાવના સિદ્ધ થઈ ગણાય.

તથાપિ અનંતની માયા એવી અટપટી છે કે એક અર્થમાં જોવા જતાં સર્વ પદાર્થો અનંતના જુદા જુદા વિભાગો વિશિષ્ટાક્ષેત્રમાં રહેલ સત્ય. છે, એકજ સમુદ્રનાં મોજાઓ છે, અરે ! કેવળ જુદી અને સ્વતંત્ર વ્યક્તિઓ છે. એ દ્વૈતમય દેખાતા વિચારો અને સાક્ષાત્કારો પણ સમગ્ર સત્ય અને પૂર્ણગાનને માટે અગત્યના ગણી શકાય ! આત્મા તો સર્વમાં એકજ સ્વરૂપે હોય છે તોપણ વિશ્વમાં લીલા અર્થે તે જુદાં જુદાં અનંત જીવ સ્વરૂપો ધારણ કરે છે, અને તે આપણા વ્યક્તિના ઉપર તેમજ આત્માની ગતિ ઉપર અધિ-

જ્ઞાના તરીકે અનંત યુગે સુધી આધિપત્ય બોગવે છે. આપણા નિરંતર વિહારી વ્યક્તિત્વની પાછળ એ જીવ સ્વરૂપે આવી રહ્યાં છે અને તેને આપણું ખરું વ્યક્તિત્વ છે, એટલે આપણી અહંતાની પેઠે આપણું વ્યક્તિત્વ પરિમિત નહિ પરંતુ અનંત છે. ખરું જોતાં જીવ સ્વરૂપ એટલે અનંત પોતેજ પોતાની ભૂમિદા ઉપરથી સ્વેચ્છાપૂર્વક બંધતો સ્વીકારે તે આત્મના વ્યક્તિત્વના અને તેની વિવિધતાના ઉપર જાણવેલા વિચારમાંજ સર્વપ્રથમ સિદ્ધાંતનું સર્વ સમાવેશું છે. કેવલાદ્યના આપણા

અને બ્રહ્મભૂતના શૂન્યવાદનો તાર્કિક અતિ-નિશિદ્ધાદેવમાં રહેલું સર્વ શયોક્તિ સામે અર્થાત્ કેવળ વાદવિવાદ પ્રધાન

બુદ્ધિ ચાતુર્યની સામે વિચિત્રાદેવનો જે મન

હોયો શયો તેમાં પણ આત્માના વ્યક્તિત્વનો અને તેની ભિન્નતાનો સિદ્ધાંત જુદી રીતે આવી રહ્યો છે. અર્ધ બ્રહ્મ અને અર્ધ સાંખ્ય મનના મિશ્રણ વાળા પ્રાચીન મન પ્રમાણે વિશ્વમાં વ્યાપી રહેલા અને શાંત, નિષ્ક્રિય પુરુષ ઉપરાંત હજી પંચમહાભૂતો જડ પ્રકૃતિના ત્રણ ગુણો અને તેમનો સંમિશ્રણ ગ્રાહી રહે છે. (આખા વિશ્વની રચનામાંથી પાંચ તરવો અને જડ પ્રકૃતિના ત્રણ ગુણોનું મિશ્રણ બાદ કરીએ તો એ મત પ્રમાણે કેવળ શાંત અને નિષ્ક્રિય પુરુષજ વિશ્વનું અંતિમ સત્ય હોય એમ જણાય છે,) પંચમહાભૂતો અને પ્રકૃતિના ત્રણ ગુણોની અસત્ ક્રિયા તે શાંત પુરુષમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે, અને તેના ચેતન્યને લીધે ચિન્મય યાને સજીવ હોય તેવી દેખાય છે. છતાં આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે નિષ્ક્રિય અને શાંત પુરુષ એ અનંત બ્રહ્મનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ નથી. મન, પ્રાણ અને શરીરના એક જન્મથી બીજા જન્મ સુધીમાં બદલાતાં વિહારી તરવોનો સમૂહ એ કાંઈ આપણું ખરું સ્વરૂપ નથી. અર્થાત્ કે આપણા

જીવનમાં કાંઈ પણ સમયે ખરો આત્મા યાને આત્મા અને તેના આધિ-જીવનને બુદ્ધિપૂર્વક ધારણ કરનાર કાંઈ જીવને જાણવાની અગત્ય અસ્તિત્વ આપણા વિહારી સ્વરૂપની પાછળ હોવાનું નથી, એ વિચાર ખરોખર નથી. પ્રકૃતિના સર્વ સ્વરૂપોથી અબ્યાધિત રહેનાર શુદ્ધ નિષ્ક્રિય પુરુષ વિના બીજું

સિક, પ્રાણમય અને શારીરિક વ્યક્તિત્વમાં થતા સતત વિકારોની પાછળ આપણા જીવનમાં વાસ્તવિક અને નિર્વિકાર શક્તિ આત્મા રૂપે આવી રહેલી છે, તે શક્તિને આપણે જાણ્યું નોંધ્યું, અને અનંત ક્ષણ પોતાની શક્તિ અનુસાર તેની સનાતન વિશ્વ ક્રિયામાં-વિરાટ ક્રિયામાં-પોતાનો આવિર્ભાવ આપણી પ્રકૃતિ દ્વારા કરે તેટલા માટે આપણે તેને પ્રાપ્ત પણ કરવી નોંધ્યું.

‘ અસ્તિત્વ ’ એ એક, સનાતન અને સર્વ વસ્તુના અધિષ્ઠાતા રૂપ

આ માના અનંત સંબંધોનું બનેલું છે એવું

શુદ્ધાદૈતના ભક્તિમાર્ગનું આપણે સ્વીકારીએ, તેમજ વિવિધતા અથવા સત્ય.

દૈત કે જેનું મૂળ અદૈતમાં યાને એક

સનાતન આત્મામાં આવી રહેલું છે, તથા

તે અદૈત તથા દૈતના સંબંધોને ટકાવી રાખનાર પ્રકૃતિ યાને શક્તિના અસ્તિત્વને યે સ્વીકારીએ તો પાંચી આપણને સર્વ પ્રાણીઓની એકતાનો ત્રીણ વિરોધ કરનાર અને આત્મા તથા પરમાત્મા વચ્ચે અપરિહાર્ય બેદ સ્થાપન કરનાર તત્ત્વજ્ઞાનની પદ્ધતિઓ અને દૈત મતવાદી ધર્મોમાં કંઈક તો સત્ય રહેલું છે એમ જરૂર જણાઈ આવશે. દૈતમત માનનારા ધર્મોમાંના અસંસ્કારી ધર્મો સ્વર્ગ અને એવા બીજા સુખ ભોગો ભોગવવાનો અજ્ઞાન પૂર્ણ આદર્શ તેના અનુયાયીઓ આગળ રજુ કરે છે, તો પણ એ ધર્મનું ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ અને ગહન રહસ્ય એક ભક્તકવિના ધરગથ્ય છતાં બળવાન રૂપકમાં આપણને સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. તે કવિ પરમાત્માના આલિંગનનો આનંદ, સનાતન યુગો પર્યંત ભોગવવાના મનુષ્યના આત્માના હકનું સમર્થન કરીને કહે છે કે, “ મારે સાકર થઈ જવું નથી, મારે તો સાકર ખાવી છે. ” સર્વમાં વ્યાપી રહેલા એક આત્માના અદૈત ઉપર આપણે ગમે તેટલો ભાર મૂકીએ તો ભક્તના એ ઉદ્ગારને આધ્યાત્મિક ભોગ-વૃત્તિની અભિપ્રાય તરીકે અથવા તો અતિમ સત્યના શુદ્ધ અને ઉચ્ચ સ્વરૂપનો અજ્ઞાન અને આસક્ત આત્માએ કરેલા નિષેધ તરીકે તો આપણે ન જ ગણી કાઢવો જોઈએ. ઉલટું એ ઉદ્ગારના નિષ્પ્રાત્મિક સ્વરૂપમાં

આપણને અસ્તિત્વનું ઉંડામાં ઉંડું અને ગહન સત્ય હુપાઈ રહેલું માલૂમ પડે છે. વાચા તેને વર્ણવી શકતી નથી, અને મનુષ્યની શુદ્ધિ તેનો પાર પામી શકતી નથી. છતાં તેને પ્રાપ્ત થવાની કુચી હૃદયમાં ગ્રેહી છે આત્મજ્ઞાનનું અભિમાન, કેવળ નિરપેક્ષ અદ્વૈતના ઉપર ગમે તેટલો ભાર મૂકે તોપણ બકન હૃદયની એ અભિસાધાને અને તેમાં રહેલા સત્યને તે દૂર કરી શકશે નહિ. પરંતુ એ તો ભક્તિયોગની પરાકાષ્ટાની વાત થઈ, અને ભક્તિયોગનું વર્ણન કરતાં આપણે તેને વિશે વધારે વિચાર કરીશું.

પૂર્ણયોગનો સાધક પોતાના આદર્શ અને સાક્ષાત્કારને સમગ્ર દૃષ્ટિએ જોતાં શીખશે. પ્રભુના સનાતન આવિર્ભાવના પૂર્ણચામડું દષ્ટિબિંદુ. અનેક પ્રકારો અસ્તિત્વમાં હોય તે અનેક ભૂમિ-કાઓમા પ્રભુ પોતાની જાતને ધારણ કરે છે તેમજ પ્રાપ્ત કરે છે. આવિર્ભાવના પ્રત્યેક પ્રકારમાં કાંઈક હેતુ રહેલો હોય છે. અસ્તિત્વની પ્રત્યેક ભૂમિકાને તેની સાર્થકતા રહેલી હોય છે; અને તે પણ ઉચ્ચતમ શિખરની અને સનાતન અદ્વૈતની વિશાળતામાં સિદ્ધ થાય છે. આપણે તો આપણા વ્યક્તિત્વમાંથી તે એક અનંત આત્માને પ્રાપ્ત કરવાનો છે, કારણ કે આપણા બધા અનુભવોનો પાયો જીવાત્મા છે. જ્ઞાનને અતો આત્મા જોડે એકતા થાય છે, કારણ કે દ્વૈત છતાં આત્માનું સંપૂર્ણ અદ્વૈત પણ શક્ય છે. તે અદ્વૈતને લીધે આપણે પરમાત્મામાં મગ્ન થઈ, સદાએ છીએ, અને વ્યક્તિત્વનાં સર્વ બંધનોથી મુક્ત થઈ વિશ્વનાં બંધનોમાંથી પણ છુટી જઈએ છીએ. એ અદ્વૈતનો સાક્ષાત્કાર કેવળ જ્ઞાનપ્રાપ્તિને માટે અથવા તો શુદ્ધ ચૈતન્યમય અસ્તિત્વને માટેજ લાભદાયક છે એવું કંઈ નથી.

કર્મયોગની ઉત્તમમાં ઉત્તમ ભૂમિકા પણ આપણી શક્તિને પ્રભુની દિવ્ય શક્તિ જોડે સર્વ કર્મોમાં એક કરવાથી દ્વૈત અદ્વૈતની એકતા. માને પ્રભુમાં નિમગ્ન કરવાથીજ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમ ભક્તિયોગની પરાકાષ્ટા પણ પ્રેમના અને ભક્તિના પાત્ર પ્રભુ જોડે હર્ષપુલકિત એકતામાં મગ્ન થવામાંજ સમાયલી છે. પરંતુ વિશ્વમાં દિવ્ય કર્મો કરવા માટે જીવાત્મા, દિવ્યશ-

દિતના કેન્દ્રરૂપે પ્રભુના પ્રેમ અને જ્ઞાન જોડે એકતા કરીને તૈયાર થાય છે તથા વિશ્વની વિવિધતા પર પોતાની જાતનો ઉત્સર્ગ કરે છે. વળી, તેજ પ્રમાણે આપણા આત્માનું પરમાત્મા જોડે અદ્વૈત સાધીને આપણે બીજાં મનુષ્યો જોડેની આપણી એકતાને પ્રાપ્ત કરીએ છીએ, તથા બીજાઓમાં આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરી શકીએ છીએ. અર્થાત્ આપણી પ્રકૃતિમાં તે એક અનંતનું સ્વરૂપ જાળવી રાખીને સર્વ પ્રાણીઓ તથા પ્રભુ સાથે એક પ્રકારનો દ્વૈતનો સંબંધ આપણે રાખી શકીએ છીએ. આપણે જ્યારે અજ્ઞાનમય હતા અને અદ્વૈતની જાણના આપણા મનને કેવળ એક વિચાર માત્ર-એક અભિલાષા માત્ર હતી, ત્યારે આપણો જે સંબંધ ધાર્યો તથા વિશ્વ જોડે હતો, તેના કરતાં આ નવો સંબંધ તદ્દન જુદાજ પ્રકારનો હશે. એવા જીવનમાં આત્માનું અદ્વૈત એ તો અસ્તિત્વનો નિયમ થઈ રહેશે, અને દ્વૈત તો કેવળ ભેદનો આનંદ લેવા પુરતુંજ રહેશે. અહંતાને વળગી રહેનાર દ્વૈતની જૂમિકામાં ઉતર્યાં સિવાય, કિંવા સર્વ ભેદોને ટાળીને કેવળ અદ્વૈતનેજ પ્રાપ્ત કરવાની એકલવાયી કામના પ્રત્યે આસક્ત થયા સિવાય આપણે દ્વૈતને તથા અદ્વૈતના વિરોધોને પરાતપર પુરષોત્તમની અનંતતામાં ટાળી શકીશું અને તે બંનેને આનંદથી વધાવી લઈશું.

આપણા વ્યક્તિત્વથી આપણો જીવાત્મા અને આત્મા બંને જુદા છે. વળી, માનસિક અહંતાથી પણ તે જુદા છે. આપણું પુરૂષના ત્રણ સ્વરૂપો ક્ષર, વ્યક્તિત્વ કાંઈ હમેશા અવિકારી રહી શકતું અક્ષર અને ઉત્તમ. નથી. તે પોતે ચૈતન્ય નથી પરંતુ ચૈતન્યનું સ્વરૂપ છે; સત્ત્વી શક્તિ નથી પરંતુ સત્તા વિવિધ વિભાગોની લીલા છે; અસ્તિત્વનો આનંદ ભોગવનાર નથી, પરંતુ આનંદને પ્રાપ્ત કરીને દ્વૈતમાં રહેલા જુદા જુદા સંબંધો અનુભવનારી કામના છે. આપણે તેને “ પુરૂષ ”નું નામ આપી શકીએ, પરંતુ તે ક્ષર છે, અક્ષર ધણ નથી. પ્રભુના અસ્તિત્વની જૂમિકા અને તેનાં કાર્ય પરત્વે, ગીતા પુરૂષના ત્રણ વિભાગો પાડે છે. ક્ષર, અક્ષર અને ઉત્તમ. એ “ ઉત્તમ ” ક્ષર અને અક્ષર બંનેનું પૂરું છે. જ્યારે આપણે પ્રવૃત્તિમાંથી નિવૃત્તિમાં સ્થિત થઈએ છીએ, ત્યારે આપણે શાંત

નિષ્ક્રિય, નિવિહારી અને સમ એવા અંશરને પ્રાપ્ત કરીએ છીએ. વળી 'શક્તિ અને ચૈતન્યની લીલા' તથા 'આનંદની શોધ' માંથી નિરૂત્ત થઈ આપણે શુદ્ધ સનાતન અને સમાન એવા સ્થિર ચૈતન્યને પ્રાપ્ત કરીએ છીએ ત્યારે આપણને જણાય છે કે તે અંશર છે અને તેનામાં શક્તિ તથા આનંદ બંને સમાવેશમાં છે. તે આનંદ, ચૈતન્ય અને શક્તિદ્વારા પુરુષોત્તમ પ્રભુ અનાસકન રહીને આપણા વિશ્વને મારણ કરે છે અને તેની લીલાનો આનંદ ભોગવે છે. આપણા વિશ્વમાં જુદા જુદા સંબંધો જેને લીધે શક્ય બને છે તેના સર્વ વિહારી વ્યક્તિત્વના સમૂહનું મૂળકારણ ક્ષરમાં રહેલું છે. હવે મનને વશવર્તનાર બ્યક્તિ એ ક્ષરમાં જીવન ધારણ કરે છે એટલે તે વિકારવશતાના પ્રવાહમાં તણાયે જાય છે; પરંતુ તેના આત્મામાં સનાતન શાંતિ, શક્તિ કે આનંદનું સામ્રાજ્ય હોતું નથી. હવે, અંશરમાં રિયત થયેલા જીવો આત્મામાં એ સર્વ શક્તિઓ હોવા છે એ સાચું, તથાપિ તે સંસારમાં કાર્ય કરવાને અશક્ત થઈ જાય છે. પરંતુ જે મનુષ્યનો આત્મા પુરુષોત્તમમાં સ્થિર થઈ શકે છે તે સનાતન શાંતિ, શક્તિ અને આનંદને ભોગવતો હોઈ વિશાળ અસ્તિત્વને ધારણ કરે છે. તેનું આત્મજ્ઞાન અને તેની આત્મશક્તિ કાંઈ વ્યક્તિત્વનાં સ્વરૂપોથી બંધાયેલી જતાં નથી અથવા તો ચૈતન્યના સ્વભાવ અને શક્તિથી પણ પરિમિત થઈ જતાં નથી. છતાં પણ વિશ્વમાં પુરુષોત્તમનો આવિર્ભાવ કરવા માટે તેઓ એ સર્વેને પૂર્ણ સ્વતંત્રતાથી વાપરે છે. એ રૂપાંતર કાંઈ આત્માની પ્રકૃતિમાં થયેલા રૂપાંતરનું પરિણામ નથી, પરંતુ પુરુષોત્તમની સ્વતંત્રતા અને આપણા અસ્તિત્વના સહકર્મને પ્રાપ્ત કર્યાનું પરિણામ છે.

ઉપર જે ત્રણ પુરુષો વચ્ચે ભેદ વર્ણવ્યો તેની સાથે સંબંધ ધરાવનાર બીજો પણ એક ભેદ આપણા શાસ્ત્રોમાં અતેતસ્વ-સંયુજ નિર્ગુણનો ભેદ અને વેત્તાઓમાં મળી આવે છે. એ ભેદને "સંયુજ" તેનાથી પર પુરુષોત્તમ. અને 'નિર્ગુણ'નો ભેદ કહેવામાં આવે છે. પૂરો-પના તત્ત્વવેત્તાઓ એને પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એવાં નામ આપે છે. આપણા ઉપનિષદમાં એ ભેદ કેવળ સંપેક્ષ છે; એક જણાવવા

માટે પ્રભુને “નિર્ગુણોગુણી”-“નિગુણ છતાં સગુણ” કહવામા આવ્યો છે. અહીં આપણને તે બે તરવે પાછાં આગળ પડતાં જણાઈ આવે છે. છતાં તે બંનેનાં વિરોધો પરાંપરા પુરોત્તમમાં સમી જાય છે. વાસ્તવિક રીતે જ્ઞેનાં એ બેદ વેદાંતમાંના શત, નિષ્કય બ્રહ્મ અને સક્રિય અથવા સગુણ બ્રહ્મને મળતો આવે છે. એક દષ્ટિબિંદુથી જ્ઞેના જતાં આપણું વિશ્વ આપણને બ્રહ્મના અનંત ગુણોના આવિર્ભાવ રૂપજ જણાશે. તે પોતાની શક્તિ દ્વારા ચેતન્ય દિવા સત્તાનાં સ્વરૂપો તથા વિશ્વના અસ્તિત્વને ટકાવી રાખનારા સર્વ ગુણોને ધારણ કરે છે. પરંતુ બ્રહ્મ તેના એકાદ ગુણથી કે સર્વ ગુણના સમૂહથી પણ બંધાતો નથી. ગુણોની અનંત શક્યતા તેને બાધ કરી શકતી નથી. તે પોતાના સર્વ ગુણોથી પર છે અને તેમનાથી તદ્દન સ્વતંત્ર પણ છે. નિર્ગુણ કાંઈ ગુણોનો અભાવ માત્ર નથી, અથવા તો તે ગુણોને ધારણ કરી શકતો નથી એમ પણ નથી. ખરું જોતાં તો નિર્ગુણ પોતે જ સગુણ તરીકે વ્યક્ત થઈને અનંત ગુણ ધારણ કરે છે. તે પોતાના નિરપેક્ષ અસ્તિત્વમા સર્વને ધારણ કરવાની શક્તિ ધરાવે છે. નિર્ગુણ ગુણોથી સ્વતંત્ર છે એનો અર્થ એટલો જ કે તે તેમનાથી પર છે. જ્ઞે તે ગુણોથી પર ન હોય તો પછી તેને અનંત પણ કેવી રીતે કહેવાય ? પોતાના જ ગુણોથી ઈશ્વર બંધાય તો પછી તે ઈશ્વર કેમ કહેવાય ? એ પ્રમાણે થાય તો પ્રકૃતિ સર્વોપરિ ગણાય, અને પુરુષ એ તેના હાથમાં રમકડું જ થઈ રહે ! સનાતન બ્રહ્મ સગુણતા કે નિર્ગુણતાથી, વ્યક્તિત્વથી કે તટસ્થતાથી બંધાતો નથી ! તે પોતે તો અનિર્વચનીય-અદ્વિતીય હોઈ પોતે તે પોતે જ છે ! આપણી વિધાયક કે નિષેધાત્મક વ્યાખ્યાઓનાં બંધનોથી તે હંમેશાં પર હોય છે !

આપણે કદાચ અનંતની વ્યાખ્યા ન આપી શકીએ પરંતુ આપણે તેની સાથે અદ્વૈત તો સાધી શકીએ ખરા.

પ્રભુ અને સિદ્ધમાં ભેદ. ધણીવાર એમ કહેવામાં આવે છે કે સાધક તટસ્થ-નિર્ગુણ સ્વરૂપ થઈ શકે પરંતુ સગુણ હૃદયર થઈ શકે નહિ એ વિચાર કેટલેક અંશે ખરો છે, કારણકે કોઈ પણ વ્યક્તિ-વ્યક્તિ તરીકે આખા વિશ્વની માલીફી ધરાવી શકેજ

નહિ ! પરંતુ આપણા અસ્તિત્વને આપણે સાકારમાં કે નિરાકારમાં લઈ જઈ શકીએ. અર્થાત્ આપણે તે બનેલા જીવન ધારણ કરીને બનેલા આપણા સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરી શકીએ. પરંતુ તેના માર્ગ જુદા જુદા છે નિર્ગુણ જોડે આપણા આંતર ઐક્યને એક કરીને આપણે મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી શકીએ, ત્યારે સગુણ કિંવા સાકાર જોડે આપણી પ્રકૃતિ કિંવા આપણા ક્રિયાત્મક જીવનને એક કરીને આપણે એકતા સાધી શકીએ પ્રભુ પોતે સનાતન શાંતિ, સમતા અને નિઃશબ્દ સ્થિતિમાંથી પોતાની જાતને અનંત, સ્વતંત્ર ક્રિયા-ઓમાં રેતી રહ્યો છે, અને તે પોતાના ક્રિયાત્મક સગુણ સ્વરૂપમાં અનંત ગુણોની વિધિવિધિ બાંધે ગુથી રહ્યો છે. આપણે પણ તે શાંતિ, સમતા અને નિઃશબ્દતાને પ્રાપ્ત કરીને જોઈએ પરંતુ તેની સાથે પ્રભુ પેઠે કાષ્ટપણ ગુણોથી બંધાયેલા સિવાય સર્વ ગુણોમાં પ્રભુના કાર્યને સિદ્ધ કરવા માટે આપણી જાતને રેલવાની શક્તિ પણ આપણે મેળવી જાંઈએ. ફેર માત્ર એટલોજ હશે કે પ્રભુ પોતે સર્વ વસ્તુઓમાં મધ્યસ્થ રહીને

સ પૂર્ણ અદ્વૈતનું પરિણામ. કાર્ય કરે છે, ત્યારે આપણે તેની શક્તિ જાન અને પ્રેમ આપણામાં જે કાર્ય કરે તે કાર્ય

ઉપરથી કર્મમાં સંચાલિત થવાનું છે. પ્રભુ દશાને આધીન નથી, પરંતુ વ્યક્તિનો જીવાત્મા તેના પોતાનામાં રહેલા પુરુષોત્તમને વશ રહે છે વળી, જેટલા પ્રમાણમાં વ્યક્તિ પ્રભુને સંપૂર્ણપણે વશ થાય છે તેટલા પ્રમાણમાં તેની શક્તિ અને સ્વતંત્રતા પણ નિરપેક્ષ થઈ વધતી જાય છે.

પ્રકરણ ૧૨ મું-પૃથક્કરણ.

આવિર્ભાવના પ્રકાર કાંઈ અસત્ય હોઈ સાધકને મારે નિરપયોગી નથી. તત્ત્વજ્ઞાનથી અસ્તિત્વનાં મૂળ સત્યો પ્રાપ્ત કરી તેમને જીવનમાં ધરાવવાં જોઈએ. પ્રભુને પ્રાપ્ત કરવો એ મનોમય પુરુષનું પ્રયત્ન કર્તવ્ય છે.

અસ્તિત્વનાં મૂળમાં અદ્વૈત રહેલું છે, અને તેમાં દુઃખ, રોગ વગેરે અજ્ઞાનમૂલક વસ્તુઓનો અભાવ હોય તો પછી તેને આપણે પ્રાપ્ત કરવું એ “વ્યવહાર ડહાપણ” અને ઉપયોગિતા બને દૃષ્ટિથી ઇષ્ટ છે. પ્રકૃતિના ગુણોની લીલાને લીધે અમુક કાર્યો આપણામાં સુખ દુઃખરૂપે બની રહ્યા હોય અને તેનાથી પર યદ્ય રાકાઈ હોય તો જરૂર આપણે તે પ્રમાણે પર યવા મયવું જોઈએ. એ પ્રયત્ન પણ ઉપયોગી છે.

વ્યક્તિ અને પ્રકૃતિના ગુણોની નિરપેક્ષ એવું સત્ વિશ્વમાં કાર્ય કરી રહેલું છે તેને પ્રાપ્ત કરીએ તોજ ચિરસ્થાયી શાંતિ મળી શકે. પરંતુ કેવળ શાંતિ મેળવવી એટલોજ કાંઈ આપણો આદર્શ નથી. આપણે તો સંપૂર્ણતા પણ શાંતિના પાયા ઉપર મેળવવી જોઈએ વિશ્વલક્ષીતાનું ખરેખરું રહસ્ય આપણે પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ.

ખરેખરા જ્ઞાનમાં વ્યક્તિ, ગુણ, વિવિધતા અને લીલાનું રહસ્ય સાધકને પ્રાપ્ત થવું જોઈએ. એકતરફી જ્ઞાન—ખંડિત જ્ઞાન, જ્ઞેનાથી અપરિહાર્ય એકનો અનુભવ થાય તે ખરો સાક્ષાત્કાર નથી. તે એક, અનંત—સર્વમા, પ્રત્યેકમા—વ્યક્તિમા અને સમગ્રિમાં—બધામાં આવી રહેલો છે.

એ દ્વેષનો ક્ષય જ્ઞેમા થાય છે તેને સચ્ચિદાનંદ કહેવામાં આવે છે. તેમાં મત્, ચિત્ અને આનંદ એવા ભેદ હોતો નથી. પરંતુ મન એવો ભેદ પાડી શકે છે અસ્તિત્વ અને ચૈતન્ય બેગાજ હોય છે; અસ્તિત્વ અને આનંદ પણ જોડે હોય છે.

નહિ ! પરંતુ આપણા અસ્તિત્વને આપણે સાકારમાં કે નિરાકારમાં સમજી શકીએ, અર્થાત્ આપણે તે બંનેમાં જીવન ધારણ કરીને બંનેમાં આપણા સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરી શકીએ. પરંતુ તેના માર્ગ જુદા જુદા છે. નિર્ગુણ જોડે આપણા આંતર ચૈતન્યને એક દરીને આપણે મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી શકીએ, ત્યારે સંગુણ કિંવા સાકાર જોડે આપણી પ્રકૃતિ કિંવા આપણા ક્રિયાત્મક જીવનને એક કરીને આપણે એકતા સાધી શકીએ. પ્રભુ પોતે સનાતન શાંતિ, સમતા અને નિઃશબ્દ સ્થિતિમાંથી પોતાની જાતને અનંત, સ્વતંત્ર ક્રિયાઓમાં રેલી રહ્યા છે, અને તે પોતાના ક્રિયાત્મક સંગુણ સ્વરૂપમાં અનંત ગુણોની વિધવિધ ભાતો ગુચ્છી રહ્યો છે. આપણે પણ તે શાંતિ, સમતા અને નિઃશબ્દતાને પ્રાપ્ત કરી જોઈએ. પરંતુ તેની સાથે પ્રભુ પેઠે કેમપણ ગુણોથી બંધાયા સિવાય સર્વ ગુણોમાં પ્રભુના કાર્યને સિદ્ધ કરવા માટે આપણી જાતને રેલવાની શક્તિ પણ આપણે મેળવવી જોઈએ. ફેર માત્ર એટલોજ હશે કે પ્રભુ પોતે સર્વ વસ્તુઓમાં મધ્યસ્થ રહીને

સંપૂર્ણ અદ્વૈતનું પશિણામ. કાર્ય કરે છે, ત્યારે આપણે તેની શક્તિ, શાન અને પ્રેમ આપણામાં જે કાર્ય કરે તે કાર્ય

ઉપરથી કર્મમાં સંચાલિત થવાનું છે. પ્રભુ કશાને આધીન નથી. પરંતુ વ્યક્તિને જીવાત્મા તેના પોતાનામાં રહેલા પુરુષોત્તમને વશ રહે છે. વળી, જેટલા પ્રમાણમાં વ્યક્તિ પ્રભુને સંપૂર્ણપણે વશ થાય છે તેટલા પ્રમાણમાં તેની શક્તિ અને સ્વતંત્રતા પણ નિરપેક્ષ થઈ વધતી જાય છે.

પ્રકરણ ૧૨ મું-૫થકરણ.

આવિર્ભાવના પ્રકાર કાંઈ અસત્ય હોઈ સાધકને માટે નિરૂપયોગી નથી. તત્ત્વજ્ઞાનથી અસ્તિત્વનાં મૂળ સત્યો પ્રાપ્ત કરી તેમને જીવનમાં પટાવવાં જોઈએ. પ્રભુને પ્રાપ્ત કરવો એ મનોમય પુરુષનું પ્રથમ કર્તવ્ય છે.

અસ્તિત્વનાં મૂળમાં અદ્વૈત રહેલું છે, અને તેમાં દુઃખ, શોક વગેરે અજ્ઞાનમૂલક વસ્તુઓનો અભાવ હોય તો પછી તેને આપણે પ્રાપ્ત કરવું એ “વ્યવહાર ડહાપણ” અને ઉપયોગિતા બને દૃષ્ટિથી ધ્રુષ્ટ છે. પ્રકૃતિના ગુણોની લીલાને લીધે અમુક કાર્યો આપણામાં સુખ દુઃખરૂપે બની રહ્યાં હોય અને તેનાથી પર થઈ શકાતું હોય તો જરૂર આપણે તે પ્રમાણે પર થવા મથવું જોઈએ. એ પ્રયત્ન પણ ઉપયોગી છે.

વ્યક્તિ અને પ્રકૃતિના ગુણોની નિરપેક્ષ એવું સત્ વિશ્વમાં કાર્ય કરી રહેલું છે તેને પ્રાપ્ત કરીએ તોજ ચિરસ્થાયી સાંતિ મળી શકે. પરંતુ કેવળ સાંતિ મેળવવાં એટલોજ કાંઈ આપણો આદર્શ નથી. આપણે તો સંપૂર્ણતા પણ સાંતિના પાયા ઉપર મેળવવી જોઈએ. વિશ્વલીલાનું ખરેખરું રહસ્ય આપણે પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ.

ખરેખરા જ્ઞાનમાં વ્યક્તિ, ગુણ, વિવિધતા અને લીલાનું રહસ્ય સાધકને પ્રાપ્ત થવું જોઈએ. એકતરફી જ્ઞાન—ખંડિત જ્ઞાન, જેનાથી અપરિહાર્ય ભેદનો અનુભવ થાય તે ખરો સાક્ષાત્કાર નથી. તે એક, અનંત—સર્વમા, પ્રત્યેકમા—વ્યક્તિમાં અને સમગ્રિમાં—બધામાં આવી રહેલો છે.

એ દ્વૈતનો ભય જેમા થાય છે તેને સમિચ્છાદનનું કહેવામાં આવે છે. તેમાં સત્, ચિત્ અને આત્મનું એવો ભેદ હોતો નથી, પરંતુ મન એવો ભેદ પાડી શકે છે અસ્તિત્વ અને ચૈતન્ય બેમાંજ હોય છે; અસ્તિત્વ અને આત્મનું પણ જોડે હોય છે.

ચિત્ એટલે કેવળ ભાનસિક સંજ્ઞા નહિ. સર્વમાં ચૈતન્ય વ્યાપી રહેલું છે. આપણામાં પણ ચૈતન્યની જુદી જુદી ભૂમિકાઓ છે; તે સર્વેને આપણે જાણતા નથી. આપણામાં બુદ્ધિમધાન, પશુત્વવાળું; વાસનામય અને શારીરિક ચૈતન્ય પણ આવી રહેલું છે.

વળી મનથી પર પણ ચૈતન્યની ભૂમિકાઓ રહેલી છે. તેમને વિજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. તે સર્વ કર્ણોનો ઉપયોગ કરી શકે છે. તેનાથી પર ચૈતન્યનો સાક્ષાત્કાર થાય છે ત્યારે જાણાય છે કે વિજ્ઞાન, મન, માણ વગેરે ચૈતન્યનાંજ સ્વરૂપો છે. વિશ્વના સર્વ પદાર્થો પણ તે ચૈતન્યનાંજ સ્વરૂપો છે.

સર્વમાં ચિત્ છે તેનો અનુભવ થતાં તેમાં સદૃશ આનંદ રહેલો છે તેનો સાક્ષાત્કાર પણ થાય છે. પ્રજ્ઞામાં પણ આનંદ સદૃશ હોય છે. વિરાટમાં પણ આનંદ છે. આપણે પણ એ આનંદ અનુભવવો જોઈએ.

અજ્ઞાનનું કારણ જીવાત્મા શરીર, માણ, મન જોડે એકતા કરી અહંતામાં બંધાય છે અને વિરાટ અને પરાત્પરનો વિરોધ કરે છે તે છે બંધનોમાંથી મુક્તિ મેળવ્યાનંદ જોડે અદ્વૈત કરવાથી સર્વ અજ્ઞાન દૂર થાય છે.

પ્રકરણ ૧૨ સું.

સચ્ચિદાનંદનો સાક્ષાત્કાર.

આત્માના આવિર્ભાવના જે પ્રકાર આગતા પ્રકરણમાં આપણે વર્ણવ્યા તે બધાં એકદમ તાત્વિક અને કેવળ તત્ત્વજ્ઞાનનો દેવ. વિચારમય લાગવાનો સંભવ છે. અર્થાત્ તે બધા તત્ત્વજ્ઞાનીઓને પૃથક્કરણ કરવા માટે ઉપયોગી હશે પરંતુ સાધન કરનાર સાધકને ઝાઝા ઉપયોગી નહિ હોય એમ લાગવાનો સંભવ છે. પરંતુ એ ભેદવૃત્તિ પણ આપણી શુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરે છે અને તે અકારણ છે. પ્રાચીન સભ્યતા અને આધ્યાત્મિકતાની સંસ્કૃતિનો ખાસ સિદ્ધાંત એ છે કે તત્ત્વજ્ઞાન કેવળ સમય ગાળવા માટેની એક ઉચ્ચ પ્રકારની રમત, શુદ્ધિની ઝીણવટનો આનંદ, કિંવા તર્કવાદનો ખાતર તાર્કિક સત્યની શોધ તરીકે કદિપણ ગણાવું નોંધ્યે નહિ; પરંતુ અસ્તિત્વના મૂળમાં કાર્ય કરી રહેલા સત્યોની આપણી સર્વ શક્તિઓ દ્વારા શોધ કરીને તે સત્યોને જીવનમાં આપણા નિયામક તરીકે સ્વીકારવા, તેનું જ નામ ખરું તત્ત્વજ્ઞાન. તર્કદ્વારા અને પૃથક્કરણ વૃત્તિદ્વારા સત્યનો સાક્ષાત્કાર કવ્વાની સાંખ્યશાસ્ત્રમાં રૂઢિ છે, પરંતુ એ રીતનો સાક્ષાત્કાર જ્ઞાનની એક બાજુ જ હોય છે. પૂર્ણયોગમાં તે સત્યોનો સમન્વય કરી, તેમનો વ્યવહારમાં અને અંતરમાં સાક્ષાત્કાર કરવાનો ઉદ્દેશ છે, અને તે જ્ઞાનની ખીજ બાજુ છે. એ બન્ને માર્ગોએ મનુષ્ય પોતાના જીવનમાંથી અસત્યનો ત્યાગ કરી, અજ્ઞાનમાંથી મુક્ત થઈ સત્યમય જીવન ગુજારી શકે છે. મનુષ્ય પરાત્પર-પુરુષવૈષ્ણવને જાણી શકે તેમ છે. માટે તેને માટે અધિકારી બનવું એ વિચારમય-મનોમય પુરુષનો આદર્શ હોવો નોંધ્યે. વિચાર દ્વારા સાચી મહાન સત્યની શોધ કરવી નોંધ્યે, અને જીવનમાં તેને સિદ્ધ કરવા માટે આપણે મથવું નોંધ્યે.

આપણે જે જ્ઞાનયોગને વિશે ચર્ચા કરીએ છીએ, તેની અ અહીં આપણને જણાય છે. અસ્તિત્વના જ્ઞાનયોગનો અંતિમ ઉદ્દેશ જે મૂળ સિદ્ધાંતો દ્વારા પ્રભુ પોતાનો આ અને તેની ઉપયોગીતા. માંવ કરી રહ્યા છે તેમનું જ્ઞાન મેળવવું

જ્ઞાનયોગનો અંતિમ આદર્શ છે આપ અસ્તિત્વનું અંતિમ સત્ય જે અનંત અદ્વૈતમાંજ આવી રહેલું છે અને તેમાંજ સંપૂર્ણ વિશાળતા, જ્ઞાન, સામર્થ્ય, આનંદ અને શાંતિ રહેલાં હોય તથા આપણામાં રહેલાં અજ્ઞાન, નિર્બળતા, શોક, મેઘાદિ બંધનો વિશ્વમાં દૈત્ય જેવાને પરિણામે યાને જુદા જુદા અનુભવો પરસ્પર સંઘર્ષ-કલહ કરી રહ્યા છે, એવી માન્યતાને પરિણામે ઉદ્ભવતાં હોય તો તો પછી એ અસત્ય અને અજ્ઞાનમાથી છૂટીને સત્ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ શોધી કાઢવો એ ઉચ્ચ તત્ત્વજ્ઞાન અડધાપણું કાર્ય છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ તે કાર્ય સૌથી વધુ વ્યવહાર, ઉપયોગી અને પ્રત્યક્ષ હોય, તદ્દન વાસ્તવિક મનાવું જોઈએ. વળ આપણા માનસિક જીવનમાં જે ગુણોની અર્થાત્ પ્રકૃતિનાં તત્ત્વોની લીધે ચાલી રહી છે તેના અજ્ઞાનમય કાર્યમાંથી તે એક અનંત સ્વભાવતઃજ પર હોય તો, અને આપણા જીવનનાં સર્વે દુઃખો અને ક્લેષો કેવળ પ્રકૃતિની લીધાને આપણે આધીન છીએ તેથીજ અસ્તિત્વ ધરાવે છે એ ખરું હોય-અર્થાત્ શુભ, અશુભ; પાપ, પુણ્ય; જય, પરાજય; હર્ષ, શોક સુખ, દુઃખ વિગેરે દ્વંદ્વોને આપણે પ્રકૃતિને લીધે આધીન છીએ એ વિચાર સાચો હોય તો પછી પ્રકૃતિના ગુણોથી પર થઈ જવું અને તેના પર રહેલા એક-અનંતની સનાતન શાંતિમાં સ્થિત થવું એજ વ્યવહાર ડહાપણ નથી શું ? વળી, વિકારી વ્યક્તિત્વને આસક્ત રહેવાને લીધે આપણે આત્માને વિશે અજ્ઞાન છીએ અને તે અહંતાનાં બંધનને લીધેજ આપણને અંતરમાં શાંતિ પ્રાપ્ત થતી નથી. એટલુંજ નહિ, પરંતુ આપણે ખીજાઓ જોડે, અને જીવનના સર્વ પ્રદેશોમાં પણ શાંતિથી રહી શકતા નથી. આવી સ્થિતિમાં આપણને જણાય કે તટસ્થ યાને વ્યક્તિત્વથી મુક્ત એવું એક ચેતન્ય છે જેમાં એ સર્વ દુઃખ, અજ્ઞાન અને મિથ્યા પ્રયત્નોનો કેવળ અભાવ છે; કારણ કે તે ચેતન્ય પોતે સનાતન અદ્વૈતમાં

સ્થિત હોઇ એક સુરતામય છે—તો પછી, તે તટસ્થ, અનાસક્ત—અકિંતવ્યથી મુક્ત, ચૈતન્યને પ્રાપ્ત કરવું તથા એ દુઃખ શોક વિનાની એકતાનો સાક્ષાત્કાર કરવો—એજ મનુષ્યના સર્વ પ્રયત્નોનું ધ્યેય થઇ રહે તો તેને આપણી ભુદ્ધિ “વ્યવહારપણા”નું નામ આપવાની અનુભૂતિ આપી શકે કે નહિ ?

પ્રકૃતિ મન અને શરીરદ્વારા પોતાના સર્વ સંબંધો અને પ્રયત્નોની ખરી કુંચી શોધવા માટે મથી રહી છે. તે સર્વ શુભોચી સ્વતંત્ર બધાંથી આપણને પર લઇ જનાર—સર્વશુભોચી આસ્તત્વ; તેને પ્રાપ્ત કરવાની જરૂર. સ્વતંત્ર એવું અદ્વૈત, વ્યક્તિત્વથી મુક્ત અને નિરપેક્ષ એવું સત જરૂર અસ્તિત્વમાં છે. વળી, પ્રાચીન ભાષનાના માણસોનો તો એવો પણ અનુભવ છે કે એ સતને પ્રાપ્ત કરવાથીજ—અર્થાત્ તે નિરપેક્ષ, એક, શાંત, આત્મતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરવાથીજ માણસને ચીરસ્થાયી—(કારણ કે સ્વયંભૂ)—શાંતિ અને આતર મુક્તિ મળી શકે. એ સત આપણા માનસિક અને વાસનામય જીવનથી પર રહેલું છે. જ્ઞાનયોગનો અંતિમ આદર્શ એની પ્રાપ્તિજ છે. પરંતુ આપણે આગળ જોઇ ગયા છીએ કે એ હેતુ તેનો એકમાત્ર હેતુ નથી. તે હેતુ આવશ્યક છે છતાં સંપૂર્ણ નથી. સર્વ સંબંધોનો, વ્યક્તિત્વનો, તથા અનેકતાનો ત્યાગ કરીને સંબંધોથી પર, વ્યક્તિત્વથી મુક્ત અને નિરાકાર એક—અનંતને પ્રાપ્ત કરતાંજ માત્ર શીખીએ તો આપણું જ્ઞાન સંપૂર્ણ થય-લુંજ ગણી શકાય. વિરાટ જ્ઞાનદ્વારા, વિરાટ જીવનમાં અવિભાવ યામવાને વ્યક્તિઓમાં જે સદૃઢ યાત્રી રહ્યો છે તેની અનંત વિવિધતાની, અને જુદા જુદા સંબંધોની લીલાની કુંચી પણ આપણા હાથમાં આવવી જોઇએ. વળી જ્ઞાન એટલે કેવળ માનસિક વિચાર કે ખ્યાલ નહિ, પરંતુ સાક્ષાત્કાર કેવા અંગત અનુભવ. જ્ઞાનની કુંચી આપણે કાંઇ નકામા શોધી રહ્યા નથી. એ કુંચીને શોધવાનું કારણ એજ છે કે જો તે પ્રાપ્ત થાય તો આપણે વ્યવહારને તે અંતિમ સત્યથી નિયત કરી શકીએ; અનેક વિરોધોની પાછળ આવી રહેલી એકસૂરતાને પ્રાપ્ત કરી, તે

સર્વેનાં પરિણામરૂપ દુઃખ, શોકને દૂર કરી સમીએ, તેમજ વિશ્વમાં જે જુદા જુદા પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે તેમની અંતિમ એકતાનો આદર્શ આપણે જાણી શકીએ. આખા વિશ્વનું હૃદય અત્યારે કેવળ શાંતિજ નહિ પરંતુ સાથે સાથે સંપૂર્ણતાને ચે શોધી રહ્યું છે, અને સંપૂર્ણજ્ઞાનને અંતે તો શાંતિ પ્રાપ્ત થવી અનિવાર્ય છે. ખરી રીતે એ શાંતિના પાયા ઉપરજ આત્મસિદ્ધિ સૌથી સારી રીતે રચી શકાય.

વળી વિવિધતા, વ્યક્તિત્વ, ગુણ અને લીલાનું ખરું રહસ્ય જે જ્ઞાનમાં પ્રાપ્ત થાય, તે જ્ઞાનમાંથી વ્યક્તિત્વથી ખરો સાક્ષાત્કાર કથો ? સ્વતંત્ર એવી તટસ્થતા અને વ્યક્તિત્વનું તેમજ નિર્ગુણમાંથી સગુણની ઉત્પત્તિનું અને અસ્તિત્વની એકતા યાને અદ્વૈતમાંથી અનેકત્વનું પણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવું જોઈએ. એ દ્વંદ્વો વચ્ચે મોટો ભેદ પાડનાર જ્ઞાન-આપણી તર્કવાદપ્રધાન વિવેક શક્તિને બહે ગમે તેટલું યુક્તિપુરઃસર જણાય અથવા તો, દ્વૈતના અનુભવને ગમે તેટલું સંતોષકારક લાગે તોપણ તે કદીપણ અંતિમ જ્ઞાન કદી શકાય નહિ. સર્વ વસ્તુઓની સમગ્રતાથી પર છતાં પણ સર્વને પોતાનામાં સમાવી શકે એજ ખરું અદ્વૈત હોય જ્ઞાનદ્વારા તે પ્રાપ્ત થવું જોઈએ, જે એકતા સર્વથી દૂર નાસે અને સર્વને પોતે સ્વીકારીને પોતાનામાં સમાવી લઈ શકે નહિ તે ખરી એકતા નથી, કારણ કે વિરાટમાં પોતાનામા અથવા તો પરાત્પર પુરૂષ અને વિરાટ વચ્ચે એવું દુસ્તર દ્વૈત કદીપણ હોય શકે નહિ. એવું દ્વૈત આપણને જ્ઞાનથી વિરૂદ્ધ લાગે છે એટલે તે અનુભવ અને આત્મસિદ્ધિથી પણ વિરૂદ્ધજ હોવું જોઈએ. જે સાક્ષાત્કારની પરાકાષ્ટામાં ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેનો ન તરી શકાય એવો અંતર રહી જતો હોય, તથા તે જે પૈકી એકને સ્વીકારીને બીજાનો ભાગ છોડાથીજ તેની સિદ્ધિ થાય તેમ હોય, અર્થાત્ તે બન્નેને એકતામા લય પમાડી શકાય તેમ ન હોય તો તે સાક્ષાત્કાર સર્વોત્તમ ક્રાંતિનો નથી એમ સમજવું. ગમે તો વિચારદ્વારા અથવા તો વિચારથી કે મનથી પર રહેલી દષ્ટિદ્વારા કે યજ્ઞ જે સાક્ષાત્કારને જ્ઞાનચેતનની ઉત્તમોત્તમ દશા તરીકે ગણવામાં આવે છે તે દ્વારા આપણે તે એક અનંતનેજ પ્રાપ્ત કર-

વાનો છે, તેટલા માટે આપણે સર્વત્ર વ્યાપી રહેલી તે એકતાનોજ વિચાર કરવો જોઈએ, તેનોજ અનુભવ કરવો જોઈએ અને તેમાંજ આપણે જીવન ધારણ કરવું જોઈએ. તે એક અને અનંતના વિચારમાં અદ્વૈતનો અનુભવ કરવાથી અને તેનું દર્શન કરવાથી આપણને જણાઈ આવે છે કે તે એક છે છતાં પણ અનેકમાં આવિર્ભાવ પામતાં તેની એકતા નષ્ટ થતી નથી; તે ગુણોના બંધનથી મુક્ત છે છતાં, અનંત ગુણોને ધારણ કરી શકે છે; તે અમુક એક વ્યક્તિરૂપ નથી છતાં સર્વ વ્યક્તિરૂપ છે, કારણ કે તે સર્વરૂપ છે અને એ બધું છતાં તે એક છે-એકલો છે । આપણે જે વ્યક્તિત્વના મયકને આપણું પોતાનું ગણીએ છીએ-આપણે પોતેજ

અમુક વ્યક્તિ છીએ એમ માનીએ છીએ,

તે એક, અનંતની ખૂબી. તેને માટે તો પોતાના ચૈતન્ય દ્વારા પરમાત્મા

જોડે એકતા સાધ સાધીને અને તેની દિવ્ય પ્રકૃ-

તિને-પોતાનામાં પ્રગટાવવી; તે આદર્શ ઉચ્ચ અને અજબ કારક છતાં સંપૂર્ણ તર્કસિદ્ધ તેમજ સાથી વધારે ઉપયોગી અને વ્યવહાર છે. આપણા વ્યક્તિત્વની-અસ્તિત્વની અને આપણા વિરાટ જીવનની તેજ અતિમ પૂર્ણતા છે. વ્યક્તિ અને વિરાટ વચ્ચે કાંઈ અપરિહાર્ય વિરોધ નથી; ઉલટું આપણો આત્મા અને વિશ્વનો આત્મા યાને વિરાટ એ બન્ને એકજ છે એવો એકવાર અનુભવ થયા પછી તો તે બન્ને વચ્ચે સંપૂર્ણ, ગાઢ, એકતા પ્રગટે છે.

આપણે ઉપર જે વિરોધી હંદો બોયાં તે વાસ્તવિક રીતે તો પરા-

ત્પર પુરૂષના આવિર્ભાવ માટેના આવશ્યક

સર્વવ્યાપી સચ્ચિદાનંદ. સંજોગો છે, કારણ કે તે પરાત્પર સર્વની

પાછળ આવી રહેલો છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ

સર્વમાં તે વ્યાપી પણ રહેલો છે. એ સર્વેના ચૈતન્યમય સમાન્ય તત્ત્વને વિચારની સગવડ ખાતર સચ્ચિદાનંદ-સત્-ચિત્ અને આનંદ-કહેવામાં આવે છે. એ ત્રણે તત્ત્વો અભેદ રૂપેજ રહેલાં છે; તેમાંનું એક પણ ફટું નથી. તથાપિ આપણા મન અને તેના અનુભવમાં આપણે સચ્ચિદાનંદમાં પણ ભેદ ઉપગતવી શકીએ એટલું જ નહિ પરંતુ તેના સ્વરૂપોને સિદ્ધ પણ ગણી શકીએ. મન “હું બેભાન હવો” એવો વિચાર લોકી

શકે પરંતુ “હું બેભાન છું” એવો અનુભવ ઠદીપણ ન કરી શકે. વળી તે “હું જીવંતીમાં કોઈ પણ પ્રકારના મુખ વિનાનો-દુઃખી છું” એવો અનુભવ પણ કરે છે. હવે ખરું જોતાં એ બધા અનુભવો અસત્ય છે, કારણ કે સર્વમાં “હું/છું” એવું જ સનાતન તત્ત્વ છે તેને બદલે “તે હું” એવો અનુભવ કોઈપણ કરી શકે નહિ. એથી કરીને તે તત્ત્વ (“હું છું”) ઠદીપણ બેભાન કે ચૈતન્ય રહિત થઈ શકે નહિ. આપણે જે સ્થિતિને બેભાનઅવસ્થા અથવા ચૈતન્યની ગેરહાજરીરૂપ ગણીએ છીએ તે સ્થિતિ ફક્ત બીજી સંજ્ઞા અથવા તો જુદું ચૈતન્ય છે. અર્થાત્ બેભાન અવસ્થા એટલે સર્વે પદાર્થોને પોતાનામાં સ્વીકારનાર આપણા માનસિક ચૈતન્યના હેઠળ રહેતી, અહંમાં-માનસિક ચૈતન્યના દરીઆની સપાટી પરથી ડૂબકી મારી જવી અથવા તો આપણા અસ્તિત્વની બીજી ભૂમિકાઓ પ્રાપ્ત કરવી તે. નિદ્રામાં, મૂર્છિત અવસ્થામાં, ઘેનની સ્થિતિમાં, અથવા મૃત્યુની અવસ્થામાં હોઈએ ત્યારે પણ આપણે બેભાન-અથવા ચૈતન્યશૂન્ય છીએ એમ ગણી શકાય. જે માણસે યોગના માર્ગમાં જરાપણ પ્રગતિ કરી હશે તે આ વિચાર સહજ સમજી જશે; તેને ઉપરના વાક્યમાં રહેલો મર્મ સમજતાં જરાપણ મુરકેલી પડશે નહિ; કારણ કે અનુભવથી તે વાત ડગલેને ડગલે સિદ્ધ થાય છે. અસ્તિત્વ અને ચૈતન્ય સાથે છે એ સમજવું તો સહેલ છે પરંતુ અસ્તિત્વ અને આનંદનો અભાવ એ બન્ને ઠદી પણ સાથે ન રહી શકે એ સિદ્ધ કરવું જરા કપરું છે. આપણે જેને દુઃખ, શોક અને આનંદનો અભાવ ગણી કાઢીએ છીએ તે ખરું જોતા અસ્તિત્વના સ્વાભાવિક આનંદનું વિપરિત સ્વરૂપ હોય છે. આપણા દૈત્તમાવને પરિણામેજ તે અસ્તિત્વમાં એવાં વિરોધી સ્વરૂપો ધારણ કરે છે, કારણ કે આપણા મનમાં તેનું પ્રતિબિંબ પડતાજ તે વક્ર થઈ જાય છે-મનનો એવો સ્વભાવજ છે. આપણું માનસિક ચૈતન્ય એ કાઈ આપણું ખરું અસ્તિત્વ નથી.

એ તો આપણા અનંત અસ્તિત્વના મહાસાગરની સપાટી ઉપરથી ઉઠાણના, મોગ્ગના શીજી જેવું છે, અથવા બહુ બહુ તો ક્ષણિક મોગ્ગના જેવું છે. એ અનંત અસ્તિત્વનો સાક્ષાત્કાર કરવા માટે આપણે માનસિક ચૈતન્યની સપાટી ઉપરથી ઉઠાણના ડૂબકી

મારની નેપ્રએ. એવી રૂબડી મારતાં આપણને જણાઈ આવશે કે આપણું માનસિક અસ્તિત્વ કેવું જાણે અને માનસિક સુખદુઃખની ભાવનાઓ કેવી નજીવી અને નિર્માલ્ય છે. એ અનુભવ થયા પછીજ આપણને સત્ત્વ એટલે ખરા અસ્તિત્વનો-ચિત્ત એટલે ખરા ચૈતન્યનો અને આનંદ સત્ય આનંદનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.

ચિત્ત કિંવા દિવ્ય ચૈતન્ય એટલે આપણી માનસિક સંજ્ઞા નહિ.

માનસિક ચેતના એ તો આપણા ચૈતન્યનું

ચિત્ત-ચૈતન્ય એટલે શું? એક પરિણામ માત્ર હોઈ કેવળ પરિમિત

ક્રિયા છે. યોગમાં જેમ જેમ આપણી પ્રગતિ

થાય છે તેમતેમ આપણને જણાય છે કે વૃક્ષમાં, ધાતુમાં, પરમાણુમાં,

વિદ્યુત્તા કણમાં તથા જડસૃષ્ટિના એકેએક પદાર્થમાં ચૈતન્ય રહેલું

છે. વળી, આપણને એ પણ જણાઈ આવે છે કે ચૈતન્યના એ સ્વરૂપો

માનસિક ચૈતન્ય કરતા કોઈ રીતે ઉતરતા કે હલકા નથી. ઉપદું કેટલાક

જડ સ્વરૂપોમાં તો તે તદ્દન સપાટી ઉપર આવેલું નથી જણાતું છતાં

તે વધારે બળવાન, વેગવાન અને વિશાળ હોય છે. પરંતુ એ સ્થૂલ

અને પ્રાણમય ચૈતન્ય શુદ્ધ ચૈતન્યની સરખામણીમાં કેવળ પરિમિત અને

પામર સરખું છે. એ બધા ચૈતન્યના પામર સ્વરૂપો એક, અખંડ,

અનંત ચૈતન્યે જ્ઞાનપૂર્વક ધારણ કરેલા સ્વરૂપો માત્ર છે. આપણી

પોતાની અંદર પણ સ્થૂલ અથવા જડ પદાર્થના જેવુંજ સ્થૂલ ચૈતન્ય

આપણા સ્થૂલ શારીરિક જીવનના પાયામાં આવી રહેલું છે, વનસ્પતિ

જીવનના જેવું અલ્પકેન પ્રાણમય જીવન પણ આપણામાં છે, તેમજ

વળી આપણી આંત્રજાંત્ર આવી રહેલા પ્રાણીઓના જેવું

ચૈતન્ય આપણામાં રહેલું છે પરંતુ આપણામાં રહેલી એ બધી

દશાઓ વિવેક, બુદ્ધિ તથા વિચારના માનસિક કાર્યોને એટલી બધી વશ

હોય છે કે આપણને માનસિક ચૈતન્ય સિવાય બીજી ભૂમિકાઓનું જ્ઞાન

સરખું હોતુ નથી. આપણી અંદર રહેલી ચૈતન્યની જુદી જુદી ભૂમિકાઓ

પોતે શું કાર્ય કરે છે તે યથાર્થ જાણવાને આપણે હમણા ચક્રિતમાન

થતા નથી, તેથી બધી ભૂમિકાઓ આપણા મન ઉપર જે અપૂર્ણ, ભાગી

તુફી, અસર ઉપજાવે છે તે ઉપરથીજ આપણે મન દ્વારા તેમનું ઉપર ચોટીયું ગાન મેળવીએ છીએ. તોપણ આપણે એટલું જાણીએ છીએ કે આપણામા પશુત્વનો અશ અને મનુષ્યત્વ બન્ને રહેલા છે. પશુત્વ એટલે કેવળ પ્રેરણા અને આવેશને વશ થઈનેજ ભુક્તિ, વિવેક વિગેરેનો ઉપયોગ કર્યા વિના વર્તન કરવાની વૃત્તિ, અથવા ટેવ વળી આપણામા વિચાર પૂર્વક કાર્ય કરનાર તેમજ પોતાના કર્મ ઉપર દૃષ્ટિ રાખનાર ભુક્તિની શક્તિ પણ રહેલી છે. તે શક્તિ આપણા જીવનના ઉપર કાણુ ધરાવે છે, તેનો ઉપયોગ કરે છે, તેમ તેને જાદલી પણ

મનુષ્યમા જુદી જુદી ચૈ- શકે છે. મનુષ્યમા મહેલું પશુત્વ મનુષ્યત્વથી તત્ત્વની ભૂમિકાઓ ઉતરતા ચૈતન્યનો સ્વામી છે. પરંતુ પશુત્વથી

પણ ઉતરતું કેવળ વાસનામય ચૈતન્ય પણ છે. તેનું ધણુંખરું વર્તન કેવળ જડ પ્રેરણા અને આવેશને લીધેજ થમા કરે છે. પરંતુ તે ભૂમિકાનું ચૈતન્ય મનની સપાળીની તળે અગાંન અવ સ્થામા રહે છે. વળી પશુત્વથી ઉતરતી ચૈતન્યની એ વાસનામય ભૂમિકા- થીયે ઉતરતી એક ભૂમિકા રહેલી છે ચોગના અસાધારણ અનુભવો આપણે જેમ જેમ પ્રાપ્ત કરીએ છીએ તેમ તેમ આપણને જણાય છે કે શરીરને પણ એક પ્રકારનું વિશિષ્ટ ચૈતન્ય હોય છે. શરીરને પણ ટેવો, પ્રેરણા, આવેશ, શક્તિ વિગેરે સઘળું હોય છે. એ બધા આપણા બીજા ભાગોથી નિરાળા હોવાથી ધારે તો તેઓ આપણા અસ્તિત્વના બીજા વિભાગો સામે વિરોધ પણ કરી શકે છે. અર્થાત્ આપણા અસ્તિત્વ યાને જીવનના ધણુંખરા વિરોધનું કારણ એ છે કે તેમા ઉપર ગણાવેલી જુદી જુદી ભૂમિકાઓ આવી રહેલી છે, અને તે પ્રત્યેક એક બીજા ઉપર કાર્ય પ્રતિકાર્ય કર્યાંજ કરે છે માણસ પણ ઉત્ક્રાન્તિનુંજ પરિણામ હોવાથી તેનામા છેક શરીરથી માંડીને મન સુધીની સર્વે દશાઓ આવી રહેલી છે.

જે ઉત્ક્રાન્તિ વિષે આપણે ઉપર કહ્યું તેનાજ દ્વારા માણસનો આ વિ ભાવ પણ થઈ રહ્યો છે. એટલે કરી આપણામા

મનથી ઉચ્ચ ચૈતન્યની જેમ મનુષ્યથી ઉતરતી ચૈતન્યની ભૂમિકાઓ દશાઓ છે તેજ પ્રમાણે મનુષ્યત્વથી ઉચ્ચ ભૂમિકાઓ

પણ રહેલી છે. એ ઉત્તર ભૂમિકાઓમાં “ચૈતન્ય” વિશ્વની ચિત્, શક્તિ રૂપે જુદું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. તેની પ્રકૃતિ પણ જુદા પ્રકારની થાય છે. તેમ તેના કર્મના સિદ્ધાંતો, નિયમો અને સાધનો પણ જુદા હોય છે. વેદવેદાંત ઋષિઓના કથન પ્રમાણે મનથી પર ઋક્તમ્ અથવા તો વિજ્ઞાનની ભૂમિકામાં ચૈતન્ય જઈ શકે છે. એ ભૂમિકાને સત્યની ભૂમિકા, અથવા તો ક્રિયાત્મક આત્મસિદ્ધિ વાળી વિચારની ભૂમિકા પણ કહેવામાં આવે છે. આપણી માનસિક બુદ્ધિ યાને વિવેક શક્તિ આપણામાં રહેવા પશુત્વને અને ઇન્દ્રિય જન્ય સંસ્કારોને જેમ નીતિ અને બુદ્ધિના કાર્યથી નિયમમાં રાખે છે, તેમ વિજ્ઞાન આપણા મનમાં રહેવા વિવેક શક્તિ, લાગણીઓ, આવેશો અને સંસ્કારો વિગેરેને સયમમાં લાવે છે એટલું જ નહિ પરંતુ તેમનો ઉપયોગ શુદ્ધ કરે છે વિજ્ઞાનમાં જ્ઞાનની શોધ કરવાની નથી હોતી, ત્યાં તો જ્ઞાનની સ્વયંપ્રાપ્તિ જ હોય છે. વિજ્ઞાનમાં શક્તિ અને વિવેક બુદ્ધિ, પ્રેરણા અને આવેશ, કામના અને પ્રાપ્તિ, વિચાર અને વસ્તુ એમની વચ્ચે કશો જ ભેદ હોતો નથી. વિજ્ઞાનમાં એ સર્વ એકરૂપ હોય છે. તેમજ મૂળ, વિકાસ અને સિદ્ધિ એક હોવાને લીધે તેઓ વિરોધી હોતા નથી. પરંતુ એ ભૂમિકાથીયે પર બીજી એવી ભૂમિકાઓ રહેલી છે કે તેમાં ચિત્ પોતે આવિર્ભાવ પામે છે—ચિત્ એટલે ઉપર ગણાવેલી સર્વ જુદી જુદી ભૂમિકાઓને સામાન્ય એવું ચૈતન્યનું તત્ત્વ એ તત્ત્વજ વિશ્વમાં વિવિધ સ્વરૂપો અને અનુભવો માટે ઉપયોગમાં આવે છે ચૈતન્યના એ તત્ત્વમાં આપણી શક્તિ, જ્ઞાન, સંસ્કાર, અને આપણી વિજ્ઞાન, મન, પ્રાણ વિગેરે બીજી માનસિક શક્તિઓ, તેમજ ઇન્દ્રિયો ચૈતન્યના કાર્ય છે અને પ્રકૃતિના ગુણો સર્વો, સર્વાદિ યાને પરસ્પર એકતા અને મિલનવાળા હોય છે એટલું જ નહિ પરંતુ ચૈતન્યના એક જ અસ્તિત્વમાં અને શક્તિમાં તે બધા એકરૂપ થયેલાં હોય છે. એ દશામાં આપણને જણાય છે કે સત્ય ભૂમિકામાં ચૈતન્ય પોતે જ વિજ્ઞાન થાય છે, તેમ મનોમય ભૂમિકામાં મન પણ તે જ થાય છે અર્થાત્ શક્તિ, બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયો, લાગણી વિગેરે સ્વરૂપો પણ તે જ ધારણ કરે છે. વગી પ્રાણમયકોપમાં તે જ પ્રેરણા, અભ્યાસ,

આવેશ વિગેરેનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. છતાં ને પોતે તો પોતાને વિષે અજ્ઞાન છે-નિદ્રાન સપાટી ઉપર તો જ્ઞાનપૂર્ણ નથી-એવુંજ આપણને જણાય છે. સર્વ વસ્તુઓ ચૈતન્યમય છે કારણ સર્વ સત્ છે; અર્થાત્ સર્વ પ્રાણી પદાર્થો આદ્ય ચૈતન્યની વિવિધ ક્રિયારૂપ છે કારણ કે સર્વ આદ્ય અસ્તિત્વનાં સ્વરૂપ માત્ર છે !

આપણે જ્યારે ચૈતન્યના એ મૂળ તત્ત્વને-એ આદ્ય ચિત્ત સ્વરૂપને જાણીએ છીએ, અનુભવીએ છીએ ત્યારેજ સર્વવ્યાપી આનંદ. આપણને જણાય છે કે તેનું હાર્દ-આનંદ છે. આત્માને જાણવો એટલેજ આત્માનંદ માણવો. આત્માનું અજ્ઞાન એટલે આત્માનંદની શોધ માટેનો પ્રયત્ન. ચિત્તમાં સનાતન આનંદ સ્વયંસિદ્ધ હોય છે અને એને આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ કે એ ચિત્ત સર્વ વિશ્વમાં પદાર્થના આદિ સ્વરૂપે વ્યાપી રહ્યું છે. એટલે આનંદ પણ સર્વ વ્યાપી છે એમજ સિદ્ધ થાય છે. વિરાટમાં આનંદની પ્રાપ્તિ સહજ છે. પ્રભુ સર્વ ગુણમય-સગુણ તરીકે અથવા ગુણાતીત-નિર્ગુણ તરીકે અથવા તો વ્યક્તિ તરીકે સાકાર અથવા વ્યક્તિત્વથી પર નિરાકાર સ્વરૂપે; સર્વને પોતાનામાં સમાવી દેનાર એક અદ્વૈતરૂપ અથવા એક માંથી આવિર્ભાવ પામતા અનેકરૂપે-ગમે તે સ્વરૂપે દેખાય તોપણ તે પોતે તો હમેશાં આનંદમય અને તે પણ સર્વાનંદમય છે ! કારણ કે તે સમ્યક્-દાનંદ સ્વરૂપ છે. આપણે પણ જો આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવોજ હોય અને આપણું સત્ સ્વરૂપ અને આપું વિશ્વએ બનેને આપણે ખરેખર જાણવાંજ હોય તો આપણે પણ એ વિરાટ-સર્વવ્યાપી આનંદને પ્રાપ્ત કર્યેજ છૂટકો. વિરાટ આત્મા એટલે સત્ ચિત્ત આનંદનુંજ સ્વરૂપ. તેથી જ્યાં જ્યાં એ વિરાટ પોતાનો આવિર્ભાવ કરે છે ત્યાં ત્યાં સત્ હોવાને લીધે ચિત્ત પણ હોય છે અને ચિત્તની સાથે આનંદ પણ અનિવાર્ય રહેલો હોય છે.

સમ્યક્દાનંદનો જે સ્વભાવ ઉપર વર્ણવ્યો તેને જ આત્મા પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી, કારણ કે તે પોતાના અંતિમ સ્વરૂપથી અને વિરાટ આત્માથી પોતાની એકેજ વિખૂટો પડે છે અને પોતાના સ્વભાવના આકર્ષિત-સ્થૂલ-ઘણોળ અને સ્વરૂપો તથા પ્રકૃતિ સાથે એકના

કરે છે. પોતાનું મન અને પ્રાણ એજ પોતાનું અંતિમ સ્વરૂપ છે એવું તે માની બેસે છે. વળી, શરીર, પ્રાણ અને મનને વિરાટની વિરૂદ્ધ ટકાવવાની તે ઇચ્છા રાખે છે એટલુંજ નહિ પરંતુ વિરાટ માને વિશ્વાત્મા પણ જેનો આવિર્ભાવ છે તેવા પરાતપર પરમેશ્વરની સામે થઈને પણ તેમને ટકાવવા મથે છે । ત્યારે જીવાત્મા કોષક ઉચ્ચ ભૂમિકાને ખાનર વિગટમા પોતાનું અસ્તિત્વ સ્વીકારે છે, બારે તેનું જીવન સંભળા પાયા ઉપર ગ્યાય છે પરંતુ ત્યારે તે વિરાટની વિરૂદ્ધ, પોતાના ક્ષણિક વિભાગને ટકાવવા મથે છે ત્યારે તેનું મંડાણ

જીવાત્માની શરીર, મન અસંભળા પાયા ઉપર થાય છે. જીવાત્માના જોડે એકતા મન, પ્રાણ કિંવા શરીર એ તો તેના અપૂર્ણ આવિર્ભાવ માત્ર છે, અને એ બધાનું એક

શુદ્ધ કરીને જીવાત્મા પોતે એક કૃત્રિમ, માનસિક અહંતા બની કરે છે. તથા પોતે “ અહં ” છે એવું માનીને તેની સેવા કરે છે, અને તેનેજ ખાતર જીવન ધારણ કરે છે. પરિણામ એ થાય છે કે વિરાટ-પરમાત્મા કે આપણું જીવન જેનો એક અપૂર્ણ આવિર્ભાવ માત્ર છે તેને ખાતર અહંતા જીવન ધારણ કરતી નથી । એનુંજ નામ અજ્ઞાનમય જીવન । એનુંજ નામ અહંતાની ગુલામી । પ્રભુની સેવામા ગાળેલું જીવન નહિ । આપણું એ પતન કેવી રીતે થયું ? અને શા માટે થયું છે ? એ પ્રશ્નો ખરી રીતે સાંખ્યમંત્ર પૂઠાવા જોઈએ, યોગમા નહિ. યોગમા તો આપણે દૈત બાવને લીધે બધનમા પડ્યા છીએ એ વસ્તુસ્થિતિ સ્વીકારીનેજ આગળ ચાલવાનું છે એ બધનને લીધે આપણને આપણા સત્ય સ્વરૂપનું જ્ઞાન નથી, અને તેથીજ આપણા મન, પ્રાણ અને શરીર અજ્ઞાન, અશક્તિ અને દુઃખને વશ છે. આપણે અદ્વૈતનો સાક્ષાત્કાર કર્યો નથી એજ આપણા દુઃખનું કારણ છે. અદ્વૈતની પ્રાપ્તિ એ સર્વ અપૂર્ણતા દૂર કરવાનો રામબાણ ઇનાજ છે. એ અદ્વૈત વિરાટ જોડે તેમજ વિરાટદ્વારા જે પરાતપર અસ્તિત્વ આવિર્ભાવ પામી રહ્યું છે તેની જોડે સાધવું જોઈએ મતનબ કે આપણી પોતાની જાતનો તેમજ સર્વ પ્રાણી પદાર્થનો આત્મા આપણે પ્રાપ્ત કરવાનો છે. એ આત્મા એટલેજ સમિચ્છાનંદ ।

પ્રકરણ ૧૩ મું-પૃથક્કરણ.

જ્ઞાનયોગમાં આપણે હેતુ સત્તને પ્રાપ્ત કરવાનો હતો. પરંતુ હવે સ્વચ્છિદાનંદને પ્રાપ્ત કરવાનો છે. તે નિર્ગુણ છે, સગુણ પણ છે. તે લીલાને ધારણ કરનાર પુરૂષોત્તમ પણ છે. પૂર્ણયોગના સાધકે તેનો સાક્ષાત્કાર કરવો જોઈએ. આપણે મન, પ્રાણ, શરીરથી પર થઈ પાછા સ્વચ્છિદાનંદના કાર્યરૂપે તેમને ધારણ કરવાં જોઈએ. વિરાટ પણ તેવું સ્વરૂપ છે, એમ જાણી અનંત શાંતિ ઉપરાંત અનંત શક્તિ પણ આપણે મેળવવી જોઈએ.

વિજ્ઞાનમાં આપણને એ સાક્ષાત્કાર જલ્દી થાય છે, પરંતુ મનો-મય ભૂમિકામાં ઘણી મુશ્કેલી નડે છે. તેમાં સતત યોગાભ્યાસ અને ઇશ્વર કૃપાને લીધેજ સફળતા મળે.

મનોમય ભૂમિકા અને વિજ્ઞાનમય ભૂમિકા બંનેમાં ઘણો ભેદ છે. મનની ભૂમિકા ઘણી મુશ્કેલી ભરેલી છે. મન ટુકડે ટુકડો લઇને જ્ઞાન મેળવે છે; વિજ્ઞાન સમગ્રને જાણે છે. મનોમય ભૂમિકામાં તેનાથી પર અનુભવો મળી શકે છે. તોપણ તે બધા મનની પરિમિતતાને લીધે પરિ-મિત થઈ જાય છે.

સ્વચ્છિદાનંદનો મનમાં સાક્ષાત્કાર કરવાથી તેની અને આપણી વચ્ચે અપરિહાર્ય અંતર આવી રહેતું જાણીએ. મન તો તેનાથી વિખુટું, પરિમિતજ રહે છે. સ્વચ્છિદાનંદ તો અનંત સત્, ચિત્, આનંદ સ્વરૂપ હોય છે. મન પરિમિત, સુખ દુઃખ, અશક્તિ વિગેરે અનુભવે છે.

હવે મનનો સંપૂર્ણ લય કરીને ઉપલી મુશ્કેલી દૂર કરી રાહાય છે. એવી સમાધિ ઘણી થોડા કરી શકે છે અને ઘણા થોડા તેમાંથી પાછા ફરે છે. પરંતુ ખોત્તે ઉપાય એ છે કે કોને કેવળ ચાંત્રિક રીતે આપણા

આધારમાં યવા દેવાં. પરંતુ આત્માને સચ્ચિદાનંદની સમાધિમાં
રાખવો. પૂર્ણ્યોગની ક્ષિપી તો એ પણ ઉત્તમોત્તમ અવસ્થા નથી.

મનનું સંપૂર્ણ રૂપાંતર કરવું એ પૂર્ણ્યોગનો આદર્શ છે. પરંતુ
મનની પરિમિતતા આપણને નડે છે. મન એક જ પદાર્થ ઉપર ચોટાની
જાતને એકાગ્ર કરી શકે છે. તે સત્, ચિત્ અને આનંદમાં ભેદ પાડીને
ફેરકને બુદ્ધિ અનુભવવા પ્રયત્ન કરે છે.

કેવલ અને અદ્વૈતને સંવાદિ બનાવવાં એ મનને માટે ધણું જ
મુશ્કેલ છે.

પ્રકરણ ૧૩ સુ

મનોમય ગ્રાણીની મુશ્કેલીઓ

જ્ઞાનયોગના માર્ગમાં પ્રથમ તો આપણે મન, ગ્રાણી અને શરીરથી પર એવા શુદ્ધ આત્મા પાને સત્તનો કેવળ સત્ નહિ પણ સ- સાક્ષાત્કાર કરવાનો આદર્શ રાખ્યો હતો. વિદ્યાનંદ. જ્ઞાનયોગનો પ્રથમ હેતુ પણ તેને પ્રાપ્ત કરવાનોજ હતો. પરંતુ હવે આપણે તે આદર્શ જોઈએ તેવો વિશાળ નથી એમ સ્વીકારવું પડશે, કારણ કે આપણે તો બ્રહ્મનાં મૂળ સ્વરૂપોનો યાને સચ્ચિદાનંદ રૂપ ત્રિપુટીનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો છે. બ્રહ્મવું ખરૂં રહસ્ય માત્ર તેનાં “સત્”-“અસ્તિત્વ”માંજ સમાયલું નથી, પરંતુ ચૈતન્ય અને આનંદ સ્વરૂપમાં પણ તે રહેલું છે.

વળી સચ્ચિદાનંદના સાક્ષાત્કારના પણ બે પ્રકારો છે. તે પૈકી એકમાં શાંત, નિષ્ક્રિય, આત્મભાવમાં નિમગ્ન સચ્ચિદાનંદના સાક્ષા- આત્મતૃપ્ત, સત્ ચિત્, અને આનંદનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. તે એક, અપૌરુષેય, નિર્ગુણ, પોતે વિશ્વની વિવિધ લીલાથી કાંતો વિમુખ, કાંતો તેના પ્રત્યે ઉદાસીન, કે પછી તેનાથી વિરક્ત હોય છે. બીજામાં પણ તેજ સત્, ચિત્ અને આનંદનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. પરંતુ તે વિરાટ, સ્વતંત્ર, પ્રભુ અનંત અને શાંતિમાં સ્થિત છતાં અનંત ક્રિયાને ધારણ કરનાર, અનંત ગુણમય હોઈ પોતાનામાં સર્વ વ્યક્તિઓને ધારણ કરી રાખનાર પુરુષોત્તમ છે. તે પોતાનામાં વિશ્વની અનંત લીલાને આસક્તિ વિના ધારણ કરી રાખે છે, વિશ્વ પ્રત્યે તેને અતડો સંબંધ હોતો નથી. વળી, તે પ્રભુ સર્વનો સ્વામી હોઈ, અનંત જ્ઞાન-પૂર્ણ આનંદના દિશ્વોનો અંગાર છે. તે વિશ્વને પોતાના આવર્તિભાવ

રૂપે ધારણ કરે છે, વિશ્વ તેને ધારણ કરતું નથી; તે વિશ્વના ઉપર સામ્રાજ્ય ચલાવે છે, તેના ઉપર કાંઈનાય અધિકાર ચાલતો નથી ધાર્મિક માણસો જે ઇશ્વરને માને છે તે ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર એ નથી, તેમજ વિશિષ્ટાદિત મતવાળાઓને થતા પણ તે નથી પરંતુ અનંતમા વ્યક્તિ અને અવ્યક્તિ (અપૌરુષેયત્વ) નિર્ગુણ અને મગુણ સર્વનો લય થાય છે. તે પોતે તો પરાત્પર રૂપે બન્ને સ્વરૂપોને પોતાનામા ધારણ કરે છે, તેમ આવિર્ભાવને અર્થે તે બંનેનો ઉપયોગ પણ તે કરે છે. પૂર્ણયોગના સાધકે આ ગીજ પ્રકારનો સાક્ષાત્કાર કરવાને જ પ્રયત્નશીલ થવું જોઈએ.

હવે ત્યારે આ નવીન દષ્ટિગિદ્ધી જોતા આપણને જણાશે કે શુદ્ધ, નિષ્ક્રિય આત્માનો સાક્ષાત્કાર મન, પ્રાણ મન, પ્રાણ, શરીર છાદી અને શરીરથી પર ચત્રાથી આપણને થઈ શકે તેમને પાછા સમ્બિદાનંદ છે, તથાપિ તે કાંઈ અંતિમ સાક્ષાત્કાર નથી. મા ધારણ કરવા. પણ સર્વોત્કૃષ્ટ સાક્ષાત્કારને માટે ઉપયોગી પાયારૂપ છે. આથી કરી મન, પ્રાણ અને શરીરની અહંતાઓમાથી છૂટી અતરમા આત્મા પ્રત્યે પ્રયાણ કરવાની ક્રિયા તે આપણે આદર્શ પ્રાપ્ત કરવાને માટે સંપૂર્ણ નજ ગણી શકાય. આપણે તો વધારે વિશાળ અને વ્યાપક તત્ત્વનો આશ્રય લેવો જોઈએ. જે પ્રમાણે આપણે આપણી અસંખ્ય અહંતામાથી અને વિશ્વની ક્રિયાઓ-માથી ક્રમે ક્રમે પાછા ફર્યા અને સ્વયંબૂ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થઈએ, તેજ પ્રમાણે આપણા મન, પ્રાણ અને શરીરને પણ આપણે બ્રહ્મના સ્વયંબૂ સત્, ચિત્ અને આનંદમા ફરીથી ધારણ કરવા જોઈએ. વિશ્વની લીલાથી વિરક્ત એવા સત્તનોજ સાક્ષાત્કાર કરીને આપણે સતોપ માની લેવો જોઈએ નહિ, પરંતુ સર્વ સત્-સમસ્ત વિરાટ, પણ આપણ જ સ્વરૂપ છે એવો સાક્ષાત્કાર પણ આપણે કરવો જોઈએ. વળી કાલ અને દિશાથી સ્વતંત્ર એવું અપૌરુષેય ચૈતન્ય એજ આપણ મૂળ સ્વરૂપ છે એટલું જાણવું પણ બસ નથી, પરંતુ કાવ તથા દિશામા, શક્તિ-ચૈતન્ય સ્વરૂપે જે કંઈ ઉત્પન્ન કરે છે તે દરેકની સાથે પણ આપણે અદ્વૈત સાધવું જોઈએ છેવટ, આપણામા અગાધ શાંતિ અને નિષ્ક્રિયતા ધારણ કરવાની

શક્તિ ઉપરાંત વિરાટ વિશ્વમાં અનંત અને સ્વતંત્ર આનંદ ભોગવવાની શક્તિ પણ આપણામાં આવવી જોઈએ. કારણ કે સમ્યક્દાનંદ કંઈ કેવળ શુદ્ધ શાંતિ સ્વરૂપ જ નથી. તેનું સ્વરૂપ તો ઉપર જ બ્યાવ્યું તેનું વિશાળ અને વ્યાપક છે. તેને જ બ્રહ્મ એવી સંગ્રા અપાય છે.

જો આપણે વિજ્ઞાનમય ભૂમિકાને સહેલાઈથી પ્રાપ્ત કરી શકીએ, તેમાં આપણા આત્માને ધારણ કરી રાખીએ તથા મનોમય ભૂમિકાની ત્યાંથી આપણે વિશ્વ અને અસ્તિત્વ; ચેતન્ય અને મુશ્કેલીઓ. કર્મ; શક્તિનું બહિર્ગમન અને અંતરાલિ-મુખવૃત્તિ બંનેના કાર્યો વિજ્ઞાનની દિવ્ય ઇન્દ્રિયોથી જાણી શકીએ, તો તો પછી ઉપર જે સાક્ષાત્કાર વર્ણવ્યો છે તે પ્રાપ્ત કરી લેવામાં જરા પણ મુશ્કેલી નડે નહિ. પરંતુ માણસ મનોમય ભૂમિકામાં રહે છે; વિજ્ઞાનને તે પ્રાપ્ત થયે નથી ! અર્થાત્ માણસે મનના ઉપયોગ કરીને જ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને તથા તેના આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવાને પ્રયત્ન કરવો પડે છે. વિજ્ઞાનમય ભૂમિકામાંથી તેને જે કંઈ સહાય મળે તે સ્વીકારે તોપણ તેને શરૂઆત તો મનથી જ કરવી પડે છે. આપણે મનોમય ભૂમિકામાં રહેનાર છીએ તેટલા માટે જ શરૂઆતમાં આપણને મુશ્કેલીઓ નડે છે અને યોગમાં પરિમિતતા પણ આવે છે. એ બંનેને દૂર કરવાના જે ઉપાયો છે. ૧. પ્રભુની કૃપા. ૨. યોગનો સતત અભ્યાસ. ઘણુંખરું તો આ જે ઉપાયો સામટાજ કાર્ય કરતા હોય છે. આ વિષયમાં હવે આગળ વેધતા પહેલાં સંપૂર્ણ જ્ઞાન, સમગ્ર સાક્ષાત્કાર, અને સોજો કળાનો આવિર્ભાવ પ્રાપ્ત કરવામાં જે મુશ્કેલીઓ નડે છે તેનું આપણે અહીં દિગ્દર્શન કરી લઈશું.

આપણા અસ્તિત્વમાં મનોમય ભૂમિકા અને આધ્યાત્મિક વિજ્ઞાનમય ભૂમિકા-એ બંને જુદી જુદી છે. તે પૈકીની મનોમય અને વિજ્ઞાનમય પ્રથમ માનવી છે અને બીજી દિવ્ય છે. એ દિવ્ય ભૂમિકામાં અનંત સત્, ચેતન્ય, અગાધ આનંદ અને સર્વશક્તિમાન વિજ્ઞાન,

વિગેરે તત્ત્વો આવી રહેલાં છે. પ્રથમમાં એટલે કે જ્ઞાનંત મતમાં મનો-
મય, પ્રાણમય અને અમૃતમય જીવન આવી રહ્યાં છે. વિજ્ઞાનની દિવ્ય
ભૂમિકા અનંતતા અને અમૃતત્વવાળી છે, ત્યારે માનુષી ભૂમિકામાં જીવન
સમય, સ્થળ અને અવરૂપને લીધે પરિમિત થઈ જાય છે. મર્ત્ય જીવન
અમર થવાને પ્રયત્ન કરે છે. અનંત ચૈતન્ય તેમજ પોતાનામાં આવિર્ભાવ
પામનાર સર્વ વસ્તુઓને પોતાનામાં સમાવી તેનાથી પર રહેવું એ
પ્રયત્નો ધર્મ છે. માનુષી ચૈતન્ય જડતામાંથી મુક્ત થયું હોવા છતાં
પોતે જે દરજ્જા વાપરે છે તેમને વશ હોય છે. વગી તે શરીરની અહંતાથી
બધાયેલો હોઈ બીજાં માણસો જોડે પોતાનો સંબંધ કાતો પ્રેમ અને
સદાનુભૂતિરૂપ કે પછી તિગ્રહાર અને વિરોધરૂપે બાંધે છે. પ્રભુત્વમાં
અનેદ, આત્માનંદ અને અખંડ સર્વાનંદ હોય છે, ત્યારે મનુષ્યત્વમાં
મન અને શરીરના સંસ્પર્શો દ્વારા આનંદને માટે આતુરતા અનુભવાય
છે, પણ પરિણામે તો તેને મુખ, ઉદાસીનતા અથવા દુઃખનીજ પ્રાપ્તિ
થાય છે, પ્રભુમા રહેલું વિજ્ઞાનત્વ તેજ સર્વ જ્ઞાનને પોતાનામાં સમાવે
છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ સર્વ શક્તિમાનની શક્તિ પણ તેમાં વિરાજે
છે. ત્યારે મનુષ્યત્વમાં જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે વસ્તુઓનો ટુકડે ટુકડો લઈને
અજ્ઞાનમાંથી જ્ઞાન બેસી કરી છેવટ તેને અવ્યવસ્થિત રીતે એકઠું કર-
વામાં આવે છે. વગી તેની શક્તિ પણ કેવળ ક્ષુદ્ર હોઈ જ્ઞાનના વિસ્તારના
પ્રમાણમાં પોતાનો પણ વિકાસ કરવાને પ્રયત્ન કરે છે અર્થાત્ તેના
અપૂર્ણ અને વિભક્ત જ્ઞાનના પ્રમાણમાજ તેને અપૂર્ણ અને પરિમિત
શક્તિ જ પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રભુ પોતે એકતા ઉપર સ્થિત હોઈ સર્વ પરાત્પર
તત્ત્વોનો અને સમગ્ર વિશ્વનો સ્વામી છે, ત્યારે મનુષ્યત્વનો આધાર પરિ-
મિત અહંતા ઉપર ગ્રંથેલો છે, અને એકતા વિગેરેને તે પ્રાપ્ત કરે છે,
તોપણ તે ભેદ અને અભેદ બંનેને વશ હોય છે. અર્થાત્ પ્રભુત્વ અને
મનુષ્યત્વ વચ્ચે એક આડો પડેલો આવી રહ્યો હોય એમ દેખાય છે અને
તેના યોગે મનુષ્ય પ્રભુત્વને કરી શકતો નથી, એટલુંજ નહિ પરંતુ તેને
જાણી મુક્તિ નથી શકતો.

મનોમય ભૂમિકામાંથી માણસ જ્યારે પ્રભુને પ્રાપ્ત કરવાનો યાને
તેનો સાક્ષાત્કાર કરી પ્રભુમય થવાનો પ્રયત્ન કરે છે, ત્યારે પ્રથમ તો

તેને એ પડદો ખસેડવો પડે છે. *પરંતુ એ ભગીરથ પ્રયત્નમાં મનુષ્ય
 ન્યારે સફળ થાય છે, ત્યારે તેને પ્રભુ વિચાર,
 મનથી પરનો સાક્ષાત્કાર પ્રાપ્ત થયા શરીરથી ઘણાજ પર આવી રહેલો
 અને તેમાં પરિમિતતા. લાગે છે. મનુષ્ય તેને પોતાની કનિષ્ઠ ભૂમિ
 કામાંથી જુએ છે અને તેના પ્રત્યે જવાનો
 પ્રયત્ન પણ કરવાને ઉત્સુક બને છે. પરંતુ તેની મુશ્કેલી ન્યારે પાર નથી
 પડતી ત્યારે છેવટે તે પ્રભુને પોતાની મનુષ્યકોટિમાં આવવાને પ્રાર્થના
 કરે છે, પોતે ભક્ત થઈને રહે છે, અને પ્રભુત્વને અસ્તિત્વની ઉચ્ચમાં
 ઉચ્ચ ભૂમિકા તરીકે સ્વીકારે છે, અથવા તો તે પ્રભુને પોતાનાથી તદ્દન
 જુદીજ સત્તા તરીકે સ્વીકારી, તેને પ્રભુ રૂપે કોઈ નામ આપીને વ્યક્તિ
 કે તટસ્થ તરીકે, સગુણ કે નિર્ગુણ તરીકે, શાંત અને ઉદાસીન કે
 ક્રિયાત્મક-શક્તિસ્વરૂપ-સખા તરીકે સ્વીકારે છે. અર્થાત્ પોતાના વિચાર,
 સાક્ષાત્કાર કે અપૂર્ણ પ્રતિબિંબથી પ્રેરાઈને તે તેને “બ્રહ્મ,” “આત્મા”
 વગેરે નામો આપે છે-કોઈક તો તેને સત્, અસત્, ટેઓ, નિહિલ,
 શક્તિ, અજ્ઞેય વગેરે નામો પણ આપે છે.

હવે જો આપણો સચ્ચિદાનંદનો મનથી સાક્ષાત્કાર કરવા માગીએ
 તો આપણે તેને આપણાથી પર, ઉચ્ચ અને
 મનથી સચ્ચિદાનંદનો એક પ્રકારે આજીવ્યાજીવ પણ આવી રહેલો
 સાક્ષાત્કાર. જોઈશું. પરંતુ આપણી અને તેની વચ્ચે બેદ
 આવી રહેલો જણાશે, અને તે બેદ પણ
 કેવો ? અગાધ ખાઈના જેવો ઉડો અને પ્રત્યક્ષ. આપણે અનંત
 સત્તને જાણીએ છીએ, છતાં, તેને જાણનાર આપણું મનોમય ચૈતન્ય
 તો તેનાથી તદ્દન નિરાળું જ હોય છે. આપણે તેને નથી પ્રાપ્ત કરી શકતા
 કે નથી તેના સ્વરૂપમાં મગ્ન થઈ શકતા. વળી આનંદપૂર્ણ અનંતતાનો
 આપણને પોતાના આત્મામાં તેમજ વિશ્વમાં સર્વત્ર અનુભવ થાય
 તેટલા માટે આપણે તેને આપણામાં આદ્વાન પણ કરી શકતા નથી.

* ધરોપનિષદમાં કહ્યું છે, હિરણ્યમેન પાત્રેણ સત્યસ્યાપિહિતં
 મુલમ્ । “સત્ય” મુખ સુવર્ણના પાત્રને લીધે ઢંઢાઈ રહ્યું છે. ”

આપણે અનંત, અપરિમિત ચૈતન્ય પણ જોઈ શકીએ છીએ પણ, છતાં આપણું ચૈતન્ય તો તેનાથી વિખુટું જ રહે છે. વ્યક્તિમત ચૈતન્ય અનંત ચૈતન્યમાં સમાવયું હોવા છતાં પરિમિત, મુદ્દ, નિરાશામય, તથા પોતાનાથી કંટાળેલું રહે છે. અનંત ચૈતન્યમાં ભાગ લેવાને તે શક્તિમાન નથી હોતું. આપણને મુશ્કિલદાનમાં અગાધ અને અખંડ આનંદ જાણાય છે પરંતુ આપણે કાંતો અપરા પ્રકૃતિનાં મુખ્ય દુઃખનાં રમકડાં જેવાજ રહીએ છીએ કે પગી ઉદામીન થઈ તે દિવ્ય આનંદમાં ભાગ લેવને અસમર્થ થઈએ છીએ ! મુશ્કિલદાનમાં જ્ઞાન અને શક્તિની

પરિમિતતા.

એકતાવાળી વિજ્ઞાનમય ભૂમિકા છે, પરંતુ આપણાં જ્ઞાન અને શક્તિ બંને અપૂર્ણ, અચ-

ક્ષત અને પ્રતુની દિવ્ય પ્રકૃતિ સાથે એકતા સાધવાને અયોગ્ય રહે છે. ધણીવાર તો ખ્યાનની અવસ્થામાં સાધક એ સ્વરૂપમાં ભાગ પણ લઈ શકે છે. પરંતુ ખ્યાન છૂટતાજ તે પાછો પોતાની મૂળ સ્થિતિમાં આવી પડે છે, એટલે તેનો મુશ્કિલદાનનો સાક્ષાત્કાર પણ અસોપ થઈ જાય છે ! અર્થાત્ કે આપણે પાછા આપણા મુદ્દ મનુષ્યત્વમાં જઈ પડીએ છીએ !

જે ભેદને તો આપણે હરકોઈ ધક્કાગે દૂર કર્યો જ છુટકો-તેમાં પણ જે શક્યતાઓ રહેલી છે. એકમાં તો સાધક

મનનો લય

મનોમય ભૂમિકામાં રહીને મહાન, સતત, દીર્ઘ, એકાગ્રતાવાળા, સમર્થ અને સમગ્ર પ્રયત્નો

કરીને પ્રતુને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. પરંતુ એ પ્રયત્નમાં મનોમય ભૂમિકામાંથી મનને હમેશને માટે કે નિદાન થોડા સમયને માટે દૂર ખેંચી લઈ પોતા-પણું ગુમાવવું પડે છે. તેને સમાધિમાં લઈ જઈ શકાય છે. એ કારણથી રાજ/યોગ અને બીજા કેટલાક યોગોમાં સમાધિની દશાને અતિશય અગત્ય અપાય છે. સમાધિમાં મન પોતાના સામાન્ય, સ્થૂન અને બાહ્ય કાર્યોમાંથી પાણું વગે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ પ્રથમ બાહ્ય કર્મેષ્વન્દ્રિયો અને અસ્તિ-ત્વમાંથી પાણું જઈ અંતરની સૂક્ષ્મ ક્રિયાઓમાંથી પણ તે પાણું ફરીને વિરામ પામે છે. એ સમાધિની દશામાં મનોમય પુરૂષને જુદા જુદા સાક્ષાત્કારો થાય એ સંભવિત છે. પરંતુ એ બધાનો મૂળ આદર્શ તો

જોજ છે કે મનનો તદ્દન ત્યાગ કરી તેનાથી પર થઈ જઈ ઉચ્ચ અસ્તિ-
ત્વના સાક્ષાત્કારની સમાધિમાં જોવા તો લય પામી જવું કે પછી મનની
કે અસ્તિત્વની ભાવનાજ બાકી રહે નહિ ! પરંતુ એ દશા * વીરલાજ
પ્રાપ્ત કરે છે, અને તેમાંથી કોઈક જ પાછા ફરી શકે છે.

મનોભય પુરૂષની જગત અવસ્થાએજ માનસિક ચૈતન્યની દશા તરીકે
સાધારણ રીતે માણસ અનુભવે છે. એટલે
સમાધિ દશાના સાક્ષા- આપણી જગત અવસ્થા અને સૂક્ષ્મ માનસિક
ત્કારની અપૂર્ણતા. ક્રિયાઓનો ત્યાગ કર્યા સિવાય તે બીજી ભૂમિકાને
પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ એ ઉઘાડું છે. અને સમાધિ
અવસ્થાની જરૂર પણ એટલા માટેજ છે. પરંતુ માણસ બધા વખત સમા-
ધિમાં બેસી રહી શકતો નથી. અથવા તો સાધક સતત બળથી તે સ્થિતિ
ટકાવી રાખે તો પણ શરીરની જરૂરિયાતો ઉભી થતાં તેનો ભંગ થવાનો!
અને જોવા તે પાછો મનોભય ભૂમિકામાં આવ્યો કે તુર્ત પાછો અગાનને
વશ થયો જ બાજુવો! એ પ્રમાણે અચૂક થતું હોવાથીજ શરીર અને તેમાં
રહેલા પ્રાણનો સર્વથા ત્યાગ કરવામાં ન આવે ત્યાસુધી જન્મમરણમાથી
પૂરેપૂરો મોક્ષ મળ્યો ગણાતો નથી. જે યોગીઓ આ ભાગે વિચરે છે
તેમની આગળ સર્વ ધ્વજાઓ, માનસિક જીવન, વિગેરેના સંપૂર્ણ ત્યાગ
પૂર્વક જગતથી તદ્દન વિમુખ થઈને વારંવાર વધારે ને વધારે ઉઠી
સમાધિનો અભ્યાસ કરવાનો તથા છેત્રે એ સમાધિ દશામાજ શરીરનો
ત્યાગ કરવાનો આદર્શ મૂકવામાં આવે છે. એટલે તેઓ બ્રહ્મમાં લીન થઈ
જાય છે. મન અને આત્મા વચ્ચે આ જે ભેદ રહેલો છે તેને લીધેજ
ધણા ધર્મોમા અને તત્ત્વજ્ઞાનની પદ્ધતિઓમા સંસારની છેક નિંદા કરવામાં
આવે છે. અને સંસારથી અળગા કોઈ સ્વર્ગમાં કે નિર્વાણની શન્યાવ-
સ્થામાં, અનિર્વચનીય પરાત્પરમાં અનંત સુખની આશાઓ રાખવામાં
આવે છે !

પરંતુ પ્રભુપ્રાપ્તિને માટે પ્રયત્ન કરનાર સાધકે જગત અવસ્થામાં શું
કરવું ? જો એ અવસ્થા મર્ત્ય સ્વભાવની સર્વ નિર્જાળતાઓથી જ પૂર્ણ

* વધારે માહિતી માટે જુઓ પ્રકરણ “ સમાધિ ”

રહેતી હોય, અને તેમાં શોક, બય, કામ, ક્રોધ, લોભ, વાસના વગેરેના
 દમકાઓ થયા કરતા હોય, તો પછી મૃત્યુ
 ચેતન્યનું પરિવર્તન અને સમયે મનને સમાધિમાં એકાગ્ર કરવાથી આ
 મનનું રૂપાંતર. પણ પ્રભુના અનંત ચેતન્યમાં બળી શકીશું

એમ ધારવું એ બુદ્ધિપુરઃસર નથી. કારણ કે
 જાગૃતઅવસ્થા તો બૌદ્ધધર્મમાં પ્રતિપાદિત “ કર્મની સાંકળ ” ને
 વશ હોય છે ! જે મનોમય જીવન જાગૃત અવસ્થાની જુદી જુદી શક્તિ-
 ઓને ઉત્પન્ન કરે છે તેને તે શક્તિઓનું પરિણામ પણ મળવું જ નોંધ્યે.
 અગર જે આપણે એનાં એજ પ્રમતને બીજા દષ્ટિબિંદુથી તપાસીશું તો
 જણાશે કે જીવનમાં મુખ્ય, અગત્યની બાબત ચેતન્યની દશા છે, શારીરિક
 જીવન તો તેનું પરિણામ માત્ર છે. તેથી મનુષ્ય સ્વરૂપે તેનામાં અપૂર્ણતા
 હોય ત્યાં સુધી સ્થૂલ શરીરમાથી કદાચ નાસી છૂટાય તો પણ મનોમય
 ભૂમિકા કાંઈ દૂર ચાલ જાય નહિ ! અર્થાત્ સ્થૂલ અને મર્ત્ય શરીરનો
 ત્યાગ કરવાથી મર્ત્ય મનનો કાંઈ ત્યાગ થતો નથી. વળી સંસારનો ત્યાગ
 કરવાની વૃત્તિ કે પ્રાણમય જીવન પ્રત્યે ઉદાસીનતા અથવા સ્થૂલ જીવન
 પ્રત્યે તિરસ્કારની વૃત્તિ રાખવાથી પણ સંપૂર્ણ અર્થ સરતો નથી. કારણ
 કે એ બધાએ કાર્યો મનોમય ભૂમિકાના પરિણામ રૂપ છે. અર્થાત્ જેમ
 અસાધારણ ધ્યાન કે સમાધિની સ્થિતિમાં આપણું મન સચ્ચિદાનંદને પ્રાપ્ત
 કરે, તેજ પ્રમાણે સાધારણ જાગૃત અવસ્થામાં પણ આપણે મનને આધ્યા-
 ત્મિક બનાવી દેતા શીખવું નોંધ્યે.

હવે આપણે મનોમય ભૂમિકાની બીજી શક્ત્યતાનો વિચાર કરીએ.
 પ્રથમ શક્ત્યતામાં મનુષ્ય પોતે આધ્યાત્મિક ભૂમિકાને પ્રાપ્ત કરે છે તો આ-
 બીજીમાં મનુષ્ય પોતાનામાં પ્રભુને આવિર્ભાવ પામવાને આબ્હાન કરીને પો-
 તાના મનને પ્રભુના દિવ્ય સ્વરૂપમાં રૂપાંતર પમાડવાને પ્રાર્થના કરે છે. આ
 કાર્ય શરૂઆતમાં તો મન પોતે જે વસ્તુને જાણવું હોય છે તેને પ્રતિબિંબિત
 કરવાથી, કે, જેનું ધ્યાન ધરવું હોય તેને પ્રત્યક્ષ કરવાથી થઈ શકે છે,
 કારણ કે મન તો કેવળ દર્શણના જેવું છે.

જ્ઞાનીને જાગૃત સમાધિ. તેની ક્રિયાઓ પેછી એક પણ તેની પોતાની
 હોતી નથી. તેનામાં એક પણ ક્રિયા ઉત્પન્ન

યતી નથી. સામાન્ય દશામાં જડ વિશ્વના નિયમોને આધીન જે શક્તિ વિશ્વમાં કાર્ય કરે છે તેનું જ પ્રતિબિંબ મનમાં પડે છે. પરંતુ મન જે પવિત્ર, શાંત, સ્વચ્છ, નિષ્ક્રિય થઈને એ સર્વ ક્રિયાઓનો ત્યાગ કરે તથા તેના સર્વ માનસિક દષ્ટિબિંદુને છોડી દે, તો સ્વચ્છ દર્પણ અથવા તરંગરહિત નિર્મળ પાણીની પેઠે તેમાં પ્રભુત્વ પ્રતિબિંબ પડે છે. જ્યાં સુધી મન એવી નિષ્ક્રિય અવસ્થામાં રહે ત્યાં સુધી તેણે ભગવાનને સંપૂર્ણ રીતે પ્રાપ્ત કર્યા કહેવાય નહિ, છતાં તે પ્રભુના પ્રતિબિંબથી અધિષ્ઠિત હોય છે. પરંતુ જો મન પાછું સક્રિય થાય તો અગાનદશામાં જતું રહીને પ્રભુત્વ પ્રતિબિંબ શુભાવે છે, એટલા માટેજ સૌથી પ્રથમ સર્વ બાહ્ય કર્મો અને તે પછી સર્વ આંતર કર્મોના ત્યાગ કરવાનો બોધ આપવામાં આવે છે. પરંતુ જ્ઞાનયોગીએ તો જન્યત અવસ્થામાં પણ જન્યત સમાધિમાં રહેવું જોઈએ. જે કર્મો અનિવાર્ય હોય તે સ્થૂલ ઇંદ્રિયોનાં કેવળ યાંત્રિક કર્મો થઈ રહે, અને તેમની ક્રિયામાં શાંત મન જરા પણ ભાગ ન લેતાં તેમના પરિણામ વિષે પણ બીલકુલ ઉદાસીન રહે એ અવસ્થા શક્ય છે.

છતાં આપણા પૂર્ણયોગને માટે તો એ આદર્શ પણ પુરતો સંતો-
 પકારક નથી. પૂર્ણયોગમાં જન્યત અવસ્થાનું
 પૂર્ણયોગનો આદર્શ. સંપૂર્ણ રૂપાંતરણ થઈ જવું જોઈએ, કેવળ
 નિષ્ક્રિય શાંતિથી ચાલે નહિ! પ્રભુત્વ ગાન
 આપનારી દિવ્ય ભૂમિકાઓ આપણા મનોમય જીવનથી પર છે, તે છતાં
 આપણા માનસિક જીવનમાંજ સાધારણ મનની સ્થિતિના કરતાં નિરાળી
 ઉચ્ચ ભૂમિકાઓ આવી રહેલી છે, અને તે એ દિવ્ય ભૂમિકાની અવ-
 સ્થા આપણને પ્રાપ્ત કરાવી શકે છે. અલબત્ત, એ ભૂમિકાને આપણી
 માનસિક વૃત્તિના પ્રાધાન્યનો પાસ લાગે છે, યાને દિવ્ય ભૂમિકાનું સધળું
 ગાન આપણને એ ભૂમિકામાં મળે છે એ ખરું તથાપિ જન્યત અવસ્થામાં
 માણસ એ દિવ્ય મનની ભૂમિકાઓને માનસિક સ્વરૂપમાં પ્રાપ્ત કરી
 શકે છે, અથવા તો તે ભૂમિકામાંથી તે તેજનાં કિરણોને સ્વીકાર કરી
 કર્મેકમે પોતાની જન્યત અવસ્થાનું અને સ્વભાવનું રૂપાંતર કરી શકે
 છે. આપણી પૂર્ણતાને માટે એ ઉચ્ચ દિવ્ય માનસિક ભૂમિકાઓ નિક-

દનાં સાધનો છે, તેઓજ એ રૂપાંતર કરાવનાર કરણો છે-અરે ! તેની પૂર્ણતાની * આંતર ભૂમિકાઓ છે ।

પરંતુ એ ભૂમિકાઓને પ્રાપ્ત કરવામાં અથવા તો તેમાંથી કાંઈ

પણ અસર ગ્રહણ કરવામાં આપણા મનની

મનની પરિમિત દેવ પ્રધાન પરિમિતતા આપણને નડે છે. પ્રથમ તો આપ-
સક્તિ.

હું મન કેવળ દૈતમાવ પ્રધાન હોઈ તે એક

સમયે એકજ પદાર્થના ઉપર એકાગ્રતા ધારણ

કરી શકે છે. એવે સમયે બીજા સર્વ પદાર્થોનો તે ત્યાગ કરે છે અથવા

તો તેના પ્રત્યે અતિશય પક્ષપાત કરે બીજાઓને કેવળ ગોણુ બનાવી મૂકે

છે. દાખલા તરીકે, સમ્યક્દાન દેના સાક્ષાત્કાર પ્રાપ્ત કરતા તે કેવળ સત્ ઉપર જ

એકાગ્રતા કરે છે અને તે વખતે ચિત્ અને આનંદ કેવળાદૈતમા લય

પામી ગયના લાગે છે. એ પક્ષપાતી વનણુને લીધેજ કૈવલાદૈતમત

અસ્તિત્વમા આવ્યો અથવા તો તે કેવળ ચિત્ સ્વરૂપના ઉપરજ બધો

ભાર મૂકે, અને સત્ અને આનંદને ગોણુ અગત્ય આપશે. એવા

સાક્ષાત્કારની અતિશયતાને પરિણામેજ તંત્રની ઉત્પત્તિ થઈ શક્તિ પૂર્ણનો

પ્રચાર થયો । વળી, મન દિવ્ય આનંદના સ્વરૂપમાજ મગ્ન થઈ જાય છે

હારે સત્ અને ચિત્ બને તેમા લય પામી જાય છે, અને પરિણામે

બૌદ્ધમતના નિર્વાણની શોધ કરનાર સાધકની સ્થિતિ તેને પ્રાપ્ત થાય

છે. એ પ્રમાણે મનની પરિમિતતાઓ સાધકને નડે છે. વળી એટલેથીજ

પતી જતું નથી. વિજ્ઞાનની ભૂમિકામાથી જ્ઞાન, પ્રેમ અથવા શક્તિના

સ્વરૂપમાથી સમ્યક્દાનદનુ કોઈપણ સ્વરૂપ તેના મનમા આવતા તે કષ્ટ-

દેવના સ્વરૂપમા પોતાનું ભાન જૂલી જાય છે, અને પ્રભુ જોડે દિવ્ય

સંબંધ બાધીને સંતોષ માને છે. હવે, જે સાધકોનો અતિમ હેતુ કોઈ

પણ પ્રકારે સંસારમાથી છૂટવાનો હોય છે, તેને તો સાક્ષાત્કારની એ

ભૂમિકા સંતોષકારક નીવડે છે કારણકે ઉપર જણાવેલા તત્ત્વોમાથી હર-

કોઈ એક તત્ત્વને પકડીને તેમા લય પામવાથી અથવા તો તેને પોતે પ્રાપ્ત

કરવાથી તેના દ્વારા મનમા એવો ફેરફાર તે ઉત્પન્ન કરી શકે છે.

* વેદમા એજ ભૂમિકાઓને સદસુ ગુદ, ક્ષપ, ધામ, દમ, મૂમિ, ક્ષિત્તિ ત્રિગેરે જુદા જુદા નામો આપવામા આવ્યા છે.

‘પરંતુ’ પૂર્ણ યોગના ‘સાધકે’ તો સમ્યક્દાનંદનો ‘સંપૂર્ણ’ અને સવ-
 શ્રાહી સાક્ષાત્કાર કરવો જોઈએ, અને તેથી તેણે
 દ્વૈત અદ્વૈતને સામઘાં ધારણ તો સર્વ પ્રકારના સાક્ષાત્કારોનો સમન્વય
 કરવાની શક્તિ. કરવો જોઈ. અહીં આપણને મનની સાથી
 મોટામાં મોટી મુશ્કેલી નડે છે. તે મુશ્કેલી
 એકતા અને વિવિધતા, અદ્વૈત અને દ્વૈત બંનેને એકી વખતે ધારણ કર-
 વાની છે. શુદ્ધ અનંતનો અથવા તો ચૈતન્યસ્વરૂપ સત્ કે જે આનંદ
 સ્વરૂપ છે તે ત્રિપુટીનો સાક્ષાત્કાર કરવો કાંઈ બહુ મુશ્કેલ નથી. વળી
 મન પોતાની સરહદને વિશાળ કરીને પોતાના અદ્વૈતના અનુભવને સમગ્ર
 વિરાટમાં યાને વિશ્વમાં સર્વવ્યાપી કરે છે, કે જેથી કરીને પ્રત્યેક પદાર્થ
 શક્તિ, ક્રિયા વિગેરેમાં તેનોજ આધિભાવ તેને દેખાય. અથવા તો સત્,
 ચિત્ અને આનંદ સ્વરૂપ આખા વિશ્વની આનુબાનુ આવી રહેલું છે,
 એવું અનુભવીને વિશ્વના સર્વ પદાર્થો અને ક્રિયાઓ તે સમ્યક્દાનંદ
 સ્વરૂપમાંથીજ ઉત્પન્ન થાય એવો સાક્ષાત્કાર પણ શક્ય છે. આ બધા
 અનુભવોને સંવાદિ બનાવવાનું કાર્ય મનને ધણુંજ કઠિન લાગે છે, છતાં પણ
 તે પોતાનામાં અને સર્વ પદાર્થોમાં વ્યાપી રહેલા સમ્યક્દાનંદને પ્રાપ્ત
 કરી શકે છે. સમ્યક્દાનંદ સર્વમાં વ્યાપી રહેલો છતાં સર્વને પોતાનામાં
 સમાવે છે. પરંતુ આ સર્વ વિશ્વ સમ્યક્દાનંદ સ્વરૂપજ છે એવો સાક્ષા-
 ત્કાર ઉપર જણાવેલા અનુભવો જોડે બંધાયેલો-સંવાદિ કરવો, અને
 સર્વ પદાર્થ, પ્રાણી, ક્રિયા, રૂપ વિગેરે પણ તે જ છે એવું અનુભવવું એ
 મનને ખાટે ધણું વસમું છે. ઉપર જણાવેલો પ્રત્યેક સાક્ષાત્કાર મન છૂટે-
 છૂટો પ્રાપ્ત કરી શકે છે. વળી, તે એકથી બીજાનો અનુભવ પણ કરી
 શકે છે. તેમાં જ્યારે એક સાક્ષાત્કાર થાય ત્યારે આગળનો અભાવ હોય
 છે. પરંતુ તે પછી એકેકેયને શુભાવ્યા વિના સર્વને એકતામાં લય પમાડવા,
 અને ત્યાજ કર્યા વિના તેમને સંવાદિ બનાવવા એજ મનની મોટામાં
 મોટી મુશ્કેલી છે.

અકરણ ૧૪ સું-૫થકરણ.

આત્મ સાક્ષાત્કારના બે માર્ગો છે.

પ્રથમ:—

૧. ક્રમેક્રમે ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક ભૂમિકાઓને સાધક પ્રાપ્ત કરે અને પ્રત્યેક ભૂમિકા ઉપર વિશ્વ તેમજ તેની પ્રકૃતિ ભેડે એકતા કરે.

બીજો:—

- ૨ શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરી, "યોવાના મનમાં વિશ્વના આવિર્ભાવોની બધી ક્રિયા પણ સાક્ષાત્કારમાં થવાને. આ પ્રકારણમાં બીજા માર્ગોનું" વિવેચન કરવામાં આવે છે.

પ્રથમ તો મન, પ્રાણ અને શરીર તથા અહંતામાંથી સાધક છૂટા થાય છે એટલે તેને સાત શુદ્ધ આત્માનો સાક્ષીરૂપે સાક્ષાત્કાર થાય છે અને જગત અસત્ય-માયા લાગે છે,

પૂર્ણ યોગના સૂત્રનિયોગમાં-સર્વનો બ્રહ્મરૂપે સાક્ષાત્કાર કરવા ભેધએ. તેમાં પણ સધણું નાટક જેવું અસત્ય-તામરૂપાત્મક તો દેખાય છે.

ઉપર પ્રમાણે સાક્ષાત્કાર થવાનું કારણ મનની એકદેશીય એકાગ્રતા છે. તેમાં મન કેવળ શુદ્ધ નિષ્ક્રિય ચૈતન્યમાંજ સ્થિર થાય છે અને સક્રિયતામાં કે જગતમાં જરા પણ ભાગ લેતું નથી. પુરુષ અને પ્રકૃતિ પ્રધાન સાંખ્ય અને નિર્ગુણ બ્રહ્મપ્રધાન વેદાંતના મૂળમાં એ સાક્ષાત્કાર રહેલો છે એમાંજ આપણે સ્થિર થઈએ તો આપણે માટે બે સક્યતાઓ વહી રહે છે. (યાય છે)

૧. જગતની લીલાના આપણે કેવળ નિષ્ક્રય સાક્ષીરૂપે રહેવું ભેધએ.

૨ વિશ્વમાં આપણે ચંત્રની પેઠે અથવા તો ક્રિયાની ઉત્પત્તિમાં કરો ભાગ લીધા વિના વર્તવું ભેધએ.

આંતર શાંતિ અને બાહ્ય ક્રિયા એ બંનેની પૂર્ણતા ધણા લોકો અશક્ય માને છે. તે છતાં આજકાલના માનસશાસ્ત્રના પ્રયોગો પરથી વિચાર, ભાષા, ક્રિયા વિગેરે થવા માટે દેખીતા કર્તાએ જાતેજ વર્તણું જોઈએ એવું કાંઈ અનિવાર્ય નથી એમ જણાય છે. એમને એમ બીજાની પ્રેરણાથી પણ તેઓ ક્રિયા કરવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે. હિપ્પોડેમ અને મેસ્મેરીઝમ તથા ટેલીપથીના પ્રયોગો એ શાસ્ત્રમાં આવે છે.

જે માણસે કેવળ નિષ્ક્રય ચૈતન્યની નિષ્ક્રિયતા મેળવી છે તેનામાં વિરાટશક્તિ અને વિરાટજ્ઞાન જાતે કાર્ય કરે છે. તે વિરાટજ્ઞ જડ પદાર્થમાં, પ્રાણમય સૃષ્ટિમાં અમૂક કાર્યો દેખાતી શુદ્ધિ વિના કરે છે.

આંતરશાંતિ અને નિષ્ક્રયતા સાથે બાહ્યક્રિયાની સંપૂર્ણતા પણ મેળવી શકાય છે. પૂર્ણ યોગમાં તેનેજ આધ્યાત્મિક સ્વતંત્રતા જણવામાં આવે છે. પરંતુ એમાંજ અડચણ આવે છે.

મન પોતે ચૈતન્યની નિષ્ક્રિયતા ઉપર એકદેશીયતાથી એકાગ્ર યથ રહે છે અને જ્યારે જ્યારે મન વિશ્વની ક્રિયામાં ભાગ લેવા જાય છે, ત્યારે ત્યારે તે પ્રકૃતિને વશ યથ જાય છે; અને નામ અને રૂપોનેજ સત્ જણીને પોતે શાંત, નિષ્ક્રિય આત્માને મિથ્યા ગણે છે !

એ બધી મુશ્કેલીઓ દૂર કરવાને સમ્યક્દાનદનો આપણા તેમજ સર્વના આત્મારૂપે; વિશ્વ અને તેની ક્રિયારૂપે; અને સર્વ નામરૂપોને પણ તેનાજ આવિર્ભાવ રૂપે આપણે સાક્ષાત્કાર કરવો જોઈએ.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

નિષ્ક્રિય અને સક્રિય અથવા નિર્ગુણ અને સગુણ શ્રદ્ધા.

મનોમય પ્રાણીને પોતાના અને વિશ્વના સત્ય સ્વરૂપનો સંપૂર્ણ સાક્ષાત્કાર કરવામાં જે સુશક્ષીઓ નડે છે તે આત્મપ્રગતિના બે માર્ગોમાંથી ગમે તે એકનો આશ્રય લીધાથી દૂર થાય છે. સાધક પોતાના અસ્તિત્વની

ઉચ્ચ ભૂમિકાઓને ક્રમેક્રમે પ્રાપ્ત થાય છે અને આત્મવિકાસના બે માર્ગો. તેમાંથી પ્રત્યેક ભૂમિકામાં તે વિરાટ જોડે ૧. જુનો. ૨. આધ્યાત્મિક. તેમજ તે ભૂમિકાના પુરૂષ અને પ્રકૃતિ તરીકે

સમ્બિદાનંદ જોડે પોતાની એકતા અનુભવે છે. વળી તે ઉચ્ચ ભૂમિકાઓને પ્રાપ્ત કરતા કરતા પ્રકૃતિની હલકી ભૂમિકાઓના કાર્યોને પણ પોતાની જોડે લેતો ઉચ્ચ ભૂમિકામાં જાય છે. અર્થાત્ સાધક અતરમા ને અતરમા આત્મવિકાસ અને રૂપાતરની ક્રિયા સાધીને પ્રાકૃત મનુષ્યત્વ યાને સામાન્ય પશુત્વમાંથી પોતાનામાં દિવ્ય આધ્યાત્મિકતાવાળું મનુષ્યત્વ મેળવે છે. આદિ ઋષિમુનિઓ ઉપર જણાવેલી પદ્ધતિને અનુસરતા હશે એમ ઋગ્વેદ અને કેરલાક ઉપનિષદો ઉપરથી અને તેમાં ખાસ કરીને તૈત્તરેય ઉપનિષદથી આપણને લાગે છે. હવે બીજી પદ્ધતિ પ્રમાણે સાધક પોતાના અસ્તિત્વની ઉચ્ચતા ઉચ્ચ મનોમય ભૂમિકામાં શુદ્ધ આત્મસાક્ષાત્કાર કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને તે નિશ્ચલ સ્થિતિમાંથી સ્વયંજી આત્મા આ સર્વ જુદા જુદા જૂન સ્વરૂપે આવિર્ભાવ પામ્યો છે તેનો સાધક પોતે તે પદ્ધતિએ પોતાના મનમાં આધ્યાત્મિક સાક્ષાત્કાર કરે છે, પરંતુ તેમ છતાં તે દૈત્યભાવયુક્ત અહંતામાં પડી અધોગતિ પામતો નથી. અહંતામાં એ પ્રમાણેનું પતન એજ અહાન હોષ્ટ જગતમાં જણાતા ક્રમવિકાસ યાને ઉત્કૃષ્ટિનું કારણ છે. એ પ્રમાણે સાધક પોતે સમ્બિદાનંદના વિરાટ ચૈતન્યમાં આધ્યાત્મિકતાવાળા મનોમય પ્રાણી તરીકે એકતા પામે છે અને આગળ જતાં મનથી

પર વિજ્ઞાનની દિવ્ય ભૂમિકામાં તે શુદ્ધ આધ્યાત્મિક અસ્તિત્વને પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી આ પ્રકરણમાં આપણે આ બીજી, પદ્ધતિની ભૂમિકાઓનું જ્ઞાનયોગને માર્ગે વિચરનાર સાધકને માટે ક્રમવાર વિવેચન કરીશું.

અહંતા, મન, પ્રાણ અને શરીર વિગેરે જોડેની આત્માની અસત્ય

એકતામાંથી સાધક પોતાના આત્માને પાછો અસત્યોમાંથી પાછા ફર્યા જેવી લે, છે એટલે તેને શુદ્ધ, સ્વાનુભવપૂર્ણ પછી સાક્ષાત્કારની પ્રથમ ચૈતન્ય યાને એક, અખંડ, શાત, નિઃશ્વેષ, ભમિકા. નિષ્ક્રિય, અને જગતના કાર્યથી જરાપણ અબાધિત એવા કેવળ અવિચ્છિન્ન અસ્તિત્વની

પ્રાપ્તિ થાય છે. પછી તે આ દૃશ્યવિશ્વને શ્કત સાક્ષી રૂપે જ જુવે છે. અર્થાત્ વિશ્વની કોઈપણ ક્રિયામાં તે ભાગ લેતો નથી, તેમ તેની અસર પણ તેને થતી નથી, અરે ! તેનો સ્પર્શ સરખો તેને થવા પામતો નથી ! હવે આ આધ્યાત્મિક સાક્ષાત્કારથી જરા વધારે ઉચ્ચ ભૂમિકામાં જવાનો પ્રયત્ન કરતાં જ તેને વિરાટના વિશ્વજીવનથી બીલકુલ પર એવા આત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. આ વિશ્વમાં જે કાંઈ છે તે બધુંય તે આત્મામાં છે અને તેમ છતાં તે તેના ચૈતન્યની બહાર આવ્યું હોય તેમ લાગે છે ! તેના અસ્તિત્વમાં તો તે સર્વનો અત્યંતાભાવ જણાય છે. ચૈતન્યના અસ્તિત્વમાં જ જગતનું અસ્તિત્વ એક પ્રકારના માયાવી મનને જ આભારી હોઈ માત્ર એક સ્વપ્નું છે અર્થાત્ માયા કિંવા ભ્રમ છે. મતઝળ કે આ વિરહત, વિરાટથી પર, અને વાસ્તવિક આત્માને સાધક પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપ તરીકે અનુભવી શકે છે. સાધકનો પોતાનો આત્મા અને અસ્તિત્વ વિગેરેનો વિચાર સુદ્ધા તેમાં લુપ્ત થઈ જાય છે. એટલે પછી એ પરાત્પર આત્મા આપણા મનોમય ચૈતન્યને તો કેવળ અગમ્ય, અજ્ઞેય, તત્ત્વરૂપ જ લાગે છે; આ વિશ્વની સાથે જરાપણ વાસ્તવિક સંબંધ અથવા તો તેની ક્રિયામાં કિંચિત્ આપણે તે આત્માને હોતી નથી. મનોમય પુરૂષ (પ્રાણી) તેનો અસત્ અર્થાત્ શૂન્ય તરીકે પણ સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે. અલબત્ત, આ દુનિયામાં-વિશ્વમાં જે બધું છે તેનું તે શૂન્ય સ્વરૂપ, અને આ વિશ્વ જે રૂપે દેખાય છે તેનું તે અસત્ સ્વરૂપ

હોઈ તેજ ખરેખર એક માત્ર અસ્તિત્વ હોય એમ સાધકને લાગે છે. આપણા આખા અસ્તિત્વનો તેમજ વિરાટ અસ્તિત્વનો સંપૂર્ણ લાગ યઈ જાય છે, અને અજ્ઞેયના અગાધ સમુદ્રમાં આત્મા લય પામી જાય છે.

હવે પૂર્ણયોગમાં જે જ્ઞાનયોગનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે તે તો સાધક પર ખાસ ફરજ નાખે છે કે તેણે

પૂર્ણયોગના જ્ઞાનયોગમાં દિવ્યતા સંપાદન કરી દુનિયાના વ્યવહારમાં સર્વ બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર પાછા ફરવું જોઈએ. એમ હોવાથી તેણે સર્વ અને વિશ્વ જીવન.

બ્રહ્મ-સર્વરૂપે બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર પ્રથમ કરવો જોઈએ. પ્રથમ તો પોતાના શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ

ઉપર એકાગ્રતા કરવાથી મન, ઇન્દ્રિયો જે સધળું જાણે છે તે બધુંય આપણા મનોમય ચૈતન્યની પાછળ એ આત્મા આવી રહેલો છે તેનું સ્વરૂપ હોવાને લીધેજ તે સત્ય છે એવો અનુભવ સાધકને થાય છે. શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપનું આ દર્શન મનનાં સૂક્ષ્મ કરણોમાં અને મનની સૂક્ષ્મ ગ્રંથણુ શક્તિમાં અત્યંત ચૈતન્ય (સત્) રૂપે દેખાય છે. સમગ્ર વિશ્વ તેમાં નામ અને રૂપ તરીકેજ અસ્તિત્વ ધરાવતું હોઈ, તે કેવળ માયા કિંવા તો સ્વપ્ન જેવું અસત્ નહિ તોપણ સંસ્કારોને ગ્રંથણુ કરનાર અને સૂક્ષ્મ કરણોનો ઉપયોગ કરનાર ચૈતન્યની કૃતિરૂપે અને નહિ કે સ્વયં ચૈતન્યધનમાથી આપોઆપ ઉત્પન્ન થયતું લાગે છે. ચૈતન્યની એ ભૂમિકામાં આપું વિશ્વ-સ્વપ્નરૂપ નહિ તો પણ શાંત, નિશ્ચેદ, અને ઉદાસીન આત્મામાં ભજવાતા નાટકરૂપ અથવા તો ખોટા દેખાવ જેવું તો જરૂર લાગે છે. વિશ્વમાં આપણું પોતાનું જે વ્યક્ત જીવન છે તે પણ આપણને એ કાલ્પનિક સૂક્ષ્મ ક્રિયાનોજ વેશમાત્ર હોય એમ લાગે છે. આટલાં બધાં બીજાં મન અને શરીરોનાં સ્વરૂપોમાં આપણું શરીર અને મન પણ યાંત્રિક હોય તેમ લાગે છે ! આત્માના સર્વગ્રાહી, શાંત અને સ્વાનુભવપૂર્ણ ચૈતન્યમાં બીજાં નામરૂપ ધારણુ કરનારાં પ્રાણીઓના અસ્તિત્વની પેઠે આપણું અસ્તિત્વ પણ આપોઆપજ ક્રિયાત્મક થયતું હોય તેવું લાગે છે. આપણા વિચારો શાંત થઈ ગયલા હોવાને લીધે આપણું પોતાનું ચૈતન્ય તદ્દન શાંત અને નિષ્ક્રિય બની

ગયલું' હોય છે. તેથી કરી 'સાક્ષાત્કારની આ ભૂમિકામાં ક્રિયા વિરાટ ચૈતન્યના 'ક્રિયાત્મક સ્વરૂપને આપણે અનુભવી શકતા ન અર્થાતે આપણે જે કાંઈ પણ કાર્ય કરીએ છીએ તે સધળુંજ આપણે યોગ્યતા લાગે છે; તેમાંનું કશુંજ આપણી શક્તિ કે જ્ઞાનમધુરિયુર્વક ઉત્પન્ન કરવામાં આવતું નથી. અગર જે કદાચ મનમાં વિદ્યમાન છે તો તે પણ ખીણ બધી ક્રિયાઓની જેમ યંત્રવત્ આવે આપણામાં વિચાર ઉદ્ભવે છે તે પણ આપણા સ્થૂલ શરીરની વિધા ક્રિયાઓમાં તથા વનસ્પતિ અને જડ તત્ત્વોમાં પ્રકૃતિની અદૃશ્ય શક્તિ જેમ ક્રિયા કરી રહી છે તે પ્રમાણેજ ઉદ્ભવે છે અને નહિ કે આપણા આત્માની ક્રિયાત્મક શક્તિથી. આપણે જે આત્માનો સાક્ષાત્કાર કર્યો છે આત્મા પોતે વિશ્વની ક્રિયાઓને અનુમતિ આપે છે એટલુંજ, બાકી તે પે નથી તો તેમને ઉત્પન્ન કરતો કે નથી તેમાં ભાગ લેતો. એ આત્મા "સર્વ છે તેનો અર્થ એટલો જ કે તે એક અનંત હોય પોતે અક્ષર સ્વરૂપે સર્વ વિરાજતો છતાં સર્વ નામ અને રૂપોને પોતાનામાં ધારણ કરી રહ્યો."

હવે, ચૈતન્યની આ ભૂમિકાનું મૂળ તો જે શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ ચૈતન્ય તદ્દન નિષ્ક્રિય, શાંત અને એકાગ્ર સગુણ, નિર્ગુણ થાને સ- રહેલું હોય છે તેનો મનને જે એકદેશ ક્રિય, નિષ્ક્રિય; સાંખ્ય અને સાક્ષાત્કાર થાય છે તેમાં રહેલું છે. અર્થાતે વેદાંતની એકતા. તે સ્થિતિમાં ચૈતન્ય આવિર્ભાવ પામવા ક્રિયાત્મક થવાનો પ્રયત્ન કરતું નથી. ચૈતન્ય જ્ઞાન સત્ સ્વરૂપ એકતા-અદ્વૈતના સ્વરૂપમાં, તથા તેની શક્તિ અક્ષર અવિકારી સ્વરૂપમાં શાંત થયેલાં હોય છે. તથાપિ તે નામ, રૂપ અક્રિયાથી પરિચિત હોય છે. પરંતુ એ બધી ક્રિયા આત્મામાંથી ઉત્પન્ન થતી હોય એમ લાગતું નથી, પોતાની મેજેજ તે ચાલતી જણાય છે આત્મામાં તો તેનું માત્ર પ્રતિબિંબજ પડે છે. તાત્પર્ય કે એકદેશી એકાગ્રતાને પરિણામે મનોમય ગ્રાણી પોતીકા ચૈતન્યના ક્રિયાત્મક સ્વરૂપ અણગું કરે છે એટલુંજ નહિ પણ પોતે નિષ્ક્રિય સ્વરૂપમાં સ્થિત થાય છે, એ બે સ્વરૂપો વચ્ચે બેદની મજબુત દિવાલ ચડે છે. આ પ્રમાણે

નિર્ગુણ યાને નિષ્ક્રિય અને સગુણ યાને સક્રિય બ્રહ્મ વચ્ચે બેદની વીસ્તીર્ણ ખીણ પડે છે, અને તે બંને સ્વરૂપો જાણે સામસામી ટેકરીઓની ધાર પર એક ખીણ પ્રત્યે દૃષ્ટિ નાખતાં છતાં પરસ્પર લેશ પણ સંસર્ગ કે સહાનુભૂતિ ધરાવ્યા વગર ખીણકુલ અલગ હોવા જણાય છે. અર્થાત્ તેમની વચ્ચે અદ્વૈતનો બાસ સરખો હોતો નથી. આ પ્રમાણે નિષ્ક્રિય આત્માને સધળું ચૈતન્યમય અસ્તિત્વ પણ નિષ્ક્રિયતા નાળું જણાવા માટે છે, એટલે પછી સધળાં ક્રિયાઓ ચૈતન્ય રહિત અર્થાત્ જડ લાગે છે. પ્રાચીન સાંખ્યમતના મૂળમા પણ ઉપર જણાવેલી ભૂમિકાનો સાક્ષાત્કારજ પુરૂષની નિષ્ક્રિયતા અને અક્ષરતા તરીકે તથા પ્રકૃતિની ક્ષરતા, યાત્રિકતા અને જડતા તરીકે સ્વીકારાયલો જણાય છે. પ્રકૃતિની એ સધળી જડ ક્રિયાઓ પુરૂષમા પ્રતિબિંબ થાય છે, એટલે પુરૂષ પ્રકૃતિની સાથે એકતા પામે છે, અને પોતાના ચૈતન્ય સ્વરૂપથી તેને ચેતનમયતાનો અભ્યાસ અર્પણ કરે છે. આમ હોવાથી પ્રકૃતિ જોડેની પુરૂષની એ એકતાનો ત્યાગ થતાજ પ્રકૃતિ પોતાના કાર્યોમા ધીમે ધીમે સિયિલ થતી જઈ છેવટ સમતા અને નિષ્ક્રિયતા ધારણ કરે છે. એજ સાક્ષાત્કારને વેદાતમા નિષ્ક્રિય નિર્ગુણ બ્રહ્મરૂપે વર્ણવી સર્વોત્તમ ભૂમિકા તરીકે સ્વીકાવામા આવે છે. બાકીનું બધું નામરૂપાત્મક જગત અક્ષર, અવ્યય, નિર્ગુણ, નિર્વિકારી સ્વરૂપના ઉપર માનસિક માયાના અસત્ય, વિપરીત કાર્યને લીધેજ અધ્યારોપિત થતું હોઈ માયાના એ અધ્યારોપને આપણે સત્યતાનથી દૂર કરવો જોઈએ. સાંખ્ય અને વેદાન્તના ઉપર જણાવેલા સિદ્ધાંતોમા કેવળ શબ્દોનો અને દૃષ્ટિબિંદુનોજ બેદ છે; વસ્તુતઃ તો બંને એકજ આધ્યાત્મિક અનુભવમાથી ઉપજાવી કાઢેલા જુદા જુદા દેખાતા તર્કપ્રધાન સિદ્ધાંતોજ છે.

હવે જો આપણે આ ભૂમિકામા આવીને સંતોષ પામી અટકી જઈએ તો તો પછી વિશ્વ પ્રત્યે આપણાથી

સંપૂર્ણ નિષ્ક્રિયતાનો એજ વૃત્તિઓ ધારણ કરી શકાય. એક તો એ આદર્શ; સંપૂર્ણ નિષ્ક્રિયતા કે આપણે આ વિશ્વધીનાના નિષ્ક્રિય સાક્ષી સાથે સંપૂર્ણ ક્રિયાત્મકતા. રૂપે રહેવું, અથવા તો આપણા ચૈતન્યની

જરાપણુ સક્રિય, શક્તિને ઉપયોગ કર્યા વિના આપણે તે લીલામાં કેવળ યાંત્રિક રીતે ભાગ લેવો. તેમજ આપણી ઇદ્રિયો અને તેનાં કાર્યોને પણ કેવળ યંત્ર પેઠેજ થયાં કરવા દેવાં. અર્થાત્ પ્રથમ વૃત્તિ પ્રમાણે વર્તતાં આપણે નિષ્ક્રિય અને નિર્ગુણ, શાંત બ્રહ્મની નિષ્ક્રિયતાને જેમ બને તેમ વધારે આપણા આત્મામાં સિદ્ધ કરવાને મથીએ છીએ. અત્યાર સુધીના અભ્યાસને પરિણામે આપણે મનને તદ્દન નિરુપદ અને ચિત્તને કેવળ નિર્વિકારી કરી ચિર શાંતિ અને ઉદાસીનતા મેળવી શક્યા છીએ; હવે આગળ વધતાં આપણે શરીર અને પ્રાણની યાંત્રિક ક્રિયાઓને પણ શાંત કરી નાખવાને-નિદાન તેમને ઓછામાંઓછી કરી નાખવાને પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, કે જેથી કરી પરિણામે તે કેવળ બંધ પડે અને તે પણ હમેશને માટે. સન્યાસભાવપ્રધાન ત્યાગયોગનો આ અંતિમ આદર્શ આપણને માન્ય નથી-એ તો સ્પષ્ટજ છે. એટલે જે આપણે ધારીએ તો સંપૂર્ણ આંતર નિષ્ક્રિયતા, મનની નિરુપદતા, આવેશોની નિર્મૂળતા અને શક્તિના કાર્યમાં આપણી અંગત પસંદગીની ગેરહાજરીની સાથે સાથેજ આપણે બાહ્ય દૃષ્ટિથી સંપૂર્ણ ક્રિયાત્મકતા પણ મેળવી શકીએ.

ઉપર જણાવી તે સ્થિતિ સાધારણ માણસોને તો અશક્યજ લાગે છે. જેમ લાગણીમાં કામના થવી અગર તો સંપૂર્ણ નિષ્ક્રિયતા સાથે વિકારની પસંદગીની ગેરહાજરીમાં ક્રિયા થવી પૂર્ણ ક્રિયાત્મકતાની તેને અસંભવિત લાગે છે, તેમ બુદ્ધિમાંયે તે શક્યતા. વિચાર, હેતુ અને શક્તિના કાર્ય વગર ક્રિયા થવી અશક્ય માની જોડે છે. પરંતુ વસ્તુતઃ આપણા પોતાનામાં જે ક્રિયાઓ થાય છે તેમાંનો મોટો ભાગ તેમજ ચેતન રહિત અને ચેતન યુક્ત વિશ્વની ક્રિયાઓનો પણ મોટો ભાગ, કેવળ યાંત્રિક પ્રેરણા અને ક્રિયાથીજ થતો હોય તેમ લાગે છે. નિદાન તેમાં આપણને ઉપર જણાવેલાં કાર્યની પસંદગીનાં તત્વો ઉઘાડી રીતે કાર્ય કરતાં જણાતાં નથી. કદાચ એવી દલીલ કરવામાં આવે કે એ પ્રમાણે યાંત્રિક પ્રેરણા અને ક્રિયાનો નિયમ તો કેવળ સ્થૂલ પદાર્થ યાને જડ વસ્તુઓને તથા ચૈતન્યની પ્રાણમય

ક્રિયાઓને જ લાગુ પડી શકે, વિચારપ્રધાન અને બરાબર મનની ક્રિયાઓએ જેવી કે વાચા, લખાણ અને મનુષ્યપ્રાણીના બુદ્ધિપ્રધાન કાર્યો, વિગેરેને તે નિયમ લાગુ પડી શકે નહિ. પરંતુ આપણા માનસિક પ્રકૃતિનાં સામાન્ય અને રોજના કાર્યોમાં જે આપણે વધારે ઉંડા જઈ શકીએ તો આપણને જણાશે કે ઉપરની દલીલ ખરી નથી. આજકાલના માનસશાસ્ત્રના પ્રયોગોને અતે એટલું તો સાબિત કરવામાં આવ્યું છે કે ઉપર ગણાવેલા સર્વે માનસિક કાર્યો વિચારમાં બુદ્ધિપૂર્વક તેમની ઉત્પત્તિ કર્યા વગર અને દેખીના કાર્ય કરનારની શક્તિ વગર પણ ઉપજી શકાય છે, માણસની સર્વ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને કર્મેન્દ્રિયો-તેની વાચા શુદ્ધ-મીઝ કાઢના વિચાર અને શક્તિના હાથમાં નિષ્ક્રિય કમ્બુ યાને દઈવાર માત્ર થઈ રહે છે.

એ વાત ખરી છે કે બુદ્ધિના સર્વ કાર્યોની પાછળ બુદ્ધિપ્રધાન શક્તિ હોતીજ જોઈએ. પરંતુ એ બુદ્ધિ અને વિશ્વમાં કાર્ય કરતા વિ એ શક્તિ-ક્રિયા કરનાર ચેતન્યયુક્ત મનનીજ શક્તિ અને જ્ઞાન, હોતીજ જોઈએ એવા કાંઈ ખાસ નિયમ નથી યોગીમાં તેમનું કાર્ય. ઉપર જે પ્રયોગ વિશે દહેવામાં આવ્યું તેમાં કેટલાક પ્રસંગોની અદર તો એક માણસની બુદ્ધિ અને શક્તિ ખીજ માણસના કમ્બો, દન્દ્રિયો વિગેરેને વાપરે છે, વળી કેટલાક પ્રયોગોમાં તો કાંઈ માણસની શક્તિ કાર્ય કરે છે કેવા જડતાના બંધનમાંથી મુક્ત થતું મન કાર્ય કરે છે, કે પછી એ બન્નેનું મિશ્રણ થયું છે, તે નમ્મી કરવું પણ મુશ્કેલ થઈ પડે છે પરંતુ આગળ આપણે કેચલૈરિન્દ્રિયૈ. (ગીતા) “કેવળ ઈન્દ્રિયોથી”-કાર્ય કરવાની અર્થાત્ વિશ્વનીલામાં કે આપણા પોતાના સર્વ કાર્યોમાં ભાગ લીધા સિવાય માત્ર યત્નરૂપે સર્વ ક્રિયાઓના સાક્ષીરૂપ બની રહેવાની તથા તેમને અનુમતિ આપવાની-જે યોગિઃ સ્થિતિ જણાવા છે તેમાં તો વિરાટ બુદ્ધિ અને વિરાટ શક્તિ જે તે મનથી પર રહેતી વિજ્ઞાનમય બ્રહ્મકામાંથી, અને મનની નીચે રહેતી અજ્ઞાનમયતામાંથી જે પ્રમાણે વનસ્પતિઓમાં અને જડ પદાર્થોમાં યાત્રિક રીતે છતાં પણ હેતુપૂર સર કાર્ય કરે છે તેજ

પ્રભાવે મનુષ્યમાં પણ તે કાર્ય કરે છે. પરંતુ મનુષ્ય ચૈતન્યયુક્ત યાને સંગ્રા-
વાળો હોનાથી ઉપર જણાવેલી સ્થિતિની અંદર આવેતું બાપણ, લખેલું
લખાણ કે બુદ્ધિનું કોઇપણ કાર્ય, વિચારોમાં યોગ્યનિપૂર્ણ, સૂચ વગરની
દલીલોથી પ્રેરિત ગાન પ્રભાવે અને કાર્ય કરણનો બરાબર સબંધ જાણ-
વીને બહાર પડે છે એ ખાસ નોંધના જેવી બાબત છે તે માણસની બુદ્ધિ
અને શક્તિની સામાન્ય સ્થિતિમાં તેનાથી કદીપણ ન થઇ શકે એવું કાર્ય એવી
સ્થિતિમાં તે માણસને હાથે થાય છે, અને તેમ ઇલાયે તે માણસ પોતાનામાં જે
વિચાર આવે છે તેને સાક્ષી તરીકે જુને છે ખરો, પરંતુ તે શક્તિને પોતાની
કરીને માનતો નથી તેમ તેને પોતાની શક્તિ તરીકે વાપરતો પણ નથી.
વળી તેના પોતાના આધારદ્વારા દુનિયા ઉપર કાર્ય કરી રહેલી જુદીજુદી
શક્તિઓને જોયા છતાં તેમને પણ તે નિષ્ક્રિય આધારની પેઠે પોતાની
ગણતો નથી. ઉપર જણાવી તે ખીના ચમત્કારિક જણાવા છતાં પણ
અસાધ્ય પણ નથી ઉદાહરણ તરીકે, સ્થિતિ પ્રકૃતિના દેખીતા જડ કાર્યોને
લો. તેમાં આપણને વિરાટ શક્તિ અને વિરાટ-વિશ્વગાનનું અપૂર્ણ કાર્ય
જણાતું નથી નુ ? એજ શક્તિ અને એજ જ્ઞાન શાત, ઉદાસીન અને
અતરમા નિરપદ થયના યોગીમાં કાર્ય કરે છે, કારણ કે તે પોતાના
પરિમિત અને અગત શક્તિ તથા જ્ઞાનથી વિગદ શક્તિ અને વિરાટ
જ્ઞાનના કાર્યમાં અતરાય નાખતો નથી તે પોતે તો નિષ્ક્રિય, નિર્ગુણ
બ્રહ્માજી સ્થિત રહી પોતાની પ્રકૃતિના કળણોદ્વારા સગુણ-સક્રિય બ્રહ્મને
કાર્ય કરવા દે છે અને પોતાનામાં વિરાટ શક્તિ અને વિરાટ જ્ઞાનનું
જે સ્વરૂપ થાય છે તેમાં લેપાયા વિના નિષ્પક્ષપાતપણે તેને સીકારે છે.

આતર નિષ્ક્રિયના અને બાહ્ય ક્રિયાત્મક દશાની એક ખીમથી તદ્દન
સ્વતંત્રતા તેની જે સ્થિતિ ઉપર વર્ણવવામાં આવી છે તેમાં અપૂર્ણ આધ્યા-
ત્મિક સ્વતંત્ર હોય છે. ગીતા કહે છે કે, એવો યોગી “કર્મ” કરે છે છતાં
પણ કર્મ કરતો નથી, ” કારણ કે એ સ્થિતિમાં તે પોતે કાર્ય કરતો
હોતો નથી પરંતુ વિશ્વ પ્રકૃતિજ પોતાના
પૂર્ણયોગમાં સચુ, નિર્જ- પ્રભુથી સચાલિત થઇને કાર્ય કરતો હોય છે
જુના વિરાધર્મ નિરાકરણ. તે યોગી પોતાના કાર્યથી બચાતો કે લેપાતો,

નથી, તેમજ તે કાર્યો તેના મન ઉપર જરાપણ અસર કરતાં નથી, આત્માના પટપર લેણ હાથ મૂકી જતાં નથી । તે સર્વ કર્મોના + લાભ તેમનો અમલ થતાં વારમાંજ થઈ જાય છે, અને અક્ષર આત્માને ખીલકુલ વિકાર વગરનો રહેવા દઈને તે કર્મો આશ્વાસન બને છે. એટલે કરી મુકે આત્માએ જગત સાથે કોઈપણ પ્રકારનો સંબંધ ને રાખવો હોય તો તેણે નીચે જણાવેલી રિયતિમાંજ રહેવું ઘટે એમ આપણને લાગે છે. પ્રથમ તો તેણે પોતાના અંતરમાં અવિકાર્ય, અક્ષય નિ શબ્દતા, શાંત અને નિષ્ક્રિયતા તથા બાહ્યવનમાં વિરાટ શક્તિ અને વિરાટ જ્ઞાનથી નિયત કાર્ય કરવાની શક્તિ મેળવવી જોઈએ. ગીતા કહે છે કે તે શક્તિ અને જ્ઞાન પોતાના કર્મોમાં લેપાયા કે બધાયા સિવાય, અગર તેમના પ્રત્યે અગ્નિપૂર્ણ આસકિન સિનાયજ કાર્ય કરે જાય છે. આપણે કર્મયોગમાં પણ જોઈ ગયા છીએ કે સંપૂર્ણ બાહ્ય ક્રિયાશક્તિનું મંડાણ સંપૂર્ણ આંતર નિષ્ક્રિયતા ઉપર કરવાની ભૂમિકા યોગીએ પ્રાપ્ત કરવી જરૂરની છે. પરંતુ, આપણે જોઈ શકીશું કે આત્મજ્ઞાનની એ ભૂમિકામાં આપણને પૂર્ણતાની કિંવા સમગ્રતાની ખામી ચોક્કસી દેખાઈ આવે છે, કારણ કે નિષ્ક્રિય અને સક્રિય બંને નિર્ગુણ અને સગુણ બ્રહ્મના ચેતન્યમાં આપણને ભેદ આવી રહેલો દેખાય છે, કેમકે એ ભૂમિકામાં પણ આપણે તેમનું અદ્વૈત અનુભવ્યું નથી । આપણે તો નિર્ગુણ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ શુભાઞ્ઞા સિનાય સગુણ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરાવે છે. આત્મશાંતિ, નિ શબ્દતા અને નિષ્ક્રિયતાને આપણા પાયા તરીકે આપણે સ્થાપન કરી જોઈએ, એ સાચું, તથાપિ સગુણ બ્રહ્મના કાર્ય પ્રત્યે ઉદારદીનતાને બદલે સંપ અને નિષ્પક્ષપાતી એવા નિરપેક્ષ જ્ઞાનદની વૃત્તિ પણ સાથે સાથે સ્થાપન કરવી જોઈએ આપણી સ્વતંત્રતા ને શાંતિ જતા રહેશે એની બહીકે સગુણ બ્રહ્મનાં કાર્યોમાં ભાગ લેવાનું નકારવાને બદલે આપણે તો સગુણ બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરી તેને પણ પ્રાપ્ત કરવાનો છું । અસ્તિત્વની લીલામાં તેના આનંદ રહેલો છે તોપણ તેની શાંતિનો ઉચ્છેદ થતો નથી । અને સર્વ કર્મોનું સ્વામીત્વ

* ન કર્મ લિપ્યતે નરે (દશોપનિષદ) નૈવ કિંચિત્ કરોતિ સઃ (ગીતા)
+ કર્માણિ પ્રચિલીયંતે (ગીતા), કુર્ષ્ણપિ ન ત્તિયતે (ગીતા)

ધરાવતો હોવા છતાં, પોતાનાં કર્મોની અંદર તે જે શાંત સ્વનંતતા ભોગવે છે તેને હની આંચ પણ આવતી નથી !

સગુણ, નિર્ગુણ બ્રહ્મ વચ્ચેના ભેદની જે મુશ્કેલી હભી થાય છે તેનું ખરું કારણ તો એ છે કે મનોભય પ્રાણી પોતાનાં શુદ્ધ સત્ સ્વરૂપના ઉપર એકદેશીય એકાગ્રતા કરે છે. હવે એ સત્ સ્વરૂપમાં ચૈતન્ય, નિષ્ક્રિયતામાં, અને આનંદ, શાંતિમાં સ્થિર થઈ ગયલાં હોય છે. મનોભય પ્રાણીએ તો ચૈતન્યની ક્રિયાત્મક દશામાં ઉત્પન્ન થતી શક્તિ અને આનંદમાં ઉત્પન્ન થતો હર્ષ જે ભૂમિકામાં અનુભવાય છે તેને પ્રાપ્ત કરવાને તયાર થવું જોઈએ. અકી એક ખીજ મુશ્કેલી એ હોય છે કે મન પોતે બળના ચૈતન્યરૂપ થઈ જઈ પોતેજ તે બળના ઉપર

સગુણ, નિર્ગુણના ભેદનું કાણુ મેળવવાનો કેટલીકવાર ભૂતી જાય છે. એ કારણ, માનસિક એકદે પ્રમાણે મન જ્યારે પ્રકૃતિની ક્રિયાઓમાં ન્યારે શીયતા. સંપૂર્ણપણે એક થઈ જાય છે ત્યારે પછી તે ખીજ બાળુની એકદેશીયતા ધારણ કરે છે.

તે એકદેશીયતા આપણને સાધારણ માણસના જીવનમાં જણાઈ આવે તેની હોય છે. તેવા માણસો પોતાના શારીરિક યાને પ્રાણુમય જીવનમાં અને તેમના ઉપર આધાર રાખનાર મનોભય જીવનમાં પોતાના અસ્તિત્વની સંપૂર્ણતા માને છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ આત્માની શાંતિ અને નિષ્ક્રિયતાને જીવનની વાસ્તવિક ભૂમિકાથી વિમુખ થઈ ચલ્યતા પ્રત્યેજ ગમન કરવા જેની ક્રિયા ગણે છે ! તેના માણસો સગુણ બ્રહ્મની છાછરી સપાટી ઉપરજ રહે છે. સગુણમાં એકાગ્રતા પામેલા શાંત આત્માને ગન સર્વ ક્રિયાઓ ફક્ત કેવળ સગુણનાંજ નામરૂપો હોય તેવું દેખાય છે; ત્યારે એવા સગુણની પ્રકૃતિમાં મગ્ન થઈ ગયલાઓને તે સર્વ નામરૂપોજ સત્ય લાગતા હોઈ તેમને મન આત્માજ કેવળ નામ રૂપાત્મક યાને મિથ્યા હોય એવું દેખાય છે ! અતિશયતા બરેલી એકદેશીયતાની એક બાળુએ નિર્ગુણ બ્રહ્મ સગુણથી તદ્દન અનડોજ દેખાય છે અને તેની ક્રિયાઓમાં જરાપણ ભાગ લેતો લાગતો નથી; ત્યારે ખીજ બાળુએ, સગુણ બ્રહ્મ નિર્ગુણથી નિરાજો રહેતો હોઈ તેના ચૈતન્યને પ્રાપ્ત કરતો નથી, તેમજ પોતાના ચૈતન્યના

મૂળ સ્વરૂપને પણ ભાગ્યેજ પ્રાપ્ત કરે છે; આ પ્રમાણે એક બાબુ ચૈત-
ન્યનો અભાવ (જડતા) તથા બીજી બાબુએ
તે બેનો ખરો સંબંધ. આત્મપ્રાપ્તિનો અભાવ અસલ નહિ તો પણ
કેવળ યાંત્રિક ક્રિયાઓ કરતો જણાય છે.
પરંતુ જેણે શાંત, નિષ્ક્રિય આત્માનો સાક્ષાત્કાર કર્યો છે, એવો સાધક
આત્મજ્ઞાનનો રોગ થાય અથવા તો આત્માની શાંતિનો 'ભોગ આપવો
પડે એવી કોઈપણ સ્થિતિમાં કદિ સંતોષ માની બેસી રહેતો નથી. તે
પોતે કેવળ અંગત, પરિમિત, અજ્ઞાનપૂર્ણ, અશાંત અને મહેનતવાળી
માનસિક, શારીરિક અને પ્રાણમય ક્રિયાઓમાં પોતાના આત્માને કદિપણ
વહેવા દઈ શકતો નથી. તે સાધક આધ્યાત્મિક અનુભવની અહાય તે
ભૂમિકાને પ્રાપ્ત કરે, તોપણ ખરેખરાં આત્મજ્ઞાન, આત્મપ્રસાદ અને
આત્મપ્રાપ્તિ માટે જે ભૂમિકા તેને અનિવાર્ય લાગી હોય તેને અનુરૂપ
જે તે હોય તો અથવા તો એ ભૂમિકાનો તેનામાં સમાવેશ થઈ જતો
હોય એવી વિશાળ કિંવા વ્યાપત ભૂમિકા હોય તોજ તે સંતુષ્ટ થાય છે.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે સાધક વિશ્વના વ્યવહારમાં પાછો ભાગ લેવા માટે
છે, ત્યારે કેટલીક વાર જુની માનસિક ક્રિયાઓની
વ્યવહારમાં પતન થવાનો ધરેડમા થોડે ઘણે અંશે, ઉપર ઉપરથી પણ થોડા
ભય અને તેનો ઉપાય. વખતને માટે પડી જવાનો સંભવ છે. એ પ્રમાણે
પતન થતું અટકાવવાને અથવા તો ન્યારે થાય
ત્યારે તેમાંથી ઉચ્ચ સ્થિતિને પુનઃ પ્રાપ્ત કરવા માટે તેણે સચ્ચિદાનંદના ઉપર
પોતાના ઉપર પોતાના ઉપર એકાગ્ર કરી તેજ સત્ય છે એ લાવને દૃઢ કરવો;
અને તે પછીજ ક્રમે ક્રમે તે એક, અનંતનો સાક્ષાત્કાર તેની અનંતતા
યાને વિવિધતામાં પ્રસારે. સાધકે પોતે એકાગ્રતા પ્રાપ્ત કરીને સર્વ વસ્તુ-
ઓના તે એક બ્રહ્મને અનુભવવો જોઈએ. અર્થાત્ સતતી યાને અસ્તિત્વની
જ્ઞાનયુક્તિ અથવા શક્તિ તરીકે અને ચૈતન્યયુક્ત અસ્તિત્વના શુદ્ધ
ચૈતન્યસ્વરૂપ તરીકે તેણે સચ્ચિદાનંદને જાળખવો જોઈએ. આત્માને તેણે
વિરાટ-સર્વ-રૂપે એટલે ફક્ત વસ્તુઓનાં આદિ મૂળ ચૈતન્ય સ્વ-
રૂપેજ નહિ પરંતુ વિધિવિધ સ્વરૂપોમાં; પોતાના વિષયી પર ચૈતન્યમાં

સર્વને સમાવી દેનાર પરાત્પર તરીકેજ નહિ, પરંતુ સર્વના આધારભૂત
 ચૈતન્યરૂપે સર્વ પદાર્થોના સ્વરૂપોમાં પણ ઓળખવો જોઈએ. આત્માના
 સાક્ષાત્કારમાં એ બીજું પગલું ગણાય. ઉપર વર્ણવેલો સમ્વિદ્યાનંદનો
 સાક્ષાત્કાર જેમ જેમ સિદ્ધ થતો જશે તેમ તેમ સાધકની ચૈતન્યભૂમિકા
 અને તેની પ્રકૃતિ યાને મનોમય દશા પણ બદલાતી જશે. નામ
 અને રૂપોને પોતાનામાં ધારણ કરનાર અને પ્રકૃતિના વિકારોમાં ભાગ
 લીધા વગર તેમને પણ પોતાનામાં સમાવનાર, અક્ષર, નિગુણ આત્માને
 બદલે સાધકના મૂળ ચૈતન્ય સ્વરૂપમાં કેવળ અક્ષરરૂપ રહેનાર અને તેની
 મૂળ સમતાની સ્થિતિમાં કેવળ નિર્વિકારી એવા આત્માનું ચૈતન્ય સાધ-
 કમાં જાગત રહે છે, પરંતુ તે પોતાના આવિર્ભાવમાં મન જેને “ નામ ”
 અને “ રૂપ ” કહીને જુદાં પાડે છે તે સર્વ પદાર્થોનું સ્વરૂપ પોતેજ
 બને છે; અને પોતેજ તેને ધારણ કરે છે. મન અને શરીરનાં જુદાં જુદા
 સ્વરૂપો આપણને કેવળ પુરૂષમાં પ્રતિબિંબિત થતાં મિથ્યા આભાસરૂપ
 નહિ જણાય પરંતુ સત્ય જણાશે, કારણ કે તેમનું ખરું સ્વરૂપ બ્રહ્મ
 પોતેજ છે. તે પછી સમ્વિદ્યાનંદ પોતેજ તે સ્વરૂપોના મૂળ પદાર્થ હોય નહિ
 એવું સાધકને લાગે છે. પછી પ્રત્યેક રૂપને લાગેલું નામ તે વસ્તુના સત્ય
 સ્વરૂપને વિશે મને પોતે ઉત્પન્ન કરેલો કેવળ વિચાર માત્ર નહિ લાગે, પરંતુ
 તે પ્રત્યેકની પાછળ આપણને સત્ ચૈતન્ય સ્વરૂપની સત્તા આની રહેલી
 જણાશે. તેના પોતાના શાત, નિષ્ક્રિય સ્વરૂપમાં અન્યક્ત, પરંતુ શક્તિપૂર્ણ
 તત્વનોજ એ પ્રભાવ છે, એમ પણ આપણને અનુભવથી જણાય છે. એ
 બધી વિવિધતા છતાં પણ તેને આપણે એક, સ્વતંત્ર અને નામરૂપોથી
 પર તરીકે અનુભવી શકીશું. અર્થાત્ એક, અનંત, અને સત્ય આત્મા પોતે
 નામરૂપોના અધ્યારોપમાં સુખ દુઃખ અનુભવી રહ્યો છે એવા સાક્ષા-
 ત્કારને ઠેકાણે એક, અનંત, સત્ અનંત ભૂતોને રૂપે પોતાનો આવિર્ભાવ
 કરી રહેલું નજરે પડશે. યોગીને મન ભૂત
 સમ્વિદ્યાનંદનાં જ સ્વરૂપો. માત્ર સમ્વિદ્યાનંદનાં વિચારમય, મનોમય
 સ્વરૂપોજ નહિ, પરંતુ સાક્ષાત્ આત્મ સ્વરૂપો
 તરીકે પ્રતીત થશે. એ સધળાં તેને પોતાના સ્વરૂપોજ લાગશે ! તેની
 સાથે તે અદ્વૈત અનુભવશે ! સર્વ પ્રણી પદાર્થોની સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ-બધી

માનસિક, પ્રાણમય અને શારીરિક જીવનની—સર્વ ક્રિયાઓ તે યોગીને એક સમગ્ર અને અખંડ અવિચ્છિન્ન ક્રિયા તરીકે અને સવદા એકજ સ્વરૂપે અવિચળ રહેનાર એક અનંતની ક્રિયાઓ તરીકેજ જણાય છે. તાત્પર્ય કે અક્ષર, અંતર રિધિનિ અને બાહ્ય, દ્વાર ક્રિયા બંનેમાં સમાન વ્યાપી રહેલા સમ્યક્દાનંદનો આપણને સાક્ષાત્કાર થાય છે, અને એ સત્ય આપણા અસ્તિત્વનું સર્વશ્રાવી સત્ય છે, એમ પળે પળે જણાય છે.

અકરણ ૧૫ પૃથકરણ.

સચ્ચિદ્રાણ સાથે અદ્વૈત કરવું એટલે કે વિરાટ ચૈતન્યને આપ-
ણામાં સ્થાપન કરવું. મન, પ્રાણ અને શરીરની ભેડે અસત્ય, અદ્વૈત
અથવા એકતાનો ત્યાગ કરવાથી પ્રથમ અહંતા ને પછીથી જીવાત્માનો
સાક્ષાત્કાર થાય છે. પરાત્પર જીવાત્માથી ઘણુંજ પર લાગે છે. તેની
અને જીવાત્માની વચ્ચે વિરાટ ચૈતન્યનો અનુભવ આવી રહેલો છે.

વિરાટ ચૈતન્યને પ્રાપ્ત કરવા માટે સાધકે પ્રથમ સાક્ષીરૂપે શાંત
અને સર્વવ્યાપી આત્માનો અનુભવ પ્રાપ્ત કરવો. વિશ્વની ક્રિયાઓનો
સાક્ષી તેજ સ્મિત્યદાનંદ. તેને પ્રાપ્ત કરવાથી સમગ્ર વિશ્વને આપણામાં
જેવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. સર્વ પ્રાણી, પદાર્થ, સર્વ મન, સર્વ
શરીર વિગેરેમાં તે વિરાટ આત્માજી આવી રહેલો જણાય છે.

તે સાક્ષીરૂપ શાંત આત્મા વિશ્વની શક્તિઓનો સ્વામી છે એવો
અનુભવ પણ સાધકે કરવો જોઈએ. વળી, તે સર્વ કર્મોનો ઉત્પાદક ને
નિયામક હોઈ જુદા જુદા દેખાતા આત્માઓમાં વ્યાપી રહેલા પ્રયત્નજ
સ્વરૂપ છે એવો અનુભવ પણ આપણે કરવો જોઈએ. ગમે તેવા વિરોધી
સ્વરૂપોમાં પણ તે અનંતજ વિશ્વમાં વ્યાપી રહ્યો છે, તથા આપણને
પરિમિત અને લઘુ દેખાતા પદાર્થોમાં પણ સાક્ષી તથા સ્વામી તરીકે
પ્રજ્ઞ વ્યાપી રહેલો જણાય ત્યારે આપણામાં વિરાટ ચૈતન્ય જાગ્રત
થઈ જણાય.

એ વિરાટ અને વ્યક્તિ વચ્ચે જુદા જુદા સંબંધો હોઈ શકે છે.
તોપણ જ્ઞાનયોગનો અંતિમ ઉદ્દેશ જીવાત્માનો વિરાટમાં લય કરવાનો
મનાય છે. એ વિરાટ ચૈતન્યને પ્રાપ્ત કરી આપણે જેમાં લય પામીએ
છીએ તે સ્મિત્યદાનંદ પોતેજ છે. વિશ્વના આધિર્ભાવનું કારણ પણ તેજ.

વિરાટ ચૈતન્યને પ્રાપ્ત કર્યા પછી આપણી દષ્ટિ કેવળ બ્રહ્મા

નય છે. વ્યક્તિમાં આપણું દૃષ્ટિબિંદુ ધણું સંકુચિત ને પરિમિત હોય છે. વિરાટ ચૈતન્યને લીધે આપણને વિશદદૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે. એ દૃષ્ટિથી અજ્ઞાન અને દુઃખનું પણ રહસ્ય આપણે જાણી શકીએ છીએ. આપણા મન, પ્રાણ અને શરીરનું યોગ્ય સ્થાન પણ આપણે જાણી શકીએ છીએ. પદાર્થની કિંમત તેમનામાં યતા અણુના આવિર્ભાવ ઉપરથી અંકારો, તેના પોતાના સ્વરૂપને લીધે નહિ. મન, દિવ્ય જીવન અને સામાન્ય જીવન વચ્ચે ભેદ પાડી અતંતમાં મગ્ન થવાની સ્થિતિને હવ્ય જણે છે. પરંતુ એ પરિમિત વિચારને સ્વીકારવાથી સાધકને સાંતિરૂપ મોક્ષ મળે છે પરંતુ દિવ્ય કર્મો કરવાનો અદ્યુત મોક્ષ તેને મળે નથી. શાંતિ અને નિષ્ક્રિયતા ઉપરાંત સાધકે પ્રકૃતિ ઉપર સામાન્ય અને સ્વરામ્ય મેળવવું જોઈએ.

વિરાટને પ્રાપ્ત કરવાનો બીજો માર્ગ એ છે કે સર્વ પ્રાણીઓ સાથે સાધકે એકતા અનુભવવાનો પ્રયાસ કરવો. અર્થાત્ વિશ્વમાં એક જ પ્રાણ, એક જ વિરાટ મન, અને એક જ વિરાટ શરીર આવી રહ્યું છે એવું અનુભવવા પ્રયત્ન કરવો. આપણા અંતર મન, પ્રાણ અને શરીર તે વિરાટનાં સમુદ્ર ઉપર યતાં મોલંરૂપ છે.

વિરાટ ચૈતન્યની સતત નયતિ રાખવા માટે વિજ્ઞાનમય ભૂમકાને પ્રાપ્ત કરવી જરૂરી છે.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

વિરાદ ચૈતન્ય.

આગલા પ્રકરણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે સચણુ દ્વારા સાથે અદ્વૈત કરવાનો અર્થ એમ છે કે પૂર્ણ કે અપૂર્ણ જીવાત્માનો સાક્ષાત્કાર; હરકોઇ રીતે જેવી એકતા પોતે કરી હોય તે પરાત્પરની જાંખી અને પ્રમાણે સાધકે પોતાના વ્યક્તિગત ચૈતન્યને વિરાદ ચૈતન્યનું સ્થાન. બદલે વિરાદ માને વિશ્વ ચૈતન્ય સ્થાપન કરવું. સામાન્ય માણસનું ચૈતન્ય કેવળ વ્યક્તિવાનું જ નહિ પરંતુ અહંતાપૂર્ણ હોય છે. અર્થાત્ એ ચૈતન્યમાં જીવાત્મા વિશ્વ પ્રકૃતિની અંદર પોતાના માનસિક, પ્રાણમય, અને શારીરિક અનુભવોને તથા મને ઉત્પન્ન કરેલી અહંતાને પણ સ્વીકારે છે. અલમત, એ સર્વ અનુભવોને સ્વીકારનાર મન, પ્રાણ અને શરીર તે અનુભવોને જોઇ પ્રમાણમાં જોળખી શકે છે. કારણ કે તે સર્વ કરજો વિગે તો એ એમ કહી શકે છે કે “આ મારું મન, મારો પ્રાણ, અથવા તો મારું શરીર છે.” અર્થાત્ કે પોતાની જાતને કાંઇક અંશે તે સર્વ સાથે એક ગણે છે. વળી તેનાથી પોતે જુદો હોય અને તેમને ધારણ કરતો હોય એમ પણ તે માનતો દેખાય છે. પરંતુ અહંતા વિગે તો તે એમજ કહે છે કે “એ તો હું પોતે છું.” હવે મન, પ્રાણ, અને શરીરની જોડેની અસત્ય એકતાનો ત્યાગ કરવાથી સાધક અહંતાના મૂળરૂપ જીવાત્માને પ્રાપ્ત થાય છે. સર્વ કરજોનો ખરો ભર્તા-સ્વામી-જીવાત્મા છે. જીવાત્માની ભૂમિકામાંથી પણ ઉચ્ચે દૃષ્ટિ કરતાં સાધક એ જીવાત્મા જેનો પ્રતિનિધિ છે, અને જેનું સત્તાન સ્વરૂપ છે તે શુદ્ધ આત્માના પરાત્પર ચૈતન્યને પ્રાપ્ત કરે છે. તે કેવળ સત્ સ્વરૂપ હોય છે અથવા તો કેવળ અભાવરૂપ અસત્ સ્વરૂપ હોય છે. એ ત્રણે સનાતન સત્યના જુદા

દેખાવો છે. હવે વિશ્વમાં કાર્ય કરી રહેલી પ્રકૃતિની ક્રિયાઓ અને આ પરત્વે ચૈતન્ય એ એની વચમાં વિશ્વની સર્વ ક્રિયાઓને ધારણ કરનાર અને પરત્વે ચૈતન્યના વિરાડ સ્વરૂપ તરીકે વિરાડ ચૈતન્યનો સાક્ષાત્કાર આવેલો છે. એ વિરાડ ચૈતન્યજ વિરાડ પુરુષ છે અને સર્વ પ્રકૃતિ તેનીજ શક્તિ છે. એ વિરાડ ચૈતન્ય જોડે આપણે જે પ્રકારે એકતા સાધી શકીએ. પ્રથમ તો અહંતાની ભીતિ તોડી નાખી બહાર ચોતરફ વિચરીને એક, અનંતમાં આવી રહેલાં સર્વ ગ્રાણીઓ જોડે અદ્વૈત કરવાથી વિરાડ પુરુષ જોડે એકતા થઈ શકે, અથવા તો બીજી રીત એ છે કે શુદ્ધ આત્મા યાને કેવળ ચૈતન્ય સ્વરૂપ બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરવો અને પછી વિશ્વથી પર રહી, તે આત્માનેજ આવિર્ભાવ અને સર્ગ કરનાર તરીકે તથા સર્વ વ્યાપીના સ્વરૂપમાં આત્મગદાન અને આત્મશક્તિથી સંપન્ન અનુભવવો.

ઉપર જે વિરાડ ચૈતન્ય વિશે કહેવામાં આવ્યું તેનો પાથો મનો-મયગ્રાણી સર્વમાં વ્યાપી રહેલા શાંત અને શાંત અક્ષરમાં વિરાક્તો સર્વવ્યાપી આત્મામાં સૌથી વધારે સારી રીતે પાથો. ચણી શકે છે. તે શાંત સ્વરૂપ આત્મા પોતે શુદ્ધ સર્વ વ્યાપી સાક્ષી રૂપ જ હોય છે; આખા વિશ્વની સર્વ ક્રિયાઓને તે સાક્ષી સ્વરૂપ વિરાડ પુરુષ-સમ્યક્દાન-દ-તરીકે ગણી તેના આનંદને માટેજ વિશ્વ પ્રકૃતિ પોતાની સનાતન ક્રિયાઓની પરંપરા ચલાવી રહી છે એમ અનુભવે છે; આપણને અખંડિત આનંદનો સાક્ષાત્કાર થાય છે; શુદ્ધ અને સંપૂર્ણ સત્ યાને પ્રજુનું સાન્નિધ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. આપણામાં તેમજ સર્વમાં આવી રહેલી અનંત, અને આત્મમયી શક્તિ કે જે આપણા દ્વૈતથી વિભક્ત થતી નથી, તથા જેના ઉપર વિરાડમાં થતા સર્વે આવિર્ભાવોના દ્વંદ્વોની ખેંચતાણુ અને મહેનતથી જરા પણ અસર થતી નથી તે શક્તિમાં આ વિશ્વજીવનનો આવિર્ભાવ થતો દેખાય છે હંતાં તે શક્તિ તેનાથી પર રહેલી છે એમ આપણે અનુભવીએ છીએ. આ સંપૂર્ણ વિશ્વ તે શક્તિને લીધે જીવે છે; પરંતુ તે શક્તિનું અસ્તિત્વ એ બધા આવિર્ભાવ ઉપર આધાર રાખતું નથી. કાલ અને દિશાને એ શક્તિ પોતાનામાં ધારણ કરતી હોય તેમાં તે

પોતે વ્યાપ્ત છે તો પછી તેમાં બનતા બનાવોથી તે પોતે કેવી રીતે બંધાય ? એ દિવ્ય ચૈતન્યના ઉપર સ્થિત થવાથી સમગ્ર વિશ્વને આપણા પોતાનામાં સમાવી દેવાની શક્તિ આપણામાં આવે છે. એ ચૈતન્યમાં સ્થિત થયા પછી જે પદાર્થોની વચ્ચે વસીએ છીએ તેમનાથી આપણે પોતે કદિપણ ન બંધાઈ જતાં પ્રભુની માફક પ્રકૃતિનો વ્યવહાર નિભાવવાને ખાતર આપણે પોતીકા આધિભાવરૂપ સંધર્ષણ વસ્તુઓને આપણા પોતાનામાં સમાવી દેવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરીએ છીએ. પછી મન, પ્રાણ કે શરીર કશાય જોડે આપણી એકતા રહેતી નથી અર્થાત્ આપણે મન પ્રાણ કે શરીર છીએ એવું આપણને પછી લાગતું નથી. ઉલટું આપણે તે સર્વેમાં વ્યાપી રહેલા તથા સર્વને ટકાવી રાખનાર-ભૂતાં-શાંત, નિઃશબ્દ, સનાતન, આત્મા સ્વરૂપે જ રહીએ છીએ, આપણામાં રહેલો એ આત્માજ સર્વત્ર, સર્વ પ્રાણીમાં સર્વ મન, સર્વ પ્રાણ અને સવ શરીરને ટકાવી રાખે છે એવો સાક્ષાત્કાર આપણને થાય છે. મતલબ કે તે ચૈતન્ય ફક્ત આપણામાં જ આવી રહેલું છે અને આપણી જ અંદર વસે છે એવો પરિમિત ખ્યાલ પછી જતો રહે છે. આપણી ખાત્રી થાય છે કે તે અનંત શાંત ચૈતન્યમાં જ આ સંધર્ષણ વિશ્વ હાલે ચાલે છે; અને વર્તે છે; સર્વ વિશ્વમાં તે અનંત ચૈતન્યજ કેવળ સ્થિર અને અક્ષર છે. એ ચૈતન્યને પ્રાપ્ત કરવાથી આપણા સનાતન આત્માને ચૈતન્ય અને આનંદમાં આપણે આરામથી સ્થાપન કરીએ છીએ.

પણી, એ શાંત આત્મા વિશ્વ પ્રકૃતિની સમગ્રી ક્રિયાઓનો સ્વામી છે, એવો સાક્ષાત્કાર પણ આપણે કરવો જોઈએ.

વિશદ ચૈતન્યનું કાર્ય. સનાતન ચૈતન્યની ઉત્પાદક શક્તિમાં આપણને તે એક જ સ્વયંભૂ આત્માનું દર્શન થાય છે.

આ વિશ્વમાં ચાલી રહેલી અનંત ક્રિયા પણ તેની જ શક્તિ, તેના જ જ્ઞાન અને તેના જ આનંદનું સ્વરૂપ છે. પોતાનાં સનાતન જ્ઞાન અને શક્તિનું કાર્ય કરતા માટે જ તે અનંત અસ્તિત્વ માને પરમાત્મા પોતાનો આધિભાવ કરે છે. સર્વમાં વ્યાપી રહેલા સનાતન આત્મારૂપે જ આપણે પ્રથમ પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર કરીએ છીએ. અર્થાત્ સર્વ કર્મ અકર્મ; જ્ઞાન, અજ્ઞાન,

હાં શોક, શુભ અશુભ; પૂર્ણતા અપૂર્ણતા; બળ અને નિર્બળ; છવનમાં થતા આવિર્ભાવ રૂપે તથા આવિર્ભાવમાંથી મૂળ સ્વરૂપમાં લય પામતી ક્રિયારૂપે આપણે તે સનાતન આત્માનોજ સાક્ષાત્કાર કરીએ છીએ. ત્યારપછી આપણને તે આત્મા પોતાની અનંત શક્તિ અને જ્ઞાન સ્વરૂપે સર્ગમાં-વિશ્વમાં આવિર્ભાવ પામતો જણાય છે. તે શક્તિ અને જ્ઞાન પણ તેનુંજ સ્વરૂપ છે. એ જ્ઞાન અને શક્તિના કાર્યનું તે મૂળ હોય છે એટલુંજ નહિ પરંતુ તેમનાં સર્વ કર્મોનો ઉત્પાદક અને નિયામક પણ તે જ છે. આ વિશ્વના જુદા જુદા દેખાતા આત્માઓ તે એક પ્રભુનાંજ જુદાં જુદાં સ્વરૂપો છે. વિધવિધ મન, પ્રાણ અને શરીરો પણ તે એક પ્રભુનાંજ જુદા જુદા વેશો અને આચ્છાદનો છે. પ્રત્યેક પ્રાણી આપણને વિરાટ નારાયણ સ્વરૂપ દેખાય છે માત્ર તે જુદે જુદે વેશો હોય છે એટલુંજ. તાત્પર્ય કે, આપણે પોતે તે અનંત વિરાટમાંલય પામી જઈએ છીએ, અને આપણાં પોતાનાં મન, પ્રાણ અને શરીર આપણને તે વિરાટનું દ્રુત એકજ કાર્ય તેમ જણાય છે. પહેલાં આપણે જેમને “બ્રહ્મ” “જુદા” ગણતા હતા તે જઘાય આપણને હવે આપણાં પોતાનાં આત્મ સ્વરૂપ જણાય છે. બેદ માત્ર એટલો કે તેમણે બ્રહ્મ મન, પ્રાણ અને શરીર ધારણ કર્યાં છે; બાકી તો સઘળાં આપણાં જ આત્મ સ્વરૂપો છે એવી આપણી ખાત્રી થાય છે. વિશ્વમાં કાર્ય કરી રહેલી સર્વ શક્તિઓ, વિચારો તથા બનાવો અને વસ્તુઓનાં સ્વરૂપો એ સઘળુંજ આ વિરાટ આત્માનું વ્યક્ત સ્વરૂપ હોઈ પ્રભુના સનાતન આવિર્ભાવમા પ્રભુની અનંત ખુબી દર્શાવે છે. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે સર્વ પદાર્થો અને પ્રાણીઓ પ્રત્યે દૃષ્ટિ કરતાં આપણને પ્રથમ તો તે સર્વજાંજ સનાતન અસ્તિત્વના જુદાં જુદાં વિભક્ત સ્વરૂપો હોય તેનું લાગે છે. છતાં આપણે તો ગુણ, કાલ, દિશા અને દ્વૈતભાવથી પર જઈને તે અનંતનેજ સમગ્ર વિશ્વમાં નિહાળવાનો છે. આખા વિશ્વનું અને તેમાં આવી રહેલી પ્રત્યેક વસ્તુનું મૂળ સ્વરૂપ તો તે વિરાટજ છે. એ વિરાટના ગૂઢ ચૈતન્ય અને સત્તામાં પ્રત્યેક વસ્તુ તેનું પોતાનુંજ સ્વરૂપ છે. કોઈ પણ આવિર્ભાવ આપણી દૃષ્ટિને ગમે તેટલો પરિમિત અને સંકુચિત બસતો હોય છતાં પણ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે પ્રભુને જગારે આપણે સાંત, પરાતપર સાક્ષી

સ્વરૂપે અને કાર્યોના સ્વામી તરીકે જોઈએ, તથા તેનેજ સર્વના આધારરૂપ ગણીને ભેદભાવને ટાળી નાખીએ ત્યારેજ આપણને વિરાટ રૂપે પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર થયો જાયવો. તે પછીજ આપણે વિરાટ પુરૂષને પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ, અને વિરાટ ચૈતન્ય આપણામાં જગત થાય છે.

હવે, આપણા વ્યક્તિગત અસ્તિત્વનો આ વિરાટ ચૈતન્ય સાથે કેવા પ્રકારનો સંબંધ રહેવો જોઈએ એ એક વ્યક્તિ અને વિરાટનો પ્રશ્ન ઉભો થાય છે. કારણ કે આપણામાં રહેલા અપૂર્ણ ચૈતન્યને બદલે વિરાટચૈતન્ય સ્થાપન સંબંધ થાય છે તોપણ આપણું મન, શરીર તેમજ આપણું માનુષીજીવન તો વ્યક્તિ તરીકેજ કાયમ રહે છે જ. ઉપર

જે વિરાટચૈતન્ય વિષે જણાવવામાં આવ્યું તેનો સાક્ષાત્કાર થયા બાદ આત્મા તેના સ્વરૂપમાં રૂપાંતર ન પામે એ પણ જનવા જોગ છે. કારણ આત્મામાં તેનો સાક્ષાત્કાર ક્યાં પછી પણ પોતાનો જીવ-ભાવ તે વિરાટ ચૈતન્યમાં જગત રાખવો એ તદ્દન શક્ય છે. વળી, એમ પણ બને કે એ બે વચ્ચે એક પ્રકારનો ભેદ જાળવી રાખીને તેમના સંબંધનો ઉપભોગ આપણે કરી શકીએ, અગર તો વિરાટ ચૈતન્યના આનંદ અને અનંતતામાં ભાગ લેવા છતાં, આપણે આપણું વ્યક્તિત્વ જુદું રાખી શકીએ, અથવા તો વિરાટને આપણા મહાન આત્મા તરીકે અને જીવાત્માને લઘુ આત્મા તરીકે ધારણ કરી રાખીએ. આપણો વિરાટ આત્મા પ્રભુના દિવ્ય ચૈતન્યની ક્રિયારૂપી અદ્ભુત વિશ્વ લીલામાં આવિર્ભાવ પામતો જણાય છે, અને આપણો જીવાત્મા વિરાટનુંજ એક કાર્ય હોઈ વ્યકિતરૂપે મન, પ્રાણ અને શરીરમાં લીલા કરી રહ્યો છે એવો સાક્ષાત્કાર થાય છે. જ્ઞાનયોગમાં સાક્ષાત્કારની ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ ભૂમિકા તો વ્યક્તિનો વિરાટમાં લય કરવામાંજ મનાય છે. વ્યક્તિના ચૈતન્યને વિરાટ ચૈતન્યમાં મગ્ન કરી દેવું, અને જીવાત્માને પણ તેના બંધનમાંથી મુક્ત કરી દેવો એવો જ્ઞાનયોગનો અંતિમ ઉદ્દેશ છે. “લય” અથવા “મોક્ષ” તે પણ અનુજ નામ. પરંપરાગત જ્ઞાનયોગમાં એ લય શરીર, પ્રાણ અને મન સુધી વિસ્તારીને તે સર્ગાંતો પણ લય કરવાનો ઉદ્દેશ પ્રધાન મનાય છે. યે,ગીને પોતાને અપુરુષ શરીર કે મનમાં બંધાયેલા ચૈતન્યનું

સ્વરૂપ પોતે નથી એવો અનુભવ બ્યારે થાય છે તથા અનંત ચૈતન્યમાં તેની પોતાની દૈત ભાવના ગળી જાય છે, સારે યોગનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ થયો મનાય છે. સાર પછી શરીરને ધારણ કરવું યા ન કરવું એ પ્રશ્ન કેવળ ગૌણ બને છે. ધારણ કે પ્રભુ પોતે જો કે નિરાકાર છે છતાં મન, પ્રાણ અને શરીર દ્વારા તે સ્વરૂપે ધારણ કરીને પોતે કાર્ય કરે છે. અર્થાત્ પ્રત્યેક શરીર, મન રિગેરે પણ તે અનંતને લીલા કરવાનું સ્થાન છે અને પ્રત્યેકમાંથી તે પોતેજ કાર્ય કરી રહ્યો છે.

વિરાટ ચૈતન્યને પ્રાપ્ત કરીને આપણે જ્યાં લય પામીએ છીએ તેજ સમ્વિદાનંદ. વિરાટ ચૈતન્યમાં જે સતને સમ્વિદાનંદની વ્યાખ્યા. આપણે પ્રાપ્ત કરીએ છીએ તેજ સનાતન એક સત્ છે. વળી તેજ સનાતન ચિત્ત યાને ચૈતન્ય સ્વરૂપ હોઈ આપણામાં તેમજ બીજાઓમાં કાર્ય કરે છે. અર્થાત્ તે એક સનાતન શક્તિ સ્વરૂપ હોઈ અનંત કાર્યોમાં પોતાનો આવિર્ભાવ કરે છે. તેમજ તે સનાતન, આનંદ સ્વરૂપ હોઈ તેને પોતાના આત્માનો તથા પોતાના આવિર્ભાવ બંનેનો આનંદ આપોઆપ સિદ્ધ હોય છે. આમ છતાં તે સમ્વિદાનંદ પોતે શાંત, અક્ષર તથા કાલને દિશાથી અતીત, અનંત કાર્ય વચ્ચે પણ અગાધ શાંતિમય, વિકારો વચ્ચે અવિ-કારી, દૈતમાં પણ અદૈતરૂપ, અખંડ, પોતાના આવિર્ભાવમાં થતી બરતી ઓટથી જરાપણ અવિચલિત, દેખીતા વિરોધાથી કેવળ અસ્પર્શ્ય, તેમજ પ્રભુની દિવ્ય પરિમિતતાથી કેવળ અપરિમિત રહે છે. મનલગ કે સમ્વિદાનંદ એટલે વ્યક્ત જગતની વિવિધતામાં રહેલી એકતા; સર્વ વિરોધો અને વિકારોમાં આવી રહેલી સનાતન એકસૂરતા; અને સર્વ અપૂર્ણતાના અંતિમ ઉદ્દેશરૂપ તથા પરિમિતતાના સખળ કારણરૂપ અનંત પૂર્ણતા.

ઉપર જણાવેલા વિરાટ ચૈતન્યમાં અસ્તિત્વ ધારણ કરવાથી આપણા સ્વધર્મા અનુભવોમાં તેમજ સર્વ પદાર્થોની કિંમત વ્યક્તિત્વ અપૂર્ણ ધારણ. આંકવાના આપણા ધોરણમાં સમૂળ પરિવર્તન થઈ જશે. વ્યક્તિ તરીકે આપણે અચાનક

હોમેલા હોઈ સર્વ પદાર્થોને સંકુચિત, પક્ષપાતી અને અંગત ધોરણથીજ માપીએ છીએ. આપણા પરિમિત ચૈતન્યની પરિમિત શક્તિથીજ આપણે સર્વ વસ્તુઓનો અનુભવ મેળવતા હોવાથી વિરાટ-વિશ્વના કોઈ પણ અનુભવને આપણે દૈવી પ્રત્યુત્તર આપી શકતા નથી; ઉલટું આપણે તો એવું અનુભવીએ છીએ કે આપણે પોતે વ્યક્તિત્વના બંધનમાં જકડાયલા હોઈ અશક્ત, શોકગ્રસ્ત, તથા કલહમય વિરોધી આવેશોના પાશમાં ફસાયલા છીએ. તેમ છતાંયે કદાચ જો ઉપર કરતાં જુદાજ અનુભવો આપણને થાય તોપણ તે બધાય સુખ દુઃખ વિગેરેના જેવા અનંત દ્વૈતને આધીન છે એવું જણાયા વગર રહેશે નહિ. અનુભવના ટુકડાઓજ સ્વાભાવિક રીતે આપણને પ્રાપ્ત થતા હોઈ તેમની પરિમિત કિંમત ઉપરથીજ આપણે પ્રત્યેક વસ્તુ અને સમગ્ર પદાર્થ વિષે નિર્ણય બાંધવા પ્રેરાઈએ છીએ. તેથી જ્યારે આપણે પદાર્થોની નિરપેક્ષ કિંમત આંકીએ છીએ, સારે ખર્ચે જોતાં તો આપણે કોઈક પરિમિત દૃષ્ટિબિંદુનેજ દિવ્યતાનું સ્થાન આપી દેતા હોઈએ છીએ, તથા આપણા અપૂર્ણાંકો બધા પૂર્ણાંક છે એવું આપણે માની બેસીએ છીએ, અને આપણાં એકતરફી દૃષ્ટિબિંદુઓને પ્રભુની સર્વગ્રાહી સમગ્રતામાં આપણે જોવાનો પ્રયત્ન કરતાં હોઈએ છીએ.

વિરાટ ચૈતન્યની પ્રાપ્તિથી આપણને વિરાટ દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે, અને પરિણામે આપણે આખા વિશ્વને એક, વિરાટનું ધોરણ, અનંતના દૃષ્ટિબિંદુથી નિહાળવા માડીએ છીએ. પરિમિતતા અને અગાનનું ખરેખરે સ્વરૂપ પણ આપણા એ નવા દૃષ્ટિબિંદુમાં આપણને પ્રાપ્ત થઈ જઈ તેમની મૂળ કિંમત બદલાઈ જાય છે. “અગાન એ દિવ્ય અગાનનું વિશિષ્ટ કાર્ય છે. માનુષી જગ અને નિર્જગતા તથા માનુષી શક્તિ અને અશક્તિ એ દિવ્ય શક્તિએ પાતે સ્વેચ્છાપૂર્વક ધારણ કરેલાં સ્વરૂપોજ છે. તેજ પ્રમાણે મનુષ્યનાં હર્ષ, શોક, સુખ દુઃખ વિગેરે દિવ્ય આનંદનાં રૂપો છે. અને વિશ્વના વિરોધી વિરોધી બળોની સમતા અને સંવાદનાં પરિણામો છે.” આવો અનુભવ થયા પછી આપણાં મન, પ્રાણ અને શરીરની પરિમિત-તાથી આપણને દુઃખ થતું નથી તે પછી તો આપણે આત્માની

અનંતનાજ અનુભવીએ છીએ. અર્થાત્ આપમાં વ્યક્તિગત મન, પ્રાણ, શરીર વિગેરેને વિશ્વના આદિર્ભાવમાં યોગ્ય સ્થાને મોકલીને આપણે ભેદ સૂઝીએ છીએ. મન, પ્રાણ અને શરીર પણ સમ્વિદાનંદના સત્, ચિત્ અને આનંદ સ્વરૂપનીજ અવસ્થાઓ હોઈ સમ્વિદાનંદ પોતે તો વિશ્વમાં પોતાની જાતને વ્યક્ત કરે છે યા નથીયે કરતો. પછી આપણે મનુષ્યોની તથા પદાર્થોની કિંમત માત્ર તેમના જાણ દેખાવ ઉપર-કીજા આંકવાનું હોઈ દષ્ટિ વિરોધી અને એકદેશીય વિચારોમાંથી મુક્ત થઈ જઈએ છીએ. કારણ કે આપણે તો સર્વમાં આત્માનેજ જોતા દઈશું, પ્રત્યેક પ્રાણી અને પદાર્થમાં પ્રભુનેજ શોધીને પ્રાપ્ત કરતા દઈશું. બાકીનું બીજું બધું આપણે કેવળ ગોણુજ ગણીશું, કારણ કે તે બધાની કિંમત તેમને પોતાને લીધે અંદાલી નથી, પરંતુ પ્રભુના તેજો આદિ-ભાવ છે તે માટે જ અંદાજ છે ! પદાર્થ અને પ્રાણી વિગે આપણે જોઈ તેજ પ્રમાણે કોઈપણ બનાવ યા પ્રસંગ સુદ્ધાં આપણા વિરાટ ચૈત-ન્યના અનુભવમાં ભંગ નહિ પાડી શકે; કારણ

તેમાં પણ મનની પરિ- કે સુખી અને દુઃખી, દસ્માણુકારક અને તુકશા-મિત્રતા. નકારક બનાવોનો ભેદ જતો રહ્યો હોય છે, અને તેને બદલે પ્રત્યેક પ્રસંગની દિવ્ય જરૂરીઆત અને દિવ્ય હેતુ આપણને માણુમ પડે છે. આ પ્રમાણે આપણે સંપૂર્ણ મોક્ષ અને અનંત સમનાને પ્રાપ્ત થઈએ છીએ. ઉપનિષદમાં “જે માણુસનો આત્મા સર્વ યસ્મિન્ સર્વાણિ મૂતાન્યાત્મૈવાશ્નુદ્વિજાનતઃ । તત્ર કો મોહઃ કઃ શોકઃ પ્લક્ત્યમનુષદયતઃ ॥ (ઇશોપનિષદ) જૂતમાત્રરૂપ થયો હોય તેને મોહ અથવા શોક ક્યાંથી હોય ? કારણ કે તે તો સંપૂર્ણ જ્ઞાનરૂપ હોઈ સર્વ વસ્તુમાં એક અદ્વૈતનેજ અનુભવતો હોય છે. ” પરંતુ ઉપર જણાવેલો સાક્ષાત્કાર વિરાટ ચૈતન્યમા સિદ્ધિ મેળવ્યા પછીજ થા. છે. મનોભય પ્રાણીને માટે એ પ્રમાણે થવું મુરકેલ છે. આત્મ સાક્ષાત્કારનો વિચાર મનમાં સ્થિર થનાંજ મન પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે જીવનના પરાર્થ અને અપરાર્થ એવા એ વિરોધી વિભાગો પડે છે. અર્થાત્ ઉચ્ચ અને અગ્રોગમી ભૂમિકાઓનો ભેદને સ્વીકારી લે છે. એક તરફ એક અનંત નિરુકારની શાંતિ, આનંદ, નિઃશબ્દતા, નિરપેક્ષતા,

વ્યાપકતા, શુદ્ધિ ઇત્યાદિ ગુણોનો સમુહ અને બીજી તરફ સાંત, સાકારની લીલારૂપ જગત, વિરોધી દ્વૈત, કલક, દુઃખ; અપૂર્ણતા, દુઃખપૂર્ણ ક્રિયા નિર્વર્થક સફળતા, સાપેક્ષતા, પરિમિતતા અને મિથ્યાત્વ નજરે પડે છે. આ પ્રમાણે માનસિક ભેદ ઉત્પન્ન કરનારા તો એમજ માને છે કે એક અનંતની સંપૂર્ણ શાંતિમાંજ, અનંતની નિરાકારતામાંજ તથા નિરપેક્ષતા અસ્તિત્વમાંજ મોક્ષ રહેલો છે. આપણા મનમાં જે ભેદવૃત્તિ ધર કરી છે, અને જેના ચોગે પદાર્થની જોડી વધતી અગત્ય અંકાય છે તેને સર્વથા દૂર કરી દેવી ઘટે છે. સર્વ પરિમિતતાથી પર થયા ઉપરાંત તેના સંપૂર્ણ વિનાશજ કરવો ઇષ્ટ છે. એમાં સિદ્ધ

નિષ્ક્રિયતા અને શાંતિને
બદલે સક્રિયતા અને દિવ્ય
લીલા.

થયલા સાધકોને દિવ્ય આરામ, અને શાંતિરૂપે
મોક્ષ મળે છે ખરો, છતાં પ્રભુમય ક્રમો કર-
વાની મુકિત તેમને પ્રાપ્ત થતી નથી. તેમજ
પરાત્પર પુરુષની શાંતિ તેઓ અનુભવે છે

છતાં તેના વિરાટ આનંદની લહેજત તેઓ ભોગવી શકતા નથી !
વળી તેમનો મોક્ષ જગતની ક્રિયાઓથી અલગ રહેવામાં આવે છે
તોજ ટકી શકે છે. વિરાટ જીવનમાં તે મોક્ષ પોતે અધિષ્ઠાના બનીને
ક્રમો ઉપર સામ્રાજ્ય ભોગવી શકતા નથી ! તથાપિ વિશ્વથીપર અને
વિશ્વની અંદર આવિર્ભાવ પામનાર સુઅધ્યાનંદની અખંડ શાંતિ સાધક
ધારે તો ભોગવી શકે ખરો. છતાં એ સ્થિતિમાં જે ભેદવૃત્તિ તો કાયમ
રહે છેજ. એવા સાધકો પોતે શાંત, નિષ્ક્રિય સાક્ષીરૂપે મોક્ષનો ઉપયોગ
કરે છે ખરા છતાં સર્વ પદાર્થને ધારણ કરનાર, સર્વમાં આનંદ લેનાર,
તથા ઉચ્ચ ભૂમિકામાંથી પોતાનું પતન થશે, યાને પોતે અધેગમી
થશે એવા લયથી કેવળ મુક્ત રહીને સર્વ સ્વરૂપોને આનંદથી ધારણ
કરનાર અધિષ્ઠાના તરીકેનો મોક્ષ તે ભોગવી શકતા તેથી. તેથી એવી
સ્થિતિ હોય સાંસુધ્ધિ આત્માના સર્વ જન્મસિદ્ધિ હક્કો તે સાધકને
પ્રાપ્ત થયલા ગણી શકાય નહિ, કારણકે તેમાં હજી નિષેધ રહેલો છે.
સર્વ અસ્તિત્વ સાથે તેની સંપૂર્ણ એકતા હજી સિદ્ધ થયલી હોતી નથી !
મન, પ્રાણ અને શરીરનાં સર્વ કાર્યોને સાધક તે શાંત, નિષ્ક્રિય સ્થિતિ-
માંથી જોતો હોવાને લીધે તે કંઈજામાં પણ એ શાંતિ અને નિષ્ક્રિયતા વ્યાપે

છે એ ખરું તથાપિ સવના સત્તાદ આત્માની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા તો હજી તેણે મેળવેલી નહીં ગણાય.

મનોમય પ્રાણી જ્યારે પોતાની આધ્યાત્મિક ભૂમિકા ઉપરજ રિયન રહી તે ભૂમિકામાંજ સત્ ચિત્ અને આનંદની ભૂમિકાઓ પ્રાપ્ત કરે છે તથા પોતાના અસ્તિત્વની ખીજ ભૂમિકાઓ ઉપર પોતાનું જ્ઞાનરૂપી તેજ પ્રસારે છે, સારે ઉપર પ્રમાણે અને એ તો નિર્વિવાદ છે. પરંતુ આપણા અસ્તિત્વની હલકી ભૂમિકાઓમાં રિયન થઈને પણ વિરાટ ચૈતન્યની પ્રાપ્તિ ઠરી શકાય છે. તેની રીત એ છે કે આપણા અસ્તિત્વની સર્વ ભૂતિને તોડી નાંખી ચોદિશ સીધી લીટીમાં તેની એકતા અનુભવવી તથા તેમાં ઉચ્ચ વિરાટનું આજ્ઞાન કરવું. આ રીતથી પણ વિરાટ ચૈતન્યનો સાક્ષાત્કાર પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. કેવળ આત્મા એક છે એટલુંજ નહિ પરંતુ મન, પ્રાણ અને શરીર પણ એક છે ! વિશ્વમાં એકજ મન છે અને તે વિરાટ મન. એકજ પ્રાણ છે, અને તે વિરાટ

વિરાટ ચૈતન્ય પ્રાપ્ત પ્રાણ. તથા એકજ શરીર છે અને તે વિરાટ કરવાનો ખીજો માર્ગ. શરીરજ. સર્વ પ્રયે સદાનુભૂતિ, વિશ્વ બાપી

પ્રેમ, અન્યોન્ય સમજાવતી, સર્વ પ્રાણીઓના

આત્માનું જ્ઞાન મેળવવાની ઇચ્છાસા, વિગેરે જે જે વૃત્તિઓ આપણને વિશ્વમાં કાર્ય કરતી જણાય છે તે સધાનીજ વૃત્તિઓનો ઉદ્દેશ એ હોય છે કે ધીમે ધીમે અહંતાનાં બંધનોને તોડી નાખી તથા તેના પડદાઓને ચીરી ફિંવા પાગદર્શક બનાવીને મન તથા દૃષ્ટ્યની વિશાળતા પ્રાપ્ત કરાવવી અને વિરાટ ચૈતન્યનો સાક્ષાત્કાર કરાવવો. હવે સવાલ એ રહે છે કે અહંતાનાં બંધનો તુટે શી રીતે ? મન અને હૃદય એ બન્ને દ્વારા જે આપણે આત્માને પ્રાપ્ત કરી શકીએ, તથા આપણી સામાન્ય માનુષીસ્થિતિમાં પ્રજુના દિવ્ય પ્રવાહને ઝીરી શકીએ, અર્થાત્ વિશ્વપ્રેમથી એતપ્રેત થઈ સર્વ પ્રકૃતિ સાથે પ્રકૃતિની સંપૂર્ણ એકતા સાધી તે દ્વારા આપણી પ્રકૃતિને પ્રજુની દિવ્ય પ્રકૃતિના પ્રતિબિંબરૂપ બનાવી શકીએ તો આપણાં એ બંધનો છૂટે. આપણા શરીરો પણ એક જુદા નથી, તેથી આપણું સારીરિક ચૈતન્ય બીજાં શરીરો અને આપણા વિરાટ શરીર વડે એકતા ધરાવી શકે

છે. યોગી પોતાના શરીરને બીજાનાં શરીરો સાથે એકતા પામેલું અનુભવે છે; તેમ તેમના સર્વ કાર્યો અને સ્થિતિમાં તે ભાગ પણ લઈ શકે છે. તેને સમગ્ર પૃથ્વીના પદાર્થોની એકતાનો અનુભવ થાય છે, એટલુંજ નહિ પણ તે પોતાના શરીરને વિશ્વના પદાર્થોની અનેક ક્રિયાઓમાંની એક ક્રિયારૂપજી જુએ છે. વળી વિરાડ પ્રાણનો અગાધ સમુદ્ર તો વિરાડ શરીરના કરતાં પણ પોતાથી વધારે નજીક હોય તેમ એને લાગે છે. તેની સાથે એકતા સાધી પોતાનું 'અર્ધ' પ્રાણમય જીવન તેમાં છે એવો તેને અનુભવ થાય છે, એટલુંજ નહિ પણ પોતાનું પ્રાણમય જીવન એ અર્નાત સમુદ્રના એક મોજા રૂપ છે એવું પણ તેને સ્પષ્ટ જણાય છે. વળી, એ પ્રાણની એકતા કરતાં પણ વધારે સહેલાઈથી બીજાં સર્વ કોષનાં મન અને હૃદય સાથે પોતાના મન અને હૃદયની એકતા સાધક અતુલવી શકે છે. બીજા પ્રાણીઓનાં અભિલાષ, આસક્તિ, હર્ષ, શોક, વિચાર, વિકાર વિગેરે સધળું તેને પોતાનાજ વિરાડ મનમાં બંનતું દેખાઈ આવે છે. અર્થાત્ એ સધળું તેને પોતાકું અંગતજ હોય એમ લાગે છે. આ બધો અનુભવ વિરાડ ચૈતન્યનો સાક્ષાત્કાર કહેવાય.

એક લેખે જોવા જઈએ તો ઉપર જણાવેલા વિરાડ ચૈતન્યના સાક્ષાત્કારમાં અનુભવાતું અદ્વૈત સર્વોત્તમ પ્રકાર-વિરાટ્મા આત્મા તથા સુતું લાગે છે, કારણ તેમાં ઇન્દ્રિયગમ્ય સર્વ કંચોની સમતા, સૃષ્ટિનો સમાવેશ થઈ જાય છે. કેટલીકવાર તો આપણે એ સાક્ષાત્કારને સાક્ષાત્કારની ખરાદાઈ તરીકે વર્ણવાતો પણ સામળીએ છીએ. અલગત એ સાક્ષાત્કાર ધણી મહાન છે અને વધારે વિશાળ પ્રત્યે એક અગત્યનું પગલું છે એમાં તો જરાયે સંક નહિ. સર્વને પોતાના આત્મા તરીકે જોવાની ગીતાજીમાં જે આજ્ઞા કરવામાં આવી છે. તેનો ભાવાર્થ પણ વિરાડ ચૈતન્યની પ્રાપ્તિજ છે. ઐશ્વર્ય સાધકો એ સહાનુભૂતિવાળી અને અનુકંપાથી ભરેલી એકતા દ્વારાજ નિર્વાણની સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરે છે, એમાં પણ ક્રમેક્રમે ચઢતાં ઉતરતા પગથિયાં આવી રહેલાં છે. પ્રાયશઃ જૂનિકામાં સાધકનો આત્મા દૈત્યો હુમલાને વશ હોય છે, અર્થાત્ અપરા પ્રકૃતિની

કાષ્ટમાં હોય છે. પરિણામે વિશ્વનાં દુઃખોથી તે પીડાય છે. અને તેના દર્પથી મદ્યાય છે; અર્થાત્ બીજાં માણસોના દર્પને આપણે પોતે અનુભવીએ છીએ અને તેમના દુઃખે દુઃખી થઈએ છીએ. આપણી એ એકતા એટલે મુખી લગ્નાવી શકાય છે કે બીજાંઓ જેડે આપણી સારીરિક એકતા પણ અનુભવાય ! આપણે ત્યાં મહારાષ્ટ્રમાં જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ દરીને એક સંત પુરુષ થઈ ગયા છે. તેમને વિષે એમ કહેવાય છે કે એકવાર ખેતરમાં એક બળદ પર અત્યાચાર ગુજરતો બેવામાં આવ્યો. એ જોઈ તેમનાથી દુઃખના માર્યા રડી પડાયું, એટલુંજ નહિ પરંતુ તે બળદના શરીર ઉપર પડેલા ભાકડીનો સોળ તે સંત પુરુષના શરીર ઉપર પણ દેખાયો ! કેની સારીરિક એકતા ! પરંતુ માથેકે એટલેથી અટકવું જોઈએ નહિ. આપણા અદ્વૈતમાં સમ્યક્દાનંદની સ્વતંત્રતા પણ આપણને પ્રાપ્ત થી જોઈએ ! તે ઉપરાંત અપરા પ્રકૃતિનાં પ્રતિકારોમાથી પણ આપણે છુટવું જોઈએ. એ બધું ક્યારે થાય ? જ્યારે આત્મા વિરાટમાં યતા પ્રતિકારોથી છૂટે ત્યારેજ ! અર્થાત્ ત્યારપછી વિરાટનાં જે પ્રતિકારો થશે તે સંપૂર્ણ શરીર, બ્રાહ્મ અને મનમાં થતી કેવળ ગોણ ક્રિયા તરીકેજ આપણને જણાશે એ સમજા કર્યોને આત્મા સમજે છે, સ્વીકારે છે, તેમના પ્રત્યે સદાનુભૂતિ દર્શાવે છે, છતાં તેમનાથી વિફૂલ બનતો નથી, કે જરા પણ લેપાતો નથી. આથી કરી ધીમેધીમે શરીર તથા મન પણ તેની સમનાને પ્રાપ્ત થઈ કેવળ પોતાની જાઠરી સપાટી ઉપરજ તે પ્રતિકારોને પ્રમંગ પુરતા સ્વીકારે છે. તેમનાપર તે પ્રતિકારોની જરાયે ઉડી અસર થતી નથી. એ સાક્ષાત્કારની પગકાટા તો ત્યારેજ થઈ કહેવાય કે જ્યારે મન બ્રાહ્મ અને શરીરની ત્રિપુત્રી તથા આત્મા એ બે અસ્તિત્વના ગોળાઓની વિરોધી ગણતી ભૂમિકાઓનો વિરોધ સખ જઈ મન, બ્રાહ્મ, અને શરીરમાં પણ આત્માની સ્વતંત્રતા વ્યકત થાય તથા તેમાં વિરાટના પ્રતિકારો કે દ્વૈતની અસર સરખી ન જણાય ! એ સમતાનો અર્થ એવો નથી કે વિશ્વમાં બીજાઓના દુઃખો પ્રત્યે સાધક તત્વન હૃદયશૂન્ય બની રહે. એનો અર્થ તો એવો છે કે સાધકનો આત્મા તત્વન સ્વતંત્ર અને મુક્ત રહેશે, પ્રત્યેક બનાવને તથા પદાર્થને બરાબર સમજી રહે તેના યોગ્ય ક્રિમત બીજી તેના યોગ્ય સંયોનમાં મુકતો શોખશે. મન

જગતનું હિત અધોગામીવાળી ભૂમિકામાંથી નહિ, પરંતુ ઉધ્વ : આધ્યાત્મિક સ્થિતિમાં સ્થિત થઇને તે કરશે. એ ભૂમિકામાં દૈવી અનુકંપા અને સહાય કરવાની વૃત્તિનો ધનકાર થતો નથી, છતાં કેવળ માનુષી અને પાશવ દુઃખ તથા શોકને તેમાં જરા પણ અવકાશ હોતો નથી.

આધ્યાત્મિક અને મનોમય ભૂમિકા વચ્ચે જે સાંકળ આવી રહી છે તેને જુના વેદાંતમાં “ વિજ્ઞાન ”નું નામ વિજ્ઞાન ભગવતિની જરૂર. આપવામાં આવે છે. આપણે તેને “સત્યભૂમિકા,” “મનથી પર અવસ્થા” એવું નામ આપી શકીએ. તે ભૂમિકામાં એક અને અનેકનો વિરોધ દૂર થઇ જાય છે. એ ભૂમિકામાં આપણું અસ્તિત્વ દિવ્ય સત્યનું અપોરૂપેય જ્ઞાન ગ્રહણ કરવાને તદ્દન તૈયાર થઇ રહે છે, તેમજ દિવ્ય શક્તિ અને જ્ઞાનની પ્રેરણા ઝીલવાને પણ તે લાયક બને છે. આપણા સામાન્ય જીવનમાં આપણે બુદ્ધિપ્રધાન, લાગણીપ્રધાન અને વિકારપ્રધાન એવું જે-માનસિક જીવન ઉત્પન્ન કરીએ છીએ તે પ્રભુ અને આપણી વચ્ચે બેદરખી પડેલા હોય કરે છે. એ પડેલાને આપણે દૂર કરી શકીએ તો તો પછી વિજ્ઞાનમય ભૂમિકામાંથી આપણે મન, પ્રાણ અને શરીરને સ્વીકારી ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક જીવનની પ્રાપ્તિ માટે તેમનું સમર્પણ કરી શકીએ. વેદમાં જણાવેલ ચતુષ્તાયનાનું રહસ્ય ઉપરના વિચારમાં આવી જાય છે ! કારણ કે એ પ્રમાણે આધ્યાત્મિક જીવનને સમર્પિત થવાથી મન, પ્રાણ આદિ સધળાંજ સચ્ચિદાનંદના અનંત સત્ય સ્વરૂપમાં રૂપાંતર પામી જાય છે. તેજ પ્રમાણે અનંત ચૈતન્યની શક્તિ, જ્ઞાન અને આનંદનાં ઝરણોનેજ આપણે દિવ્ય જ્ઞાન, દિવ્ય શક્તિ અને દિવ્ય આનંદના સ્વરૂપમાં ઝીલીએ છીએ, તથા આપણાં મન, પ્રાણ અને શરીર ઉપર તેમનું સામ્રાજ્ય સ્થાપન કરી તે સર્વ ઝરણોને પૂર્ણતામાં ક્રમે ક્રમે રૂપાંતર પમાડીએ છીએ. મનુષ્યરૂપે દેવતાઓનું અવતરણ તથા પ્રભુપ્રાપ્તિ માટે મયતા મનુષ્યોનું દેવત્વને પામવું એ વેદમાં વર્ણવેલી બેવડી ક્રિયાનો અર્થ પણ ઉપર જણાવેલી વિજ્ઞાનની ભૂમિકામાં આવી જાય છે. એ પ્રમાણે થતી બેવડી ક્રિયાને પરિણામે સાધકને એક, અનંત, આનંદમય અસ્તિત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે ! અર્થાત્,

પ્રભુ જોડે તેની એકતા થાય છે, અને તેને અમૃતત્વ મળે છે ! વિગાન-
મય ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થતાંજ આપણે ઉચ્ચ અને અધીગામી અસ્તિત્વની
વચ્ચે અગાનથી હોયે થયેો વિરોધ તદ્દન દૂર દરી શકીએ છીએ. મતસમ
કે પછી અનંત અને સાંત; પ્રભુ અને પ્રકૃતિ; એક અને અનેક વગેરેનો
વિરોધ દૂર થઈ જાય છે ! વિગાનમય ભૂમિકામાં દિવ્યતાનાં દ્વાર ઉઘડી
જઈ મનુષ્યને દેવત્વ પ્રાપ્ત થાય છે ! વિરાટ ચૈતન્ય સાથે વ્યક્તિત્વ
અદ્વૈત થતાથી વ્યક્તિ કૃતકૃત્ય બને છે, અને વિરાટ પુરુષમાં સર્વત્ર
પરાત્પર સ્વચ્છિદાનંદનોજ દિવ્ય.આવિર્ભાવ થતો તે અનુભવે છે !

મકરંદ ૧૧ મું પૃથકરણ.

●ચક્તિભતાં બંધનોમાંથી મુક્ત થઈને સાધકે તટસ્થ તત્ત્વને પ્રાપ્ત કરે છે. જોઈએ. અદ્વૈતના અનુભવની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા અને શાંતિ સાધકે પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ. સમ્યક્દાન દ સર્વજ્ઞ છે, એકમાં તેમજ અનેકમાં પણ તે છે. જ્ઞાતા જ્ઞાનયોગ પ્રમાણે તે સમ્યક્દાન દ વધારે જોઈએ પ્રાપ્ત કરવાનો હોય છે, પરંતુ આપણે યાદજ રાખવાનું છે કે સજ્જા, નિર્જા, ક્રિયા; નિષ્ક્રિયા; વગેરે સ્વયં એકજ છે. વ્યક્ત, અવ્યક્ત, વિરાટ, સંકુચિત; શાંતિ અને ક્રિયા બધું સમ્યક્દાન દરૂપ છે! એકતા અને અનેકતા બંનેને અદ્વૈતમાં સિદ્ધ કરવી એ જ્ઞાનયોગનો ખરો પાયો છે.

સમ્યક્દાન દના વ્યક્ત જીવનનો પાયો પણ તે પોતેજ છે; મન, પ્રાણ, શરીર વગેરે સર્વ પણ તે પોતેજ છે. પૂર્ણયોગમાં મનથી પર આવેલી ભૂમિકાઓને તથા મન, પ્રાણ અને શરીરને આપણે એક કરી આપણાં સર્વ કર્મોનું રૂપાંતર કરી નાખવું જોઈએ. અર્થાત્ સાધકે જીવેલા સાક્ષાત્કાર કરવાને તૈયાર રહેવું જોઈએ.

મન, પ્રાણ, ચિત્ત, શરીર વિગેરેમાં રૂપાંતર કરવાનું કાર્ય વિજ્ઞાન જમત થયા વિના સંપૂર્ણ રીતે થઈ શકતું નથી. મન વિગેરે કરણો પોતાની જાતી ટેવો છોડતાં નથી. કારણકે મન પોતેજ પરિમિત છે. વિભાગ પાડયા સિવાય તે વસ્તુઓને સમજાઈ શકતું નથી. તે સિવાય તે શાંત પણ થઈ શકતું નથી. એજ પ્રમાણે ચિત્ત, પ્રાણ વિગેરેનું છે. વિજ્ઞાનમાં એ સર્વેના કાર્યનું સત્ય સમાયતું છે. એટલે પ્રત્યેક કરણનું રૂપાંતર તે સહેલાઈથી કરી શકે છે. વિજ્ઞાનમય ભૂમિકામાં એક અને અનેક બંનેનો વિરોધ ટળી બંનેનું સત્ય પ્રાપ્ત થાય છે. વળી પૂર્ણ જ્ઞાન એ પ્રમાણે થતાં સત્, ચિત્ અને આનંદ એ ત્રણે જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિયોગના પાયામાં અનુક્રમે આવી રહેલાં છે એ ત્રણની એકતા પણ અત્યુત્કૃષ્ટ છે.

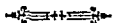
એ સમિચદાનંદને ઇશ્વર તથા વિરાટરૂપે ભેદએ બીજે એટલુંજ નહિ,
પરંતુ શક્તિતત્ત્વ અરેત અનુભવી સર્વ શક્તિઓ પણ વિશ્વમાં આપણીજ
દેખાશે. સર્વ કાર્યો પણ સમિચદાનંદમાંથી ઉત્પન્ન થતાં હોય તેમ
લાગે છે.

જળી આપણોજ આત્મા વિરાટ ક્રિયામાં આનંદપૂર્ણ થઈ આવિ-
ર્ભાવ પામી રહેશે. આપણને જણાય છે. પરિણામે સર્વ પ્રત્યે પ્રેમનું
જાંબન તથા પ્રણય-મધુરતાવ પણ આત્મા અને પરમાત્મા વચ્ચે સ્થપાય
છે અને આપણને સર્વમાં તેનુંજ દર્શન થઈ સર્વ પ્રત્યે પ્રેમ ઉચ્ચાય છે.

એ પ્રમાણે પૂર્ણ જ્ઞાન થતાં સર્વત્ર મધુ-સમિચદાનંદજ જણાશે
અને સર્વનું જીવન ઉપાંતર પામી ગયલું જણાશે.

મકરણ ૧૬ મું.

અદ્વૈત.

મન, પ્રાણ અને શરીરની અહંતા સાથે જે અદ્વૈત મૂળ હતું તેમાંથી જ્યારે માણસ પોતાના ચેતન્યને પાછું જ્ઞાનયોગની બે ભૂમિમાં જોડી લઈને પોતાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે તથા અક્ષરમાં નિષ્ક્રિય બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરી તે નિષ્ક્રિય બ્રહ્મમાં જ્યારે તેને વ્યક્તિત્વના બંધનોમાંથી મુક્ત કરનાર તટસ્થ તત્ત્વ મળી આવે, ત્યારેજ જ્ઞાનયોગની પ્રથમ ભૂમિકાને સાધકે પ્રાપ્ત કરી ગણી શકાય. પરંપરાથી આલતા આવેલા જ્ઞાનયોગના તો એ દશાને અનિમ દશાજ મનવાળા આવે છે, કારણ કે તે સ્થિતિમાં વ્યવહારનો સંપૂર્ણ લોપ થઈ જઈને સાધક અનિર્વચનીય, પગલપર પર-બ્રહ્મમાં લય પામી શકે છે. ઉપર જણાવેલો સાક્ષાત્કાર કરનાર સાધક પોતાના માર્ગમાં આવતા બીજા સાક્ષાત્કારોને પણ અનુભવી શકે છે. અર્થાત્ તે કાતો વિશ્વના સૃષ્ટા ઇશ્વરને પ્રાપ્ત કરે, કા તો સર્વ પ્રાણીમાં આવિર્ભાવ પામનાર પુરુષનો સાક્ષાત્કાર કરે, કે પછી તે વિરાટ ચેતન્યને પ્રાપ્ત કરીને સર્વ પ્રાણીઓ અને પદાર્થો સાથે પોતાનું અદ્વૈત સિદ્ધ કરે. પરંતુ એ બધા સાક્ષાત્કારો જ્ઞાનયોગના સાધકને મન ગાણુ હોઈ પોતાના અતિમ આદર્શ પ્રત્યે પ્રયાણ કરતા સાધકનો આત્મવિદાસ થાય છે તેની નિશાનીરૂપ છે. એ બધાએ સાક્ષાત્કારોથી પર જવું એ જ્ઞાનયોગનો આદર્શ હોય છે. અદ્વૈતની ભૂમિકાની જે શાંતિ, સ્વતંત્રતા અને નિશ્ચિન્તા આગળ વર્ણવવામાં આવેલી છે તેને પ્રાપ્ત કરીને વિરાટ ચેતન્યમાં સ્થિત થઈ સાધક સગુણ તથા નિર્ગુણ બન્નેમાં રહી શકે અને દિવ્ય સ્વતંત્રતામાં રહીને પોતે તેની શાંતિ ભોગવે ત્યારે જ્ઞાનયોગની બીજી ભૂમિકા પ્રાપ્ત થઈ ગણાય.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે મન્યિદાનંદ જોડે અદ્વૈત સિદ્ધ કર્યો પછી, આત્મા પોતાના વ્યક્ત અસ્તિત્વની જુદી જુદી સમ્યિદાનંદની એકતા. બુદ્ધિએ આપણે પોતાનો સાક્ષાત્કાર કરે છે.

પૂર્ણયોગનું ખાસ લક્ષણ એ છે કે તે મન્યિદાનંદ જોડે અદ્વૈત પ્રાપ્ત કરાવીને, સર્વને તેમાં એકતા પમાડે છે. કારણ કે મત્ પોતે કેવળ એક છે એટલું નહિ પરંતુ તે સર્વનું એક છે. તેના એકેએક સ્વરૂપમાં અને રિચિતિમાં-વિવિધતા અને દૈતના આચિર્ભાવમાં, તેમજ અદ્વૈતમાં પણ તે એકજ ગુણ છે. આપણા દેશમાં પરંપરાથી જે જ્ઞાનયોગ આપ્યો આવે છે, તેમાં પણ ઉપર જણાવેલું સત્ય નિયાર પૂરતું તો સીધારવામાં આવે છે, છતાં જાણે તે સમ્યિદાનંદ સર્વનું સરખો નથી, કિંવા તેનો સાક્ષાત્કાર સર્વમાં સરખો ન થઈ શકે એની વ્યવહારિક માન્યતા પ્રચલિત હોય તેનું દેખાઈ આવે છે. એ પરંપરાગત જ્ઞાનયોગ પ્રમાણે અગત્ય, નિરપેક્ષ ચિત્તિમાંજ સમ્યિદાનંદ મેળવવાનો છે, તેના આચિર્ભાવમાં નહિ પરંતુ તત્ત્વનામાં તે વધારે શુદ્ધ હોય છે, વ્યક્તિમાં નહિ તે નિર્ગુણમાં પૂર્ણ છે, સચ્ચુમાં એટલે પૂર્ણ નથી, શાત નિષ્ક્રિય બ્રહ્મમાં તે જોડેનો સંતોષકારક છે, તેટલો વ્યવહારના જનકમાં કાર્ય કરનાર સક્રિય બ્રહ્મમાં હોતો નથી. એ પ્રમાણે સાધકના મનમાં પ્રસપાન હોવાથી તે હમેશા જીવન સાક્ષાત્કારોની કીમત જોડી આકે છે અને આત્મપ્રગતિ કરતી વખતે તે બધાનો ત્યાગ કરવા તરફ તે ખસ લક્ષ આપે છે કારણ કે તેમ કરતું એ સંપૂર્ણ સાક્ષાત્કારને માટે એને અનિવાર્ય લાગે છે પરંતુ પૂર્ણયોગની દૃષ્ટિએ જે માણુમ જ્ઞાનયોગનો અભ્યાસ કરે છે તેને મન એવા ભેદ કદજ દિસાળમાં નથી અદ્વૈતના સાક્ષાત્કારમાં તે પણ કેવલ્ય બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરે છે, છતાં તેની કેવલ્યનાની વ્યાખ્યા જુદી હોય છે. તેને તો વ્યક્ત અને અવ્યક્ત બન્નેનું અદ્વૈત જણાય છે ! તે તો તત્ત્વ અને વ્યક્તિગત; સચ્ચુ અને નિર્ગુણ વિગતની શાંતિના અનંત ઉડાણમાં તથા ચિરાર ક્રિયાના નિશાળ સમુદ્રમાં, સર્વનું અદ્વૈતજ દેખાય છે ! તેને તો પ્રજ્ઞા અને પ્રજ્ઞાને બન્નેમાં અદ્વૈત જણાય છે, પ્રજ્ઞા અને તેની શક્તિના

વિરાટ કાર્યોમાં પણ તેને અદ્વૈત જણાય છે ! એક ઉત્તમ પુરુષના સનાતન આવિર્ભાવમાં અને અનેક પુરુષોના આવિર્ભાવમાં; પોતાની વિવિધ એકતાને બ્રહ્માના જાણનાર એક-અખંડ-સચ્ચિદાનંદમાં અને જુદાં જુદાં મન, પ્રાણ અને શરીરમાં થતા તેના જુદા જુદા આવિર્ભાવમાં પણ તેને તો અદ્વૈતજ દેખાય છે. સર્વ પ્રકારની એકતા પૂર્ણયોગીને તો શુદ્ધ, અનંત અને દૃઢ સાક્ષાત્કારરૂપ થઈ રહે છે; અને સર્વ પ્રકારનું દ્વૈત તેને મન તો સનાતન અસ્તિત્વના-માને પ્રભુના સમૃદ્ધ અપરિમિત અને પ્રચૂર સાક્ષાત્કારરૂપ લાગે છે.

પૂર્ણયોગમાં સંપૂર્ણ અદ્વૈતનો સાક્ષાત્કાર કરવો એ ધ્યેયજ આવશ્યક છે. અર્થાત્ એકતા અને અનેકતા બન્નેમાં સચ્ચિદાનંદને એકરૂપ જાણવો એજ જ્ઞાનનો પાયો ગણી શકાય. વળી, આપણા ચૈતન્યની સામાન્ય ભૂમિકામાં અને તેનાં કાર્યોમાં એ સાક્ષાત્કારને વાસ્તવિક બનાવવો, અને આપણા વ્યક્તિત્વની યાને જુદા અસ્તિત્વની ભાવનાને ડૂમાવી દઈ તેના સ્વરૂપ થઈ રહેવું, એ જ્ઞાનયોગની સિદ્ધિ ગણી શકાય. તે એકતાના ચૈતન્યમાંજ જીવવું, તેના વિચાર કરવા, તેનીજ લાગણીઓ અનુભવવી, તેની શક્તિનો ઉપયોગ કરવો અને તેની સાથેની એકતાની ભાવનામાં રહી કર્મ કરવાં એજ વ્યક્તિના જીવનનું સાર્થક છે. મતલબ કે અદ્વૈતની પ્રાપ્તિનો સાક્ષાત્કાર, અને દ્વૈતમાં તેનો અનુભવ એનુંજ નામ યોગ.

ગમે તે ભૂમિકામાં કે ગમે તે સ્થિતિમાં હોય તોપણ સચ્ચિદાનંદ પોતે તો એક અદ્વિતીય જ છે. એટલે આપણો સર્વ સિદ્ધિનો પાયો તેનાજ ઉપર રચવાનો છે. પછી તે શક્તિ, સત્, ચૈતન્ય ઉપર આધાર રાખતી હોય અથવા તો જ્ઞાનશક્તિ કે જ્ઞાનના ઉપર આધાર રાખતી હોય તે અલગ વાત છે. આગળ જોયું તેમ આપણે અનંત, નિરપેક્ષ સચ્ચિદાનંદમાંજ આપણું જીવન ધારણ કરવાનું છે. તે સચ્ચિદાનંદ પોતાના શુદ્ધ યાને વિશ્વથી પર સ્વરૂપમાં તેમજ વિશ્વના જુદા જુદા આવિર્ભાવોમાં, તટસ્થ બ્રહ્મમાં, તેમજ વ્યક્તિઓમાં; સર્વજીવોથી પર સ્થિતિમાં તેમજ અનંત ગુણોને ધારણ કરનાર વિવિધ રૂપોમાં મોજીક

છે. વળી, તે નિશ્ચય સાતિ સ્વરૂપ છતાં સનાનન શબ્દને પ્રેરનાર, તથા દિવ્ય સાતિ અને મહત્તાને ધારણ કરનાર છે, છતાં તે પોતાનામાં અનંત આનંદ અને ક્ષિય ને પણ ધારણ કરે છે. સર્વ વસ્તુઓને પુરૂષ તરીકે જાણીને, પોતાની અનુભૂતિ આપીને, તથા બતાવે તરીકે તેમને ધારણ કરીને અને જોખના તરીકે તેમને આનંદ

સમ્પ્રદાન દના વ્યક્ત અ- લુટીને આપણે સર્વ જ્ઞાન, કર્મ અને શક્તિ
સ્તિત્વના રૂપો ને પ્રકૃતિ તરીકે અમતમાં મૂકવાં જોઈએ.

આપણે સમ્પ્રદાન દને એક સત્ તરીકે જો

વાનો છે તે પોતાના અસ્તિત્વમાં એકાગ્ર હોવા છતાં સર્વ અસ્તિત્વમાં વ્યક્ત થયેલો છે આપણે તેને એક ચિત્-અથવા ચૈતન્ય સ્વરૂપે સ્વીકારવાનો છે. તે પોતાના ચૈતન્યમાં એકાગ્ર છે છતાં વિશ્વ પ્રકૃતિમાં અને અનંત પ્રાણીઓમાં તે વિસ્તૃત છે, તે ચૈતન્ય જ્યારે પોતાનાજ સ્વરૂપમાં એકાગ્ર થઈ રહે છે ત્યારે નિષ્ક્રિય સ્વરૂપ હોય છે પરંતુ જુદા જુદા ચૈતન્યના સ્વરૂપમાં જ્યારે તે આવિર્ભાવ પામે છે ત્યારે તે અનંત ક્રિયાઓ ધારણ કરે છે. વળી આપણે તે સમ્પ્રદાન દને અનંત આનંદરૂપે પણ પ્રાપ્ત કરવાનો છે તે આનંદ સ્વયં હોઈ પોતાના અસ્તિત્વમાં અને વિવિધ આવિર્ભાવોમાં પણ વ્યાપી રહેલો જણાય છે તે સમ્પ્રદાન દને આપણને જ્ઞાતમ્ અર્થાત્ શક્તિ-રૂપે જણાય છે. તેમાંથી શક્તિપૂર્ણ જ્ઞાન અને જ્ઞાનપૂર્ણ શક્તિ જન્મ પામે છે, અને સર્વ મન, પ્રાજ્ઞ અને શરીર ઉત્પન્ન કરે છે. વળી, મનોમય જીમિકામાં પણ તે સમ્પ્રદાન દને એક મન સ્વરૂપ હોય છે, અને તે સર્વ મનોમય પ્રાણીઓને અને મનની ક્રિયાઓને પોતાનામાં ધારણ કરે છે વળી તે સમ્પ્રદાન દ આખા વિશ્વના સર્વ પ્રાણીઓમાં કાર્ય કરી રહેલા પ્રાણી પલ્લુ અતિમ સ્વરૂપ છે તે પોતેજ પ્રાણીરૂપે સર્વ પ્રાણીઓમાં કાર્ય કરી રહ્યો છે અતમા મધ્યાનો તે સમ્પ્રદાન દને, એક માત્ર અવશિષ્ટ તત્ત્વ રહે છે તે પોતેજ સર્વ પદાર્થ અને સર્વ રૂપો ધારણ કરી રહ્યો છે અસ્તિત્વના-આ સાતે પ્રકારે સમ્પ્રદાન દના વ્યક્ત અસ્તિત્વના આવશ્યક અંગો છે ।

પૂજ્ય યોગમાં તો સાધકે ઉપર જણાવેલા આવિર્ભાવનું જેવું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ

કારણુ' નોંધએ. કારણુ કે સમ્યક્દાન'દની ભૂમિકાઓમાં તે સર્વોંશે પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે અધોગામી તથા ભૂમિકાઓમાં તે અ-
 પૂર્ણયોગમાં ખીન્ને વ્યક્ત રહે છે. એ બન્ને સ્વરૂપોને આપણે એકત્ર કરવાનાં છે અને નહિ કે એ બે પ્રકારનાં જીવન વચ્ચે બેઠ પાડીને ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક અને સ્થૂણ વ્યવહાર જીવનને એક બીજાની જુદાં પાડવાનાં ! ઉત્કૃં આપણે તો આપણા વ્યવહાર જીવનને પણ તે ઉચ્ચ ભૂમિકાનાં બીજાંમાં દાખીને તેનું રૂપાંતર કરી નાખવાનું છે, પાર્થિવ તત્ત્વને તો આપણે આત્માએ દન્દ્રિયો દ્વારા ઉત્પન્ન કરેલા બીજાં તરીકેજ સ્વીકારવું નોંધએ, અર્થાત્ કે તે સમ્યક્દાન'દનાં જ્ઞાન, શક્તિ, આનંદ વિગેરેનો વિશ્વની ક્રિયાઓમાં આવિ-
 ભાવ કરવા માટેનું એક આવશ્યક સાધન છે, એમ આપણે માનવું નોંધએ. આપણા પ્રાણને પણ અનંત પ્રાણના એક ઝરણાં તરીકે સ્વીકારી આપણી દન્દ્રિયો અને મન જે બેઠ અને પરિમિતતા ઉત્પન્ન કરે છે તેનો આપણે ત્યાગ કરવાનો છે. એમ થતાં દેવી શક્તિ આપણા પ્રાણને ધારણુ કરીને તેને દોરીને તેમાં પરિવર્તન કરે છે. એ પરિવર્તનને અન્તે આપણી પ્રાણશક્તિનું રૂપાંતર થઈ જઈને તે પરિમિતતાનો ત્યાગ કરે છે, અને અખંડ આનંદ સ્વરૂપ સમ્યક્દાન'દની શક્તિનું એક સ્વરૂપ માત્ર થઈ રહે છે ! તેજ પ્રમાણે આપણા બાહ્ય સ્પર્શના જ્ઞાનમાં મગ્ન થઈ ગયેલા તેમજ આવેશવાળા મનને પણ વિશ્વપ્રેમ અને વિરાટ જ્ઞાનદના સ્વરૂપમાં બદલી નાખવું નોંધએ એટલુંજ નહિ પરંતુ આપણી શુદ્ધિ તથા શક્તિને પણ આપણે દિવ્ય શક્તિના રૂપમાં ફેરવી નાખી દિવ્ય બનાવી દેવાં નોંધએ.

ઉપર જે રૂપ તરફ આપણે વર્ણન કર્યું તે સાધકમાં જ્યાંસુધી દિવ્ય મન અથવા તો વિજ્ઞાન જગત થાય નહિ, ત્યાંસુધી સંપૂર્ણ પણે શિદ્ધ થતું નથી. અગર જો થય છે તો તેનો સંપૂર્ણ અમલ થઈ શકતો નથી. એ જગત થવા પછીજ મન તેની પ્રેરણા ઝીંચવે લાયક બને છે. જ્યાં સુધી દિવ્ય અને માનુષી

ભૂમિકાઓની વચ્ચે ગેરબી વિગ્નાનરૂપી સાદળને સધક પ્રાપ્ત કરતો નથી, ત્યામુધી પરા અને અપરા પ્રકૃતિનો બેદ દયમ રહે છે, કારણ કે ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક ભૂમિકાઓમાથી કોઇક કોઇકવાર જાત્રત અવસ્થામા અથવા તો સતત ધ્યાનાવસ્થામા કેટલીક અસંગત અમકારાઓ તથા ગાનના સદે-શાઓ મને તે છતા માનુષી પ્રકૃતિનુ સપૂર્ણ રૂપાતર તેનાથી થઇ શકતું નથી. વગી, આપણે શુદ્ધ મચ્ચિદાનદને ચિત્ત માને લાગણીઓ દ્વારા અપૂર્ણ રીતે જાણી રાહીએ, તથા આપણા મનમા તેનો ઠંડક ખ્યાલ બાધી રાહીએ, અથવા તો બુદ્ધિથી સર્વ પ્રાપ્તિઓ અને પદાર્થોમા વ્યાપી રહેલા એક આત્માને વિષે એનું ગાન મેળવી રાહીએ, અથવા સર્વ આવેશો અને જાલ રૂપોમા પ્રભુનો દેવી આનંદ વિવર્તી ગ્હો છે એવું જાણી રાહીએ, તેમજ જાનની સર્વ દ્વિયાઓ પાઠગ પ્રભુની દિવ્યશક્તિ કાર્ય કરી રહી છે એવું સમજી રાહીએ તે છતા પણ આપણા મન, પ્રાણ અને જીગ પોતાની જુતી ટેવે નહિ છોડે અને પોતે ઉચ્ચ ભૂમિકાઓમાથી પ્રાપ્ત થના ગાનને વિનુ કરી નિરોધ અને દૂત ઉત્તર કરાંજ કરશે વગી તે ઉચ્ચ ભૂમિની અસર સાથી વધારે બળવાન, વિરાગ અને પનિત હોય તોપણ તેનું કાર્ય અનિયમિત અને અસ્થિર ગુરો તેનો સપૂર્ણ સાક્ષાત્કાર તો શાંતિ અને એકાતમાજ કરી શકાશે વગી, જ્યારે તે ભૂમિકા આપણાથી દૂર થઇ જશે ત્યારે આપણામા ત્રીન પ્રતિકારો થઇ આપણે અગાનમય અધકારથી વ્યાપ્ત થયની સ્થિતિમા પાઠગ ગમડી પડીશુ. પરિણામે સામાન્ય સસારિક જીવનના કાલાહલમા અને દબાણમા તથા મનની પનિમિતતા કન્દ્રિયોના જાલરૂપોમા તથા દૂતભાવના બધનમા પડી આપણે તે ઉચ્ચ અનુભવોને એકાતમા ઈશ્વરની સન્નિધિમા, અથવા તો આનંદ અને હર્ષના ઉમરને સમયેજ સાધારણ ગાણુસ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, એવું કારણુ એ છે કે આપણુ મન પગિમિત હોવામા પગિમિત ગતિ કરી રહું છે, અને તે વિભાગ ક્યાં સિવાય વસ્તુઓને સમજી રાકાતુ નથી, એટલે પરિણામે તે ચચગ, વિમરી અને અસ્થિર બની રહે છે મન પોતાનું ક્ષેત્ર પગિમિત કરે તોજ તે નિશ્ચય થઇ શકે છે, અને તે સપૂર્ણ રીતે નિશ્ચિય થઇ શકે

શાય તોજ સિંચરતાને પામી શકે છે. હવે આપણને જે સત્યનું
 ઈર્ષન થાય છે તે સીધેસીધું વિજ્ઞાનમાંથી આવે છે. વિજ્ઞાન એટલે જ્ઞાન
 પૂર્ણ શક્તિ અને પરિણામજનક-અસરકારક જ્ઞાન. વેદમાં કહ્યું છે કે
 જ્યારે વિજ્ઞાન જાગૃત થાય છે ત્યારે આકાશમાંથી આનંદનાં અનંત
 આપણાં—આનંદનો અનંત વરસાદ—પડે છે. એ હૃદય ભૂમિકામાં, જ્ઞાન
 શક્તિ અને આનંદના સમુદ્રમાં વહેતી સાતે નદીઓમાં બરતી આવે છે!
 વિજ્ઞાન સત્યજ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ કરાવે છે યાને તેનો સાક્ષાત્કાર કરાવે છે.
 આપણા મનની ધૂરી છવાઇ અને અવ્યવસ્થિત સૂચનાઓ ને વિચારમાં
 જે સત્ય કાર્ય કરી રહ્યું હોય છે તેને વિજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ કરાવે છે, અને તે
 પ્રત્યક્ષને તેને પોતાને સ્થાને સનાતન અદ્વૈતમાં ગોઠવી દે છે. એ પ્રમાણે કાર્ય
 કરીને વિજ્ઞાન આપણા અપૂર્ણ જ્ઞાનથી પ્રકાશિત થયલા મનને સંપૂર્ણ જ્ઞાનરૂપી
 દીપથી પ્રકાશિત કરી મૂકે છે. આપણી અપૂર્ણ માનસિક શક્તિ અને આવેશ-
 પૂર્ણ કામનાઓ તથા પ્રાણમય વાસનાઓ અપૂર્ણ કુટિલ પ્રયત્નોની પાછળ
 જે શક્તિ કાર્ય કરી રહી છે તેનો વિજ્ઞાન આપણને સાક્ષાત્કાર કરાવે છે
 એટલુંજ નહિ પણ તે જ્ઞાનપૂર્ણ શક્તિની એકતામાં આપણા એકેએક
 પ્રયત્નને વિજ્ઞાન યોગ્ય સ્થાને ગોઠવી દે છે. એ પ્રમાણે કાર્ય કરવાને લીધે

વિજ્ઞાન આપણા પ્રાણ અને મનના અજ્ઞાનપૂર્ણ

વિજ્ઞાનનું કાર્ય.

પ્રયત્નને વ્યવસ્થિત અને સમય શક્તિના રૂપમાં

ફેરવી નાખે છે. વળી આપણા બાહ્ય સ્પર્શી

અને લાગણીઓ જે આનંદની શોધમાં છે, અને જેને પ્રાપ્ત કરવા જતાં સંતોષ,
 અસંતોષ, દુઃખ, શોક અને હતાશીનતાનો અનુભવ કરીને તેઓ પાછા
 પડે છે, તે આનંદનું ખરું સ્વરૂપ વિજ્ઞાનમાં આપણે જોઇ શકીએ છીએ
 અને વિશ્વવ્યાપી આનંદમાં તે પોતાનું યોગ્ય સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે. એ
 પ્રમાણે કાર્ય કરીને વિજ્ઞાન આપણા દ્વૈતભાવથીપૂર્ણ આવેશો અને સ્પર્શોને
 તથા તેમના વિરોધોને શાંત છતાં સમર્થ અને ગદ્ગદ ગ્રેમ તથા આનંદના
 સ્વરૂપમાં રૂપાન્તર પમાડે છે. વળી વિરાટ કિંવા વિશ્વ કિંવાનું સત્ય
 જાણીને તેની પ્રત્યેક ક્રિયાની પાછળ કાર્ય કરી રહેલું સત્ય તે આપણને
 દેખાડે છે, તથા પ્રત્યેક ક્રિયાનો અંતિમ આદર્શ, તેને સિદ્ધ કરનાર શક્તિ-
 વાળાં આધનો, અને સ્પૃશ્તિત્વનો અપૂર્વ આનંદ પણ તે પ્રાપ્ત કરાવે છે.

સર્વ પ્રાણીઓ તે આનંદમાંથી જન્મેલાં છે, અને વિરાટનાં તે સર્વ સ્વરૂપોને વિજ્ઞાન સચ્ચિદાનંદના સત, ચિત્ તથા આનંદમાં લય પમાડે છે, અર્થાત્ કે વિજ્ઞાન અસ્તિત્વના સર્વ વિરોધો, દ્વૈતભાવોને એકત્વમાં લય પમાડી તે સર્વેમાં આપણને એકજ અનંતનું દર્શન કરાવે છે. એકવાર આ વિજ્ઞાનમય ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થયા પછી સુખ, દુઃખ, ઉદાસીનતા સર્વે, એકજ અનંતના સ્વયંભૂ આનંદના સ્વરૂપમાં ફેરવાઈ જાય છે; શક્તિ, અશક્તિ; જય પરાજય, સર્વે સ્વયંસિદ્ધ શક્તિના સ્વરૂપમાં લય પામી જાય છે, અને સત્ય, અસત્ય; જ્ઞાન, અજ્ઞાન; વિગેરે દ્વંદ્વો પણ અનંત સત્ય અને વિરાટ જ્ઞાનમાં રૂપાન્તર પામી જાય છે. વળી આત્માની પ્રગતિ અને અધોગતિ, બંધનોમાંથી મુક્તિ વિગેરે સઘળું ચૈતન્યપૂર્ણ અનંત અસ્તિત્વના સમુદ્રમાં ઉદ્ભવતા મોળાં પેડે ઝોલાં ખાય છે-મતલબ કે આપણું આપણું જીવન અને ચૈતન્ય સચ્ચિદાનંદની પ્રાપ્તિરૂપ થઈ રહે છે.

આ પ્રમાણે પૂર્ણજ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં આપણે કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિના માર્ગની એકતાને પ્રાપ્ત કરી શકીએ જ્ઞાનયોગમાં ત્રિમાર્ગની છીએ. શુદ્ધ કિંવા સત્ય અસ્તિત્વનો સાક્ષાત્કાર એકતા કરવો એ જ્ઞાનયોગનો; સર્વ કર્મના અવ્યક્ત અધિષ્ઠાતા તરીકે કાર્ય કરી રહેલી દિવ્ય શક્તિનો સાક્ષાત્કાર કરવો એ કર્મયોગનો; અને સર્વ પ્રાણીઓ અને મનુષ્યોને પ્રેમથી વાહી શકે એવા ભાવનો સાક્ષાત્કાર કરવો એ ભક્તિયોગનો, અંતિમ હેતુ છે. તેને સત્, ચિત્-સપ્ત્ અને આનંદ એ નામથી આપણે ઓળખીએ છીએ. ઉપર જણાવેલા ત્રિમાર્ગોનો પ્રત્યેક માર્ગ સચ્ચિદાનંદનો સાક્ષાત્કાર કરવા માગે છે. જ્ઞાનયોગને અંતે આપણે આપણા સત્ય, સનાતન અને અક્ષર અસ્તિત્વને પ્રાપ્ત કરીએ છીએ, અને તેજ પ્રત્યેક મનુષ્યનું ખરું સ્વરૂપ છે. અર્થાત્ સોડહમ્-“ તે હું છું ” એવો સાક્ષાત્કાર થતાં સર્વ પ્રકારનું દ્વૈત ઓગળી જાય છે, અને તે સાક્ષાત્કારને લીધેજ આપણે સર્વ પ્રાણીઓ નેડે પણ આપણું અદ્વૈત સાધી શકીએ છીએ.

પરંતુ એ પૂણ્જ્ઞાનને પરિણામે તે અનંત અસ્તિત્વને આપણે વિ-

શ્રના કતા તરીકે અને શક્તિના અધિષ્ઠાતા તરીકે પણ જોઈ શકીએ છીએ. પરિણામે આખા વિશ્વમાં તેનોજ આ-
જ્ઞાનયોગ અને કર્મયોગનું વિભાવ થઈ રહ્યો છે, એવું જ્ઞાન આપણને
અદેવ. થાય છે. વિશ્વની વિરાટ શક્તિ તરીકે, તે
સચ્ચિદાનંદ “ હ્રસ્વર ” સ્વરૂપ છે, એવો પણ

સાક્ષાત્કાર આપણને થાય છે. વળી, એ પૂર્ણજ્ઞાનને લીધે આપણી શક્તિ
પ્રભુની શક્તિ સાથે અદેવ પામે છે એટલુંજ નહિ પરંતુ વિશ્વમાં બીજી
ભિન્નભિન્ન દેખાતી શક્તિઓ પણ આપણને આપણી પોતાનીજ જણાય
છે, અને બીજી શક્તિઓની સાર્થકતા અને સિદ્ધિ તે આપણા વિરાટ
આત્માની અર્થાત્ આપણી પોતાનીજ સિદ્ધિ હોય એમ લાગે છે ! આ
પ્રમાણે દૈવ, વિરોધ, બેદ, કલહ વિગેરેનું મૂળ જડું રહે છે અને પછી
તેનો દેખાવ માત્ર બાકી રહે છે. એ પૂર્ણજ્ઞાનને લીધે આપણે દિવ્ય કર્મ
કરવાને લાયક થઈએ છીએ. એ કર્મો આપણી પ્રકૃતિને જાણે આપણાં
પોતાનાં હોય તેવાં લાગે છે, પરંતુ આપણાં આત્માને તો તે તદ્દન તટસ્થજ
લાગે છે, કારણ કે આપણી અહંતાથી પર સચ્ચિદાનંદ-તત્ત્વમાંથી તે
ઉત્પન્ન થાય છે અને તેના વિરાટ સ્વરૂપની અનુભૂતિથીજ તે કાર્ય કરવામાં
પ્રવૃત્ત થાય છે. મતલબ કે આપણાં સર્વ કર્મોમાં આપણે સમતાથી
અર્થાત્ કર્મ અને તેના ફળ પ્રત્યે બંધનરહિત થઈને તથા પરમાત્મા જોડે
એકતા સાધીને અને આપણી વ્યક્તિગત જવાબદારીમાંથી મુક્ત થઈને પ્રવૃત્ત
થઈ શકીએ છીએ. કર્મયોગની આ પરાકાષ્ટા જ્ઞાનયોગને અન્તે આપોઆપ
આવે છે અને આવવીજ જોઈએ !

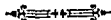
પૂર્ણજ્ઞાનને અંતે આપણોજ આત્મા સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપે-આનંદ
પૂર્ણ અને વિશ્વમાં લીલારૂપે આવિર્ભાવ પામતો
જ્ઞાનમાં ભક્તિયોગની આપણને જણાય છે. તે સર્વ પ્રાણીઓ રૂપે
પરાકાષ્ટા. આવિર્ભાવ પામીને તેમના કર્મની પેઠે તેમની
ભક્તિને પણ સ્વીકારે છે. વળી તે તેમના ઉપર
કરુણા વરસાવે છે એટલુંજ નહિ પણ પોતે તેમને પોતાના પ્રત્યે આકર્ષી
આત્માનંદમાં મગ્ન કરી દે છે. તેને આપણા દિવ્ય આત્મા તરીકે સ્વી-

કારવાથી આપણે તેની જોડે અદ્વૈત પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ અને પતિપત્ની અથવા તો આશુકમાશુક જે પ્રમાણે પ્રેમમાં અદ્વૈત પામે છે તેજ પ્રમાણે આત્મા પરમાત્માના પ્રેમાલિંગનમાં દિવ્ય આનંદનો અનુભવ પ્રાપ્ત કરે છે. સર્વ પ્રાણીઓ અને પદાર્થોમાં તેનું દર્શન કરીને આપણા પ્રિયતમનો આનંદ, પ્રેમ, સૌંદર્ય અને આનંદને, સર્વત્ર નિહાળીને આપણે આત્મા વિરાટ આનંદ અને વિરાટ પ્રેમને માટે તલપાપક થઈ રહે છે. આ ભક્તિયોગની પરાકાષ્ઠા પણ જ્ઞાનયોગના માર્ગમાં આપોઆપ પ્રાપ્ત થાય છે.

પૂર્ણ જ્ઞાનમાં સર્વ વસ્તુ એકમાં લય પામી જાય છે. આ વિશ્વ સંગીતના એકે એક સૂરને આપણે સ્વીકારીએ પૂર્ણ યોગમાં સર્વત્ર પ્રભુ. છીએ પણ તે ક્રોમળ કે તીન, શ્રુત કે અશ્રુત, સમર્થ કે નિર્બળ, ગમે તેવા હોય તે પણ સચ્ચિદાનંદની એકસૂરતામાં તે બધાયને આપણે સંવાદિ બનેલા નિહાળીએ છીએ એટલુંજ નહિ પણ ત્યાં તો તેમનું રૂપાંતર સુદાં થઈ જાય છે. જ્ઞાનને અંતે શક્તિ અને આનંદ પણ મળે છે. તત્ત્વ કો મોહઃ કઃ શોકઃ પક્ત્યમનુષ્યતઃ—(ઇશોપનિષત) “સર્વત્ર એક અનંતને જોનારને વળી મોહ અને શોક કેવો ?”

પ્રકરણ ૧૭ મું-પૃથક્કરણ.

આપણે આખા વિશ્વને દિવ્ય બણી પ્રજાના આવિર્ભાવ રૂપ ગણવું જોઈએ. પ્રત્યેક વસ્તુ અને સર્વ પદાર્થો પણ, પ્રજા રૂપજ છે. મનુષ્યના સર્વ પ્રયત્નોની દિશા એ અનંતને માત્ર કરવાનીજ છે. કવિતા, સાહિત્ય, કળા પ્રત્યેક ક્ષેત્રે તેનીજ શોધ અને તેનોજ આવિર્ભાવ થાય છે. આપણે સાધારણ રીતે એમ માનીએ છીએ કે આવિર્ભાવથી પર જ આત્મા છે તેજ અનંત અને નિરપેક્ષ છે; તે કાલ અને દિશાથી પર છે સર્વ વિશ્વમાં કાર્ય કરી રહેલી તેની, શક્તિ પણ દિવ્ય છે. તે અનંત સત્ અને અનંત શુદ્ધ અને શક્તિ સ્વરૂપ પણ છે.

એ જોમાં પુરૂષ અને અકૃતિ એવાં બે તત્ત્વોનો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે. તેજ, બેદને બેદાંતીઓ આત્મા અને માયાનો, બેદ કહી વર્ણવે છે. બીજાઓ ધૃત્વર અને શક્તિ સ્વરૂપે તે બેદ વર્ણવે છે. સાંખ્યમત વાળાઓએ, તેા તે બેદનું બંધનસ્વરૂપ સ્પષ્ટીકરણ કરી પુરૂષ અને અકૃતિનો બેદ સમજાવ્યો છે.

એ દ્વૈત-પુરૂષ અને અકૃતિનું-આપણને પ્રત્યક્ષ છે. તેને બીજી સાબિતીની જરૂર નથી. આપણાં સુખ અને દુઃખ સર્વનો પાત્ર આપણું અસ્તિત્વ છે અને તે આ દ્વૈતના ઉપર આધાર રાખે છે. એટલે એ બેદનું જ્ઞાન આપણને ધણું ઉપયોગી છે. માણસ સામાન્ય રીતે અકૃતિને વરા હોય છે તે છતાં તેનામાં પોતે સ્વતંત્ર છે એવી શાવના પણ હમેશાં હાજર રહેલી જણાય છે.

પુરૂષ અને અકૃતિ એ બે આધ્યાત્મિક અવસ્થાઓ આત્માને માટે શક્ય છે, એટલું તો શરૂઆતમાં પણ સાધકે સ્વીકારવું જોઈએ. સાધારણ માનુષી અવસ્થામાં અજ્ઞાનમય અકૃતિ અને પુરૂષનું દ્વૈત હોય છે; ત્યારે ક્લિય ભૂમિકામાં આત્મા પુરૂષ અને અકૃતિ બન્નેનું જ્ઞાનપૂર્ણ અદ્વૈત અનુભવે છે. તેથી આત્મા પોતે અકૃતિનો અનુભૂતા-ભર્તા-ધૃત્વર થાય છે.

દવે પ્રકૃતિનો સંપૂર્ણ બદિલકાર કરીને પુરુષ પોતાની મહત્તા ટકાવી રાકે છે. સર્વત્ર પ્રકૃતિ વિનયી લાગે છે, અને આત્મા માયા રૂપ-અસત્ લાગે છે. ન્યારે કેવળ આધ્યાત્મિક દષ્ટિબિંદુથી જોતાં આત્મા જ સત્ લાગે છે અને પ્રકૃતિનાં સર્વ કાર્યો અસત્ લાગે છે.

ન્યારે પુરુષ દિવ્ય ભૂમિકાને પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યારે પ્રથમ તે વશાસીન અને નિર્દોષપણે પ્રકૃતિનાં કાર્યોને જુલે છે. પુરુષે પ્રકૃતિ ઉપર સ્વામીત્વ પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ. પોતે સ્વરાટ્ તથા સમ્રાટ્ થવું જોઈએ. વિરાટ્ થવાથી તે કાશુ આવે છે. વ્યક્તિગત બંધનોનો સાધકે ત્યાગ કરી વિશ્વનાં સત્યોને પોતાનામાં સ્વીકારવાં જોઈએ.

પુરુષ પોતે પ્રકૃતિનો ભર્તા, અનુમતા, ભોક્તા, જ્ઞાતા અને ઇશ્વર છે. સાક્ષીરૂપે તે મન, પ્રાણ અને સરીરથી જુદો થઈ રાકે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ પોતે કેવળ છૂટો થઈને પ્રકૃતિને જુદી જોઈ રાકે છે, તથા સાત્વિક, રાજસિક અથવા તો તામસિક વિરહિત ભોજવી રાકે છે. પ્રકૃતિથી નિર્વિઘ્નતા અને સ્વતંત્રતા એ સાક્ષીત્વની ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ સ્થિતિ છે.

પુરુષ ભર્તા-અનુમતા યાને પ્રકૃતિનાં કાર્યોને રત્ન આપનાર તથા ટકાવી રાખનાર થઈ રાકે. સાક્ષીની અનુમતિ નિષ્ક્રિય છે, પરંતુ ભર્તાની અનુમતિ સક્રિય છે. તેો થણુ તે જ્ઞાતા અને ઇશ્વર હોતો નથી. પોતે કર્મની અનુમતિ આપે છે ખરો, પરંતુ પ્રભુ કે શક્તિ કર્મની સારઆત કરે છે એવું માને છે.

ન્યારે પુરુષ જ્ઞાતા, ઇશ્વર અને ભોક્તા થાય છે ત્યારે પ્રકૃતિ ઉપર તેનો કાશુ પણ વધે છે. પુરુષ અને પ્રકૃતિ બન્ને સુઅચ્ચદાનંદ-માંથીજ ઉત્પન્ન થાય છે. પુરુષ સત્ સ્વરૂપ છે; પ્રકૃતિ ચિત્ સ્વરૂપ છે; અને એ બેના અદ્વૈતમાં આનંદ સ્વાભાવિક છે. આત્મામાં જે આનંદ હોય તે પ્રકૃતિમાં પણ પ્રાપ્ત કરવો એ પુરુષ અને પ્રકૃતિના સંબંધની ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ સ્થિતિ છે.

પ્રકરણ ૧૭ મું.

પુરૂષ (આત્મા) અને પ્રકૃતિ.

આગસા પ્રકરણમાં આપણે પૂર્ણજ્ઞાનના સર્વ દૃષ્ટિબિંદુઓની એકતા જણાવી. પરંતુ આપણા દિવ્ય ચૈતન્યમાં પ્રભુ મનુષ્યના સર્વ પ્રયત્નોની પેઠેજ આપણે આખા વિશ્વને સપૂર્ણ રીતે અંતિમ દિશા.

અને યથાર્થ પ્રકારે ધારણ કરવું હોય તો તે પ્રથમ આપણે પ્રત્યેક પદાર્થનું પોતાનું નિરપેક્ષ સ્વરૂપ જાણવું જોઈએ, અને પછી તેની પૂર્ણતા કરનાર સર્વ પદાર્થો સાથે તેની એકતાનો સબંધ પણ જાણવો જોઈએ, કારણકે પ્રભુએ પણ તે પ્રમાણેજ પોતાની જાતને વિશ્વમાં કલ્પી છે અને સાક્ષાત્ કરી છે. પદાર્થોના વિભાગો પાડીને અપૂર્ણ સ્વરૂપમાં તેમને જોવા એ તો અપૂર્ણ અવિદ્યાનું જ્ઞાન કહેવાય નિરપેક્ષ અનંત તો સર્વત્ર-સર્વવ્યાપી-છે, આપણે તેને સર્વત્ર જોવાનો અને શોધી કાઢવાનો છે, પ્રત્યેક પરિમિત વ્યક્તિ અથવા પદાર્થ પોતે અનંત છે, અને આપણે તેની અનંતતા અને તેની પરિમિત લક્ષુતા જાણેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ. આપણે “જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ” એમ કહીએ છીએ તેનો અર્થ માત્ર શુદ્ધિના વિચારો અથવા તો કલ્પનાના તરંગો ઉઠાવવા એવો થતો નથી, પરંતુ દિવ્યદૃષ્ટિ, દિવ્ય ઇન્દ્રિયો અને દિવ્યઆનંદથી આપણા આત્માના ચૈતન્યમાં આવતા પદાર્થ સાથે દિવ્ય અદ્વૈત કરવું એવો થાય છે. અને તે પણ પરાતપર માને વિશ્વથી પર, અવરથામાં નહિ પરંતુ આ વિશ્વમાંજ જે સઘળું આની રહેલું છે તેની સાથે. વગીએ અદ્વૈત કેવળ સમગ્ર વિશ્વ સાથેજ નહિ પરંતુ તેમાં આની રહેલા પ્રત્યેક પદાર્થ સાથે અનુભવાવું જોઈએ. અર્થાત્ સર્વ પદાર્થોનો સમૂહ, તેમજ વિશ્વમાં રહેલો પ્રત્યેક પદાર્થ, આપણો પોતાનોજ આત્મા છે, પ્રભુ છે, નિરપેક્ષ છે, અનંત છે, સચ્ચિદાનંદ છે ! એવો સાક્ષાત્કાર થવો જોઈએ. પ્રભુએ ઉત્પન્ન કરેલા વિશ્વમાં સપૂર્ણ આનંદ લેવાની શક્તિનું, મૂળ,

પ્રાણ, ચિત્ત અને શક્તિના સંપૂર્ણ મતોયની વર્તિતનું અને ચૈતન્યની સંપૂર્ણ મુદ્દિતનું ગદ્ય ઉપર જણાવેલા સામાન્યકારોમાં સમાયતું છે. એ સર્વોત્તમ અનુભવ પ્રાપ્ત કરવા મારેજ દેવિના અને દેહા, તથા ખીજા સ્વાનુભવ અને સર્વાનુભવરસિક જ્ઞાનના વિવિધ પ્રયત્નો વિધિમાય રવા છે. વળી વિશ્વના પદાર્થોને પ્રાપ્ત કરવાની અને તેમનો ઉપગોગ કરવાની જે કામના અને તે કામનાને તૃપ્ત કરવાને જે પ્રયત્નો મનુષ્યે કરી રવા છે તેનો અતિમ પ્રયત્ન તો ઉપાડી કે દાણી રીતે એ અનુભવ પ્રાપ્ત કરવાનોજ છે. માણસે સ્થૂલ પદાર્થોના સ્વરૂપો અને ગુણોને પકડવા બાધોડીયા મારે છે એ તો તે ઉચ્ચ અનુભવની આધ્યાત્મિક પ્રાપ્તિનો એટલો થયો ગણાય; અને જ્યાં મુદ્ધી માણસ તેને સંપૂર્ણ રીતે પ્રાપ્ત કરે નહિ, અર્થાત્ જે અનંત સચ્ચિદાનંદના તેઓ બાજુ સ્વરૂપો છે તેને પ્રાપ્ત કરે નહિ, ત્યાં મુદ્ધી તે સ્થૂલ અનુભવોમાં માણસ કદી પણ સંપૂર્ણ સતોષ માની શકેજ નહિ. બુદ્ધિપ્રધાન મનને તથા સામાન્ય ઈન્દ્રિયોના અનુભવને ઉપર જણાવેલા તે વિચાર કેવળ દેવિનામય દેહના જેવો અસત્ય, અથવા તો આધ્યાત્મિક ઈદ્રગળ જેવો ગિર્યા લાગવાનો સભવ છે. પરંતુ એ અનુભવમાથી જે અદ્વિત સતો-પક્ષી ભરપૂર અને જ્ઞાનથી ઉજ્જ્વલ ચમકી દેશાનો અનુભવ થાય છે તેના-થીજ આપણી ખાત્રી થાય છે કે એ અનુભવ આપણી બુદ્ધિ અને ઈન્દ્રિયોના સરકારો કગતા વધારે સત્ય છે એ અનુભવ આપણા સ્વાનુભવપૂર્ણ ચૈતન્યમાં ઉચ્ચ તથા દિવ્ય ચૈતન્યનું એક દિરણુ માત્ર છે. આપણી અનુ-ભવિત યતા ધીમે ધીમે આપણું સમગ્ર અસ્તિત્વ તેના સ્વરૂપમાં રૂપાંતર પામવા માટે સરળાયતું છે.

ઉપર જે કહેવામાં આવ્યું છે તે પ્રશ્નના સૌથી ઉચ્ચ તરવોને પણ

લાગુ પડે છે, તે પણ આપણે આગળ જોઈ

પરાત્પર અને આવિર્ભાવ ગયા સાધારણ રીતે આપણામાં રહેલી વિવેક બળનેની એકના બુદ્ધિને એમજ લાગે છે કે જે વસ્તુ આચિ-

ર્ણવ પામવાથી પર રહે છે તેજ નિરપેક્ષ હોઈ

સહે, ફક્ત નિરાકાર આત્માજ અનંત છે, અને કાલ તથા દિશાથી પર, અક્ષર, અવ્યય, નિર્ગુણ આત્માજ માત્ર સત્ય છે. એ સિદ્ધાંતને અનુસ-

મીને જે આપણા 'સર્વ' પ્રયત્નો તેનાથી 'નિયત કરીશું' તો પછી આપણને જે સાક્ષાત્કાર થશે અને બાકીનું 'સર્વ' આપણને કેવળ સાપેક્ષ અથવા તો ગૌણ જ લાગશે ! પરંતુ આપણે જે સર્વગ્રાહી વિચાર, વધારે સંપૂર્ણ સત્ય અને વિશાળ અનુભવથી શરૂઆત કરીએ તો જુદું જ પરિણામ આવે ! કાલ અને દિશાથી પર એવા અક્ષરની નિર્વિકાર સ્થિતિમાં તે નિરપેક્ષ અને અનંત રહેલો છે; તેજ પ્રમાણે ચિત્ શક્તિમાં અને આનંદમાં પણ અત્યુ પોતાના ગુણોને, શક્તિઓને, આત્મ સ્વરૂપોને ઉત્પન્ન કરી ધારણ પણ કરી રહ્યો છે તે સુદ્ધાં નિરપેક્ષ અને અનંત જ છે ! અને તે બંને વચ્ચે એવું સંપૂર્ણ અદ્વૈત છે કે આપણે કાલથી પર આવી રહેલી તેની શાંતિ અને નિઃશબ્દતા, તથા કાલને ધારણ કરનાર દિવ્ય ક્રિયાનો આનંદ બંનેને કેવળ સ્વતંત્રતાથી અનંતતાથી અને અગાનમાં પાછા ગુંચાઈ ગયા કે અધોગતિ પામ્યા વિના ભોગવી શકીએ છીએ ! વળી અક્ષરના આત્મ સ્વરૂપમાં બીજા રૂપે અવ્યક્ત રહેલાં વિરાટ ક્રિયાનાં સર્વ તત્ત્વોને પણ આપણે જાણી શકીએ છીએ. તે તત્ત્વો વિરાટમાં વ્યક્ત થઈ પોતાનામાં રહેલા અનંત ગુણો અને અનંત શક્તિઓનો સાક્ષાત્કાર કરે છે.

જે તત્ત્વોમાંનું પ્રથમ તત્ત્વ પુરુષ અને પ્રકૃતિનું દ્વૈત છે. એ દ્વૈત અંતે અદ્વૈતમાં લય પામે છે, આપણે કર્મયોગ પુરુષ અને પ્રકૃતિનું દ્વૈત. ગમાં એને વિશે ઉદ્દેશ્ય કર્યો હતો ખરો, પરંતુ જ્ઞાનયોગમાં પણ તે અગત્યનો છે. એ બેદ પ્રાચીન આર્યતત્ત્વવેત્તાઓએ ધણેજ સ્પષ્ટ કર્યો છે. પરંતુ તેના પાથો આપણને સામાન્ય વ્યવહારમાં જણાઈ આવતું સનાતન દ્વૈત છે. તેના ઉપરજ વિશ્વનો આવિર્ભાવ થયેલો હોઈ એ બેદને વિશ્વનાં જુદાં જુદાં દષ્ટિબિંદુ અમાણે જુદાં જુદાં નામો પણ આપવામાં આવ્યાં છે. વેદાંત મતવાળાઓ તેને આત્મા અને માયા એવાં નામો આપી આત્મા એટલે અક્ષર; અને વિશ્વમાં અગાન ધારણ કરવાની આત્માની શક્તિ એટલે માયા, એવી સમજુતી આપે છે. અથવા તો આત્માને પરબ્રહ્મ સ્વરૂપ માનીને માયાને સત્ અને ચિત્તા સ્વભાવરૂપ ગણીને તેને લીધેજ

પરમદક્ષ જુદાં જુદાં આત્મ સ્વરૂપોમાં અને પદાર્થોમાં વ્યક્ત થઈ શકે છે એવી વિરાટના અસ્તિત્વની સમજાતી આપે છે. વળી કેટલાક ખીન્ન તત્ત્વવેત્તાઓ એજ ભેદને મુશ્કર અને તેની શક્તિના નામથી દર્શાવે છે. પૃથક્કરણ શક્તિપ્રધાન સાંખ્યમતવાળાઓ તો પુરુષ અને પ્રકૃતિ વચ્ચે સનાતન દ્વેત રહેતું છે એમજ માને છે, અને એ બે તત્ત્વોનો ભેદ કદી પણ અદ્વેતમાં લય પામી શકેજ નહિ, એમ પણ ભારપૂર્વક જણાવે છે. પુરુષ અને પ્રકૃતિ એ બે વચ્ચે સાંખ્યમતમાં તો અદ્વેત અને દ્વેતનો એવો સંબંધ માનવામાં આવે છે કે જેથી કરીને પુરુષની અનુભૂતિ, ભોગશક્તિ અથવા નિયોગથી પ્રકૃતિનું વિરાટ કાર્ય અનુક્રમે શરૂ થાય છે, આગળ વધે છે અથવા તો બંધ પડે છે. સાંખ્યમત પ્રમાણે પુરુષ કેવળ નિષ્ક્રિય સત્ સ્વરૂપ છે, અર્થાત્ તેના પોતાનામાં કશો પણ વિકાર થતોજ નથી; ન્યારે પ્રકૃતિ એ કુદરતની ક્રિયાત્મક શક્તિ છે. તે પોતાની ક્રિયાને લીધે વિશ્વની વિરાટ લીલાને ઉત્પન્ન કરી તેનું પાલન કરે છે, અને નિષ્ક્રિય સ્થિતિમાં જતાં તેનો લય પણ કરી નાખે છે. આ બધી તર્કવાદની દલીલો બાબુ પર મૂકીને આપણે શુદ્ધ આધ્યાત્મિક અનુભવ તરફજ નોંધશું તો આપણને જણાશે કે સજીવ પ્રાણીઓમાં એવાં બે તત્ત્વો રહેલાં છે ખરાં, અને તે પણ ખાસ કરીને મનુષ્યમાં !

ઉપર જણાવેલો દ્વેતભાવ યાને ભેદ એ તો અનુભવ સિદ્ધ છે. તત્ત્વજ્ઞાનનો છાંટો પણ નતવ્યા વગર આપણે બધાએ અનુભવનમાં પ્રત્યક્ષ દેવભાવ. ભવથી એ દ્વેતને અનુભવી શકીએ છીએ. પછી ભલેને આપણે તેની વ્યાખ્યા આપવાની તરફી ન લઈએ ! ગમે તેવો કેવળ જડવાદી માણસ આત્માના અસ્તિત્વનો ભલે અસ્વીકાર કરે તથા આપણે જેને ચૈતન્ય અથવા તો મન કહીએ છીએ તે કેવળ સ્થૂલ મગજના જ્ઞાનતંતુઓ અને જ્ઞાનતંતુઓના આયકા અને કાર્ય સિવાય બીજું કંઈ પણ નથી ! એમ ભલે માને, અથવા તો હજી સુધી બરાબર નહિ સમજાયેલી પ્રકૃતિની કોઈ ક્રિયા ચાલી રહી છે તેનું જ તે પરિણામ છે એવું પણ ભલે માને, પરંતુ તેવો માણસ પણ જીવનમાં રહેલા દ્વેતની તો ના પાડી શકશેજ નહિ. એ દ્વેત કેવી રીતે ઉત્પન્ન

થાય છે તે આપણે જોવાનું નથી ! એ દ્વેત અસ્તિત્વમાં છે એટલું જ નહિ પરંતુ આપણા આખા જીવનની દિશા તે નક્કી કરે છે ! મનુષ્ય પ્રાણી તરીકે કેવળ બુદ્ધિ અને શક્તિ જ નહિ, પરંતુ સ્વાનુભવ કરી સુખ દુઃખ પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ પણ આપણામાં છે. એટલે એ ખીના આપણા માટે તો ઘણી જ અગત્યની ગણાય. આખા અસ્તિત્વનો કાયડો આપણે એક જ પ્રશ્નમાં મૂકી ચકીએ કે, “આપણામાં જે આત્મા અને પ્રકૃતિ એક ખીજની સાથે સાથે આવી રહેલાં છે તેમનું આપણે શું કરવું ? એક બાજુ પ્રકૃતિની વ્યક્તિગત અને વિરાટ ક્રિયાઓ આત્મા ઉપર પોતાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપન કરવા મથે છે. ત્યારે બીજી બાજુથી આત્મામાં “હું” સ્વતંત્ર છું.” એવો ગૂઢભાવ રહેલો હોય હું પોતે મારી જાતના ઉપર કાબુ ધરાવું છું, તથા મારાં પોતાનાં કાર્યો માટે જવાબદાર છું એવું મારી લઇ પોતાની અને વિશ્વની પ્રકૃતિ ઉપર કાબુ મેળવવા, તેને વશ કરવા, તેનો ઉપયોગ કરવા અથવા તો તેને દૂર કરવા કે તેનાથી પોતે દૂર નાસી જવાના પ્રયત્ન કરે છે.” આ બેમાંથી ખરું કયું ? એ પ્રશ્નનો મથાર્થ ઉત્તર આપવા માટે આપણે જાણવું જોઈએ. અર્થાત્ જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ. એ જ્ઞાન એટલે આત્મા પોતે શક્તિઓ ધરાવે છે તે તથા આપણા પોતાનામાં અને વિશ્વમાં કાર્ય કરી રહેલી પ્રકૃતિને આત્મા શું કરી શકે છે તે જાણવું. બધું તત્ત્વજ્ઞાન, સર્વધર્મો અને તમામ લૈાતિકશાસ્ત્રો ઉપર જણાવેલા પ્રશ્નના ઉકાલની દલીલો યાને સાબિતીઓ આપવાના માત્ર પ્રયત્ન છે, કારણકે તેનો નિકાલ થતાં આપણા આખા અસ્તિત્વનો કાયડો ઘણી જ સતોપકારક રીતે છૂટવાનો સંભવ છે.

ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં આપણા આધ્યાત્મિક જીવનની બે ભૂમિકાઓ સ્વીકારવામાં આવે છે, (અલબત્ત, આધુ- અસ્તિત્વની બે ભૂમિકાઓ. નિક તત્ત્વચિંતકો તેને સ્વીકારતા નથી) તેમાંની એક, અધોગામી અસ્વસ્થ અને પરવશ છે; બીજી ઉચ્ચ, સ્વસ્થ અને સ્વરાટ છે. અર્થાત્ એકમાં મનની ક્રિયાત્મક દશા, તથા બીજીમાં આત્માની શાંતિ પ્રધાન હોય છે. જ્યારે આપણે એ બેદનો અનુભવ કરીએ છીએ ત્યારે આ પ્રકૃતિને વશ, અધોગામી, દુઃખ-

મય વર્તમાન જીવનમાંથી સંપૂર્ણ છુટકારાની આશા આપણામાં ઉત્પન્ન થાય છે. વળી વર્તમાન જીવનમાંથી કેવળ છુટકારાનીજ નહિ, પરંતુ અસ્તિત્વના મુશ્કેલ પ્રશ્નના સુંદર ઉકેલની આશા તો ત્યારેજ સફળ થાય કે ત્યારે કેટલાક ધર્મો અને તત્ત્વજ્ઞાનની પદ્ધતિઓમાં આત્મા અને પ્રકૃતિના દ્વેતના અદ્વેતમાંથી સામાન્ય માનુષી અને હૃદય આધ્યાત્મિક યાને દિવ્ય એવી બે ભૂમિકાઓ આવી રહેલી છે એનો આપણને અનુભવ થાય. એ ભૂમિકાઓને કેટલાક ધર્મો અને તત્ત્વજ્ઞાનની પદ્ધતિઓ સ્વીકારતી નથી. એ દિવ્ય ભૂમિકામાં આપણા દ્વેતપૂર્ણ સ્વભાવની સર્વ સ્થિતિ સદંતર ફેરવાઈ જઈ આપણે આત્મા હમણાં જોને માટે તકસે છે તે પ્રભુત્વ અર્થાત્ પોતાની પ્રકૃતિનું સ્વામીત્વ તેને પ્રાપ્ત થાય છે. તે આત્મા પોતે મુક્ત થઈને પ્રભુ સાથે એકતા પ્રાપ્ત કરી વિરાટ પ્રકૃતિને સુદાં પોતાનામાં સ્થાન આપી શકે છે. ઉપર જણાવેલી વિવિધ શક્યતાઓમાંથી આપણે જોને સિદ્ધ કરવાની ઇચ્છા કરીશું તેને અનુરૂપ સાક્ષાત્કાર કરવાનો પ્રયત્ન પણ કરીશું.

હમણાં તો આપણે આત્મા પ્રકૃતિને વશ છે; કારણકે આત્મા મનના અધનમાં પડેલો હોઈ માનસિક વિચાર, પ્રકૃતિની સત્તા. ઇન્દ્રિયોના સંસ્પર્શ, આવેશોનાં પૂર, જાણ જગતના પ્રાણમય યાને વાસનામય તથા સ્થૂલ સંસ્કારો અને તે સર્વ પ્રત્યે માનસિક યાને જડ પ્રતિક્રિયા કરવામાંજ તે મરગુલ થઈ જાય છે. વળી તે માનસિક અધન એટલેથી અટકવું નથી. આત્માનાં શકિત તથા બુદ્ધિ જેવા કરણો પણ માનસિક પ્રકૃતિને વશ વર્તે છે એટલુંજ નહિ પરંતુ આજીવજીવની માનસિક પ્રકૃતિ બંધનની પ્રકૃતિ ઉપર ઉઘાડી તથા છૂપી રીતે કાર્ય કરી તેને પોતે વશ કરે છે. આત્મા એ પ્રમાણે પરવશ હોવાથી મનુષ્ય જ્યારે જ્યારે પોતાના અનુભવો અને કાર્યોને નિયમિત કરવાનો, તેમને સંયમમાં લાવવાનો અને નિયત કરવાનો પ્રયાસ કરે છે ત્યારે તેમાં માયાનો અંશ હમેશાં રહેલોજ હોય છે કારણકે જ્યારે માણસ “હું કામ કરું છું” એમ માને છે ત્યારે અર્થ જોતાં તેનામાં પ્રકૃતિ તેના વિચાર, શક્તિ અને કર્મને નિયન કરતી હોય

છે. “હું છું,” માફ પોતાનું જુદું અસ્તિત્વ છે” તથા “હું શરીર, પ્રાણ અથવા મન નથી પરંતુ તે સર્વેથી જુદો હોય પ્રકૃતિના સર્વ અનુભવોના, નિર્ચીતા રૂપે નહિ તોપણ, સ્વીકારનાર તરીકે બિન્ન છું,” એવું સતત જ્ઞાન મનુષ્યમાં જન્મીત ન હોત તો માણસને પ્રકૃતિ સર્વોપરિ અને આત્મા કેવળ માયારૂપ જ લાગત ! આજઠાલના જગવાદી ભૌતિક શાસ્ત્રીઓ તથા પ્રાર્થના શૂન્યવાદી ધૈર્યમતવાદીઓ એ નિર્ણય ઉપરજ આવ્યા છે. સાંખ્ય-મતવાદીઓએ એ વિકટ પ્રશ્નનો ઉકેલ કરવા માટે આત્માને કેવળ નિષ્ક્રિય પુરૂષ કહી પ્રકૃતિએ નિયત કરેલાં કાર્યોને તે પોતાનામાં પ્રતિબિંબિત કરે છે પરંતુ તે પોતે કશુંજ કરતો નથી એવો સિદ્ધાંત બાંધ્યો. અર્થાત્ પુરૂષ પ્રકૃતિનો સ્વામી નથી. પ્રકૃતિનાં કાર્યોને તે પોતાનામાં પ્રતિબિંબિત કરવાની ના પાડીને સનાતન નિશ્ચલતા અને શાંતિને પ્રાપ્ત કરી શકે છે એવો સાંખ્યનો મત છે. ખીજા કેટલી તત્ત્વજ્ઞાનની પદ્ધતિઓ વ્યવહાર દૃષ્ટિએ જોતાં એજ નિર્ણય ઉપર આવે છે, પણ તે જુદા દૃષ્ટિબિંદુથીજ. આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિબિંદુવાળા માણસો પ્રકૃતિને માયા-મિથ્યા ગણી કાઢે છે અથવા તો પુરૂષ અને પ્રકૃતિ બન્નેને અનિત્ય ગણી એ બન્નેના દ્વૈતનો સંપૂર્ણ લય કરનાર ઉચ્ચ સ્થિતિ યાને ભૂમિકા પ્રત્યે, કેઇ નિત્ય, અનિર્વચનીય તત્ત્વમાં એ બન્નેનો નાશ કરીને અથવા તો છેવટ પ્રકૃતિનાં ક્રિયાત્મક તત્ત્વને તદ્દન ખાતલ કરીને, પ્રયાણ કરવાને આપણને પ્રેરે છે. એ બધા નિર્ણયો મનુષ્યજાતિની ઉચ્ચ આશાઓ, ઉંડા આવેશો અને મહાન અભિલાષાને સફળ કરતા નથી તોપણ એ નિર્ણયો કેટલેક અંશે ખરા છે, કારણ કે તેઓ નિરપેક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે અથવા તો આત્માની આનંદપૂર્ણ અનંતતાઓનો નિષેધ કરીને આત્માની નિરાળી નિરપેક્ષતા પ્રત્યે માણસને દોરે છે. આત્માના દૈવી અસ્તિત્વમાં યાને દિવ્ય જીવનમાં પ્રકૃતિ ઉપર સ્વામીત્વ પ્રાપ્ત કરવાથી એ સર્વ આનંદપૂર્ણ અનંતતાઓને માણસ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

ત્યારે માણસ આત્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે તે પ્રકૃતિનાં બંધનોમાંથી મુક્ત થઇ જાય છે. આપણામાં માનસિક ક્રિયાઓ થાય છે તેનાથી એ ભૂમિકા પર રહેલી છે. હવે જો આત્મા પ્રકૃતિથી તદ્દન

નિર્લિપ્ત અને તેના પ્રત્યે ઉદાસીન હોય અથવા તે આત્માનો એકાગ્ર અર્થાત્ દ્વૈત વિનાનો અનુભવ કરવામાં મગ્ન થઇ ગયો હોય તે તે ભૂમિકાને પ્રાપ્ત કરી શકે. એ પ્રમાણે કરવા માટે પ્રકૃતિથી પર ભૂમિકા. આપણે પ્રકૃતિનો તથા વિરાટ-વિશ્વ-જીવનનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરવાની અને નહિ કે દિવ્ય

અને સત્તા પદથી પ્રકૃતિને સ્વીકારવાની જરૂર રહે છે. પરંતુ બ્રહ્મ પ્રકૃતિથી કેવળ પર છે એટલું જ નહિ પરંતુ, તે પ્રકૃતિના તથા વિશ્વનો સ્વામી પણ છે. જ્યારે આત્મા એ આધ્યાત્મિક ભૂમિકાને પ્રાપ્ત કરે ત્યારે તેનામાં પણ પ્રભુ જોડેના તેના અદ્વૈતને પરિણામે એજ પ્રકારનું પ્રકૃતિનું સ્વામીત્વ પ્રગટવું જોઈએ. પોતાની પ્રકૃતિ ઉપર આત્માનો કાબુ કેવળ શાંતિમાં અથવા બળાત્કારથી કરેલા નિબંધને પરિણામે નહિ, પરંતુ પ્રકૃતિની સર્વલીલા અને ક્રિયાઓના ઉપર સત્તા પદ પ્રાપ્ત કરવાને લીધે જ સ્થાપન થવો જોઈએ, જ્યાં સુધી માણસ મનોમયભૂમિકામાં હોય છે ત્યાં સુધી એ પ્રકારનો કાબુ પ્રાપ્ત થવો શક્ય નથી, કારણ કે આત્મા ફક્ત માનસિક કારણો દ્વારા જ કાર્ય કરી શકે છે અને મન કેવળ વ્યક્તિમાં અને તે પણ વિરાટ પ્રકૃતિને સંતોષપૂર્વક વશ થઈને અથવા તે અસંતોષી ગુણમગીરીની સ્થિતિમાં પછાડા મારીને કાર્ય કરે છે. એ પદ્ધતિ દ્વારાજ દિવ્યજ્ઞાન અને દિવ્યશક્તિ વિશ્વમાં કાર્ય કરી રહેલા છે ! પરંતુ જ્ઞાન અને શક્તિનું મૂળ આત્મા હોય તે પોતાનામાં જ્ઞાન અને શક્તિ જન્મેને ધારણ કરી શકે છે. કાંઈ પોતે તેમને વશ વર્તે તો નથી એટલે, જેટલા પ્રમાણમાં આત્મા પોતાનું દિવ્ય યાને આધ્યાત્મિક અસ્તિત્વ પ્રાપ્ત કરતો જાય છે તેટલા પ્રમાણમાં તે પોતાની પ્રકૃતિનાં સર્વ કાર્યોના ઉપર કાબુ પ્રાપ્ત કરતો જાય છે. પ્રાચીન તત્ત્વવેત્તાઓની ભાષામાં તેવો આત્મા સત્તા, સ્વતંત્ર અને પોતાના જીવન અને ક્રિયાઓનો સ્વરાટ્ કહેવાય છે. વળી, તે ભૂમિકામાં આત્મા કેવળ પોતાની જ ઉપર નહિ પરંતુ વિશ્વ પ્રકૃતિના ઉપર પણ વધારે સંયમ પ્રાપ્ત કરે છે. અર્થાત્ તે જગતની શક્તિઓ ઉપર અધિકાર મેળવે છે. પરંતુ એ સત્તાપણું તે આત્મા વિરાટ સ્વરૂપ થાય તેજ પ્રાપ્ત કરી શકે, કારણ કે તેવી વ્યક્તિએ પોતાના કર્મોદ્ધાર આ વિશ્વમાં વિરાટ અને દિવ્ય

શક્તિનો આવિર્ભાવ કરવા જોઈએ. (નાહ ક હ્રુદ વ્યાકતગત ઇચ્છાઓનો અથવા શક્તિનો !) આત્માએ પ્રથમ તો મનની પેઠે સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, વાસનામય સંસ્કારજન્ય, આવેશમય તથા ભુદિ પ્રધાન જીવનથી પરિમિત થવું જોઈએ નહિ, પરંતુ તેણે પોતાના ચૈતન્યનો વિકાસ કરી આખા વિશ્વને પોતાનામાં જોવું જોઈએ. અર્થાત્ વ્યક્તિએ પોતાની ભુદિના વિચારોને, પોતાની કામનાઓને, પ્રયત્નોને, પસંદગીઓને, પોતાના પદાર્થોને, હેતુઓને, ધરાદાઓને તથા આવેશોને સંપૂર્ણપણે ત્યાગી દઈને વિરાટ સત્ય, વિરાટ-વિશ્વ શક્તિ, વિશ્વનું વલણ-વૃત્તિ વિગેરે પોતાનાં ગણવાં જોઈએ. વળી, સાધકમાં એક પણ કામના અથવા કોઈપણ પ્રકારનું વ્યક્તિગત જીવન બાકી રહે તો તે પણ તેણે વિરાટ જોડે સંવાદિ બનાવી દેવું જોઈએ. એ પ્રમાણે સંવાદ ઉત્પન્ન કરવા માટે વ્યક્તિએ પોતાનાં જ્ઞાન શક્તિ બંનેને દિવ્ય જ્ઞાન, દિવ્ય શક્તિને અર્પણ કરીજ દેવાં જોઈએ એટલુંજ નહિ પરંતુ એ પ્રમાણે સમર્પણ કરીને તેણે તેમનામાં લય પામી જવું જોઈએ ! વળી, પોતાનું અંગતજ્ઞાન પ્રભુના દિવ્યજ્ઞાનમાં અને પોતાના કાર્યોની અંગત શરૂઆત પ્રભુની પ્રેરણાને અર્પણ કરી દેવી જોઈએ. પ્રથમ તો અનંત જોડે એક રાગ બનવું, પ્રભુ જોડે સંવાદિ થઈ જવું, અને ત્યાર પછી અનંત જોડે અદ્વૈત પ્રાપ્ત કરી પ્રભુમય થઈ જવું, એજ સંપૂર્ણ સામર્થ્ય અને સ્વામીત્વ પ્રાપ્ત કરવાની શરત છે. આધ્યાત્મિક જીવનનો અને આધ્યાત્મિક ભૂમિકાનો તો એ સ્વભાવજ હોય છે. (આધ્યાત્મિક જીવનની આધ્યાત્મિક ભૂમિકામાં તો એ સાક્ષાત્કારો તદ્દન સ્વભાવિક હોય છે.)

ગીતામાં પુરુષ અને પ્રકૃતિ વચ્ચે જે ભેદ બતાવવામાં આવ્યા છે,

તે ઉપરથી પ્રકૃતિનાં બંધનોમાંથી મુક્તિ અને

પુરુષનું સાક્ષીત્વ.

તેના ઉપર સંપૂર્ણ કાણુ પ્રાપ્ત કરવા માટે પુરુષે

જુદા જુદા કયા વલણો, કઈ વૃત્તિઓ, ધારણ

કરવી તે આપણને સમજાય છે. તેમાં કહ્યું છે કે પુરુષ સાક્ષી, અનુમંતા, ભર્તા જાતા, ઈશ્વર અને ભોક્તા સ્વરૂપ છે; પ્રકૃતિ અમલ કરનારી પુરુષની શક્તિ છે. પ્રકૃતિ ક્રિયાત્મક હોય પુરુષના વલણ પ્રમાણે તેનું ઈર્ષ થવું જોઈએ. આત્મા પોતે ધારે તો શુદ્ધ સાક્ષીપણાની વૃત્તિ પ્રકૃતિ પ્રત્યે

ધારણ કરે, અર્થાત્ તે પોતે પ્રકૃતિનાં કાર્યો પ્રત્યે જોયા કરે ખરે. પરંતુ તેનાથી વિખૂટે પડીને; માને પ્રકૃતિનાં કાર્યોનું અવલોકન કરે પરંતુ તેમાં પોતે ભાગ લે નહિ. એ પ્રમાણે સર્વ વૃત્તિઓને શાંત કરવાની અગત્ય આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ. શરીર, પ્રાણ, મન વિગેરે પ્રત્યે “ આ પ્રકૃતિનાં કાર્ય છે. હું કાંઈ નથી, અને બધાં કાર્યો પણ મારાં નથી. ” એવી તટસ્થવૃત્તિ ધારણ કરી આપણે પ્રકૃતિથી વિરક્ત થઈએ છીએ, તે વિરક્તિની દિવાના પાયામાં પણ એ સાક્ષીત્વની ભાવના આવી રહેલી છે. આ પ્રમાણે આત્મા પ્રકૃતિના સર્વ પદાર્થોમાંથી છૂટે પડી તદ્દન શાંત થઈ જાય છે. સંન્યાસવૃત્તિનો અથવા પ્રકૃતિનાં કાર્યોમાં ભાગ નહિ લેવાની વૃત્તિનો, પાપો એ સાક્ષીત્વમાં રહેલો છે. જ્યાં સુધી પ્રકૃતિનું સ્વાભાવિક કાર્ય ચાલે છે ત્યાંસુધી તે કાર્ય પ્રત્યે સમર્પણની નિઃશ્વેદવૃત્તિ સાધકમાં ઉદ્ભવે અને પરિણામે ઉપર જણાવેલી સાક્ષીત્વની વૃત્તિ તમોગુણી થાય, અથવા તો પ્રકૃતિના કાર્ય પ્રત્યે તિરસ્કાર, દ્વેષ, અને પ્રતિકાર્ય ઉત્પન્ન થઈ તે વૃત્તિ રાજસિક થાય કે પછી પુરુષના વિખૂટાપણાની ભુદ્ધિ જાગૃત થઈ આત્મામાં સ્વતંત્રતા અને આરામની વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય, અર્થાત્ તે વૃત્તિ સાત્વિકના ધારણ કરે એ સંબંધિત છે. એ ત્રણે પ્રકારનાં કાર્યો ઉપરાંત નાટક જોનાર દૃષ્ટાની જે પ્રકૃતિનાં કાર્યો પ્રત્યે એ તટસ્થવૃત્તિ સાથે સમાન અને અપૌરુષેય આનંદની વૃત્તિ પણ પુરુષમાં સ્થાપન થાય અને પરિણામે તે નાટક જોવામાં આનંદનો ઉપભોગ કરતો હોવા છતાં અનાસકનપણે સમાન આનંદથી પ્રેક્ષક વર્ગમાંથી હીને ચાત્યા જવા માટે પણ પુરુષ તત્પર રહે, એ પણ બનવા જોગ છે. વિશ્વ પ્રકૃતિનાં સર્વ કાર્યોમાંથી કેવળ સ્વતંત્રતા હોવી અને તેમનાથી કેવળ નિર્લેપ રહેવું એ સાક્ષીત્વના અનુભવની પરાકાષ્ઠા છે.

જ્યારે પુરુષ સાક્ષી તરીકે પોતાની જાતને સ્થિર કરે છે ત્યારે તે પ્રકૃતિનાં કાર્યોનું ભર્તાપણું પણ છોડે છે. સાક્ષી પુરુષમર્તા, ભોક્તા અને હંકાર. તરીકે રહ્યા છતાં પ્રકૃતિના કાર્યો થયાં કરે છે તેનું કારણ એ છે કે પ્રકૃતિ, તેની શક્તિ અથવા તો માયા તે કાર્યોને ભર્તા તરીકે

ટકાવી રાખે છે. પરંતુ આત્મા પુરૂષ તરીકે એ કાર્યને ટકાવી રાખતો નથી, તે તો પ્રકૃતિનાં કાર્યોનું જે પ્રતિબિંબ પોતાના સાક્ષીત્વમાં પડે છે તેનેજ માત્ર જુએ છે. પરંતુ તે કાર્યો ટકાવી રાખવાની જવાબદારી સાક્ષી તરીકે તે પોતે સ્વીકારતો નથી. “આ બધું” મારામાં બને છે, હું તેને ટકાવી રાખું છું, આ બધી ક્રિયાઓ મારી પોતાની છે.” એવું તે સાક્ષી પુરૂષ કહેતો નથી. તે તો વધારેમાં વધારે “આ બધું” મારા ઉપર અધ્યારોપિત છે પરંતુ ખરું જોતાં તો એ બધું મારાથી તદ્દન જુદું છે.” એવુંજ કહેશે. હવે, જે અસ્તિત્વના પાયામાં ખરેખરું છેવટનું અને સ્પષ્ટ દેવ ન હોય તો ઉપર જણાવેલો નિયાર પણ અસત્ય હોવો જોઈએ. આ વિશ્વના અદ્ભુત દર્શનમાં વિસ્તરતી શક્તિને પોતાના અસ્તિત્વમાં ધારણ કરનાર આત્મા પોતેજ છે; અને તે જ પોતાની શક્તિને દેરી રહ્યો છે. પુરૂષ એ પ્રભાણે ભૂતાંપણું સ્વીકાર્યા છતાં અનાસક્ત રહીને તથા નિષ્ક્રિયપણે એ કાર્ય કરે અર્થાત્ તે પોતે શક્તિને કાર્યમાં પ્રેરે ખરો પરંતુ તેના ઉપર પોતે કાબુ રાખ્યા વિના અને તેનાં કાર્યો નિયત કર્યા વિનાજ કરે. એ કાબુ ઈશ્વર શક્તિ અથવા તો માયાના હાથમાં હોય છે. ભૂતકાળની અનુભવિતિ બળ અને શક્તિમાં તેની રસ-વૃત્તિ જ્યાંસુધી જારી રહે છે અથવા તો ખતમ થઈ જતી નથી ત્યાંસુધી આત્માને એ કાર્ય ઉદ્ધારીનતાથી ચલાવવાની ફરજ પડે છે. પરંતુ જે પુરૂષ પોતે ભૂતાંપણું સ્વીકારે તો સાકાર દ્રશ્ય જોડે અને વિરાટના આનંદ જોડે એકતા કરવા પ્રત્યે તેણે એક હગલું આગળ બધું કહેવાય. કારણ કે ભૂતાંપણામાંથી પુરૂષ સર્વ ક્રિયાઓનો અનુભવતા થયેલો હોય છે.

સાક્ષીત્વમાં પણ એક પ્રકારની અનુભવિતિ તો રહેલી છે. પરંતુ તે નિષ્ક્રિયાત્મક તથા જડ હોઈ તેનામાં નિરપેક્ષતા હોતી નથી; પરંતુ પુરૂષ સંપૂર્ણ ભૂતાંપણું સ્વીકારે તો તેની અનુભવિતિ ક્રિયાત્મક થઈ ગણાય. અનુભવતા તરીકે પ્રકૃતિની શક્તિનાં કાર્યોને ટકાવી રાખી તે દ્વારા પુરૂષ તેના કાર્યોને ધારણ કરીને તથા પોતાનામાં પ્રતિબિંબિત કરીનેજ અટકી જાય એ પણ બનવા જોઈએ. અર્થાત્ પુરૂષ પોતે કાર્યો નિયત અથવા તો પસંદ

કરે નહિ પરંતુ પ્રભુ શક્તિ અથવા જ્ઞાન શક્તિ તે નિયમન અને પસંદગી કરે છે એમ માને અને પોતે તો સાક્ષી તથા ભર્તા હોઇ પરિણામે અનુમનતા છે અરે પરંતુ જ્ઞાતા અને ઇશ્વર નથી એવું સ્વીકારે પરંતુ તેની આગળ જે કાર્યોની શક્યતાઓ મૂકવામાં આવે છે તેમાંથી જે પુરુષ અમુકને પસંદ કરે અને કેટલીકને બાતલ કરે તો તે નિયંતા થાય છે. અત્યારમુધી જે નિષ્ક્રિય અનુભવિ હતા તે હવે સંપૂર્ણ ક્રિયાત્મક થઇ ગયા. પ્રકૃતિના ઉપર એ પ્રભાણે ક્રમે ક્રમે કાણુ સ્થપાય છે.

જ્યારે પુરુષ પ્રકૃતિનો જ્ઞાતા, ઇશ્વર અને ભોક્તા થાય છે ત્યારે તેના કાણુ સંપૂર્ણપણે જન્મે છે. જ્ઞાતા પ્રકૃતિ પર પુરુષનો કાણુ. તરીકે પુરુષ પ્રકૃતિનાં કાર્યો અને તેની નિયંત્રણ કરનાર બળને જાણે છે. કારણ કે ભાવિને તે જાણી શકે છે. પરંતુ એ બળ પોતેજ જ્ઞાનથી પ્રેરિત (નિયત થયેલું) હોય છે કારણ કે જ્ઞાનજ તેનું મૂલ હોય છે, તે બળના જુદા જુદા આવિર્ભાવનું આદિકારણ છે. એટલે જેમ જેમ પુરુષ પોતે જ્ઞાતા તરીકે વધારે સ્થિર થાય છે તેમ તેમ પ્રકૃતિનાં કાર્યોનો તે નિયંતા પણ થતો જાય છે. અર્થાત્ પ્રકૃતિનાં કાર્યો ઉપર તે કાણુ ધરાવતો થાય છે, એ નિયંતાપણું પુરુષ ભોક્તા થાય તોજ ધરાવી શકે. જ્યારે પુરુષ સામાન્ય સ્થિતિમાં હોય છે ત્યારે તેના ઉપભોગ પણ એ જાતનો હોય છે, એક નિશ્ચયાત્મક અને બીજો નિષેધાત્મક. એ ઉપભોગ આપણા જ્ઞાનતંત્રીઓમાં વહેતા પ્રાણ રૂપી વિદ્યુતના પ્રવાહમાં હર્ષ અને શોકનું રૂપ ધારણ કરે છે. પરંતુ ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક ભૂમિકામાં એ ઉપભોગ આવિર્ભાવના દ્વિત્ય આનંદના ભોગ રૂપે આપણને પ્રાપ્ત થાય છે. એવો ઉપભોગ કરવાથી માણસની સ્વતંત્રતા અથવા તો આત્માની મુક્તિનો લોપ થઇ જતો નથી; તથા અજ્ઞાનપૂર્ણ આસક્તિમાં પણ આત્મા જકડાઇ જતો નથી. જે માણસનો આત્મા મુક્ત થયો છે તે તો પ્રભુ પોતેજ પ્રકૃતિનો સ્વામી છે એમ જાણે છે. વળી પ્રભુની માયા પણ તેની જ્ઞાન શક્તિનુંજ સ્વરૂપ છે અને તે જ સર્વ વસ્તુઓનું અધિરાજ્ય ભોગવે છે અને સર્વને નિયત કરે છે. શક્તિ સર્વ કર્મનો નિયંતા છે એવું તે

અનુભવે છે. વળી તે જાણે છે કે બળ તે શક્તિનું સ્વરૂપ હોઈ એ શક્તિમાં જ્ઞાન અને સફળતા બન્ને એકી વખતે ઉત્પન્ન થાય છે. એવા મુક્ત આત્માને તેનું પોતાનું અંગત અસ્તિત્વ પણ પ્રભુના અસ્તિત્વનું એક મધ્યબિંદુ હોય તેમ લાગે છે. તે પોતે પ્રકૃતિનું જોડનું કાર્ય જુએ છે તેના ઉપર કાણુ ધરાવે છે, વળી તેટલી પ્રકૃતિનો તે ભૂતો અનુભવતા નિયન્તા, અને ભોક્તા તથા જ્ઞાતા પણ થાય છે. જ્યારે એવો માણસ પોતે વિરાટ જોડે અદ્વૈત પામે છે, ત્યારે તેનામાં દિવ્ય જ્ઞાનનું, તેની શક્તિમાં દિવ્ય શક્તિનું અને તેના આનંદમાં દિવ્ય આનંદનું પ્રતિબિંબ પડે છે. તેવામાં અજ્ઞાનપૂર્ણ વ્યક્તિગત સંતોષ, અસંતોષની લાગણી રહેતી નથી. આ પ્રમાણે પુરુષ પોતે વિરાટના પ્રતિનિધિ તરીકે આનંદ પ્રાપ્ત કરી વિરાટ આનંદને મેળવે છે. પોતાના વ્યક્તિત્વનો ત્યાગ કરવાથી સાધક કશું યુભાવતો નથી પરંતુ ઉચ્છૃંખલ વિરાટને પ્રાપ્ત કરે છે. એ ઉચ્ચ ભૂમિકામાં તેને પુરુષ અને પ્રકૃતિનો ખરો સંબંધ પ્રાપ્ત થાય છે.

પુરુષ અને પ્રકૃતિ બન્નેનું દ્વૈત અને અદ્વૈત બંને સમ્બિધાનંદના અસ્તિત્વમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. આત્માના ચૈતન્યનું

પુરુષ પ્રકૃતિના

ખરો સંબંધ

જાગૃત રહેવું એ સતનો સ્વભાવ છે. પુરુષ

સત છે. આત્માના ચૈતન્યની પ્રગટ કે અપ્રગટ

શક્તિ અર્થાત્ પોતાના જ અસ્તિત્વમાં કે ચૈત-

ન્યના કાર્યોમાં અને બળમાં આધિભાવ પામતી શક્તિ તેનું જ્ઞાન, બળ વિગેરે ચિત્ત યાને તપસ્વ છે, તેજ પ્રકૃતિ છે. એ સત અને ચિત્તના અદ્વૈતનું સનાતન સત્ય પરમ આનંદ છે. અર્થાત્ આનંદ એ સત અને ચિત્તના અદ્વૈતનું પરિણામ છે. તે ચિત્ત પોતાના સત સ્વરૂપ ઉપર એકાગ્ર થયણું હોય અથવા તે પોતાના દ્વૈતના વિવિધ રૂપોમાં વિભક્ત થયણું હોય; અથવા તે તે જુદા જુદાં કાર્યો રૂપે અને તેના ભૂતારૂપે અનુમતિ આપી તેનો અમલ કરણું હોય ત્યારે તે પ્રકૃતિ સ્વરૂપ છે (એ અનુમતિ વિના પ્રકૃતિ ઠોધપણુ કાર્ય કરી શકતી જ નથી) પુરુષ પોતે પ્રકૃતિનો ભૂતો સાક્ષી જ્ઞાતા અને હથેર છે. અને તેથી તે પ્રકૃતિમાં જ્ઞાનનો અમલ કરે છે અને કર્મ ઉપર નિયંત્રણ રાખે છે એટલે જ નહિ પરંતુ જ્ઞાન શક્તિ અને શબ્દ શક્તિ

ઉપર પણ કાષુ ધરાવે છે. તે પોતેજ બોગની સામગ્રી અને બોક્તા બન્ને સ્વરૂપ હોઇ પ્રકૃતિ પુરુષના અસ્તિત્વને પ્રગટ કરી તેની શક્તિનો અમલ કરે છે, તથા પુરુષને અસ્તિત્વનો આનંદ પાપ્ત કરાવે છે. આ પ્રભાવે આત્માના શુદ્ધ અસ્તિત્વમાં પુરુષ અને પ્રકૃતિ વચ્ચેનો સર્વોપરિ સંબંધ આવી રહેલો છે. આત્મા પોતાના અસ્તિત્વમાં નિરપેક્ષ આનંદ લે છે અને તેના ઉપર સ્થિત થઇ તે પ્રકૃતિમાં પણ તેવોજ આનંદ લઇ શકે એ પુરુષ અને પ્રકૃતિ એ બન્નેના સંબંધની દિવ્ય સાર્થકતા છે.

અકરણ ૧૮ મું પૃથક્કરણ.

પુરુષ અને પ્રકૃતિનો ખરેખરો સંબંધ એ છે કે પુરુષે પ્રકૃતિના સ્વામી તરીકે પોતાનું સામ્રાજ્ય તેના ઉપર સ્થાપન કરવું જોઈએ. વિશ્વની સર્વ ક્રિયાઓમાં એક, સ્વચ્છિદાનંદ વિવિધરૂપે કાર્ય કરી રહ્યો છે અને તેથી ચૈતન્યમાં તે અદ્વૈત પ્રાપ્ત કરવું એ જ્ઞાનયોગનો પ્રથમ હેતુ મનાય છે.

પરંતુ એ અદ્વૈત હંમેશાં દ્વૈત રૂપેજ વ્યક્ત થતું જણાય છે. અને સંપૂર્ણ જ્ઞાનમાં એ જાને વચ્ચે કરો પણુ વિરોધ રહેતો નથી. વિશ્વમાં સર્વ સ્થળે પ્રકૃતિ કાર્ય કરતી દેખાય છે, પરંતુ તેની પાછળ આનંદથી પ્રેરાયેલો પુરુષ કાર્ય કરે છે અને તે પુરુષની દિવ્ય પ્રકૃતિને જ્ઞાનયોગીએ પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ.

આપણા પરિમિત જીવનમાં અજ્ઞાન છે અને તેની સાથે જ્ઞાનની શક્યતા પણ રહેલી છે. સર્વ આધ્યાત્મિક અનુભવો પણ વ્યક્તિનેજ થાય છે, એટલે જાંઘન અને મોક્ષ પણ વ્યક્તિનેજ લાગુ પડે છે. પુરુષમાં રહેલી અજ્ઞાન અને જ્ઞાનની શક્તિથીજ એ જાને સ્થિતિએ પ્રાપ્ત થાય છે. ઈશ્વર, પ્રકૃતિ અને વ્યક્તિ એ ત્રણેની એકતા અનુભવી તે પ્રત્યેકની ઉપયોગીતા અને અગત્ય સ્વીકારવાથી અસ્તિત્વનું રહસ્ય માણ્ય પડે છે. જ્ઞાનથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે, એટલે કાંઈ પદાર્થોમાં ફેર પડી જતો નથી, પરંતુ આપણું અજ્ઞાન અને અહંતાજ માન દૂર થઈ જાય છે. સર્વને આપણા આત્મામાં સમાવી આપું વિશ્વ આપણે પોતે છીએ એવું ચૈતન્ય જાગૃત રાખી આપણા પરિમિત આધારમાંથી મુક્ત કરી કરવાં એવુંજ નામ મોક્ષ.

જુના મત પ્રમાણે શારીરિક તથા માનસિક જીવનનો ત્યાગ કરી અહંતાનો કેવળ હવે કરવો અથવા તો જન્મમરણના ફેરામાંથી છૂટી જવું એને મોક્ષ કહેવામાં આવે છે. પરંતુ વિશાળ દષ્ટિએ જોતાં જાંઘા અનુભવો પણ વ્યક્તિનેજ થાય છે. અનંત સ્વચ્છિદાનંદને જાંઘન શું ? મોક્ષ શું ? તે સ્વચ્છિદાનંદ સ્વરૂપ થયા પછી વ્યવહારથી દૂર જવાની અગત્ય રહેતી નથી.

વિધની સર્વ ક્રિયાઓનું આદિકારણ અદંતા નથી; તેપણ એકદેશીય અદ્વૈત ભાવનામાં ઇશ્વર, વિરાટ વિગેરે સર્વના ખ્યાલોને દૂર કરી આત્મા પોતાના જીવાત્માને લય કરી સ્વતંત્ર આત્મસાક્ષાત્કાર પ્રાપ્ત કરી શકે છે. ઔદ્ધમતમા હહેલો નિર્વાણ, અને અદ્વૈત મત પાળાઓનો લય, અદ્વૈતના બંધનોમાંથી પુરુષ પોતાની એકદેશીય સ્વતંત્રતા અનુભવવા પ્રયત્ન કરે છે તેનુંજ પરિણામ છે. વળી, જ્ઞાનયોગની શરૂઆતમાં મન, પ્રાણ અને શરીર જોડેની એકતામાંથી છૂટવાનો જે અભ્યાસ સાધક કરે છે તેનાથી પણ તે એકદેશીય વૃત્તિને પોષણ મળે છે.

એ સર્વ બંધનોમાંથી મુક્ત થતા સાધકને પોતાના અપૌરુષેય, તટસ્થ ચૈતન્યનો આનંદ પ્રાપ્ત કરવાનીજ દરકાર રહે છે. વિરાટ પુરુષની પેઠે આવિર્ભાવનો આનંદ તથા અદ્વૈતનું સ્વામીત્વ તે પ્રાપ્ત કરતો નથી.

પરંતુ, વિરાટચૈતન્યના સાક્ષાત્કારને પરિણામે બીજા સર્વ મનુષ્યાનાં મન, પ્રાણ અને જીવાત્માને જાણી શકાય છે, તથા તેઓ સનાતન સમ્યક્દાનંદના સ્વરૂપો છે એવો અનુભવ પણ થાય છે. પછી વિશ્વજન અસલ્ય કેમ કહી શકાય ? ઇશ્વર, વિરાટ અને વ્યક્તિ એ ત્રણેનું સલ સાધકને પ્રાપ્ત થયા પછી સર્વમા એક આત્મા બધાપી રહેલો તેને જણાય છે.

પુરુષ હમેશા અદ્વૈતનો સ્વભાવ છે અદ્વૈતનો ત્યાગ કરવો એ કાઠ તેનો હેતુ નથી અદ્વૈત ઉપર સ્વામીત્વ સિદ્ધ કરવા માટે વિશ્વથી પર રહેલો અર્થાત્ વ્યવહારનો ત્યાગ કરીને પ્રાપ્ત થતો મોક્ષ મેળવવાની ઇચ્છાનો સાધક ત્યાગ કરવો જોઈએ. એજ, અદ્વૈતમાં લય પામી એકલવ્યાયો આનંદ ભોગવવાની સાલયનો ત્યાગ કરવો એ સંપૂર્ણ આધ્યાત્મિક સ્વતંત્રતાને માટે બહુ જરૂરનું છે.

મુક્ત આત્માની સ્થિતિ સ્વતંત્ર પુરુષના જેવી હોય છે. તેની પૂર્ણતામાં વિશ્વનો, સર્વ મનુષ્યોનો, સમષ્ટિનો સ્વીકાર હોય છે, અને તેનો પ્રયત્ન અબુનો હેતુ સિદ્ધ કરવા પ્રત્યે દોશાયલો હોય છે. એ કાર્ય સાધક પોતે અબુને પ્રાપ્ત કરીને કરી શકે છે.

પ્રકરણ ૧૮ મું.

માત્રા અને તેનો મોક્ષ.

હવે એ જોવાનું છે કે પુરુષ અને પ્રકૃતિ એ બંનેનો સ્વીકાર કરવાથી
આપણને કયાં અનુમાનો કરવાં કુદરતી રીતે
પ્રાપ્ત થયાં ગણાય ? કારણકે પૂર્ણયોગની સાધ-
નામાં ખીન્ન યોગના ઉદ્દેશો સ્વીકારવામાં આવતા

નથી. પૂર્ણયોગમાં પાર્થિવ જીવનની વર્તમાન દશાનો અથવા તો કોઈક
પ્રકારની નીતિમય પૂર્ણતાનો કે ધાર્મિક બંધિતપ્રધાન આનંદચિત્તો
યોગનો ઉદ્દેશ તરીકે સ્વીકાર કરવામાં આવતો નથી, અર્થાત્ જીવન પછી
સ્વર્ગનાં મુખો ભોગવવાની લાલસા અથવા આપણાં સર્વ દુઃખોનો અંત
આવી જાય એવો અસ્તિત્વનો સંપૂર્ણ લય, એ બેમાંથી એક પણ ઉદ્દેશ
પૂર્ણયોગને માટે બસ નથી. તેનો ઉદ્દેશ કાંઈ જુદો જ છે. પ્રભુમાં અન-
ંતમાં જીવન ધારણ કરવું—અને નહિ કે કોઈ પણ પ્રકારની અહંતામાં અને
પાર્થિવ જીવનમાં—એવો પૂર્ણયોગનો ઉદ્દેશ છે. પરંતુ એ પ્રભુમયતા પણ
પ્રકૃતિનો ત્યાગ કરીને, આપણા સર્વ બાંધઓ પ્રત્યે બેદરકાર રહીને,
અથવા તો પૃથ્વી અને પાર્થિવ જીવનથી દૂર જતા રહીને પ્રાપ્ત કરવાની
નથી. પ્રભુ પોતે એ પ્રભાણે જગતથી અને આપણાથી પર રહેતો નથી;
તે તો વિશ્વ, પ્રકૃતિ અને સર્વ પ્રાણીઓ જેડે ગાઢ સંબંધ ધરાવે છે,
અને તે છતાં તે પોતે નિરપેક્ષ અને અવિભાજ્ય સત્તા, સંપૂર્ણ મુક્તિ
તથા આત્મજ્ઞાન ધરાવે છે. અજ્ઞાનથી પર થઈ, નિર્બંધતાઓનો ત્યાગ
કરીને આપણે પણ પ્રભુની પેઠે વિશ્વ અને પ્રકૃતિ જેડે દિવ્ય શક્તિ,
સ્વતંત્રતા અને આત્માજ્ઞાન ધારણ કરીને સંબંધ બાંધવો એજ આપણી
મુક્તિ અને પૂર્ણતા છે. આત્માનો અસ્તિત્વ સાથે ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ સંબંધ
તો પુરુષ પ્રકૃતિને ધારણ કરે તેમાંજ સમાયેલો છે, કારણકે એ પ્રભાણે
શાય તોજ પુરુષ અજ્ઞાનનાં બંધનોમાંથી યાને પ્રકૃતિના સાત્તાત્મ્યમાંથી

મુખત યદ્ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી, પ્રકૃતિથી પર રહી શકે છે, અને પોતાના આવિર્ભાવનો મોકતા અને નિર્વંતા થઈ પોતાનો આવિર્ભાવ કેવા પ્રકારનો કરવો તેનો નિર્ણય તે સ્વતંત્રપણે અને વિશાળ દૃષ્ટિએ કરી શકે છે.

આત્મા પ્રકૃતિ જોડે વિશ્વમાં જે લીલા કરી રહ્યો છે, અર્થાત્ વિરાટ જીવન અને તેમાં વિવિધ પ્રકાશના સર્વત્ર એક સમ્યક્દાનંદ આવિર્ભાવને ધારણ કરી રહ્યો છે, તેનું રહસ્ય એક અદ્વૈત પોતાનાજ દ્વૈતની વિવિધતામાં આત્માને શોધી રહ્યો છે તેમા સમાવયુ છે સર્વત્ર એક સમ્યક્દાનંદ સ્વયંભૂ તથા અપરિમેય છે. તેના અનંત આવિર્ભાવોથી પણ એ અદ્વૈતનો ભંગ થતો નથી. જ્ઞાન પ્રાપ્તિ માટેની આપણી ગોમ્ધી પશુ અસ્તિત્વના અતિમ સત્પરમ સમ્યક્દાનંદનીજ શોધ છે, અને આપણું સ્વાતુભવરસિક જીવન પણ છેવટે એનોજ સાક્ષાત્કાર પ્રાપ્ત કરે છે. તે સમ્યક્દાનંદમાથી ખીળાં બધા સત્યો ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેના ઉપરજ તેઓ આધાર રાખે છે; પ્રત્યેક ક્ષત્રે સમ્યક્દાનંદને લીધેજ તે બધા શક્ય બને છે, અને અંતે પણ તેઓ એક ખીળને અને પોતાની જાતને પણ સમ્યક્દાનંદમયજ બુલે છે, અને સમ્યક્દાનંદમાજ તેમના વિરોધો દૂર થઈ જઈ, તેઓ એકતા પામે છે અને સત્ય કરે છે ! આ વિશ્વમા મહાનથી માડીને કેવળ તિરસ્કારની લાગણી ઉત્પન્ન કરે તેવા સર્વ સંબંધો એક સનાતનનો પોતાની સાથે અને વિશ્વ સાથેનો સંબંધ બતાવે છે, અર્થાત્ એ બધા સંબંધો કેવળ અસંબંધ વ્યક્તિઓના અકરમાત્ ભેગા થઈ જવાને લીધે અથવા તે વિશ્વ જીવન ધારણ કરવાની યાત્રિક જરૂરીઆત ઉભી થવાને લીધે ઉત્પન્ન થતા સઘટ્ટો નથી એટલા માટે આત્મજ્ઞાનનું પ્રથમ કાર્ય એ સનાતન અદ્વૈતને પ્રાપ્ત કરવાનું છે. એ અદ્વૈતમા જીવન ધારણ કરવું એજ આપણા આત્મજ્ઞાનને અતરમ્ ધારણ કરી રાખવાનો રામમાણુ ઇલાજ છે. અને વિશ્વ જોડે પણ એ અદ્વૈતમયજીવન જ આપણો આદર્શ સંબંધ છે ! ઉપર જણાવેના કારણોને લીધે જ્ઞાનયોગમા અદ્વૈતના સાક્ષાત્કાર ઉપર આપણે એટલો બધો ઝોક મૂક્યો હતો, જણે કે આપણા જ્ઞાન-યોગનો અતિમ ઉદ્દેશ અદ્વૈત પ્રાપ્તિજ ન હોય !

ઉપર સચ્ચિદાનંદનું જે અદ્વૈત વર્ણવ્યું તે અસ્તિત્વની સર્વ ભૂમિ-
 કાઓમાં અને વિશ્વમાં સર્વત્ર દ્વૈતના પાયા
 દ્વૈતમાં સચ્ચિદાનંદનું ઉપરજ કાર્ય કરતું જણાય છે. એ સનાતન
 સનાતન અદ્વૈત. પોતેજ અનંત ચૈતન્યમય સત્ છે, અર્થાત્ તે
 પુરુષ છે. તે કાંઈ અચેતન યંત્ર પેડે જડ હોતો
 નથી. અદ્વૈતની સમતામાં સ્થિત થઈ તે પોતાના ચૈતન્યમય સનાતન
 અસ્તિત્વનો આનંદ ભોગવે છે. જે પ્રમાણે તે અદ્વૈતની સમતામાં આ-
 ભાવ પામે છે તે પ્રમાણે વિશ્વમાં ઉત્પન્ન થતા વિવિધ ઉત્પાદક સ્નાનુભવો
 માને આત્માનુભવોની લીલામાં પણ પોતાના ચૈતન્યના બગ સ્વરૂપ સના-
 તન આનંદમાં પણ તે સચ્ચિદાનંદજ વિલસી રહ્યો છે. જે પ્રમાણે
 આપણે પોતે કાલ તથા દિશાથી અતીત, નામરૂપથી પર, સનાતન સત્
 છીએ, એવો અનુભવ પ્રાપ્ત કરવા છતાં આપણાં કર્મ, વિચાર, શક્તિ,
 અનુભવ વિગેરેનો જુદો જુદો અનુભવ કરી શકીએ છીએ, તે પ્રમાણે
 વિશ્વમાં પુરુષના ચૈતન્યને થાય છે. આપણે હમણાં અજ્ઞાનમય, પરિમિત
 વ્યક્તિ છીએ એટલે આપણને એ સાક્ષાત્કાર પણ અજ્ઞાનમાં થાય છે.
 અર્થાત્, આપણે આત્મ સ્વરૂપમાંજ સતત જીવન ધારણુ કરી શકતા નથી.
 પરંતુ વારંવાર તેના પ્રત્યે પાછળથી દૃષ્ટિ નાંખીએ છીએ અથવા તો વખતે
 વખતે સામાન્ય જીવનમાંથી તેમાં જતને સંકેશીને લઈ જઈ શકીએ
 છીએ. પરંતુ સનાતન સચ્ચિદાનંદમાં તો અનંત જ્ઞાનજ હોય છે, એટલે
 તે સનાતન આત્મ સ્વરૂપ હોઈ સર્વ આત્માનુભવ પ્રત્યે આત્માની પૂર્ણ-
 તાની દૃષ્ટિથીજ જુવે છે. મન રૂપી કારાવાસમાં પડેલા આપણા આત્મા
 પેડે સચ્ચિદાનંદ પોતાની જતને આત્માના અનુભવના અનિશ્ચિત પરિ-
 ણામરૂપ અથવા કોયડારૂપ અથવા તો સમૂહા વિરોધરૂપ ગણતોજ નથી.
 સચ્ચિદાનંદના સનાતન આત્મજ્ઞાનમાં અસ્તિત્વ અને આવિર્ભાવ યાને સત્
 અને હવતનો જુનો તાત્વિક વિરોધ શક્યજ નથી !

આપણામાં તેમજ વિશ્વમાં આત્મસાક્ષાત્કાર કરવાની શક્તિ દ્વારા
 પોતાનો સ્વાનુભવ મેળવી રહેલી ચૈતન્યમય
 સચ્ચિદાનંદની દિવ્ય પ્રકૃતિ; અસ્તિત્વની ક્રિયાત્મક શક્તિ તથા તે શક્તિમાં
 તેની પ્રાપ્તિ. રહેલી જ્ઞાન, આનંદ તથા આત્મ સંભવની શ-

મિત્રે આપણે પ્રકૃતિ કહીએ છીએ. એ પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં અર્થાત્ જ્ઞાનમાં, આત્મોત્પત્તિમાં-આપણને અનંત વિવિધતાઓ, શક્તિનું રક્ષણ અને રૂપાંતર, તેનું અસત્ય કાર્ય થવું જણાય છે તે પણ પ્રકૃતિ છે. પરંતુ વિવિધતામાં કાર્ય કરી રહેતી એ શક્તિના પાયામાં તે જ શક્તિની અર્થાત્ પ્રકૃતિની સનાતન સમતા આવી રહેલી છે. તે સમતામાં સનાતન અદ્વૈત રહેલું હોય તે અદ્વૈત નિષ્પક્ષપાતપણે સર્વ શક્તિઓને ધારણ કરે છે અને નિયત કરે છે, પુરૂષના આનંદ માટે અથવા તો તેની ચૈતન્ય શક્તિએ ધારણે હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે તેમને યોગ્ય દિશામાં દોરે છે. આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને આપણે એ દિવ્ય પ્રકૃતિ જોડે અદ્વૈત સાધવું જોઈએ. અડંતાપ્રધાન પ્રકૃતિને વશ વર્તનાર મનોભય પ્રાણીની ક્ષુદ્ર સ્થિતિમાંથી ધૂરી જઈ આપણે દિવ્ય થયેલી વ્યક્તિગત પ્રકૃતિનો આનંદ ભોગવનાર પુરૂષ યાને સમ્યક્જ્ઞાન ૨૧૩૫ થવું જોઈએ. તે પુરૂષજ આપણામાં રહેલી ખરી વ્યક્તિ છે. આપણામાં રહેતી અડંતા તો આપણા આત્માનો પરિમિત અને અધોગામી આરિભાવ હોય તે દ્વારા આપણને કેટલોક પ્રાથમિક અને શરૂઆતપૂરતો અનુભવ મળી શકે છે, અને તેમાં પણ ચોડા સમય માટેજ રસ લેવાય છે. એ પ્રભુએ આપણા અધોગામી જીવનમાં મગ્ન થઈ જવું એ કાંઈ આપણી સંપૂર્ણ શક્તિ નથી આ જડ ગણાતા પાર્થિવ વિશ્વમાં આપણે જે માનુષી જીવન ધારણ કરી રહ્યા છીએ તે જીવનનો એકમાત્ર અનુભવ અથવા તો ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ અનુભવ એ અડંતાપૂર્ણ જીવનથી અટકી જઈ શકતો નથી.

આપણા વ્યક્તિગત, પરિમિત અસ્તિત્વમાં ચૈતન્યયુક્ત મનને અસા-
નનો અનુભવ થાય છે એ ખરું છે છતાં પણ
વ્યક્તિનું મહત્વ અને તે અસ્તિત્વદ્વારાજ આધ્યાત્મિક જીવનની મુક્તિ
ખરું વ્યક્તિત્વ અને દિવ્ય અમૃતત્વનો આનંદ પણ આપણને
પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. એ અમૃતત્વનો અનુભવ
કાંઈ સનાતનને તેની પરાત્પર યાને મનથી પર ભૂમિકામાં કે આધિ-
ભાવ રૂપે વિરાટ વિશ્વમાં થતો નથી. એ અનુભવ તો આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત
ક્યાં ખરી વ્યક્તિને થાય છે, વ્યક્તિમાત્ર તે સ્થિત થાય છે, અને તેજ

તેને અસરકારક બનાવે છે. આધ્યાત્મિક, માનસિક અથવા તો સ્થૂલ એ સર્વ પ્રકારનાં જીવન પ્રકૃતિની શક્યતાઓ જોડે પુરૂષની લીલા રૂપ છે, કારણ કે એ લીલા વગર આત્મનો આવિર્ભાવ થઈ શકે નહિ અને વ્યક્તિત્વ રૂપે પરિમિત આત્મભાવ પણ ઉત્પન્ન થાય નહિ. સવ અસ્તિત્વનો આપણા પોતાના વિગદ આત્મા તરીકે સાક્ષાત્કાર કરીએ અથવા તો પ્રભુ જોડે કે સર્વ પ્રાણીઓ જોડે અદ્વૈત કરીએ, તો પણ એ લીલા તો ચાલુ રહી શકે અને રહેવીજ જોઈએ. જે આપણે આત્માનાં સર્વ પ્રકારના આવિર્ભાવનો ત્યાગ કરી દઇને કેવળ સમાધિસ્થ અને આત્મભાવમાં લય પામી ગયું જીવન ગાળવાનો નિશ્ચય કરીએ તોજ એ લીલાનો અંત આવે. પરંતુ એ લીલાનો અથવા તો તેના અંતનો અનુભવ પણ વ્યક્તિત્વનેજ થાય છે. કેવળ અદ્વૈતના અનુભવમાં મનોમય પુરૂષત્વ મગ્ન થઈ જવું એનુંજ નામ સમાધિ, અને એ અદ્વૈતનો આનંદ અને કેવળ સ્વતંત્ર સાક્ષાત્કાર પ્રાપ્ત કરવા માટે મનને આધ્યાત્મિક ભૂમિકામાં લઈ જવું એનું નામ મુક્તિ લીલા. હવે દિવ્ય અસ્તિત્વમાં એ અદ્વૈતનો સાક્ષાત્કાર સ્વાભાવિક હોય છે. પરંતુ તે સાક્ષાત્કાર પ્રભુ અનંત અનુભવોદ્ધારા, અનેક દૃષ્ટિબિંદુઓથી અને જુદી જુદી ભૂમિકાઓમાં તથા વ્યક્તિરૂપે પોતાની વિધિવિધ શક્તિઓ દ્વારા પ્રાપ્ત કરે છે. આપણી માનુષી ભાષામાં કહીએ તો એક ચૈતન્ય-મય અસ્તિત્વનીજ જુદી જુદી વ્યક્તિઓદ્ધારા તે અસ્તિત્વ અદ્વૈતને પ્રાપ્ત થાય છે. આપણામાનો પ્રત્યેક તાણસ પણ એ વ્યક્તિમાંનો એક છે. આપણી પરિમિત અક્તતા તથા પરિમિત મનમા રહીને પ્રભુથી વિખુટા પડવું એટલે આપણી પોતાની જાતથીજ છૂટા પડવા બરાબર યાને આપણા ખરેખરા વ્યક્તિત્વથી વિમુખ થવા બરાબર છે. અર્થાત્ એવી પરિમિત સ્થિતિમા આપણે અસત્ય વ્યક્તિત્વ રૂપ ધારણ કરીએ છીએ અને આપણું ખરેખર વ્યક્તિત્વ આપણે ગુમારી દીધેલું હોય છે. આપણી અગાન શક્તિત્વ એ પરિજ્ઞામ છે. આપણું ખરેખર વ્યક્તિત્વ મેગવડું એટલે આપણા વર્તમાન જીવનને પ્રભુમય બનાવી દેવું તથા આપણામા અનંત, આધ્યાત્મિક અને વિરાટ ચૈતન્યને જાગૃત કરવું. આપણું ખરેખર વ્યક્તિત્વ તો તે છે. આપણી જાનશક્તિને પરિજ્ઞામે તે સિદ્ધ થાય છે.

વિશ્વના સનાતન આધિભાવમાં આપણને ઇશ્વર, પ્રકૃતિ યાને શક્તિ તથા વ્યક્તિ એ ત્રણ સત્તાઓ માણુમ પડે છે. મોક્ષ એટલે શું ? એ ત્રણેનું અસ્તિત્વ અને તેમની અન્યોન્ય અગત્ય સ્વીકારવાથી આપણને અસ્તિત્વનું જ્ઞાન થાય છે એટલું જ નહિ, પરંતુ આપણી અજ્ઞાન અવસ્થામાં આપણને શું અવાકામાં નાખનારા સંસારના વિરોધી આધિભાવોનું પણ જ્ઞાન થાય છે. આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાથી વિશ્વમાંની એક પણ વસ્તુ દૂર થઈ જતી નથી, કેવળ આપણું અજ્ઞાન, અને અહંતામય પ્રકૃતિનાં કાર્યોના જથ્થામાં નાખનાર એ અજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરનારા સંજોગોજ માત્ર દૂર થઈ જાય છે ! આપણે જ્યારે આપણા સત્ય સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થઈએ છીએ ત્યારે અહંતા દૂર જતી રહે છે, અને તેને સ્થાને આપણું ઉત્તમોત્તમ સ્વરૂપ-આપણું ખરેખરું વ્યક્તિત્વ સ્થાપન થાય છે. આપણા ઉત્તમોત્તમ સ્વરૂપે તે વ્યક્તિત્વ સર્વ પ્રાણીઓ જોડે અદ્વૈત કરે છે તથા આખા જગતને અને પ્રકૃતિને પોતાની અનંતતામાં ભુલે છે. અર્થાત્ આપણા વર્તમાન નામરૂપ અને જન્મમાં તથા માનસિક અને શારીરિક કાર્યો વિગેરેમાં આપણે જકડાયેલા હોઈ ભુલું અસ્તિત્વ ધારણ કરીએ છીએ એવો અનુભવ દૂર થઈ જઈ તેને ઠેકાણે અપરિમેય, અદ્વૈત અને અનંત ચેતન્ય સ્થાપન થાય છે. અને આપણે આખા વિશ્વના ઠેકાણે પ્રાણીથી કે પદાર્થથી ભિન્ન નથી એવો અનુભવ આપણને થાય છે. પ્રાચીન તત્ત્વવેત્તાઓ એ સિદ્ધિતેજ જન્મમરણનો ત્યાગ, મોક્ષ અથવા તો નિર્વાણ કહેતા હતા. એ અનુભવ પછી પણ આપણે વ્યક્તિગત આધારદ્વારા કર્મ તો કરીએ છીએ, પરંતુ તે તદ્દન જીદાજ્ઞ જ્ઞાનથી અને કેવળ જીદાજ્ઞ અનુભવથી પ્રેરાઈને. ત્યાર પછી આપણા વ્યક્તિત્વની પેડે વિશ્વપણું કાર્ય કરતું જ હોય છે, પરંતુ આપણે તેને આપણા પોતાના આત્મા તરીકે જોઈએ છીએ. આપણાથી ભુલું તથા આપણાથી જાણ વિશ્વ રહેતું જ નથી. આપણા સત્ય અને સંપૂર્ણ આત્મ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરીને એ વિશાળ ચેતન્યમાં નિરતર સ્થિત થવાની શક્તિ મેળવવી એનું જ નામ મોક્ષ ! અને, એનું જ નામ અમૃતત્વનો ઉપભોગ !

આપણે જે મોક્ષનો ખ્યાલ બાંધ્યો તેમાં તથા મૃત્યુ પછીની કોઈક બીજી ભૂમિકામાં મોક્ષનો ઉપભોગ કરવો મોક્ષના પ્રચલિત ખ્યાલો. જોઈએ અથવા મોક્ષને પરિણામે માનસિક અને શારીરિક જીવનનું પુનરાવર્તન કેવળ બંધ થઈ અપૌરુષેય અનંત અસ્તિત્વમાં વ્યક્તિનો સંપૂર્ણ લય થવો જોઈએ એ જીવના મોક્ષના વિચારોમાં આપણને સ્પષ્ટ વિરોધ દેખાઈ આવે છે. મન અને શરીરના બંધને ને ત્યાગ કર્યા પછી આત્માને ઉચ્ચ ભૂમિકાઓ પ્રત્યે જે આકર્ષણ, અથવા તો તેમની અગત્ય લાગે છે તેના ઉપર તથા દેહસાથ અધ્યાત્મિક અનુભવો થાય છે તે ઉપર, એ વિચારોની સાર્થકતા રહેલી છે. પાર્થિવ જીવન ધારણ કરવાથી મન, પ્રાણ અને શરીરનાં સર્વે બંધનો અનિવાર્ય રીતે માણસને લાગુ પડે છે એવો ખ્યાલ પણ પ્રચલિત છે એ સર્વ પાર્થિવ જીવન ઉપર યમરાજનું સામ્રાજ્ય ઉપર હોય એમ આપણને લાગે છે, કારણકે મૃત્યુને વશ થકેને જ જીવન વિશ્વમાં ટકી રહ્યું છે ! માનુષી જીવનમાંથી અમૃતત્વ ધણી મુશ્કેલી વડે મેળવી શકાય છે, અને મૃત્યુનો એટલે કે તેને વશ થઈ રહેલા શારીરિક જીવનનો પણ ત્યાગ કરવામાં અમૃતત્વ સમાયતું છે. અમૃતત્વ ભોગવવાની ભૂમિકા તદ્દન જુદી જ હોતી જોઈએ; તે ભૂમિકા સંસારથી પર એવા કોઈ સ્વર્ગમાં અર્થાત્ જ્યાં શરીરની અગત્યજ રહેતી નથી અથવા તો જ્યાં શરીર જુદાજ પ્રકારનું થઈ જઈ આત્માનો જ પડ-છાયો કે કેવળ ગોણુ બનાવ તરીકેજ રહી શકે એવી હોતી જોઈએ. વળી જે લોકો અમૃતત્વની પર જનારા છે તેઓ તો એમ માને છે કે અસ્તિત્વની સર્વ ભૂમિકાઓ, સ્વર્ગો વિગેરે સમગ્ર પરિમિત વ્યક્તિના અનુભવોમાંજ આવી શકે છે, અનંત આત્મામાં તો એ સર્વે અનુભવોનો કેવળ અભાવજ હોય છે ! એ સર્વ ભૂમિકાઓમાં અપૌરુષેય અનંતમાં લય પામવાની અગત્ય ધણી વધારે માનસમાં આવે છે. તથા અપૌરુષેય આત્માનો આનંદ તેહા આવિર્ભાવમાં પ્રાપ્ત કરવાની અશક્તિ તે ભૂમિકાઓમાં રહેલી છે. અપૌરુષેય અનંતમાં લય પામી જવાની જરૂર બતાવનારા તથા તેની સાબિતીઓ આપનારા તત્ત્વજ્ઞાનનાવાદો શોધી કાઢવામાં આવ્યા છે. પણ ખરું જોતાં એ બધા બહુ અગત્યનાં નથી. કુખ્ય બાજુ તો વ્યક્તિને પરાત્પર તરફથી રહેણું આપ્યું છે કે નહિ તે છે. અર્થાત્ આત્મપ્રાપ્તિની,

અગત્ય, અપૌરુષેય અસ્તિત્વમાં અથવા તે અસ્તિત્વના અભાવમાં રહેલો આનંદ પ્રાપ્ત કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા તેને થઈ છે કે કેમ એ મુખ્ય બાબતો છે. એનું નિરાકરણ પુરૂષની આનંદ વૃત્તિ ઉપર રહેલું છે. અર્થાત્ પુરૂષ પ્રકૃતિ નેડે કેવા પ્રકારનો સંબંધ સ્થાપન કરવા માગે છે તથા પોતાના અંગત સ્વભાવને અનુસરીને આત્મપ્રગતિ કરતાં કરતાં તેણે પોતે કેવા પ્રકારના આધ્યાત્મિક અનુભવો મેળવ્યા છે તેના ઉપર ઉપર જણાવેલા પ્રશ્નનું નિરાકરણ રહેલું છે. આત્માના એ અનુભવોની સમજૂતિ શુદ્ધિને આપવાનો પ્રયત્ન તેજ આપણી તર્કપ્રધાન સામિતીઓ અને દલીલો આપણા આત્માએ જે દિશા લીધી હોય છે તેને આપણું મન અનુમતિ આપે એટલા ખાતરજ આપણે શુદ્ધિને તર્કવાદથી સમજાવવા માટે એવા ઉપાયો લેવા પડે છે !

આખા વિશ્વજીવનનો આવિર્ભાવ થવાનું આદિ કારણ આપણે હમણાં માની બેઠા છીએ તેમ અહંતા નથી,

વ્યક્તિત્વની પરાકાષ્ઠા. કારણ કે અહંતા તો આપણા વિશ્વ જીવનનો એક સંજોગ અને પરિણામ છે. અનેક જીવોને

પોતાનામાં કારણ કરનાર પુરૂષે પરિમિત શરીર અને મન વચ્ચે પરસ્પર અહંતાનો અર્થાત્ આત્મરક્ષણવૃત્તિ, પરસ્પર વિરોધ, કલહ અને અતડાપણાનો સંબંધ ઉત્પન્ન થયો છે તેનું કારણ એ છે કે એ પ્રમાણે અહંતા ઉત્પન્ન થવાને લીધે અન્યોન્યને આશ્રયે ટકી રહેલા વિશ્વના પદાર્થોમાં કેવળ સ્વતંત્ર શારીરિક અને માનસિક અનુભવ થઈ શકે. પરંતુ એ અહંતાની ભૂમિમાં સંપૂર્ણ નિરપેક્ષ સ્વતંત્રતા કદી પણ મળી શકે નહિ. એ શરીર અને મનના પરિમિત અનુભવનો અને આવિર્ભાવનો અને વ્યક્તિ અસ્વીકાર કરે તેજ અતડાપણાનું સ્વાભાવિક પરિણામ છે. એ પ્રમાણે સર્વ પદાર્થોનો અને અનુભવોનો સ્વીકાર કરવાથીજ કેવળ સ્વાતંત્ર માને નિરપેક્ષ અનુભવને માણસ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. એવો નિરપેક્ષ અનુભવ થયા પછી આત્મા કેવળ પોતાના ઉપર આધાર રાખતો અર્થાત્ સ્વતંત્ર થાય છે. આપણા દેશમાં જોને સ્વાધીન અર્થાત્ ઇશ્વર કે ખાન પ્રાણીઓ ઉપર જરાપણ આધાર નહિ રાખનારો કહે છે એવો

તે આત્મા થાય છે. એ સાક્ષાત્કારમાં ક્ષત્ર, વ્યક્તિ તથા ધીમ્ન પ્રાણી-
ઓનો ખ્યાલ ખાતલ કરવામાં આવે છે, અને એ સર્વ ભેદો અગ્નિને
આભારી છે એવું મનાય છે. પોતાનામાં રહેલી સ્વતંત્ર આત્મસાક્ષા-
ત્કારની પ્રેરણાને સંતોષવા માટે અહંતા પોતે એ પ્રમાણે કાર્ય કરે છે
અને પોતાની અપૂર્ણતા સ્વીકારી પોતાના અસ્તિત્વનો તેમજ તેના સર્વ
વિરોધોનો ત્યાગ કરી દે છે. અહંતાને માલુમ પડે છે કે પ્રભુ જોડે, સર્વ
પ્રાણીઓ વિગેરેની જોડે સંબંધ સ્થાપન કરવા જતાં તેને હમેશાં માયા,
મિથ્યાલિમાન અને ચન્મતાની શિક્ષા અનુભવવી પડે છે. પ્રભુ, વિરાટ
વિગેરેના ખ્યાલોનો સ્વીકાર કરવાને અહંતા ના પાડે છે કારણ કે
તેમનો સ્વીકાર કરવાથી પોતે તેમને આધીન થઈ જવાનો તેને ભય
રહે છે. અરે ! અહંતા પોતે પોતાનો જ ખ્યાલ ઉઠાવી દેવો મથે
છે કારણ કે પોતાનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવાથી પોતાના સિવાયના અન્યનું-
વિશ્વનું તથા ધીમ્ન પ્રાણીઓનું અસ્તિત્વ પણ સ્વીકારવાની તેને
દુરુજ પડે છે. મનોમય ભૂમિકા જોડકું જણી શકે છે તે સર્વનો સંપૂર્ણ,
નિરપેક્ષ બહિષ્કાર કરવાથી ધ્વાજમતવાદીઓનો નિર્વાણ અથવા તો
આત્મવિનાશ પ્રાપ્ત થાય છે. અદ્વિતમતવાદીઓ બ્રહ્મમાં આત્માનો લય
કરે છે તે પણ જુદે માર્ગે ઓનો એ હેતુ સીકારે છે. એ જાને માર્ગોમાં
પ્રકૃતિનાં બંધનોમાંથી આત્માની સંપૂર્ણ એકદેશીય સ્વતંત્રતાનો સિદ્ધાંત
આપણને જણાઈ આવે છે.

ઉપર આપણે જે એકદેશીય વૃત્તિનું વર્ણન કર્યું તેને પ્રકૃતિનાં
બંધનોમાંથી ક્રમેક્રમે છૂટવાનો જે નિષેધાત્મક
અહંતાની મુક્તિની એક માર્ગ આપણે આગળ જતાઓ તેને લીધે
દેશીયતા.
ધણીજ સહાય મળે છે, કારણ કે એ માર્ગે
જતાં અહંતાનો વિનાશ અને આપણી માન-
સિક પ્રકૃતિનાં બંધનોનો અસ્વીકાર આપોઆપ થાય છે. આપણી માનસિક
પ્રકૃતિનો લાગ કરવાનું કારણ તો એ છે કે તે જડ પદાર્થ અને ઇન્દ્રિ-
યોને વશ છે અને પ્રત્યેક વસ્તુ વાળું કે નામરૂપાત્મક હોય નહિ એ
માન્યતા ઉપર તે વર્તે છે. આપણે પોતે ધીમ્ન માણસોના આંતર જીવનને

જાણતા નથી પરંતુ આપણું પોતાના સ્વાનુભવરસિક જીવન દ્વરથી અનુમાન બાંધીને અથવા તો તેની નેડે સરખામણી કરીને કે પછી વાચા, કર્મ વિગેરે બાજુ નિશાનીઓનું અસંલોકન કરી આપણા પોતાના મનમાં તમને સ્વાનુભવ રસિક અનુભવના રૂપમાં ફેરવી નાંખીને બીજા માણસોનાં આંતર જીવનને આડકતરી રીતે જાણી શકીએ છીએ. હવે ત્યારે આપણે અહંતાપો અને પાર્થિવ મનનાં બંધનોમાંથી છૂટી જઈને આત્માની અનંતતા પ્રાપ્ત કરીએ છીએ ત્યારે પણ મનની જુની ટેવ પ્રમાણે આપણે આખા વિશ્વને નામરૂપાત્મક જોઈએ છીએ. આપણે જે નીન આધ્યાત્મિક સાક્ષાત્કાર પ્રાપ્ત થયો છે તેમાં તો આત્મા વધારે વાસ્તવિક અને પ્રસન્ન લાગવાને લીધે, બધા મનુષ્યોનાં સ્થૂંચ સ્વરૂપો તેમાં લય પામી જાય છે એટલું જ નહિ પરંતુ તેમનું સ્વરૂપ, સ્વાનુભવરસિક જીવન જેને આપણું મન આડકતરી રીતે જાણતું હતું તેનો પણ લય થઈ જાય છે આત્માનો સાક્ષાત્કાર થવાને લીધે હવે એ બધા આપણને જોઈ વાસ્તવિક લાગે છે. આપણું મન શાંત અને ઉદાગીન થયું હોવાને લીધે એ નામ રૂપાત્મક વચલી સાંકળને જાણવાનો પ્રયત્ન કરતું નથી. કારણ કે આત્માની આધ્યાત્મિકતા અને જગતના ભૌતિક જીવન વચ્ચે રહેલા અંતરને સાધી લેવું એજ તેમના જ્ઞાનનો હેતુ હોય છે. પરંતુ આપણે આત્મા તો આનંદપૂર્ણ, અનંત અપેક્ષેય-ત્વમા સંતોષમાનીને બીજી કોઈ પણ વસ્તુની જરાપણુ પરવા કરતો નથી. આપણી ઇન્દ્રિયો આપણને જે પદાર્થો દર્શાવે છે તથા આપણું મન તેમના સંસ્કાર સ્વીકારી, તેમને વિશે જે વિચાર કરે છે અને પરિણામે આપણને જે અપૂર્ણ અને ક્ષણિક આનંદ થાય છે તે બધુંયે આપણને અવાસ્તવિક અને નકામું લાગે છે. પ્રભુ પોતે અસ્તિત્વની વચલી ભૂમિકાઓમાં રહીને એ સર્વ પદાર્થોનો ઉપભોગ કરે છે તેની સમયે આપણે અદ્વૈત કરી શકતા નથી અને પ્રભુ જેવી એ સ્થિતિ મેળવવાની પણ આપણને પગવા રહેતી નથી. વળી, પ્રભુને પોતાના અસ્તિત્વ અને આનંદની જે અપૂર્ણ અને અમૂલ્ય કિંમત દેખાય છે તથા જેને પરિણામે વિરાટ જીવન તેને સૌંદર્યપૂર્ણ અને ટકાવી રાખવા યોગ્ય લાગે છે તે મેળવવાને પણ આપણે પરવા કરતા નથી. અર્થાત્ આપણે વિશ્વજીવનમા આપણી રહેશે પ્રભુનો દિવ્યઆનંદ ભોગવી શકતા નથી. ઉલટું આપણને એમ થાય

છે કે સનાતન પ્રભુએ પોતાના શુદ્ધ અસ્તિત્વમા સ્થૂલ યાને જડ પદ-
 થોને સ્વીકારીને પોતાની અધોગતિ કરી છે. અથવા તો અસત્ય નામ
 અને રૂપોની કલ્પના ઉત્પન્ન કરીને પોતાના અસ્તિત્વના અતિમ સત્યતા
 તેણે ત્યાગ કર્યો છે. વિશ્વજીવનમા રહેલો દિવ્ય આનંદ કદાપિ આપણે
 જાણી શકીએ છીએ તો પણ કેવળ વિરક્ત અને ઉદાસીન રીતેજ, અ-
 થાંત્ર જાતે તેમા ભાગ લીધા સિવાય કે તેને પ્રાપ્ત થઈ સિવાય જ.
 કદાચ આપણે એ વિરાટ આનંદમા ભાગ લઈએ છીએ તોપણ એનાથી
 ઉચ્ચતર ભૂમિકામા વ્યક્તિગત, અતડો ને એકનવાયો આનંદ મેળવવાની
 રાહ જોતા આપણે શારીરિક જીવન ટકે છે ત્યા સુધીજ આ અનન્ય
 પૂર્ણ ભૂમિકામા ફરજિયાત રહેવાનું સ્વીકારીએ છીએ.

પરંતુ આપણા યોગાભ્યાસને પરિણામે અથવા તો આપણા આત્માના
 આધ્યાત્મિક સાક્ષાત્કારને અતે કે પછી મુક્ત
 બિરાદની વાસ્તવિકતા. આત્મા જીવન પ્રત્યે પુનઃ ફરવાને લીધે
 આપણામા પુરૂષ સ્વતંત્ર રહીને પ્રકૃતિને પ્રાપ્ત
 કરે અને તેને પરિણામે આપણે બીજા માણસોના અને પ્રાણીઓના
 કેવળ સ્થૂન શરીરો અને આવિષ્કારોનેજ નહિ, પરંતુ તેમના આત્મ
 જીવનને, મનને તથા તેમના જીવાત્માને સુદ્ધ છૂટ્ટથી જાણી શકીએ એટ
 લુંજ નહિ પરંતુ તેમના જીવનની જાજરી સપાટી ઉપર તેમને પોતાને
 જેવું યાન નથી એવા તેમના અંતર આત્માને પણ જાણીએ તો પછી
 આપણને તેમનામા રહેલા ખરેખરા સતત્ત્વ-આપણા આત્માના પણ આ
 ભાનું-માન થયું ગણી શકાય અને નહીં કે કેવળ અસત્ય નામ અને
 રૂપોનું ત્યાર પછી આપણને એ સઘળા સનાતન આત્માના વાસ્તવિક
 સ્વરૂપોનું લાગે છે. આણા મનને એ બધી કેવળ નજીની નિરર્થકતા
 અથવા તો અસત્તાની માયા લાગતી નથી અલગત, પાર્થિવ જીવનની પહે-
 લાના જેવી જુદી કિંમત આપણે હવે આકતાજ નથી, પરંતુ દિવ્ય પુરૂષમા
 તેની મૂળ સસ કિંમત આપણને માલુમ પડે છે. સ્થૂન પાર્થિવ જીવનને આપણે
 વિશ્વમા આપણે આદિર્ભાવ કરવાના એકમાત્ર સાધન તરીકે નહિ, પરંતુ
 જ્ઞાનસિદ્ધિ અને આધ્યાત્મિક ઉચ્ચ જીવનના એક ગોણુ ભાગ તરીકેજ ગણીએ

છીએ. એ પ્રમાણે સ્થૂલ જીવનને ગાણુ ગણવાથી એની કિંમત ઘટવાને બદલે ઉવટી વધે છે ! આપણું સ્થૂલ જીવન, પ્રાણમય જીવન અને આપણો સ્વભાવ એ સધળું પુરુષ અને પ્રકૃતિ વચ્ચે એક ભૂમિકાનોજ સંબંધ દર્શાવે છે અને એ સર્વનો ખરો હેતુ તેમનાથી જે ઉચ્ચ ભૂમિકાઓ ઉપર તેઓ આધાર રાખે છે તેમને પ્રાપ્ત કરવાથી આપણને માનુષ્ય પડે છે. એ ઉચ્ચ ભૂમિકાઓ જોડે સંબંધ હોવાને લીધે જ એ સાધારણ સંબંધ સાર્થક બને છે. તથા તેમની જોડે બુદ્ધિપૂર્વક અદ્વૈત કરીને આપણી માનસિક ભૂમિકા તેમનો હેતુ સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કરે તો સર્વ વિરોધો દૂર થઈ માનસિક ભૂમિકા કૃતાર્થ થાય ! આણું આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાથી આપણું જીવન કુંડિન થવાને બદલે ઉવટું સાર્થક બને છે ।

ઉપર જે વિશાળ જ્ઞાન અને મુક્તિનો ખ્યાલ આપવામાં આવ્યો છે તેનાથી આપણું આખું અસ્તિત્વ છેવટે મુક્ત આધ્યાત્મિક એકદેશી- થઈને અતિ કૃત કૃત્ય બને છે. આપણને જ્યારે યતાનો ત્યાગ તે જ્ઞાન અને મુક્તિ મળે છે ત્યારે ઇશ્વર, આત્મા અને વિશ્વ-વિરાટ એ ત્રણ પ્રકાર વચ્ચે આપણું જીવન શા માટે આવી રહેલું છે તે જણાય છે. ત્યાર પછી આપણને એ ત્રણે એક ખીજાથી અતડા અથવા પરસ્પર વિરોધી અને અસંબદ્ધ નથી એવો અનુભવ થાય છે. વળી, તે સધળા અજ્ઞાનનાજ કાર્ય હોઈ શુદ્ધ અપૌરુષેય અદ્વૈતમા તેઓ લય પામવાના નથી એવું પણ આપણને લાગતું નથી. આપણા પોતાના આત્મ સાક્ષાત્કારને માટે એ ત્રણે પ્રકારો અગત્યના છે. અને મોક્ષ થયા પછી તેમની અગત્ય દૂર થતી નથી. એટલુંજ નહિ પરંતુ મોક્ષ પ્રાપ્ત થયા પછીજ તેમની ખરેખરી કિંમત પીજાની થકાય છે ! એની આપણી પોતાની ખાત્રી થાય છે એવો મોક્ષ થયા પછી પ્રાણીઓ સાથે આપણો સંબંધ હોવાને લીધે આપણને વિશ્વનો જે અનુભવ થાય છે તે સર્વને ટાળીને યાને દૂર કરીને-આપણે આપણા પોતાના અસ્તિત્વનો અનુભવ પ્રાપ્ત કરતા નથી આપણા નવા દૃષ્ટિમિંદુમા તો સર્વનો આનંદજ્ઞામા ને આપણે તેમનામા સમાવેશ થઈ જાય છે. સર્વ પ્રાણીઓ હવે પોતપોતાનું નિરાળું હિન અથવા તો મોક્ષ સાધવાને મથનાર, એક ખીજાનો

વિશેષ કરનાર તથા એક બીજાને અતડાપણાથી જુદા અનુભવનાર અહં-તાઓનાં સ્વરૂપ હોય એવું આપણને લાગતું નથી. તે સર્વે સનાતન હોઇ તેમાંના પ્રત્યેકમાં રહેલો આત્મા સર્વને પોતાનામાં આનંદથી સમાવી દઇને પોતાનાં એ અદ્વૈતમાં રહેલા સત્યને વ્યવહારમાં યાને સંસારમાં પ્રગટ તથા અસરકારક કરવાને પ્રયત્ન કરી રહ્યો છે. આપણા વ્યક્તિત્વનું ખરેખરું રહસ્ય એક બીજાનો પરસ્પર અસ્વીકાર અર્થાત્ અતડાપણાથી અન્યોન્યનો બહિષ્કાર કરવામાં નહિ, પરંતુ એક બીજાનો પરસ્પર સમાવેશ કરવામાં અર્થાત્ સર્વને પોતાનામાં સમાવવામાં આવી રહેલું છે. પ્રેમ આપણા અસ્તિત્વનો સર્વોત્તમ નિયમ છે નહિ કે સ્વતંત્ર આત્મસિદ્ધિ.

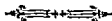
આપણા અસ્તિત્વનું ખરેખરું મૂળ પુરુષ છે, અને તે હમેશાં પ્રકૃતિથી સ્વતંત્ર હોઇ તેનો સ્વામી છે. એટલે શ્રુતિનો ત્રણ પગલાં આપણને પણ પ્રકૃતિના ઉપર પ્રભુત્વ યાને સ્વામીત્વ સ્થાપન કરવાની પ્રેરણા થાય છે તે તદ્દન વાસ્તવિકજ છે. આપણામાં અહંતાપ્રધાન પ્રવૃત્તિ થઇને અહંતાથી પર ચવાની જે ક્રિયા થાય છે તેની ઉપયોગીતા પુરુષની એ સ્વતંત્રતા સ્થાપન કરવા પૂરતીજ છે. પરંતુ 'અહંતાની ખરેખરી પૂર્ણતા તેનામાં રહેલા અસ્તાવના સ્વતંત્ર અને અતડા ખ્યાલોને સ્વીકારવામાં નહિ, પરંતુ પુરુષ અને પ્રકૃતિ વચ્ચે દિવ્ય સંબંધ સ્થાપન કરવામાં સમાયલી છે. પુરુષ અને પ્રકૃતિના દિવ્ય સંબંધની ભૂમિકામાં પુરુષ પ્રકૃતિથી પર હોય છે એટલુંજ નહિ પરંતુ પ્રકૃતિનો સ્વામી પણ હોય છે. તથા એ ભૂમિકામાં આપણા વ્યક્તિત્વની પૂર્ણતા હોય છે તેની સાથેજ વિશ્વસાથે અને બીજાં પ્રાણીઓ સાથે આપણા સંબંધની પૂર્ણતા પણ સ્થાપન થાય છે. આપણને હવે સ્પષ્ટ જણાશે કે જગત પ્રત્યે જેપરવા રહી સંસારથી દૂર આવેલા કોઇ સ્વર્ગમાં આપણે અંગન મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવો એ કાંઇ આપણો ઉદ્દેશ નથી. કારણ કે આપણે અજ્ઞાનમાં જેમને જુદાં ગણીએ છીએ તે સર્વ પ્રાણીઓનો મોક્ષ અને તેમની કૃતકૃલતા યાને પૂર્ણતામાં પણ આપણો પોતાનો દિવ્ય સ્વાર્થ રહેલો છે. એ પ્રમાણે આપણે ન વર્તી શકીએ તો સર્વ પ્રાણીઓ સાથે આપણા અદ્વૈતનો દર્શાજ અર્થ નથી.

સંસારમાં રહેલી અદ્વંતાપ્રધાન જીવનની અનેક સાધનોમાથી બચી જવું એ મુક્તિનું પ્રથમ પગલું છે, સ્વર્ગના દિવ્ય સુખો ભોગ્યવાની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરવો એ બીજું પગલું ગૃહી યજ્ઞાય અને સંસારનો ત્યાગ કરી અપોરૂપેય ચૈતન્યના આનંદમાં મગ્ન રહેવાની સાધનનો ત્યાગ કરવો એ ત્રીજું અને છેલ્લું પગલું છે એ સાધનનો પણ સંપૂર્ણ ત્યાગ થઈ જાય ત્યારે આપણે વ્યક્તિત્વની એકદલીપતામાથી છૂટીને સંપૂર્ણ આધ્યાત્મિક સ્વતંત્રતા અને મુક્તિ મેળવી ગણાય.

મુક્ત આત્માની ધિનિ નિત્યમુખ્ત પુરુષતા જેવીજ હોય છે. તેના ચૈતન્યમાં વિરાટથી પર એવા મહ્યિદાનંદ અને વિરાટના પોતાના અદ્વૈતનો સમાવેશ થાય છે. તેના આત્મજ્ઞાનમાં વ્યક્તિત્વો બહિષ્કાર હોતો નથી કારણ કે તે વ્યક્તિઓને આત્મજ્ઞાનનીજ જુદી જુદી ભૂમિકાઓ તરીકે ગણે છે, તથા ઇશ્વર અને તેની પ્રકૃતિમાં સર્વેનું અદ્વૈત તે અનુભવે છે. ફક્ત પ્રભુ અને આપણો પોતાનો આત્મા એ બેની વચ્ચે જે ઉડી આધ્યાત્મિક આનંદ માને મસ્તીની લાગણી અનુભવાય છે, તે આખી મનુષ્ય જાતિ જોડે પ્રભુ જે પ્રેમ અને આનંદની લાગણી ધરાવે છે તેનું જ એક સ્વરૂપ છે એવું આપણને મુક્તિ પછી લાગે છે, મુક્ત અને સિદ્ધ આત્મામાં ઇશ્વર અને તેના જહતોના એક્યતો આનંદ વ્યાપી રહે છે પરંતુ સામાય મનુષ્યની પેડે તે બીજા દુઃખી અને દીન બધુઓના દુઃખો પ્રત્યે કેવળ ઉદારસીનતાની લાગણી ધારણ કરતો નથી કારણ કે તે દુઃખી અને અજ્ઞાની મનુષ્યોમાં પણ મુખ્ત આત્માને તો તેના પોતાનોજ આત્મા વ્યાપી રહેતો દેખાય છે તે પોતે દુઃખી અને અજ્ઞાનમાથી મુક્ત થયેલો હોય સ્વાભાવિક રીતેજ સર્વને તે મુક્તિ પ્રતે દોરે છે વળી આત્મા અને જગત વચ્ચેનો અજ્ઞાનમય અર્થોત્ ઇશ્વરનો મુક્તઆત્માની સ્થિતિ અજ્ઞાન અનુભવી સ્થાપન થયેલો, સંબંધ મુક્ત આત્મામાં દૃઢિપણુ સંભવતો નથી. અને તેથી કરીને તે કોઈપણ પાર્થિવ સંબંધમાં બંધાઈ જતો નથી કે ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ માનુષી સંબંધોથી પણ તે પ્રેરાઈ જતો નથી તે આત્માની કિયાની અને તેના આધ્યાત્મિક સ્થિતિની પરાઘાટા બીજાઓને મારે પોતાની જાતને

અર્પણ કરી દેવામાં અને પોતાની જાતનો ભોગ આપી જાતનો નાશ કરવામાં નહિ પરંતુ ઇશ્વરપ્રાપ્તિ, મુક્તિ અને દિવ્ય આનંદની પ્રાપ્તિ કરી પોતાની જાતને સંપૂર્ણ કરી કૃતકૃત્ય અર્થાત્ સાર્થક કરવામાં સમાયલી છે; અને તેમ કરવાનો હેતુ ખીજાઓ પણ એ પૂર્ણતા અને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે એજ હોય છે. કારણ કે કેવળ ઇશ્વરમાંજ અને ઇશ્વરને પ્રાપ્ત કરવાથી-જ મનુષ્ય જીવનના સર્વ ક્ષેત્રોનો અંત આવી શકે. અને તેથી મનુષ્યને ઇશ્વરપ્રાપ્તિ કરવામાં સહાય કરવી એ આખી મનુષ્યજાતિને મદદ કરવાનો સૌથી વધારે અસરકારક ઉપાય છે એમ અંતે જણાય છે. ખીજી બધી ક્રિયાઓ અને સાક્ષાત્કારો આપણી આધ્યાત્મિક પ્રગતિમાં કેટલેક અંશે ઉપયોગી તથા મદદગાર હોય છે ખરા; પરંતુ અંતે તો એ બધી ગલીકું-ચીઓ અને પગથીઓ વાટે આપણે સમગ્ર જ્ઞાનના સરિયામ રાજમાર્ગ ઉપર નીકળી પડવું જોઈએ, કે જોથી દરીને એ સર્વ માર્ગોના અંતિમ લક્ષ્યરૂપ ઇશ્વરને મુક્ત આત્મા પ્રાપ્ત કરી શકે અને સર્વથી પર થયા છતાં સર્વનો પોતાનામાં સમાવેશ કરી પ્રભુત્વ વ્યક્ત સ્વરૂપ થઈ સર્વને માટે પૂર્ણતાનું ચિહ્ન અને સિદ્ધિનું નિશાન થઈ રહે.

પ્રકરણ ૧૯ મું. પૃથક્કરણ.

પુરુષની સ્વતંત્રતા સ્થાપન કરવાને માટે તથા પ્રકૃતિ ઉપર તેનું સામ્રાજ્ય સિદ્ધ કરવા માટે શરીર, પ્રાણ અને મનની ભૂમિકાઓ ઓછીને તેણે બીજી કોઈ ભૂમિકાને પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ. મનથી પર આવી રહેલી એ ભૂમિકાઓ અસ્તિત્વ ધરાવે છે તેથીજ મનુષ્ય બાંધનમાં પડેલો હોવા છતાં મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

પ્રાચીન પરંપરાથી ચાલતા આવેલા જ્ઞાનયોગમાં ૧. આધ્યાત્મિક, અને ૨. જડતાપ્રધાન માનસિક, એવી બે ભૂમિકાઓજ સ્વીકારાય છે, અને તેમાં બીજીનો ત્યાગ કરી પ્રથમ ભૂમિકાને પ્રાપ્ત કરવી એ યોગનો અનિમિત્ત ઉદ્દેશ મનાય છે. અર્થાત્ પ્રથમ ભૂમિકામાં યતા અદ્વંતાના લયને તે મોક્ષ ગણે છે, અન્ન, પ્રાણ અને મનોમય ભૂમિકાઓ તથા તે સિવાયની બીજી ભૂમિકાઓને એ યોગમાર્ગ સ્વીકારતો નથી. પૂર્ણયોગમાં વિશ્વ-જીવનની અને જીવાત્માની સર્વ ભૂમિકાઓનો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે.

પૂર્વ તથા પશ્ચિમમાં પ્રાચીન સમયમાં અસ્તિત્વના મૂળ સિદ્ધાંતોનું જ્ઞાન એકબી સમૂહ જીવનની પછળ આવી રહેલી ભૂમિકાઓની શોધ કરવામાં આવતી. એ ગૂઢ પ્રદેશનું જ્ઞાન શાસ્ત્રીય નિયમોને આધીન હોઈ એ વિચારોમાં ઘળી ક્લિન્નતા જોવામાં આવે છે. પૂર્ણયોગમાં વેદ અને વેદાંતમાં મળી આવતો આધ્યાત્મિક વિદ્યા અર્થાત્ esoteric વિદ્યાનો પાયો સ્વીકારવામાં આવે છે, કારણ કે તે ધણો સરળ અને સુદ્ધિને સંતોષ આપે તેવો છે. તે પ્રમાણે અસ્તિત્વની સાત ભૂમિકાઓ શરીર, પ્રાણ, મન, વિજ્ઞાન, સત્, ચિત્ અને આનંદ એ પ્રમાણે સ્વીકારાય છે.

ભૂમિકા એટલે પુરુષ પ્રકૃતિ વચ્ચેના નિશ્ચિત સંબંધની સમનોત્થ સ્થિતિ. વિશ્વ એટલે અનંત અસ્તિત્વે યોતાના આત્મા તથા આવિર્ભાવ

પામવાની શક્તિઓ જોડે સંબંધ સ્વીકારી સ્થાપન કરેલી સમતોલ સ્થિતિ વિશ્વમા વ્યાપી રહેલું અસ્તિત્વ યાને વિરાટસત્ જ્યારે આવિર્ભાવને અનુભવી તેની જોડે સંબંધ બાધે ત્યારે તે પુરુષ કહેવાય છે તે વ્યક્તિમા ને વિશ્વમા વ્યાપી રહેલો છે. વિરાટ સત્નો આવિર્ભાવ જે તરવાને લીધે થઈ શકે છે તેને પ્રકૃતિ કહેવાય છે.

પરંતુ અસ્તિત્વના ખર્ચ મૂળ તરવો તો સત્ ચિત્ અને આનંદ છે. અવિકસિતનો વિકાસ અને આવરણમા હોય તેની ઉત્ક્રાંતિ તેનું નામ વિશ્વજીવન છે. આત્મા પાર્થિવ જગતમા આવિર્ભાવ પામેલો હોઈ જગતનો ધણો થોડો ભાગ તે જાણી શકે છે, વળી, તે પોતેજ દ્રવ્ય યાને પદાર્થરૂપે કેવળ જડતાને પ્રાપ્ત થયો છે. જડતાની એ ગાઠ નિદ્રામાથી તેને જાગૃત કરી કમે કમે તેનામા આત્માનું સ્વરાજ્ય ને સામ્રાજ્ય સ્થાપન કરવું એજ વિશ્વમા થતી ઉત્ક્રાંતિની દિશા છે. મનુષ્યમા તે આત્મા જડ વસ્તુઓ કરતાં વધારે મુક્ત હોઈ તેનામા સ્વતંત્રતાની વધારે શક્યતા રહેલી છે.

જડ પદાર્થમાથી આત્મા પ્રત્યે થતી એ ઉત્ક્રાંતિમા ઘણી મુશ્કેલીઓ નડે છે. શરીર અને પ્રાણ બંને એ સાક્ષાત્કારના માર્ગમા અંતરાયરૂપ છે. મનુષ્યનું મન પણ પરિમિત હોઈ પ્રાણ અને શરીરના ઉપર જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે તથા પોતાનું કાર્ય કરવા માટે આધાર રાખે છે, તથા સત્ ચિત્ આનંદના કાર્યને દ્વંદ્વના રૂપમા ફેરવી નાખે છે.

રથૂલ ભૂમિકામા પ્રકૃતિનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તે છે આત્મા, શરીર, પ્રાણ અને મનને વશ રહેલો છે તો પણ તે આત્માને કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકાય ? ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક જીવનની શક્યતા આ વિશ્વમા અથવા તેનાથી પર કોઈ રહ્યો તો જરૂર હોવીજ નેહાને યોગનો અભ્યાસ કરવામાં પ્રાચીન સાશ્ત્રની દૃષ્ટિએ જોતા રથૂલ જીવનથી પર આધ્યાત્મિક ભૂમિકાઓ, તેમાં વસતાં માણીઓ તથા આપણો અને તેમનો સંબંધ એ ત્રણે શક્ય છે.

પ્રાણુમય ભૂમિકા જડ પદાર્થોના કરતાં વધારે ઉચ્ચ છે. વ્યક્તિમાં તે ભૂમિકા કામના અને તેને સંતોષવાની વૃત્તિ ઉત્પન્ન કરે છે. વિશ્વમાં કામનામય જગતને તે ઉત્પન્ન કરે છે. તેમાં પણ ઉપભોગવૃત્તિને પરિણામે દ્વંદ્વોત્પન્ન સામાન્ય પ્રવર્તે છે. મનુષ્યજાતિએ જે સ્વર્ગ અને નર્કની કલ્પનાઓ કરી છે તે બધી આ કામનામય ભૂમિકામાં જ સમાયેલી છે.

સ્થૂલ જગત અને કામનામય જગત બંને એક બીજાથી અલગ નથી. પ્રાણુમય જગતના દળાણને પરિણામે સ્થૂલ જગત ઉત્પન્ન થયું છે. પ્રાણુમય પુરુષને પ્રાપ્ત કરવાથી આપણે તે કામનામય જગત સાથે સંબંધ બાંધી શકીએ છીએ. તે ભૂમિકાની અસર આપણા પ્રાણુમય જીવનના ઉપર થાય છે તથા તે ભૂમિકામાં પ્રાણીઓ, શક્તિઓ અને વ્યક્તિઓ આવી રહેલી છે. તેમની સાથે પણ આપણો સંબંધ થવા શક્ય છે.

કામનામય વિશ્વનું દળાણ આપણને સામાન્ય સ્થિતિમાં મારુમ પડતું નથી. કારણ કે આપણું સામાન્ય જીવન પરિમિત દોષ અજ્ઞાનમાં ડુબેલું હોય છે. તથા સ્થૂલ ઇન્દ્રિયોદ્ધારાજ તે કાર્ય કરી શકે છે. પ્રાણુમય ભૂમિકા જુદાજ કોષમાં કાર્ય કરે છે, તેથી તે સ્થૂલ કણોનો ઉપયોગ કરતીજ નથી. આપણે પોને કામનામય જગત સાથે એ ભૂમિકા દ્વારા સંબંધ બાંધી શકીએ છીએ.

કામનામય જગતનું જેવું છે તેવુંજ મનોમય જગતનું સમાજનું. મનોમય ભૂમિકાના દળાણને ક્ષીણે પ્રાણુમય અને અન્નમય જીવન વ્યક્તિમાં ઉત્પન્ન થાય છે. આપણામાં સામાન્ય રીતે જે મન કાર્ય કરતું જણાય છે તે તો સ્થૂલ હોય છે, ન્યારે શુદ્ધ મનોમય ભૂમિકા સૂક્ષ્મ હોય છે. પ્રાણુમય અને અન્નમય જીવનનો ત્યાગ કર્યા પછી સાધક મનોમય ભૂમિકાને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. શરીરનો ત્યાગ કર્યા પછી, અર્થાત્ મૃત્યુ પછી પણ એ મનોમય ભૂમિકામાં તે વસી શકે છે,

અને શરીર ધારણ કરવાની વૃત્તિ થતાં તે પાછા સ્થૂણ જીવનને પ્રાપ્ત થાય છે. ક્ષીણે પુણ્યે મૃત્યુલોકં વિશંતિ । (ગીતા)

જ્ઞાન એ આપણા અસ્તિત્વનું સ્વર્ગ કહી શકાય. પરંતુ એ પણ કાંઈ સર્વોત્તમ ભૂમિકા નથી. મનથી પણ પર વિજ્ઞાનની ખીજ ભૂમિકા આવી રહેલી છે. વિજ્ઞાનમય ભૂમિકાને લીધે મન, પ્રાણ તથા શરીર અસ્તિત્વમાં આવ્યાં છે. વિજ્ઞાન તથા આનંદમય કોષમાં ચૈતન્યને સ્થિર કરવું એજ મનુષ્યને માટે ઘણું મુશ્કેલ છે. જાગૃત અવસ્થામાં તેને સિદ્ધ કરવા માટે ઇશ્વરે જગતમાં પોતાનો આવિર્ભાવ કર્યો છે.

પ્રકરણ ૧૯ મું.

અસ્તિત્વની ભૂમિકાઓ.

આપણા ઉત્તમોત્તમ સ્વરૂપ સાથે અદ્વૈત કરીને પ્રકૃતિના માતા, ધર અને સ્વતંત્ર બોક્તા તરીકે જે આપણામાં વર્તમાન ભૂમિકાથી પર રહેલા પુરૂષે સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવી હોય તે ભૂમિકાઓ.

એટલું તો નક્કીજ છે કે આપણા અસ્તિત્વની વર્તમાન ભૂમિકામાં રહીને તે સિદ્ધ કરી શકાય તેમ નથી, કારણકે આપણા અસ્તિત્વની વર્તમાન સ્થૂલ ભૂમિકામાં પ્રકૃતિનું સાત્તાજન્ય સંપૂર્ણ રીતે જામેલું છે. અર્થાત્ આપણામાં રહેલો દિવ્ય પુરૂષ, પ્રકૃતિની અસંખ્ય ક્રિયાઓમાં, તેના સ્થૂલ દમ્બળામાં સંપૂર્ણપણે ઢંકાઈ જાય છે અને સ્થૂલ પદાર્થની જડતામાંથી ચૈતન્ય સ્વરૂપ આત્માને પ્રાપ્ત કરવાની ઉત્ક્રાંતિના માર્ગમાં વ્યક્તિનો આત્મા શારીરિક અને માનસિક કરણોનાં કાર્યોમાં ગુંચવાઈ જઈ પોતાની દિવ્ય સ્વતંત્રતા અનુભવી શકતો નથી. મનુષ્ય “હું” સ્વતંત્ર છું તથા પ્રકૃતિનો સ્વામી છું” એવું જે કહે છે તેમાં પણ તેનું મન પ્રકૃતિને સૂક્ષ્મ રીતે વશ હોય છે. અલગત, એ ગુલામીની ઝુંસરી પ્રાણમય અને જડ વસ્તુઓ જેવી કે પ્રાણીઓ, વનસ્પતિ અને ધાતુમા હોય છે તેના કરતાં આછી છે એટલુંજ નહિ પરંતુ પુરૂષની સ્વતંત્રતા અને સ્વરાજ્યની સમીપ હોય છે તો પણ તે ખરી સ્વતંત્રતા અને ખરું સ્વામીત્વ તો નથી જ. એટલાજ કારણ સર આગણ પ્રકરણોમાં ચૈતન્યની તથા મનોમય પ્રાણીની જુદી જુદી આધ્યાત્મિક ભૂમિકાઓનો આપણે ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે. એટલે જે તે ભૂમિકાઓ ન હોત તો દેહધારી પ્રાણીઓ આ પૃથ્વી ઉપર કદીપણ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકત નહિ. એ ભૂમિકાની ગેરહાજરીમાં તો ધીજી દુનીઆમાં મોક્ષપ્રાપ્તિ કરવા મારે મનુષ્યે વાટ જોવી પડત અથવા તો તે લોકમાં મોક્ષની શોધ

કરવાને પોતાની જાતને લાયક કરવામાંજ આ દુનીઆનું માનુષી જીવન ગાળવું પડત. આ દુનિયા સિવાય બીજા લોકમાં સુકિત પ્રાપ્ત કરવાનો જે વિચાર કેટલાક કરે છે તેની પાછળ હમણાં આપણું અસ્તિત્વ જે શારીરિક અને આધ્યાત્મિક દેહમાં જકડાયેલું છે, તેના કરતાં તે લોકમાં જોણું જકડાયેલું હશે એવી માન્યતા રહેલી છે.

પ્રચલિત જ્ઞાનયોગમાં ચૈતન્યની એ ભૂમિકાઓજ સ્વીકારાય છે ૧. આધ્યાત્મિક, ૨. જડતાપ્રધાન માનસિક. એ એ ભૂમિકાઓ વચ્ચે શુદ્ધ વિવેકશક્તિ આવી રહેલી હોય એ બંનેના પ્રત્યે તે વિવેકશક્તિ દષ્ટિ નાખી સ્થૂલ જગતના મિથ્યા દેખાવોનો ત્યાગ કરીને જડતા પ્રધાન મનની ભૂમિકાથી પર થઈ આધ્યાત્મિક ભૂમિકાની વાસ્તવિકતાને અનુભવે છે. ત્યાર બાદ વ્યક્તિમાં રહેલો પુરુષ પોતાની શક્તિથી એ જ્ઞાનમયસ્થિતિ જોડે એકતા કરી બીજી ભૂમિકાનો ત્યાગ કરી પ્રથમ અર્થાત્ આધ્યાત્મિક ભૂમિકાને પ્રાપ્ત કરે છે તથા તેમાં સ્થિર થઈ મન તથા શરીરનો ત્યાગ કરી પ્રાણને પણ છોડી દઈ પરાત્પર પુરુષ જોડે એકતા કરી વ્યક્તિત્વના બંધનમાંથી મુક્ત થાય છે. પોતાના સમગ્ર અસ્તિત્વનું સંપૂર્ણ સહ એ ભૂમિકામાં સમાયતું નથી એવું તે પુરુષ જાણે છે. એટલુંજ નહિ પણ અસ્તિત્વ ધણું અટપટું હોય તેમાં અનેક ભૂમિકાઓ આવી રહેલી છે એવું પણ જાણવા છતાં તે પુરુષ તેમની ઉપેક્ષા કરે છે અથવા તો તેમના ઉપર ધ્યાન આપતો નથી, કારણકે ઉપર જે જાતનો મોક્ષ વર્ણવ્યો છે તેને માટે એમની જરૂર પડતી નથી ઉલટું એ ભૂમિકાઓ તો એવા પ્રકારના મોક્ષના માર્ગમાં નડતરૂપ થઈ પડે છે. કારણ કે તેમને પ્રાપ્ત કરનાર સાધકને અવનવા, આકર્ષક અને આધ્યાત્મિક અનુભવો, સુદૃઢ ઉપમોગો, સિદ્ધિની શક્તિઓ, ટુંકામાં, સ્થૂલ જગતની પાછળ એક નવુંજ જગત દેખાવા માંડે છે અને તેની પાછળ જવાની એક, પ્રાચીન જ્ઞાનયોગનો ઉદ્દેશ; અનંત બ્રહ્મમાં લય પામવાના ધ્યેયથી મન પૂર્ણજાગમાં સર્વ ભૂમિકા. ચલિત થાય છે, તથા ઇશ્વરપ્રાપ્તિના રાગ-માર્ગમાં અસંખ્ય ગતીકુંચીઓની ભૂલથુભા-ભણીમાં તે ગુચ્ચવાળ ખરે છે. પરંતુ પૂર્ણયોગમાં

તો આપણે વિશ્વજીવનનો સીકાર કરીએ છીએ અને અજ્ઞાનું સ્વરૂપ તથા ઇશ્વરના સર્વવ્યાપીપણાથી વ્યાપ્ત જીવન, તેજ વિશ્વજીવન એવું સીકારીએ છીએ. એટલે ઉપર જણાવેલા અનુભવોથી આપણે બચી શકીએ નથી. આપણા માર્ગમાં ગમે તેવા મહાન અંતરાયો આવી રહેલા હોય તોપણ આપણે તો તેમની સામે થઈ તેમને જીતેજ છૂટકો. વિશ્વજીવન અને આપણું જીવન જો એટલાં બધાં અટપટાં હોય તો આત્મજ્ઞાન તથા પુરૂષ અને પ્રકૃતિના સંબંધનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવવા માટે આપણે તે વિવિધતાને જાણવી જોઈએ અને સીકારવી પણ જોઈએ. અસ્તિત્વની ઘણી ભૂમિકાઓ હોય તો જે પ્રમાણે આપણું મન, પ્રાણ અને શરીરને આપણે આધ્યાત્મિક રૂપાંતર પમાડવાની ઇચ્છા રાખીએ છીએ તે પ્રમાણે પ્રશ્નની ખાતર આપણે તે સર્વને પ્રાપ્ત કરવાં જોઈએ.

પ્રાચીન સમયમાં સર્વ દેશોમાં અસ્તિત્વને તળીએ છપાઈ રહેલાં સત્યોની શોધ કરી તેમનું જ્ઞાન મેળવવું તેજ મૂળ આધ્યાત્મિક વિદ્યા. ખરું જ્ઞાન ગણાતું. યુરોપમાં એને “ ઓકાટરી-ઝમ ” યાને “ આધ્યાત્મવિદ્યા ” કહે છે.

આપણા દેશમાં એ વિદ્યાને માટે ખાસ નામ મુકરર કરવામાં આવ્યું નથી, કારણ કે આપણને એ બધા અનુભવો એટલા બધા મહન કે અસાધારણ લાગતાજ નથી. એ બધા અનુભવો આપણને તો વધારે નજીકના લાગે છે અને એમની અને આપણી વચ્ચે રહેલો પડદો ઘણાજ પાતળો છે. હિંદુસ્તાન, ઇજીપ્ત, ખાલીફા, ચીન, ગ્રીસ અને કેલ્ટ લોકોના દેશમાં જુદી જુદી યોગપદ્ધતિઓના વિભાગ તરીકે તેમને સીકારવામાં આવેના જણાય છે. યોગસાધનાના અને એ બીજી ભૂમિકાઓના અનુભવો પ્રાચીન કાળમાં ઘણા પ્રચલિત હતા, પણ આજકાલના લોકોને તે વિચારો, કેવળ વહેમ અને મહનતાથી ભરેલા દેખાય છે; અને તે જતાં એ વિચારોની અસર આપણી જમત અવરથાના જેટલીજ વ્યવહાર, પ્રલક્ષ અને વાસ્તવિક છે. એટલુંજ નહિ પરંતુ તે ભૂમિકાઓના અનુભવો અને બનાવો આપણી જનમતઅવરથા જેટલાજ હુદ્દિઆલ નિયમોને આધીન છે. અમારો ઉદ્દેશ આધ્યાત્મિક વિદ્યાના મહન અને વિજ્ઞાન

પ્રદેશમાં ઉતરવાનો નથી, તોપણ એ શાસ્ત્રની વિશાળ રૂપરેખા અને સામાન્ય સિદ્ધાંતો આપવાની અહીં જરૂર પડે છે, કારણ કે તેના વિના જ્ઞાનયોગ પૂર્ણ થયો ગણાય નહિ. આધ્યાત્મવિદ્યાની જુદી જુદી પદ્ધતિઓનો અભ્યાસ કરતાં જણાઇ આવે છે કે જે તેઓમાં બનાવોની નોંધ લેવામાં આવે છે. તે તો એકના એકજ હોય છે. પરંતુ તેમની તાત્વિક અને વ્યવહારૂ વ્યવસ્થામાં ઘણી ભિન્નતા જોવામાં આવે છે. અને તે આવા મુશ્કેલી બધી વિષયને માટે કેવળ સ્વાભાવિક છે ! કોઇક પદ્ધતિમાં કેટલીક બાબતોને સદંતર છોડીજ દેવામાં આવી છે, જ્યારે બીજામાં તેને ધણુંજ મહત્વ આપી સૌથી અગત્યની ગણવામાં આવે છે; કોઇકમાં એકના ઉપર અતિ-શય ભાર, જ્યારે બીજામાં તેને ગૌણ ગણી અસ્તિત્વની સાત ભૂમિકાઓ. તેનાજ પર ઓછો ભાર મૂકાયલો જોવામાં આવે છે. વળી, કોઇક પદ્ધતિમાં જે અનુભ-

વોને ગૌણ ગણવામાં આવ્યા છે તેમને બીજી પદ્ધતિઓમાં કેવળ સ્વતંત્ર ગણીને અંતિમ ધ્યેય તરીકે વર્ણવેલા છે. ઉપનિષદોમાં જેની રૂપરેખા ચળી આવે છે એવી વેદ અને વેદાંતની આધ્યાત્મિકવિદ્યાની પદ્ધતિને અહિં ઉદ્દેશ્ય દર્શાવવામાં આવે છે, કારણ કે તે પદ્ધતિ સરલમાં સરલ છતાં પણ સૌથી વધારે તત્ત્વજ્ઞાનથી ભરપૂર હોઇ આપણા મોક્ષનો અંતિમ આદર્શ લક્ષમાં લઇને તેમાં ઉપયોગી થાય એ હેતુથીજ ઘડાયેલી જણાય છે. તે પદ્ધતિઓમાં આપણા જીવનની મનોમય, પ્રાણમય અને અન્નમય એ ત્રણ સામાન્ય ભૂમિકાઓનો, સત્, ચિત્ અને આનંદની ત્રણ દિવ્ય, આધ્યાત્મિક ભૂમિકાઓનો તથા તે બંનેની વચ્ચે આવી રહેલી સાંકળ જેવી વિજ્ઞાનમય ભૂમિકાનો સ્વીકાર દર્શાવવામાં આવે છે. એ પ્રમાણે જોતાં જીવનની વ્યવસ્થામાં સાત ચરની ઉતરતી ભૂમિકાઓ આવી રહેલી આપણને જણાય છે. કોઇ સ્થળે પાંચ ભૂમિકાઓનો ઉદ્દેશ્ય થયેલો પણ જોવામાં આવે છે, કારણ કે આપણે પહેલી પાંચમાંજ પહોંચી શકીએ છીએ; (બીજી બે અગ્રાધ્ય જણાય છે.) અને એમના દ્વારાજ આપણે પૂર્ણતા પ્રત્યે ગતિ કરી શકીએ એ પણ સ્પષ્ટ છે.

પરંતુ આગળ જતા પહેલાં આપણે ચેતન્યની કે અસ્તિત્વની " ભૂમિ-

કા " એટલે શું તે બાબતુ' નોંધએ "ભૂમિકા" એટલે પુરૂષ અને પ્રકૃતિ વચ્ચેના ચોક્કસ સંબંધ ઉપર આધાર રાખનાર ભૂમિકા એટલે શું ? અને અસ્તિત્વની સામાન્ય સ્થિતિ અથવા તો સમ. વિશ્લેષણ શું છે ? તોલપણું. વિરાટ અસ્તિત્વે પોતાની અંદર રહેલી સનાતન શક્તિના અથવા તો સનાતન સત્ તથા આવિર્ભાવ પામવાની પોતાની શક્તિઓ વચ્ચે જે સંબંધ બાંધ્યો હોય યાને જે સમતોલપણું સ્થાપન કર્યું હોય, તેનેજ આપણે " દુનિયા " અથવા તો " વિશ્વ " કહીએ છીએ. તે વિરાટ સત્ જ્યારે પોતાના આવિર્ભાવને અનુભવે છે અથવા તો તેની સાથે સંબંધ બાંધે છે ત્યારે આપણે તેને પુરૂષ કહીએ છીએ. વ્યક્તિમાં જીવાત્મા અને વિશ્વમાં વિરાટ રૂપે તે પુરૂષજ કાર્ય કરી રહ્યો છે. વિશ્વમાં આવિર્ભાવ પામવાનાં તત્ત્વો અને શક્તિઓને આપણે પ્રકૃતિ કહીએ છીએ પરંતુ સત્ અથવા અસ્તિત્વ, ચિત્ અથવા ચૈતન્યપૂર્ણ શક્તિ અને આનંદ અર્થાત્ અસ્તિત્વનો આનંદ એ ત્રણ અસ્તિત્વનાં ખરેખરાં મૂળતત્ત્વો છે અને તેથી કરીને વિશ્વનું ખરેખરું તત્ત્વ યાને રહસ્ય આ ત્રણ તત્ત્વો જોડે કેવા પ્રકારનો સંબંધ બાંધવાની અને એ ત્રણેને કેવાં સ્વરૂપો આપવાની સત્તા પ્રકૃતિને મળે છે તેના ઉપર આધાર રાખે છે. અસ્તિત્વ તો પોતાના આવિર્ભાવના પદાર્થથીજ બરપૂર છે અને હોયું નોંધએ. શક્તિને જે પદાર્થ જોડે કામ પાડવાનું છે તે પદાર્થના રૂપમાં અસ્તિત્વ ઢંગાયું નોંધએ; વળી, શક્તિ અથવા બળપણુ એ પદાર્થ જોડે સફળતાથી કાર્ય કરે તેવું અને ગમે તે હેતુ સિદ્ધ કરી શકે તેવું હોયું નોંધએ. સામાન્ય રીતે આપણે આ શક્તિ યાને બળને કુદરત કહીએ છીએ. વળી, સર્વ અસ્તિત્વમાં ઢંગાઈ રહેલું ચૈતન્ય તથા સર્વમાં વ્યાપી રહેલી શક્તિ તથા તેનાં કાર્યો દ્વારા આ વિશ્વની ઉત્પત્તિનો મૂળ હેતુ યાને ઉદ્દેશ બરાબર જળવાવો નોંધએ, અને તે ઉદ્દેશ આત્મામાં આત્માની અને વિશ્વમાં સર્વત્ર આનંદની પ્રાપ્તિ કરવાનો છે. અર્થાત્ વિશ્વ જીવનના સર્વ સંજોગો અને સર્વ હેતુઓ ઉપર જાણાવેલો ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવા માટે અસ્તિત્વ ધરાવે છે. અસ્તિત્વની શક્તિનો તથા તેના આનંદનો સર્વ દિશાઓમાં વિકાસ કરનાર જીવન તેજ વિશ્વજીવન. અર્થાત્ વિશ્વમાં એ પ્રકારે ઢંગાઈ

યલા હોય તેમને પ્રગટ કરવા અને આવરણમાં હોય તો તેમની ઉત્ક્રાંતિ કરવી એજ વિશ્વજીવન છે.

આપણે આત્મા પાર્થિવ જગતમાં આવિર્ભાવ પામ્યો છે, અને તે સ્થૂલ જગતનેજ પ્રત્યક્ષ જાણી શકે છે. એ જગત-
ઉત્ક્રાંતિની દિશા. માં પોતાનામાં રહેલી શક્તિઓને સિદ્ધ કરવી

, એજ માણસને માટે મોટામાં મોટો પ્રશ્ન છે.

પોતાના અસ્તિત્વને નહિ જૂઠી જનાર એવા ચૈતન્યમય અસ્તિત્વના આનં-
દનું આવરણને સ્વીકારવું અને તેનું છુટાછુટા અનંત વિભાગોમાં જુદે
જુદે રૂપે વહેંચાઈ જવું તેનું નામ પદાર્થ અથવા દ્રવ્ય. એટલે પાર્થિવ
અથવા સ્થૂલ જગતમાંનો મુળ સિદ્ધાંત અને તેના સર્વ પ્રયત્નોનો અંતિમ
ઉદ્દેશ તે આગ્રહિત થયેલાની ઉત્ક્રાંતિ અને અવિકસિતનો વિકાસ કરવાનોજ
હોવો જોઈએ. સરજાતમાં તો પાર્થિવ જગતમાં સર્વ પદાર્થો જડ યાને
સ્થૂલ કુદરતી ખજોની વેગપૂર્વક કાર્ય કરનારી અચેતન નિદ્રામાં પડેલા
જણાય છે. તેથી કરીને કોષપણુ પ્રકારનો પાર્થિવ આવિર્ભાવ શક્ય હોય
તો અચેતન સ્થિતિ યાને પદાર્થની ગાઢ નિદ્રામાંથી અસ્તિત્વને જાગ્રત
કરવું એજ તેનો ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ. અને એ પાર્થિવ જીવનમાં વ્યક્ત
થતા આવિર્ભાવની પરાકાષ્ટા તો ત્યારેજ પ્રાપ્ત થઈ ગણાય કે જ્યારે પદાર્થની
જડતાનો પડદો દૂર થઈ જઈ આવિર્ભાવમાં અગાનથી આગ્રહિત થયેલા
આત્માને ચૈતન્યમય સત્ત્વો સાક્ષાત્કાર થાય. (પ્રકૃતિમાં આવિર્ભાવ પામતા
અગાનથી છવાયેલા આત્માની દૃષ્ટિ આગળથી પદાર્થની જડતાનો પડદો દૂર
થઈ જઈ તેને ચૈતન્યમય સત્ત્વો સાક્ષાત્કાર થાય.) આગળ આપણે પ્રકૃતિમાં
જડકાયેલા આત્મા વિશે કહ્યું છે તેવો આત્મા મનુષ્ય પોતેજ છે એટલે
આગળ વર્ણવેલી જ્ઞાનપૂર્ણ મુક્તિ તથા આત્માના સાક્ષાત્કારની પ્રાપ્તિ એ તેનો
ઉચ્ચતમ, અંતિમ ઉદ્દેશ તથા પૂર્ણતાને માટે અગત્યની સરત હોવી જોઈએ.

સ્થૂલ શરીરમાં જન્મેલા માનસિક પ્રાણીનો અંતિમ અને અનિવાર્ય

ઉદ્દેશ આગળ જણાવવામાં આવ્યો છે ખરો.

ઉત્ક્રાંતિમાં નડતી શરીર,
પ્રાણની મુશ્કેલીઓ.

પરંતુ એ ઉદ્દેશને સિદ્ધ કરવામાં પાર્થિવ યાને
સ્થૂલ જગતના જમ્મોનો વિરોધી હોય તેનું
જણાય છે. પ્રથમ મુશ્કેલી તો એ નડે છે કે

માનુષી જીવન કેવળ સ્થૂલ યાને પદાર્થમય છે અર્થાત્ શરીરરૂપે અસ્તિત્વ પદાર્થત્વને પામ્યું છે-દન્દ્રિયગોચર બન્યું છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ તેના પોતાના ચૈતન્યને પણ તે સ્થૂલ પદાર્થરૂપે વિમૂઢું લાગે છે કારણ કે વ્યક્તિનું સ્થૂલ શરીર ખીળ બધા માણસોના કરતાં જુદું હોઇ કેટલીક અમુક ક્રિયાઓને અર્થાત્ પ્રકૃતિના કેટલાક કેહેવાતા નિયમોને તે વશ હોય છે. માણસમાં જે જીવનશક્તિ અથવા પ્રાણસંજ્ઞા છે તે પણ પદાર્થમાં દાર્પ કરી રહેલી પ્રકૃતિ યાને કુદરતનું બળ છે; અને તે જડતામાંથી ક્રમે ક્રમે જાગ્રત થતી જીવનને પ્રાપ્ત થયતું હોઇ પોતાના સ્વરૂપથી પરિમિત, હમેશાં શરીરના ઉપર આધાર રાખનારું પરાશ્રયી, ખીળ જીવનોથી તથા સમગ્ર જીવનથી શરીર, રૂપ વિગેરેને લીધે વિમુઢું પડેલું, અને વિદાસ, સ્થિરતા તથા આત્મસિદ્ધિમાં જડ પ્રકૃતિના કાયદાઓથી અને શારીરિક જીવનની પરિમિતતાથી ડગલે ડગલે ખોડાંગતું જણાય છે.

જેવું પ્રાણશક્તિનું છે તેજ પ્રમાણે માણસના માનસિક ચૈતન્યનું પણ છે. તેનું ચૈતન્ય પણ શરીર તથા વ્યક્તિત્વ

મનની મુશ્કેલીઓ.

પ્રધાન જીવનને યાને પ્રાણમાં જકડાયેલા માન-

સિક જીવનને આધીન હોય છે. તેથી કરીને તેની

શક્તિઓ અને ક્રિયાઓ પરિમિત હોઇ તે ક્ષુદ્ર શક્તિવાળી શારીરિક દન્દ્રિયો અને થોડી ઘણી પ્રાણશક્તિને વશ વર્તે છે. વળી તે માનસિક સૂક્ષ્મ જીવન પણ વિરાટ મન અને ખીળ મનોમય પ્રાણીઓનાં આંતર-જીવનથી અતડું રહે છે. કારણ કે ખીળ માણસોનાં માનસિક આંતર-દાર્પો માણસના સ્થૂલ મનને તો એક બધ કરેલા પુસ્તકનાં જેવાંજ હોય છે. અને તેમનું જ્ઞાન તે પોતે જાતના અનુભવ ઉપરથી તથા અપૂર્ણ શારીરિક ક્રિયાઓ અને ખીળ આવિર્ભાવો ઉપરથી અનુમાનો દોરીનેજ મેળવી શકે છે. માણસનું ચૈતન્ય જડતામાં પાણુ ફૂળી જવાને તૈયારજ હોય છે કારણ કે તેના અસ્તિત્વનો મોટો ભાગ તેમાંજ ફૂળેલો હોઇ તેનું જીવન મૃત્યુ પ્રત્યે અને શારીરિક જીવનના અણુઓ વિખુટા પડી વિવિધ પામવાની ક્રિયા પ્રત્યે ગમન કરતા જણાય છે. એ અપૂર્ણ ચૈતન્ય અને આલુખાલુ આવેલા પદાર્થોની જોડેના તેના સંબંધ ઉપર તો માણસના આનંદનો આધાર રહેલો છે. વળી તે સંબંધ દ્વારા શારીરિક

સંસ્કારો અને ઇન્દ્રિયોના સ્પર્શો તથા તેમને સ્વીકારનાર મન, અર્થાત્ પરિમિત શરીર, પ્રાણ અને ઇન્દ્રિયોની મદદથી સંકુચિત થયેલું મન પોતાની બહાર જે જગત આવી રહેલું છે તેને જાણવાને બાથોડીયાં મારી રહ્યું હોય એમ જણાય છે. એનું પરિણામ એ થાય છે કે માનસિક જીવનની અદ્યક્ષશક્તિ અને આનંદ પ્રાપ્તિનીશક્તિ પણ પરિમિત થઈ જાય છે અને વિશ્વ જીવનના જે બળનો અનુભવ એ માનસિક જીવનના બળથી વધારે શક્તિમાન હોય તો જે તેનાથી ખમાય તેવો, પકડાય તેવો, પચાવાય તેવો અથવા તો પ્રાપ્ત કરી શકાય તેવો ન હોય તો તે અનુભવ વિકૃત થઈને દુઃખ, શોક અને અસંતોષના રૂપમાં ફેરવાઈ જાય છે. જો એ પ્રમાણે નથી થતું તો એવા અનુભવોનો માનસિક જીવન તરફથી અસ્વીકારવામાં આવે છે તો તેમના પ્રત્યે કઠોરતા દર્શાવી તેમને તિતિશાથી છૂતવામાં આવે છે, કે પછી તેમના પ્રત્યે ઉદાસીનતા ધારણ કરવામાં આવે છે. વળી જે આનંદ વ્યક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે તે પણ કાંઈ સચ્ચિદાનંદના આનંદની પેઠે સાહજિક અને ચિરસ્થાયી હોતો નથી. પરંતુ સમયના અનંત સમુદ્રમાં ક્ષણિક અનુભવ યાને સંસ્કાર પ્રાપ્ત કરવાથી તે મળી શકે છે, અને પરિણામે તેને ટકાવી રાખવા માટે તે સંસ્કારને અથવા તો સંસ્પર્શોને ટકાવી સતત જાગ્રત રાખવાની જરૂર પડે છે, અને તે છતાં પણ તે ક્ષણિક તથા અનિશ્ચિત નીવડે છે.

આ બધાનો અર્થ તો એ થયો કે સ્થૂળ જગતમાં પુરુષ અને પ્રકૃતિના સ્વાભાવિક સંબંધોમાં પુરુષ પોતાની વર્તમાન સ્થૂળ જીવનની ચિત્તન્યમય શક્તિ રૂપ પ્રકૃતિ અને તેનાં કાર્યોમાં અપૂર્ણતા અને હ્રસ્વ ભૂ-મગ્ન થઈ પોતાની જાતને સપૂર્ણ રીતે ભૂલી મિહાઓની પ્રાપ્તિ ગયો છે અને પ્રકૃતિ સર્વોપરિ વિરાજે છે.

અર્થાત્ આત્મા પ્રકૃતિને આધીન થઈ રહ્યો છે. આત્મા યાને પુરુષ પોતાની જાતને તો જાણતોજ નથી. તે ફક્ત પ્રકૃતિનાં કાર્યોનેજ જાણે છે. માણસમાં વ્યક્તિત્વવાળી જીવાત્માની ભાવના જાગ્રત થવાથી પ્રકૃતિ અને પુરુષ વચ્ચે અગ્રાનનો અને તમા પ્રકૃતિના

દારણ કે જીવાત્મા સ્થૂલ ભૂમિકામાં રહેતો હોવાથી તથા એ ભૂમિકામાં પદાર્થ સર્વોપરિ યાને સર્વસત્તાધીય હોવાથી જીવાત્મા ચૈતન્ય પદાર્થના સ્થૂલત્વથી પરિમિત રહે છે અને તેથી તે ઠદી પણ સંપૂર્ણ રીતે આત્મ-નિષ્ઠ ચૈતન્યસ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. વિરાટ આત્મા પણ જો સ્થૂલ જગતના પાર્થિવ સંબંધમાં રિયત રહે તો તે સુદ્ધ સંપૂર્ણ આત્મ-પ્રાપ્તિ કરી શકે નહિ તો પછી માનસિક, પ્રાણમય અને શારીરિક બંધનોથી જકડાયેલો, સર્વ પદાર્થોથી વિબુદો અને પોતાનાં પ્રાણ, આનંદ અને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે બાહ્ય પદાર્થો ઉપર અવલંબી રહેલો જીવાત્મા તે શી રીતે આત્મપ્રાપ્તિ કરે ? શક્તિમાં, જ્ઞાનમાં, પ્રાણશક્તિમાં અને આનંદ પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિમાં જે પરિમિતતા માણસ અનુભવે છે, તેજ તેનામાં પોતાના આત્મા પ્રત્યે અને વિશ્વ પ્રત્યે અસંતોષની લાગણી ઉત્પન્ન કરાવે છે અને જો કદાચ પાર્થિવ જગત એજ માત્ર એકલું જગત અને સ્થૂલ ભૂમિકા એજ મનુ-ષ્યની એકમાત્ર ભૂમિકા હોત તો વ્યક્તિ તરીકે પુરૂષ કદીપણ સિદ્ધિ કે આત્મપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરી શકત નહિ, એટલુંજ નહિ પરંતુ પશુત્વથી વંચારે હ્રદય જીવન તે કદીપણ મેળવી શકત નહિ. એટલે જો હ્રદય જીવનની શક્યતા હોય તો ૧. આ જગત સિવાય બીજું કોઈ એવું જગત હોવું જોઈએ કે જેમાં પુરૂષ અને પ્રકૃતિ વચ્ચેના આત્મા અપૂર્ણ અને અસંતોષકારક સંબંધમાંથી માણસ મુક્ત થઈ શકે અથવા તો ૨. તેના પોતાના વર્તમાન જીવનમાં બીજી હ્રદય ભૂમિકાઓ આવેલી હોવી જોઈએ કે જેમને પ્રાપ્ત કરવાથી તે એવા અપૂર્ણ સં-
ત્રણ શક્યતાઓ. બંધથી પર મુક્ત થઈ શકે અથવા તો સૌથી
છેવટે ૩. પોતાની શક્તિથી જે જ્ઞાન, શક્તિ,
આનંદ અને વિકાસ તે મેળવી શકે તેમ નથી તેને બીજી ભૂમિકાઓમાં
વસતા બીજા પ્રાણીઓની મદદથી તે મેળવી શકે. પ્રાચીન શાસ્ત્રોની દૃષ્ટિએ
જોનાં આ ત્રણે શક્યતાઓ અસ્તિત્વ ધરાવે છે એટલુંજ નહિ પરંતુ એ
ભૂમિકાઓની પ્રાપ્તિ તથા આપણાથી હ્રદય લોક જોડે આપણો સંબંધ
તથા તેમની અસરથી આપણો વિકાસ એ ત્રણે શક્ય છે !

પુરૂષ અને પ્રકૃતિના સંબંધમાં જેમ પદાર્થ અથવા તો દ્રવ્યની

પ્રાધાન્યતાવાળી અનમય ભૂમિકા આપણે જોઈ તેજ પ્રમાણે તેનીજ ઉપર પદાર્થની નહિ પરંતુ પ્રાણુની પ્રાધાન્યતાવાળી ભૂમિકા આવી રહેતી છે. એ ભૂમિકામાં આવી રહેલા પ્રાણુમય જગતમાં પ્રદાર્થ, જીવનની પરિસ્થિતિ

નક્કી કરતો નથી, પરંતુ પ્રાણુશક્તિ પદાર્થનું સ્વરૂપ નક્કી કરે છે. એટલે પ્રાણુમય ભૂમિકાના સ્વરૂપો વધારે સ્વતંત્ર અને સ્થૂળ જગત કરતા ધણાજ વિકારી લાગે છે. એ પ્રાણુમય શક્તિ દાષ પદાર્થોમાં કાર્ય કરનારા જડમળના જેવી પાર્થિવ નથી એટલુંજ નહિ પરંતુ, સાથી હલકામાં હલકા સ્વરૂપો બાદ કરતા, તે અચેતન તત્ત્વોમાં બ્યાપી ગ્રહેલી જડ શક્તિ પણ નથી. પ્રાણુશક્તિ એ અસ્તિત્વની ચૈતન્યપૂર્ણ શક્તિ છે તે સર્જન કરે છે અને સર્જન કરવા કરતા ઉપભોગ કરવાની, પદાર્થો પ્રાપ્ત કરવાની તથા પોતાના ક્રિયાત્મક વેગને સંતોષવાની વૃત્તિ તેનામાં વધારે આગળ પડતી જણાય છે. અર્થાત્ કેવળ પ્રાણુમય જીવનના જગતમાં આપણને કામના અને આવેગને સંતોષવાની વૃત્તિનો જ નિયમ કાર્ય કરતો માણુમ પડે છે. પ્રકૃતિ અને યુરૂપના સજ ધની બનેલી એ પ્રાણુમય ભૂમિકામાં પ્રાણુશક્તિ આપણા શારીરિક જીવનના કરતા ધણી વધારે સ્વતંત્રતાથી અને શક્તિથી કાર્ય કરતી જણાય છે. એ જગતનું ખાસ લક્ષણ કામના હોવાથી આપણે તેને “ કામનામય ” જગત કહી શકીએ વળી, તે કામનામય જીવન શારીરિક જીવનની પેઠે એક દરેલા યાને મુકરર કરેલા આધારમાંથી દૂર નથી જઈ શકતું એમ પણ નથી. તે તો પોતાની ભૂમિકામાં અનેક સ્થિતિઓને સ્વીકારી શકે છે. જડ પાર્થિવ જીવનમાં અદૃશ્ય થતા પ્રાણુમય જીવનથી માડીને તે છેક મનોમય અને આધ્યાત્મિક વિદ્યાના અનુભવો સુધીની બધી ગાણુ ભૂમિકાઓમાં તે કાર્ય કરી શકે છે પ્રકૃતિના અનંત આવિર્ભાવમાં જુદી જુદી ભૂમિકાઓ વચ્ચે કંઈ વિશાળ ભેદો, ઝોચિત્તી ઉડી ખીણો, આવેલી હોતી નથી, પરંતુ એક ભૂમિકા ખીણમાં લય પામે છે, ખીણ ત્રીજીમાં, એમ સતત સજ ધ જળવાયેલો માનુષ પડે છે. પ્રકૃતિમાં ઉત્પન્ન થયેલી જુદો અનુભવ પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ ધરાવનાર મત્ત યાને અસ્તિત્વ જીવનની બધી અનંતતાઓમાંથી પણ જુદા જુદા પદાઓ અને ચડતા ઉતરતી ભૂમિકાઓને ક્રમવાર ગોઠવી વિશ્વ-

જીવનમાં આત્મારૂપે પોતાની શક્યતાઓને સદૃઢ કરે છે. વળી કોઈપણ પ્રકારનો ઉપભોગ કરવો એ કામનાઓનો ઉદ્દેશ હોવાથી એ કામનામય જગતમાં પણ ઉપર જણાવેલી ભોગવૃત્તિજ પ્રધાન હોઈ સઘળું એ દિશા પ્રત્યેજ પ્રયાણ કરતું હોયું જોઈએ. જ્યારે જ્યારે આત્મા મુક્ત ન હોય ત્યારે ત્યારે તેના સર્વ અનુભવોમાં પણ તેને નિષેધાત્મક અને નિર્ણ્યાત્મક એવા બે પ્રકારન જ અનુભવો થાય છે. હવે જ્યારે આત્મા “કામનામય” ભૂમિકાને વશ હોય ત્યારે તો તે સ્વતંત્ર કયાથીજ હોય ? એટલે એ પ્રાણુમય ભૂમિકામાં આપણા સ્થૂલ મનને કલ્પના પણ ન આવી શકે એટલી બધી ગાઢ પ્રાણુની ભોગવૃત્તિને સંતોષવાની શક્યતા રહેલી છે.

પરંતુ સાથે સાથે ચીરસ્થાયી અને ઉઠેા શોક સ્વર્ગ, નર્કની ભાવનાઓ. અનુભવવાની પણ શક્યતા આવેલી છે ! મનુષ્ય-જાતિની દંતકથાઓમાં અને મનુષ્યના મનની કલ્પનામાં જે ઉપભોગવૃત્તિપ્રધાન સુખનાળા સ્વર્ગની તથા દુઃખપૂર્ણ નર્કની ભાવનાઓ આવી રહેલી છે તે બધી આ કામનામય ભૂમિકામાં સમાય છે અને માણસનું મન સૃષ્ટિની શરૂઆતથી તેમનામાંથી કાતો લગ્યાયુ છે અથવા તો ભયભીત થઈ કપી રહ્યું છે ! મનુષ્યની કલ્પના શકિત કોઈક સત્યના ઉપર આધાર રાખતી હોય છે, પછી તે કલ્પનાઓ પોતે મૂળ સયની ખોટી અથવા તો કેવળ સ્થૂલ મૂર્તિઓ હોઈ તેમનામાં રહેલું ઇન્દ્રિયાતીત સત્ય દર્શાવના માટે તદ્દન નાલાયક હોય એ બનવા જોગ છે.

હવે પ્રકૃતિ એક અટપળી પરંતુ એકતાવાળી વસ્તુ છે. તે કાંઈ અસંબદ્ધ પ્રસંગોનો ઢગનો નથી. એટલે આપણા સ્થૂલ પાર્થિવ જગત અને પ્રાણુમય અર્થાત્ કામનામય જગત વચ્ચે પણ ન પૂરી સકાય એવી ખાણ જોવા બેઠ તો હોઈ શકે નહિ. ઉનદુ, એક રીતે જોતા પાર્થિવ જગત અને કામનામય જગત અન્યોન્યમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે એનું કહી શકાય તેમ છે અને ઘણું અંશે તેઓ અન્યોન્યને આધારે રહ્યા છે એટલું તો નક્કી છે ! વાસ્તવિક રીતે જોતા સ્થૂલ વિશ્વ તે કામનામય જગતનોજ આધારમાન માને સર્ગ છે, અને એ પ્રમાણે પોતાની જાતને પાર્થિવ માને

સ્થૂલ સ્વરૂપમાં નાખવાનું કારણ પોતાની કામનાઓને શરીર આપીને, પોતાના કામનામય જગતથી તદ્દન જુદીજ દુનિયામાં તેમને નાખીને પૂર્ણ કરવાનો તેનો હેતુ છે. કામનામય જગતની સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મ કામનાઓનાં પરિણામ રૂપજ તે પદાર્થો હોય છે. આપણી પૃથ્વી ઉપર જે જીવન છે તે એ કામનામય જગતનું સ્થૂલ અને અચેતન પદાર્થ ઉપર જે દયાણુ થાય છે તેનું જ પરિણામ છે એમ કહી શકાય. આપણું પોતાનું પ્રાણુમય જીવન આપણા કરતાં વધારે ગદ્દન અને વિશાળ પ્રાણુમય પુરૂષની કેવળ સપાટી ઉપર તરતું પરિણામ છે. તે પ્રાણુમય પુરૂષ તો પોતાના કામનામય જગતમાં રિયત હોય છે અને આપણે તેના દ્વારાજ પ્રાણુમય જગત સાથે સંબંધ બાંધી શકીએ છીએ. વળી, પ્રાણુમય જગત આપણા ઉપર પણ કાર્ય કરે છે અને સ્થૂલ વિશ્વના પ્રત્યેક પદાર્થની પાછળ પ્રાણુમય વિશ્વની શક્તિઓ કાર્ય કરી રહી છે એટલુંજ નહિ પરંતુ આપણે જે પદાર્થોને તદ્દન gross અસંસ્કૃત, અપકવ ગણીએ છીએ તેમની પાછળ પણ પ્રકૃતિના તત્વોની પ્રાણુશક્તિ, અને તે શક્તિને ધારણ કરનારી વ્યક્તિઓ આવી રહેલી છે; અને તેઓ તે તત્વોને સહાય કરે છે. પ્રાણુમય ભૂમિકાની અસર સ્થૂલ જીવન ઉપર હમેશાં થયોજ કરે છે. અને કામનામય વિશ્વ પોતાની શક્તિ અને પરિણામોને સ્થૂલ જગતમાં ઉપજાવે છે યાને ઉત્પન્ન કરે છે, અને તે પરિણામો પાછા ફરીને પ્રાણુમય ભૂમિકામાં ફેરફારો ઉત્પન્ન કરે છે ! એ પ્રાણુમય ભૂમિકાની અસર આપણા પોતાનાં પ્રાણુમય યાને કામનામય જીવન ઉપર પણ થાય છે. અને તે ભૂમિકામાં આપણા ઉપર સારી કે અનિષ્ટ અસરો ઉત્પન્ન કરનારી વ્યક્તિઓ (આપણે તેમને વિશે અગાત કે ખેદરહાર હોઈએ તો પણ) પોતાનું કાર્ય કરે છે. વળી, એ શક્તિ-પ્રાણુમય, સૂક્ષ્મ વ્યક્તિ-ઓ કેવળ વૃત્તિ રૂપે અથવા તો અચેતન બળને રૂપે કે મનથી નીચે આવેલી ભૂમિકાઓ પેડે જડ હોતી નથી. તેઓ ચૈતન્યમય શક્તિઓ, વ્યક્તિઓ અને જીવનવાળાં પ્રાણીઓ હોય છે ! આપણામાં જેમ જેમ ઉચ્ચ ભૂમિકાઓ બાંધતી જાય છે તેમ તેમ આપણે તેમને મિત્ર અથવા તો શત્રુરૂપે જાણી પણ શકીએ છીએ. તેઓ આપણને પકડી રાખે છે અથવા તો આપણે તેમના પર દાણ મેળવી તેમને હરાવી, તેમને છોડીને

પ્રાણુમય, સૂક્ષ્મ વ્યક્તિ-
ઓનું અસ્તિત્વ.

આગળ વધી શકીએ છીએ. મધ્યયુગના શુરોપમાં આધ્યાત્મિકવિદ્વાનો ઘણો મોટો ભાગ આ કામનામય વિશ્વ સાથે મનુષ્યનો સંબંધ શોધવામાં રોકાયેો હતો અને તે સમયના પૂર્વના દેશોમાં પણ જાદુ અને આધ્યાત્મિક શક્તિઓએ પણ કેટલોક ગૌણ ભાગ ભજવ્યો છે. ભૂતકાળના “વહેમો”માં પણ સત્યો આવી રહ્યાં હતાં અને તે સત્યો કેવળ ભૌતિક પદાર્થનીજ શોધમાં નહિ મંડ્યા હોય એવા ભવિષ્યના કોઈક શાસ્ત્રવેત્તાએ ફરીને શોધી કાઢશે ! એ ખરું છે, કે એ માન્યતાઓ જોડે ઘણો વહેંચ ધુસી ગયો હતો, તેની જુદી સમજૂતિ પણ અપાતી અને કામનામય વિશ્વના નિયમોનું જ્ઞાન પણ ઘણું અચોક્કસ હતું. તોપણ આપણે એટલું તો કબુલ કરવું પડશે કે આપણા સ્થૂલ વિશ્વમાં માનસિક શક્તિ ધરાવનારા પ્રાણીઓનું અસ્તિત્વ જેમ વાસ્તવિક છે તેમ આપણી સ્થૂલથી પર આવેલી ભૂમિકાઓ પણ વાસ્તવિક છે.

કોઈને પ્રશ્ન થશે કે એ પ્રમાણે આપણા ઉપર કામનામય વિશ્વનું

દબાણ ચાલુ છે અને તે પ્રાણમય ભૂમિકા

સ્થૂળ ભૂમિકાથી પર-

આપણી પાછળ પણ આવી રહેલી છે, તો

ભૂમિકાની શક્યતા.

પછી આપણને સામાન્ય સ્થિતિમાં શા માટે

તેનું જ્ઞાન થતું નથી ? એનો ઉત્તર એજ છે

કે આપણા પોતાના પાડોશીનું માનસિક જીવન જે કારણથી આપણને ખબર નથી પડતું તેજ કારણથી આપણને એ ભૂમિકાનું જ્ઞાન પણ થતું નથી, જે કે તેમનું આંતર જીવન આપણા જેટલુંજ વાસ્તવિક હોય છે અને તેની છુપી અસર આપણા ઉપર પણ થયાજ કરતી હોય છે. આપણે જે વિચારો ને લાગણીઓને આપણી પોતાની ગણીએ છીએ તેઓમાંનો ઘણો મોટો ભાગ આપણી બહારથી, બીજા માણસોમાંથી અર્થાત્ વ્યક્તિઓ અને મનુષ્યજાતિના સમગ્ર મનમાંથી આપણામાં આવે છે. વળી, આપણે જેમ તે પ્રાણમય ભૂમિકાને જાણતા નથી તેમ આપણી પોતાની માનસિક ભૂમિકાની નીચે આવી રહેલું અથવા તો આપણી જાગૃત દશાથી પર રહેલું અસ્તિત્વ પણ આપણે જાણતા નથી; જે કે તે બંનેની અસર ગહન યાને છુપી રીતે આપણા બાહ્ય અસ્તિત્વને નિયત કરતી હોય છે. પ્રાણમય ભૂમિકાનું જ્ઞાન સામાન્ય સ્થિતિમાં આપણને નહિ થવાનું કારણ

એ છે કે આપણે આપણી સ્થૂલ ઇન્દ્રિયોનો ઉપયોગ કરી શકીએ છીએ, અને કેવળ શરીરમય જીવન જાળવતા હોઈ ત્યાર પછી સ્થૂલ પ્રાણ અને સ્થૂલ મનનો ઉપયોગ કરતા હોઈએ છીએ. હવે પ્રાણમય ભૂમિકા એ કરણોદ્ધાર આપણી જોડે સંબંધમાં આવતી નથી. (પ્રાણમય ભૂમિકા આપણી જોડે સંબંધ બાંધતી વખતે એ કરણોદ્ધાર સીધે સીધે સંબંધ બાંધતી નથી.) તે કાર્ય જીદાજ કોષમાં થાય છે. કેટલાક તે જીદા દેહમાં પણ થાય છે એવું કહે છે અને તેને મનોમય કોષ અથવા તો સૂક્ષ્મદેહ પણ કહે છે. આપણું મનોમય ચૈતન્ય પણ તેમાં જ રહે છે. વળી, અન્નમય કોષ સાથે ધણો ગાઢ સંબંધ ધરાવનાર અને આપણા અટપટા અસ્તિત્વને ધારણ કરનાર તથા સ્થૂલ શરીરને બનાવનાર પ્રાણમય કોષ પણ તે સૂક્ષ્મ દેહમાં જ આવી રહેલો છે. એ ભૂમિકાઓમાં આપણામાં છુપી રીતે કાર્ય કરી રહેલી શક્તિઓ, ઇન્દ્રિયો અને શક્તિઓ આવી રહેલી હોઈ તેઓ આપણી સ્થૂલ ઇન્દ્રિયો સાથે અને સ્થૂલ શરીરનાં ચક્રો સાથે તથા મન સાથે અથડાય છે. આત્મવિકાસ કરતાં ક્રમે ક્રમે આપણે પણ તે ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થઈ શકીએ અને આપણું જીવન તેમનામાં ધારણ કરી આખા કામનામય જગત તથા બીજા લોક યાને ભૂમિકા જોડે જીર્ણિર્ધ્વક સંબંધ બાંધી શકીએ અને સ્થૂલ જગતનાં સત્યો, બનાવો અને બાળતોડું પણ વધારે ઉંડું જ્ઞાન, તથા સૂક્ષ્મ અનુભવ મેળવવા માટે તેમનો ઉપયોગ કરી શકીએ. હાલ તુર્ત આપણે જે સ્થૂલ જીવનની ભૂમિકાને આપણું સર્વસ્વ માની બેઠા છીએ તેને બદલે આત્મવિકાસને પરિણામે આપણે અસ્તિત્વની બીજી ભૂમિકા પણ પ્રાપ્ત કરી શકીએ.

કામનામય જગતને માટે જે કહેવામાં આવ્યું તેવું તે યોગ્ય ફેરફારો સાથે વિશ્વની બીજી ઉચ્ચ ભૂમિકાઓ માટે

મનોમય ભૂમિકા.

પણ કહી શકાય. દારણ કે પ્રાણથી પર મનોમય ભૂમિકા આવેલી છે. એ ભૂમિકા માનસિક

જીવન યાને મનોમય અસ્તિત્વની બનેલી હોઈ તેમાં પ્રાણ અથવા તો શરીર મુખ્ય મનાતું નથી, પરંતુ મનને મુખ્ય ગણવામાં આવે છે. એ ભૂમિકામાં સ્થૂલ પરિસ્થિતિને પરિણામે અથવા નો પ્રાણશક્તિને લીધે મન દોરાતું

નથી પરંતુ, મન પોતે શરીર તથા પ્રાણને પોતાના સંતોષ માટે નિયત કરી તેમનો ઉપયોગ કરે છે. અર્થાત્ મનોમય ભૂમિકામાં આપણું બુદ્ધિ પ્રધાન અસ્તિત્વ કેટલેક અંશે સ્વતંત્ર હોય છે અને શરીર તથા પ્રાણના બંધનોમાં બંધાયેલા આપણા સ્થૂલ મનની કલ્પનામાં પણ ન આવી શકે એવી રીતે તે સંતોષ પામે છે ને પોતાની જાતને કૃતાર્થ કરે છે. એ મનોમય ભૂમિકામાં પુરૂષ મનોમય હોષ પ્રકૃતિ સાથે તેના સંબંધો એ શુદ્ધ મનોમયના ઉપર આધાર રાખે છે. એ ભૂમિકામાં પ્રકૃતિ પણ પ્રાણમય અને અન્નમય મૂડી જઈ મનોમય થઈ જાય છે. સમગ્ર કામનામય જગત અને આકર્ષકતરી રીતે આખું સ્થૂલ જગત પણ તે મનોમય ભૂમિકાનો જ વિસર્ગ માને આપણે. અર્થાત્ મનોમયપુરૂષની કેટલીક વૃત્તિઓ પોતાને માટે ક્ષેત્ર, સંજોગો અને મનોમય સમતા માને સંવાદિ-પણું સ્થાપન કરવાની વ્યવસ્થા કરે છે તેને પરિણામે કામનામય અને સ્થૂલ એ બંને જગત ઉત્પન્ન થાય છે. એ મનોમય ભૂમિકાનું દબાણ પ્રાણમય ભૂમિકા ઉપર થઈ વિશ્વના સ્થૂલ જીવન ઉપર તેની અસર પહોંચવાને પરિણામે જગતમાં મનનું અસ્તિત્વ ઉત્પન્ન થયું છે. પ્રાણમય જગતમાં વિકાર ઉત્પન્ન કરીને મનોમય ભૂમિકા આપણામાં કામનાપ્રધાન મન ઉત્પન્ન કરે છે; અને જ્યારે તે પોતાના મૂળ સ્વભાવ પ્રમાણે વર્તન કરે છે ત્યારે આપણા આધ્યાત્મિક અને માનસિક જીવનની શુદ્ધ શક્તિઓને તે આપણામાં જાગ્રત કરે છે. પરંતુ આપણા મનોમય સમુદ્રની સપાટી ઉપર આપણને જે માનસિક જીવનનો અનુભવ થાય છે તે ખરું જોતાં વિશાળ મનોમય અસ્તિત્વનું કેવળ ગોણું પરિણામ છે. તથા તે વિશાળ માનસિક જીવનની ખરી ભૂમિકા તો મનોમય ભૂમિકાજ છે. મનોમય ભૂમિકામાં આવેલું આખું મનોમય જગત આપણા ઉપર તથા વિશ્વ ઉપર સતત કાર્ય કરી રહ્યું છે. તેમાં તેની શક્તિઓ, તેનાં પ્રાણીઓ પણ આવેલાં હોય આપણા મનોમય શરીર દ્વારા તે જગત આપણી જોડે સંબંધમાં આવે છે. સ્થૂલ શરીરનો ત્યાગ કર્યા પછી પુરૂષ તે આધ્યાત્મિક અને માનસિક સ્વર્ગોને પ્રાપ્ત કરી શકે છે અને સ્થૂલ જગતમાં જીવન ગાળવાની વૃત્તિ દરીયા ઉત્પન્ન થાય ત્યાં સુધી તે પોતે એ ભૂમિકામાં વાસો કરે છે. એ મનોમય ભૂમિકામાં પણ પ્રાણમય જગતની પેઠે પાછી બીજી ગોણું ભૂમિકાઓ

આવી રહેલી છે અને તેમાંની હલકામાં હલકી મનુષ્યથી નીચે આવેલી અને ભૂમિકાઓ જોડે ઉંચામાં ઉંચી વધારે આધ્યાત્મિક હવન જોડે ભળી જતી દેખાય છે.

મનથી પર આવેલી ભૂમિકાઓ ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ માનસિક હવનની શક્યતાઓ છે. તે ભૂમિકા વિજ્ઞાનમાં અર્થાત

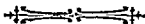
મનથીપર ભૂમિકાઓ. સ્વતંત્ર આધ્યાત્મિક યાને દૈવીશુદ્ધિમા અને સમ્યક્દાનદના સ્વરૂપમાં આવી રહેલી છે.

પોતાની પ્રકૃતિ જોડે લીલા કરતાં પુરૂષ કેટલીક સંકુચિતતાઓ અથવા વિશિષ્ટ સંજોગોને પ્રાપ્ત થઈ પોતે એક પ્રકારનું પતન અનુભવે છે તેને પરિણામે વિજ્ઞાનથી નીચેની ભૂમિકાઓ ઉત્પન્ન થએલી છે. પરંતુ એ ઉચ્ચ ભૂમિકાઓ કંઈ આપણાથી કેવળ અંતડી અને અપ્રાપ્ય નથી. આપણામાં રહેલા વિજ્ઞાન અને આનંદમયકોગો દ્વારા કારણદેહ ઉપર તે ભૂમિકાઓ સીધેસીધી અસર કરે છે અને મનોમયકોપ ઉપર આડકનરી અસર ઉપજાવે છે. વળી, તે ભૂમિકાની છુપી શક્તિઓ પ્રાણમય અને સ્થૂલ જગતનાં કાર્યોમાં પણ ગેઠાજર હોતી નથી. 'મનથી પર રહેલી એ ઉચ્ચ ભૂમિકાઓનાં પ્રાણ અને શરીર ધારણ કરનાર જે મનોમય પ્રાણી છે તેની ઉપરના દબાણને પરિણામે આપણામાં આધ્યાત્મિક અસ્તિત્વ અને અંતર જ્ઞાનની માનસિક શક્તિ જાગ્રત થાય છે. પરંતુ એ કારણ-દેહ મનુષ્યજાતિના મોટા ભાગમાં હજી સુધી વિકાસ પામ્યો નથી અને વિજ્ઞાનમય ભૂમિકાના જેવી મનોમય ભૂમિકાઓથી પર ભૂમિકાઓમાં સ્થિર થવું અથવા તો તેમનાથી પર થઈ જ્ઞાનપૂર્વક વિજ્ઞાન અને આનંદ-મય કોપમાં રહેવું એ મનુષ્યને માટે સૌથી વધારે મુશ્કેલ છે. સમાધિના લયમાં એ સ્થિતિ, એક રીતે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે પણ ખીજી રીતે વ્યક્તિમાં રહેલા પુરૂષની શક્તિઓની નવી ઉત્ક્રાંતિ કરી તે ભૂમિકાઓને પ્રાપ્ત કરવી શક્ય છે એવું સ્વીકારવા માટે પણ ધણાજ થોડા માણસો તૈયાર છે. પરંતુ ચૈતન્યની એ પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કર્યા વગર પુરૂષ પોતાની પ્રકૃતિના ઉપર પુરેપુરો ડાણ જ્ઞાનપૂર્વકે કદી પણ ધારણ કરી ન શકે; કારણકે વિજ્ઞાનમય ભૂમિકામાં કંઈ મન પ્રકૃતિનો નિયંત્રક હોતો નથી પરંતુ

આત્મા પોતે સ્વતંત્રતાથી પોતાના અસ્તિત્વની અધોગામી ભૂમિકાઓને ગોળી ગણી તેમના ઉપર સામ્રાજ્ય ચલાવે છે, અને એ દાણદારાજ તે ભૂમિકાઓને તેમની સંપૂર્ણ શક્તિઓ પ્રાપ્ત કરાવે છે. વિશ્વની ઉત્પત્તિ વખતે પુરૂષે જાણે પોતાની જાનની જોડે હોડ બંધી હોય નહિ તેમ સર-તમાં ઉતરીને ઘકોડકું ચઢુ સ્વામી કહી, આવરણમાં ઉતરી-અગાનને પ્રાપ્ત કરી પોતાની ઉત્કાંતિ અને આત્મસિદ્ધિ માટે પૂર્ણતાના માર્ગમાં સાથી વધારે મુશ્કેલ સંજોગો સ્વીકાર્યાં. અને ત્યાર પછી એ સ્વીકારેલા જાન્યોમાંથી મુક્ત થઈ પોતાનું સામ્રાજ્ય પુનઃ માને ફરીથી સ્થાપન કરવાના જે પ્રયત્નો તે કરી રહ્યો છે તેની સિદ્ધિ મનથી પર ભૂમિકાઓને જાગ્રત અવસ્થામાં પ્રાપ્ત કરવામાં સમાવશી છે.

પ્રકરણ ૨૦ પૃથક્કરણ.

વિશ્વમાં વ્યક્તિત્વું જીવન તર્ફન ગોણુ અને સામાન્ય ન લાગે છે. વ્યક્તિત્વ ચારેતરફ પરિમિતતાન અનુભવે છે. પ્રકૃતિના નિયમોને વશ વર્તનાર વિશ્વમાં મનુષ્યે પણ તે નિયમોને નજીકે તેમને વશ થઈ રહેવું જોઈએ, આત્મા પ્રથમ તો સ્વૂલ પદાર્થોમાં ન શું ચલાઈ પડે છે.

પરંતુ મનુષ્ય કેવળ શરીર નથી તે આત્મા છે: અને તેથી ઉપર જણાવેલા સ્વૂલ વિચારોથી કદી પણ મનુષ્ય સંતોષ પામીને બેસી રહી શકતો નથી. જ્યારે જ્યારે બાહ્ય પદાર્થોનું જ્ઞાન સંપૂર્ણપણે મળે છે ત્યારે મન સૂક્ષ્મ પદાર્થોના જ્ઞાન પ્રત્યે વળે છે.

ધર્મ એટલે જીવનના બંધનોથી પર થવાનો પ્રયત્ન. ધર્મ એ શ્રદ્ધા, અભિલાષા છે. ઉચ્ચ જીવનની શક્યતા તે બતાવે છે. મનુષ્યને અમૃતત્વ અને ઉચ્ચ ભૂમિકાઓ મળી શકે છે એવું ધર્મ શીખવે છે. ધર્મના બીજા વિચારોમાં તો ધણો મતભેદ રહેલો હોય છે, તેના અંતિમ ક્ષેત્ર પણ ધણાજ જુદા હોય છે. ધર્મથી તો આશા અને શ્રદ્ધાન મળે, બીજું કશું નહિ. સંપ્રદાયો ખરા ધર્મથી ધણા દૂર છે.

પ્રત્યેક ધર્મની પાછળ ઇશ્વરપ્રાપ્તિ માટે યોગ સાધનાનો માર્ગ પણ રહેલો હોય છે. બાહ્ય ઉપચારો વિકારી છે પરંતુ ઇશ્વર પ્રાપ્તિનો માર્ગ અર્થાત્ ધર્મનું તત્ત્વ અવિકારી છે. ઉપનિષદ્ અને વેદમાં પુરૂષની સાત ભૂમિકાઓ ગણાય છે. અન્તમય, પ્રાણમય, મનોમય, મિથાનમય, સત ચિત્ અને આનંદમય.

અન્નમય પુરૂષ પ્રકૃતિને સંપૂર્ણપણે વશ હોય છે. જ્યારે પ્રાણમય અને મનોમય ભૂમિકામાં પ્રાણુસ જાય છે ત્યારે તે અન્નમયને એ બે

ઉચ્ચભૂમિકાઓથી નિયત કરે છે. સાધક પ્રાણમય પુરૂષને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. તેની પ્રાપ્તિની ધણી નિશાનીઓ પણ હોય છે.

પ્રાણમય જીવન કાંઈ ઉચ્ચતમ જીવન નથી. મનોમય ભૂમિકાને પ્રાપ્ત કરવાથી અન્નમય અને પ્રાણમય બન્નેનો કાણુ મળે છે. મનોમય જીવનનાં ગોણુ કાર્યો તેવીજ એ બે પ્રાથમિક ભૂમિકાઓ લાગે છે, શરીરના મરણ પછી મનુષ્ય એ ભૂમિકામાં ધણે સમય ગાળીને માનસિક સ્વર્ગનાં સુખો ભોગવી શકે છે.

આ ત્રણે ભૂમિકાઓ માનુષી છે. તેમની ઉપર પ્રકૃતિનું સામ્રાજ્ય છે. આ ત્રણેથી પર યવાલીજ પુરૂષ, સંપૂર્ણ રીતે પ્રકૃતિથી છૂટે.

પ્રકરણ ૨૦.

ત્રિવિધ પુરૂષ:—

આગલા પ્રકરણમાં આપણે વિરાટ અસ્તિત્વના જુદા જુદા ભેદ અને આપણા પોતાની અસ્તિત્વની જુદી જુદી ભૂમિકાઓ જોઈ. એ બધાં પદાર્થ યાને દ્રવ્યથી પણ નીચે જતી વ્યક્તિનું વિશ્વમાં સ્થાન. અને આત્માના શિખરો તથા વિરાટ જીવનથી પણ પર અથવા પરાત્પર શિખરો પ્રત્યે જતી એક નીસરણીનાં પગથિયાં જેવાં છે. જોઈ લોકો તો વિશ્વથી પર એ નિરપેક્ષ પરાત્પરનેજ અસ્તિત્વનું અંતિમ ધ્યેય માને છે. પરંતુ સ્થૂલતામાં જઠકાયણું આપણું ચૈતન્ય સ્થૂલ વિશ્વના એક અધારા ખુણામાં પોતાના હૃદ અસ્તિત્વમાં મગ્ન થયણું હોવાથી તથા અનંત કાલની એક હૃદયક ક્ષણના અનુભવો પૃથ્વીમાં એક શરીરમાં પૂરાઈને અનુભવતું હોવાથી અસ્તિત્વની સીડીના એ પગથિયાંઓ આપણાથી ઢંકાયલાં રહે છે. અર્થાત્ સ્થૂલ ચૈતન્યને મન તો તેઓ અસ્તિત્વ ધરાવતાં નથી. એ સ્થૂલ ચૈતન્યને મન તો આ જગત સ્થૂલ પદાર્થ અને શક્તિઓનો એક સમૂહ માત્ર હોય છે; અને તે વિશ્વ સ્વયંભૂ અને નિશ્ચલ એવા કેટલાક કુદરતના નિયમોથી કંઈક આધારને પ્રાપ્ત થયું છે તથા નિયત ક્રિયાઓમાં પ્રેરાયું છે. એ નિયમો આપણી આંત્ર બાહ્ય આવી રહ્યા છે. તેઓ આપણા ઉપર કાણુ ધરાવે છે એટલે આપણે તેમને આધીન વર્તવું જોઈએ. વળી, આપણા જન્મથી શરૂ થતા અને પુનર્જન્મની શક્યતા વિના મૃત્યુ સાથે અંત પામતા આપણા અસ્તિત્વનો જો આપણે સાચી વધારે બાબ લેવો હોય તો આપણે એ નિયમોનું સારામાં સારું જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ. એ પ્રમાણે સામાન્ય ભૂમિકાના માણસો વિચાર કરે છે. આપણું પોતાનું જીવન પણ કેવળ અકસ્માનરૂપ અથવા તો પદાર્થની વિરોધ જીવનમાં કે સ્થૂલ શક્તિના કાર્યોની સતત પરંપરામાં એક અર્થતંત્ર

નજીવા જનાર જેવું છે. મને તે કારખાંસી દેાય, પરંતુ આત્માએ અથવા મને સગીર ધારખી ક્યું છે એ તો નક્કી; તથા એ આ મા પોતે સમજી શકતો નથી એવા ધર્મો અને શક્તિઓ વચ્ચે આમતેમ ટોક્કરો ખાય છે, એ પણ અનુભવ મિદ્ધ છે. શરજાનમાં વ્યાનક અને મોટે ભાગે વિગેળી વિશ્વમાં પોનાનું અભિન્ય દર્શવી ગખરાની અને ત્યાર પછી જીવન ન્યામુંની અસ્તિત્વમા છે ત્યાંમુધી તેને સજ અથવા મુખી જનાવવા માટે તે વિશ્વના કાવચોએ જાળુવાની અને તેમનો ઉપયોગ દગવાના પ્રયત્નની મુરકેલીમાંજ આત્મા પ્રથમ મુંઝેલાઈ પડે છે. વાસ્તવિક રીતે એતા જો આપણે પદાર્થમાં વ્યક્તિત્વને પ્રાપ્ત થયલા મનની એક ગોણુ ક્રિયા સિવાય બીજી કંઈજ ન હોય (જે આપણે ફક્ત જડ પદાર્થમાં વ્યક્તિત્વને પ્રાપ્ત થયલા મનની ગોણુ ક્રિયાજ દોહાએ) તો આપણે માટે અસ્તિત્વમા દાહજ પ્રાપ્ત કરવા જેવું રહેતું નથી. ક્ષણિક બુદ્ધિ અને શક્તિનો સનાતન ધર્મ અને દ્રવ્ય સાથે તથા જીવનની મુરકેલીઓ સાથેના વિરોધ એજ જીવનમા સાગમા સારો ભાગ ગણાત. બાદુ તો દરખનાની લીલા તથા ધર્મ અને ક્યાના દિલામો આપનારા ગપ્પાઓ, અથવા તો મનુષ્યના વિચારઅસ્તમન અને અચાન દરખનામા જોયલા સ્વપ્નાઓ તે વિરોધને પાછે જાળી શકાય અને દાહક અંગે તે વિરોધ ઓછો કરી શકાય.

પરંતુ મનુષ્ય કાંઈ જીવનું શરીર માત્ર નથી. તે આત્મ સ્વરૂપ છે. અને તેથી જીવનના સ્થૂલ અને બાહ્યક્રિયાઓના માણસમા રહેતું સ્વાદુભ-
નપણું નૈતન્ય. દષ્ટિગિંદુથી કેવળ વાસ્તવિક લાગતા ઉપર જાણવેલા વિચારથી કદી પણ તે સંતુષ્ટ રહી શકતો નથી. તેના સ્વાનુભવપૂર્ણ ચિંતનમાં સ્થૂલનાથી પર ગ્રેહો સત્યોની સૂચનાઓ અને ચિન્હો આવી રહેલાં છે. તેનામા અનતતા અને અમૃતાવની ભાવના રહેલી છે. ખીજી ભૂમિકાઓ, ઉચ્ચ શક્તિઓ અને અનુભવના ખીજાં ક્ષેત્રો વિષે તે નિશ્ચયપૂર્વક નિબળ્ય કરી શકે છે. ભૌતિક શાસ્ત્રો આપણને અસ્તિત્વના બાહ્ય સત્યનું તથા આપણા શારીરિક અને પ્રાણીક જીવનનું ઉપર ચોરિયું મંત્ર સ્પર્શનું.

લવપૂર્ણ ચૈતન્યનો વિકાસ કરીને આપે છે. પરંતુ આપણને લાગે છે કે તેનાથી પર બીજાં સત્યો પણ રહેલાં છે અને સ્વાતુલવપૂર્ણ ચૈતન્યનો વિકાસ કરીને તે સત્યોને આપણે વધારે સ્પષ્ટ રીતે પ્રાપ્ત કરી શકીશું. જ્યારે આપણને આ દૃશ્ય જગતનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે આપણે અદૃશ્ય અસ્તિત્વની શોધમાં અનિવાર્ય રીતે દોરાધ્વજે છીએ અને તેથીજ જડવાદપ્રધાન તથા અશ્વદ્વાજી યુગોની પાછળ હમેશાં આધ્યાત્મવિદ્યા, નવા ધર્મો, ગદ્યનૃતાવાળા સંપ્રદાયો, અને અવંત ઇશ્વરની પાછળ પ્રાદ શોધખોળનો અમુક યુગ આવે છે. આપણા મનની છાછરી સપાટીનું અને આપણા શારીરિક જીવનનું જ્ઞાન આપણે માટે ખસ નથી. તેમના દ્વારા આપણને સ્વાતુલવપૂર્ણ ચૈતન્યના છુપા ઉંડાણનું જ્ઞાન થાય છે. આપણું સાધારણ ચૈતન્યનો તો તે હંકાયેલા અસ્તિત્વની દોર માત્ર છે-તેમાં દાખલ થવાની માત્ર પરસાળ છે. ત્યાર પછી આપણને મારુમ પડે છે કે આપણી સ્થૂલ ધન્દ્રિયો જેને જાણી શકે છે તે તો વિરાદ અસ્તિત્વની આસપાસ આવેલું સ્થૂલ છોડુંજ છે, અને આપણું મન જેને ગ્રહણ કરે છે તે ભૂમિકા જે અનંત પ્રદેશો અગ્રાત છે તેની સીમા માત્ર છે. એ પ્રદેશોમાં શોધખોળ કરવાનું કામ તો ભાતિકશાસ્ત્ર અથવા તો ઉપલક્ષીઆ માનસ શાસ્ત્રથી જુદાજ શાસ્ત્રનું છે.

પોતાનાં મંધનોથી પર અને જીવનના કેવળ સ્થૂલ અને જાણ બનાવોથી સ્વતંત્ર થવાના મનુષ્યના પ્રયત્નને ધર્મ એટલે શું ? અને આપણે ધર્મ કહીએ છીએ. અનંતની ભાવના તેની વિવિધતા. ઉપર તેના માનસિક અને શારીરિક જીવનનો જે આધાર છે તેને દૃઢ કરી વાસ્તવિક બનાવી મૂકવી એ ધર્મનું મુખ્ય કાર્ય છે. વળી તે અનંત સાથે સંબંધ બાંધવાની અને તેના સનત સાયુજ્યમાં રહેવાની આત્માની અભિલાષાને તૃપ્ત કરવી એ ધર્મનું કાર્ય છે. મારુસે પોતે જે સુવર્ણમય સ્વપ્નાંજો અત્યાર સુધી જોયા છે તેમની શક્યતા બતાવી આપવી અર્થાત્ પોતાની જાતથી પર થવાની યાને શારીરિક મર્ત્ય જીવનમાંથી અગર જીવન પ્રાપ્ત કરવાની શક્યતા બતાવી આપવી એ પણ ધર્મનું કાર્ય છે, કારણ

કે સામાન્ય જીવનમાં માણસને તે આદર્શ સિદ્ધ કરવાની શક્તિતા જણાતી નથી. મનુષ્ય પોતાનું વર્તમાન જીવન જે ભૂમિકામાં અને જે વિશ્વમાં ગાળી રહ્યો છે તેના કરતાં જુદી ભૂમિકાઓ અને લોકો પણ હયાતિ ધરાવે છે, એવું ધર્મ માણસને સમજાવે છે અને તેઓમાં મર્ત્ય સ્વભાવ અને પાપના બંધનોને બદલે અમૃતત્વનો સનાતન આનંદ પ્રવર્તે છે એવું બતાવે છે. વળી, નીતિમય જીવન ગાળવાના નિયમો પણ માણસને માટે ધર્મ ઉત્પન્ન કરે છે અને તેનાથી તે અમૃતત્વ માટે તૈયારીઓ કરી શકે છે. માણસ આત્મા છે, શરીર નથી; અને પાર્થિવ જીવનની તક લઈને તે ભવિષ્યની આધ્યાત્મિક સ્થિતિને માટે ચોખ્ખા તૈયારીઓ કરી શકે છે. ઉપર જણાવેલા વિચારો લગભગ બધા ધર્મોમાં સામાન્ય રીતે મળી આવે છે. તે ઉપરાંતનું ધર્મમાંથી જે કંઈ મળે છે તે બધું ખાત્રી-બંધ હોતું નથી. આગળ જતાં જુદાજુદા ધર્મોના અભિપ્રાયો જુદાજુદા થાય છે. કેટલાક ધર્મો આપણને કહે છે કે આપણું ભવિષ્યનું જીવન નક્કી કરવા માટે કૃત્ત એકજ વાર આપણે પૃથ્વી ઉપર સત્તા ધારણ કરીએ છીએ, પરંતુ જૂતકાળમાં આત્મા અમર ન હતો એવું કહી કેવળ ભવિષ્યમાંજ તે અમર રહેશે એમ જણાવે છે. વળી, જેઓ ધર્મને માર્ગે નહિ ચાલે તેમને સનાતન દુઃખ અથવા નર્કની માતનાઓની ધમકા પણ તેઓ આપે છે. જ્યારે ખીજા કેટલાક લોકો વધારે ભરોસાદાર દલીલોથી અને વિશાળ દૃષ્ટિથી એ સ્વીકારે છે કે આત્મા જુદાજુદા જન્મો ધારણ કરીને ક્રમેક્રમે અનંતનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે અને છેવટે સર્વ મનુષ્યો પણ એ પૂણ્યતાને જરૂર પ્રાપ્ત કરશે. કેટલાક ધર્મો એ અનંત આપણાથી જુદોજ છે એવું કહી આપણે તેની જોડે અંગન સંબંધ બાંધવાની જરૂર બનાવે છે. જ્યારે ખીજા ધર્મો તેને અપોરૂપેય તરીકે વર્ણવી આપણા આત્માએ તેમાં કય પામવું જોઈએ એવું કહે છે. કેટલાક ધર્મો ધર્મના અંતિમ આદર્શ તરીકે પૃથ્વીથી દૂર કોઈ જગત અથવા લોક આવી રહ્યો છે એવું માની તે પ્રદેશોમાં આપણે ઇશ્વરના સાનિધ્યમાં રહીશું એવું આશ્વાસન આપે છે; જ્યારે ખીજાઓ અનંતમાં કય પામીને સર્વ જીવનનો ત્યાગ કરવાનો આદર્શ આપણી સમક્ષ રજુ કરે છે. જુદા જુદા ધર્મોમાંના ધણાખરા તો આપણને પાર્થિવ

જીવનને યોગિક સમય માટે અખતરા તરીકે ઉમેદવારી પેઠે સ્વાકારવાને અથવા તો તાત્કાલિક શિક્ષા તરીકે ખમી લેવાને કે પછી અસત્ય, મિથ્યા-માયા ગણીને તેનો ત્યાગ કરવાને માટેજ યોગ આપે છે. અને આ વિશ્વ ધર્મ જીદાજ લોકમાં ભાવિ સુખનાં સ્વપ્નાંજો બતાવે છે. કોઈકજ ધર્મમાં આપણને આત્માના અતિમ વિજયની ઝાંખી આશા આપવામાં આવે છે, અને આખી મનુષ્ય જાતિ માટે એ આશા રખાય તો વ્યક્તિનામાં રહેલી વ્યક્તિગત આશા અને અભિલાષા તથા આખી મનુષ્ય જાતિની સમગ્ર અને સહાનુભૂતિ દર્શક આશાઓ અને અભિલાષા પણ કૃતાર્થ થાય. ખરું જોતાં આપણે જેને ધર્મ કહીએ છીએ તે કોઈ જ્ઞાન સ્વરૂપ નથી તે એક શ્રદ્ધા છે, અભિલાષા છે. એ શ્રદ્ધા અને અભિલાષાનો આધાર વિશાળ આધ્યાત્મિક સત્યોના અંતરજ્ઞાન ઉપર તથા સામાન્ય જીવનથી ઉચ્ચ ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થયેલી વ્યક્તિઓના અનુભવ ઉપર રહેલો છે. પરંતુ ધર્મ પોતે આપણને કેવળ આશા અને શ્રદ્ધાજ આપી શકે છે કે જેથી આપણે આધ્યાત્મિક જીવનના મહાન અને ગૂઢ સત્યોને પ્રાપ્ત કરવા પ્રત્યે પ્રેરાઈએ. પરંતુ ધર્મનાં કેટલાંક છુટાછવાયાં સત્યો, પ્રતિક્ષા અને ધર્મની ક્રિયાઓની વિશિષ્ટતાઓને લઈને આપણે તેમાંથી કંઈક, ન નમે એવા અકંક, તથા જીવન રહિત યંત્ર જેવા જે સંપ્રદાયો યાને મંતવ્યો બનાવી દઈએ છીએ તેજ બતાવી આપે છે કે આપણે હજી સુધી અનંતજ્ઞ શાસ્ત્ર પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગથી ઘણાજ વેગળા છીએ !

ઉપર આપણે ધર્મો વિષે જે જણાવ્યું છે તેમાંના પ્રત્યેક મહાન ધર્મની પાછળ અર્થાત્ તેની વિધિ, શ્રદ્ધા, ધર્મ અને યોગ. આશાઓ, ણની લાસનો, પ્રતિક્ષા-શ્રદ્ધા જીવન-યાં સત્યો વિગેરેની પાછળ જ્ઞાન પ્રાપ્તિ કરા-વવાના હેતુથી આંતર આધ્યાત્મિક વિકાસનો-યોગનો સાધનમાર્ગ પણ આવેલો હોય છે. એ માર્ગને અનુસરવાથી ગૂઢ સત્યોનું જ્ઞાન થઈ તેમનું અનુસરણ તથા તેમને પ્રાપ્ત પણ કરી શકાય છે. પ્રત્યેક ધર્મના બાહ્ય-આરની પાછળ યોગ સાધનાની પ્રજ્વાલિ આવી રહેલી હોય છે. ધર્મમાં જે શ્રદ્ધા જોઈએ છીએ તે યોગ સાધના દ્વારા પ્રાપ્ત થતા સદગ્ન જ્ઞાન

પ્રત્યે પ્રથમ પગથિયું છે. વળી, ધર્મમાં જે પ્રતિકો વપરાય છે તે બધા યોગમાં અનુભવાતા અનિર્વચનીય સત્યોના રૂપકે જેવા છે. તેના છુટા જવાયાં સત્યોનું ઉંડું રહસ્ય દર્શાવનારાં સ્વરૂપો છે. અરે ! ધર્મનાં ફરજિયાત થઇ પડેલાં મંત્રોયો પણ યોગની ભૂમિકાની અપકવ સૂચકો છે. લૌતિક વિશ્વના-સ્થૂલ જગતના વિષેનું આપણું જ્ઞાન વધારવામાં કેવળ દેખીતા બનાવો અને વાસ્તવિક લાગતાં સત્યોને દૂર કરી લૌતિકશાસ્ત્રો જે પ્રમાણે પદાર્થ અને પ્રકૃતિના બળોમાં છૂપાઇ રહેલી શક્તિઓ આપણને દર્શાવે છે, તથા આપણા મનમાં રહેલી કેવળ માન્યતાઓ અને અભિપ્રાયોને તે પ્રત્યક્ષ પ્રયોગોર્થી દૂરથી જ્ઞાનનો પ્રકાશ નાખે છે. તે પ્રમાણે આપણામાં રહેલી જે ઉચ્ચ ભૂમિકાઓ, લોકો અને શક્તિઓના જાણવા માટે ધર્મ પ્રયત્ન કરે છે તે સર્વેને યોગ વ્યવસ્થિત કરે છે. તેટલા માટે સમગ્રદૃષ્ટિ જે જ્ઞાનયોગનો અભ્યાસ આપણે કરવા માગીએ છીએ તેમાં તો માણસનું ચૈતન્ય જે શક્તિઓને ધારે તે પ્રાપ્ત કરી શકે તેમ છે. તે ભૂમિકાઓમાં ક્રમવાર આવી રહેલો આ બધો અનુભવોનો જંડાર પણ ગણાવો જોઇએ. અર્થાત્ જ્ઞાનયોગમાં કેવળ નિરપેક્ષ બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો અથવા તો પરબ્રહ્મના સ્વરૂપોને કે વ્યક્તિના આત્મા સાથે સંબંધ ધરાવનાર પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો સંકુચિત ઉદ્દેશ રાખવો જરા પણ ઘટ નથી. ખરું કે જ્ઞાનયોગની ઉચ્ચ પરિસ્થિતિ યાને પરાક્રષ્ટા બ્રહ્મનું ચૈતન્ય પ્રાપ્ત કરવામાં સમાવડી છે તથા પ્રભુપ્રાપ્તિ તે એ યોગનો પ્રથમ અને સૌથી વધારે વેગપૂર્ણ ઉદ્દેશ છે. વળી સાધારણ જ્ઞાન પ્રાપ્તિને માટે, તે ઉચ્ચ હેતુનો લાગ કરવો એ આપણા યોગને ઘણુંજ નુકશાનકારક હોઇ તેમાં આપણા ઉદ્દેશમાંથી પતિત યાને બ્રહ્મ થવાનો ધણો સંભવ રહેલો છે. પરંતુ, પ્રભુનો પોતાનો પ્રથમ સાક્ષાત્કાર કયાં પછી તેના આપણી તેમજ વિશ્વની સાથેના સંબંધનું જુદી જુદી ભૂમિકાઓમાં જ્ઞાન મેળવવું; એનો પણ જ્ઞાનયોગમાં સમાવેશ થઇ શકે. આપણા સ્વાનુભવપૂર્ણ ચૈતન્ય સાથે એક શુદ્ધ આત્માને આદર્શ તરીકે સતત ધારણ કરી તેને પ્રાપ્ત કરવો તથા તેને પ્રાપ્ત કરી તે ઉચ્ચ શિખર ઉપરથી આપણા સ્થૂલ જીવનને અર્થાત્ શારીરિક જીવનને સુદ્ધ ધારણ કરવું એ આપણા જ્ઞાનયોગનો ઉદ્દેશ છે.

એ જ્ઞાન આપણે પુરૂષ અથવા તો પ્રકૃતિ એ બન્નેની બાબતે
 ધારણ કરી શકીએ, અથવા તો આપણે એ
 અનન્ય પુરૂષ.
 એનો સંપૂર્ણ સંબંધ પ્રભુત્વના સાન્નિધ્યમાં
 પ્રાપ્ત કરીએ. પિંડ અને બ્રહ્માંડ બંનેમાં ઉપ-
 તિષ્ઠના કહેવા પ્રમાણે તો પંચ વિધ આત્મા આવી રહેલો છે. પ્રથમ
 અનન્ય પુરૂષ એ 'પુરૂષત્વ' જ્ઞાન આપણામાં સૌથી પ્રથમ જાગૃત હોય છે.
 અને શરીરથી “હું જુદો છું” એવું જ્ઞાન પણ તેનામાં હોતું નથી. વળી,
 શરીરથી સ્વતંત્ર પ્રાણમય કે મનોમય ક્રિયા પણ હું કરી શકતો નથી એવું
 તે માને છે. એ પુરૂષ પાછો આખી પૃથ્વીમાં સધળે સ્થૂત પદાર્થમાં વ્યાપી
 રહેલો છે. તે પુરૂષ શરીરમાં વ્યાપી ગયેલો હોય તેની સઘળી ક્રિયાઓ
 છૂપી રીતે દર્શાવે છે; અને સર્વ શારીરિક અનુભવોનો એ પાયો છે. જે
 પદાર્થોમાં માનસિક સંજ્ઞા નથી તેમનામાં પણ તે વ્યાપેલો છે. માણસમાં
 એ અનન્ય પુરૂષ પ્રાણમય અને મનોમય થયેલો છે । એટલે તેને પોતાને
 પણ પ્રાણમય અને મનોમય પુરૂષના સ્વભાવનો પાસ લાગ્યો છે પરંતુ
 મનોમય અને પ્રાણમય પ્રકૃતિની પ્રાપ્તિ એ તેનામાં ગોણું હોય શારીરિક
 જીવન અને તેનાં કરણોને તે આધીન હોય છે. એ પ્રમાણે આપણું પ્રાણમય
 અને માનસિક જીવન શારીરિક જીવનના નિયંત્રક બન્યા હોય છે તેને લીધેજ
 પ્રથમ દૃષ્ટિએ તો મન અને પ્રાણ બંને શારીરિક બળની પરિસ્થિતિઓ અને
 પરિણામો છે તથા તેમનાં સર્વ કાર્યો જડ શરીરમાં થતી સર્વ ક્રિયાઓથી
 સમજાવી શકાય તેવાં છે એવો જડવાદીઓનો મત આપણને ખરો લાગે
 છે. એ પ્રમાણે મન તથા પ્રાણનું શરીરને વશ હોવું એ (પ્રાણીઓમાં
 વિશેષ અંશે હોય છે) મનુષ્યમાં પણ અપરિપક્વ મનુષ્યત્વની નિશાની
 રૂપ છે. આપણામાં જે પૂર્વજન્મનો સિદ્ધાંત પ્રચલિત છે તે પ્રમાણે તો
 જે લોકો કેવળ શારીરિક જીવનથી પોતાની જાણીતા મુક્ત થઈ શકતા
 નથી તેઓ મૃત્યુ પછી માનસિક કે ઉચ્ચ પ્રાણમય ભૂમિકાઓને પ્રાપ્ત
 કરી શકતા નથી. તેમને તો શારીરિક બંધનોથી ભરપૂર એવી સ્થૂત ભૂમિ-
 કાઓની શ્રેણીમાંથી પસાર થઈ અને વળી પાછા પોતાનો વિકાસ કરવા
 માટે પૃથ્વી ઉપર મનુષ્યરૂપે જન્મ ધારણ કરવો પડે છે. અપક્વ અનન્ય

પુરુષ સ્વૂલ પ્રકૃતિ અને તેના સંસ્કારોને સંપૂર્ણ રીતે વશ હોય છે અને ઉચ્ચ ભૂમિકાઓમાં જતા પહેલાં તેને એ બંધનથી મુક્ત થવું પડે છે.

જો મનુષ્યજાતિ વધારે આગળ વધેલી હોય છે તો આપણને પ્રાણમય અને મનોમય ભૂમિકામાંથી પ્રાપ્ત થતા અન્નમય કોષ ઉપર ધ્યાન. સર્વ અનુભવો તથા શક્તિઓનો વધારે સારો અને સ્વતંત્ર ઉપયોગ કરવા દે છે એટલુંજ નહિ પરંતુ તે ભૂમિકાઓ ઉપર વધારે આધાર રાખીને સ્વૂલ શરીરનાં બંધનોને શિથિલ કરવા દે છે. વગી તે સમાજમાં મનુષ્ય કામનામય અને બુદ્ધિ-પ્રધાન મનોમય ભૂમિકામાંથી ઉચ્ચ શક્તિઓનો ઉપયોગ કરી કેવળ અન્નમય પુરુષની પ્રકૃતિમાં ફેરફાર કરી તેના ઉપર કાણુ પણ જમાવે છે. એ પ્રમાણે વિકાસ થવાથી આપણે જન્મ અને મરણની વચમાં જે તક મળે છે તેનો લાભ લઈને ઉચ્ચ ભૂમિકા પ્રત્યે ચડી શકીએ છીએ અને પૂર્નજન્મનો ઉપયોગ કરીને આપણે વધારે ઉચ્ચ માનસિક અને આધ્યાત્મિક જીવન પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ. એ પ્રમાણે થાય તો પણ આપણી જાગૃત અવસ્થાનો ધણો ખરો ભાગ તો એ શારીરિક જીવનને વશ હોય છે એટલે આપણાં કાર્યોના પ્રેરક કારણ રૂપે જે અગાત ભૂમિકાઓ આવી રહેલી છે તેમને આપણે જાણી શકતા નથી. અલગત અન્નમય પુરુષની પ્રાણમય અને મનોમય ભૂમિકાને આપણે જાણીએ છીએ એ વાત ખરી છે પરંતુ પ્રાણમય કોષ અથવા મનોમય કોષના મૂળ સ્વરૂપનું કે આપણા સ્વૂલ અન્નમય ચેતન્ય નીચે ઢંકાઈ રહેલા આપણા પ્રાણમય કે મનોમય પુરુષનું આપણને જ્ઞાન હોતું નથી. યોગના માર્ગમાં ધણી પ્રગતિ કર્યા પછીજ આપણે તેમને જાણી શકીએ છીએ અને ત્યારે પણ સાધારણ રીતે આપણી રથૂ ન માનસિક પ્રકૃતિની પાછળ તેઓ આવી રહ્યા હોય એવું જણાય છે ! આપણે એ ભૂમિકામાં જીવન સ્થિત કરેલું હોતું નથી કારણ કે જો એ પ્રમાણે થયું હોય તો પ્રાણશક્તિનો ઉપયોગ કરીને શરીરનો અને મન રૂપી સમ્રાટની આગાધી પ્રાણ અને શરીર બનેલા કાણુ આપણે ક્યારેનો યે મેળવી લીધો હોત ! એ પ્રમાણે આપણે જો મનોમય પુરુષને પ્રાપ્ત કર્યો હોય છે તો શક્તિ અને જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરીને

આપણે શારીરિક અને માનસિક જીવનને ધણેખરે અંશે નિયત કરી શકીએ કારણ કે એ શક્તિ સર્વોપરિ છે. અર્થાત્ મનનો પ્રાણ અને શરીર ઉપર સ્વાભાવિક કાબુ આવે છે. અત્રમય પુરૂષથી થઇને તેનામાં રહેલી ઉચ્ચ ભૂમિકાઓમાં જઈ ઉચ્ચ પુરૂષની પ્રાપ્તિ કરવાની શક્તિ આત્મા ચૈતન્યનો વિકાસ કે ઉન્નતિ તથા આત્મ સંયમની સ્થાપના યોગનો અભ્યાસી કરી શકે છે.

એ ઉચ્ચ ભૂમિકાઓની પ્રાપ્તિ કરવા માટે પુરૂષની બાજુથી આપણે પ્રયત્ન કરીએ તો સ્થૂલ શારીરિક ચૈતન્યમાંથી પ્રાણમય પુરૂષની, પ્રાપ્તિ અને સ્થૂલ શારીરિક પ્રકૃતિના ગુચ્છવાડામાંથી પ્રથમ તો પ્રાણમય અને છેવટે મનોમય પુરૂષ ઉપર વિચારને એકાગ્ર કરીને નીકળી જવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. એ પ્રમાણે અભ્યાસ કરવાથી આપણે પ્રાણમય પુરૂષ થઈ શકીએ છીએ. અને આપણા શારીરિક માને અત્રમય ચૈતન્યને આપણે એ નવી ભૂમિકામાં ખેંચી લઈ શકીએ છીએ. અર્થાત્ એ ભૂમિકામાં આપણને શરીર, તેની પ્રકૃતિ, તેનાં કાર્યો વિગેરે સઘળું પ્રાણમય પુરૂષના કેવળ ગૌણ સંન્નેગ માને દસા તરીકે જ જણાશે. અને તે બધાનો ઉપયોગ પ્રાણમય પુરૂષ સ્થૂલ જગત જોડે સંબંધ બાંધવા માટે કરે છે એમ પણ આપણે જોઈશું. યોગીએ એ પ્રાણમય પુરૂષનું ચૈતન્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે તેની ઘણી નિશાનીઓ છે. પ્રથમ તો કેવળ સ્થૂલ શારીરિક જીવનથી તે દૂર હોય એવો અનુભવ થઈ પોતે તેનાથી પર છે એવું તેને લાગે છે. શરીર કેવળ હથિયાર અથવા તો છોડું હોઈ સહેલાઈથી દૂર કરી શકાય એવું છે એવું ભાન આગેદ્વજ થઈ આવે છે. આપણી આજીવનની સજીવન પરિસ્થિતિ અને આપણા પોતાના શરીર ઉપર આપણી ધમ્કાઓ અસાધારણ રીતે સફળ થતી જણાય છે, તથા આપણને જે પ્રાણશક્તિનો સાક્ષાત્કાર થયેલો હોય છે તેને ગમે તે ઉપયોગ કરવામાં અથવા તો તેને ગમે ત્યાં દોરવામાં આપણને સરળતા થઈ જાય છે અને આપણે ધારીએ તે પ્રમાણે તેને વાપરી શકીએ છીએ. એ શક્તિને તો આપણે પ્રત્યક્ષ જાણી શકીએ છીએ; કારણ કે આપણાં શારીરિક કાર્યોમાં તે અદ્ભુત સ્થૂલ હોય છે પરંતુ માનસિક કાર્યોમાં તે

વપરાય છે ત્યારે તેનામાં અગળ સાંદ્રતા લાગે છે । આપણી શારીરિક ભૂમિકાથી પર પ્રાણુમય ભૂમિકાને પણ આપણે જાણી શકીએ છીએ એટલુંજ નહિ પરંતુ પ્રાણુમય પુરુષનું ચૈતન્ય જ્યારે યથા પડી આપણે કામનામય જગતના સૂક્ષ્મ દેહધારી પ્રાણીઓને પણ જાણી શકીએ છીએ અને બીજા પ્રાણીઓના આવેશો, ઇચ્છાઓ, પ્રાણુમય વિકારો વિગેરેનો સંસ્કાર આપણે અનુભવી અથવા તો જાણી શકીએ છીએ.

ઉપર જણાવેલું પ્રાણુમય અસ્તિત્વ કાંઈ શારીરિક જીવન કરતાં વધારે ઉચ્ચ અને આધ્યાત્મિક ગણી શકાય મનોમય ભૂમિકા. નહિ. આપણે તો હજીપણ વધારે પ્રગતિ કરીને મનોમય પુરુષને પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ. એ પ્રમાણે કરવાથી પ્રાણુમય અને અન્નમય બંને ભૂમિકાઓને આપણે મનોમય ભૂમિકામાં ખેંચી લઈ શકીએ અર્થાત્ મનોમય પુરુષને આપણા શરીર અને પ્રાણુ તેનાં પોતાનાં કેવળ જાણ કાર્યો જેવાં લાગશે એટલે પ્રાણુ અને શરીર તથા તેમનાં કાર્યો મનોમય અસ્તિત્વનો જીવનમાં આવિર્ભાવ કરવાનાં કેવળ જાણ સાધનો છે એવું મનોમય પુરુષને લાગશે. આ અનુભવમાં પણ આપણને શરૂઆતમાં પ્રાણુમય અને અન્નમય જીવનથી એક પ્રકારની અતડાપણાની-ધૂંટાપણાની- લાગણી થશે; અને સાધારણ રીતે જીવન ગાળનાર માણસના કરતાં આપણું જીવન આપણને કાંઈ જુદીજ ભૂમિકામાં આવી રહેલું જણાશે. એ જીવન કોઈ ગદન અસ્તિત્વ જોડે સંબંધ ધરાવતું, પૃથ્વી કરતાં કોઈ જુદીજ દિવ્ય જ્ઞાનના તેજથી પ્રકાશિત વ્યસાધારણ અને સમાદ્ જેની શક્તિથી બરપૂર જણાશે. તે અનુભવ સમયે આપણે મનોમય ભૂમિકાનો સ્પર્શ કરેલો હોય મનોમય જગતને આપણે જાણી શકીએ છીએ અને તેનાં પ્રાણીઓ અને શક્તિઓ સાથે આપણે સંબંધ પણ બાધી શકીએ છીએ. તે ભૂમિકા ઉપરથી કામનામય અને અન્નમય જીવનને આપણે આપણી નીચે આવી રહેલાં જોઈએ છીએ એટલુંજ નહિ પરંતુ આપણે જ્યારે ધારીએ છીએ ત્યારે તેમનો સહેલ ધથી લાગ કરી શકીએ એવો અનુભવ પણ આપણને થાય છે. જ્યારે આપણે રજૂ થઈએ ત્યાર કરીએ છીએ ત્યારે મનોમય સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ કરવા માટે તેમને આપણે ધણીજ સહેલાઈથી છોડી દઈ શકીએ છીએ.

પરંતુ આપણે એ બે ભૂમિકાઓનો ત્યાગ કર્યા વિના તેમનાથી પર રહીને પણ આપણી નવી માનસિક ભૂમિકામાં આપણો કાણુ તેમના પર જમાવી શકીએ. તે ભૂમિકામાંથી આપણે કાર્ય કરવાની પદ્ધતિ પ્રાણમય અને અન્નમય ભૂમિકા કરતાં જુદા પ્રકારની હોય છે. શક્તિને આપણે આધ્યાત્મિક શક્તિ અથવા શુદ્ધ માનસિક બળ એવાં નામો આપી શકીએ. એ સત્તા સાધારણ વિકાસ પામેલા બુદ્ધિવાળા માણસો અપૂર્ણ રીતેજ વાપરે છે. તે મનોમય પુરૂષ કેવળ સાધારણ રીતે ઉપયોગમાં લાવી શકે છે. એ સ્થિતિમાં પ્રાણમય અને અન્નમય કાર્યો કેવળ ગૌણ થઈ રહે છે એ મનોમય શક્તિના ગૌણ હથીઆરો તરીકે કોષકવાર તેમનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. એ ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થવાથી આપણે વિશ્વના વિરાટ મનને પણ જાણી શકીએ છીએ. તેની ઇચ્છાઓ, હેતુ, દિશા, વિચારોના પ્રવાહો તથા સ્થૂલ બધોનો પાછળ આવી રહેલા મનોમય ભૂમિકાના સૂક્ષ્મ પ્રાણીઓના ઝબકા વિગેરે આપણે જાણી શકીએ છીએ. સામાન્ય માણસો એ યુદ્ધ વિષે અચાત હોય છે અથવા તો સ્થૂલ ક્રિયા ઉપરથી તેનું અનુમાન દોરી શકે છે. જ્યારે આપણે તે બનાવની જરાપણ નિંજાની અથવા તો કોષપણ પ્રકારનો સંદેશ પ્રાણમય ભૂમિકામાં આવે તે પહેલાં તેને જાણી શકીએ છીએ. વળી તે ભૂમિકામાં આપણે બીજા પ્રાણીઓની માનસિક ક્રિયાનું જ્ઞાન પણ પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ. પછી તે ક્રિયા સ્થૂલ મનમાં કે મનોમય ભૂમિકામાં ગમે ત્યાં થતી હોય ! મનોમય ભૂમિકામાં પ્રાણમય ભૂમિકા કરતાં વધારે સૂક્ષ્મ અને બળવાન શક્તિઓ સાધક મનોમય પુરૂષને પ્રાપ્ત કર્યા પછી સ્વાભાવિક રીતેજ મેળવી શકે છે.

આ બધું તો આપણા ત્રિવિધ પુરૂષના સામાન્ય જીવનમાં આવી રહેલું છે. અને પ્રાચીન ઋષિઓ તેનેજ “ ત્રેલોક્ય ” કહેતા હતા. એ ભૂમિકાઓમાં રહેવાથી આપણી શક્તિઓ ગમે તેટલી વિશાળ તથા બળવાન થાય તોપણ આપણે વિશ્વ દેવના રાજ્યમાંજ રહીએ છીએ એમ જાણવું. એ ભૂમિકાઓમાં પ્રકૃતિનું રાજ્ય પુરૂષ ઉપર પ્રવેશે છે પછી તે બંધેને આણું, ઝીણું—સદન થાય તેનું હોય ! એમાંથી મુક્ત થવાને માટે તો આપણા અસ્તિત્વ રૂપી કર્વેતના હજી પણ વધારે ઉચ્ચ શિખરને આપણે પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ.

પ્રકરણ ૨૧ પૃથક્કરણ.

મનથી પર ને ભૂમિકાઓ છે તે ધણીજ જુદા પ્રકારની છે એ ત્રિવિધ પુરુષ પ્રકૃતિના કામને “ અપરાધ ” અને સત્, ચિત્, આનન્દની ભૂમિકાને “ પરાધ ” કહેવામા આવે છે । એવા મનબૂત વિરોધ એ બે વચ્ચે રહેલો છે

વિરુદ્ધતા ને દ્રવ્ય યાને પદાર્થ રૂપે આવિર્ભાવ પામે છે તેજ વ્યક્તિમા અન્તમય પુરુષ રૂપે વ્યક્ત થાય છે પ્રથમ તો આત્મા એટલે “ સ્થૂલ જગતમા સર્વત્ર વ્યાપી રહેલુ ચૈતન્ય ” એવો કાંઈક અનિશ્ચિત ખ્યાલ અન્તમય પુરુષને આવે છે કારણ કે તે પોતેજ પરિમિત હોય છે અન્તમય પુરુષનો ત્યાગ કરવા જતા સર્વ આવિર્ભાવનોજ ત્યાગ થઈ જવાનો ભય રહેલો હોય છે

પ્રાણમય પુરુષનુ પણ તેજ પ્રમાણે છે, વિરુદ્ધની ક્રિયાઓ તથા વિરાટ પ્રાણના કાર્યોમા વિરાટ પ્રાણમય પુરુષ છે તેજ મનુષ્ય જાતિની વ્યક્તિઓમા પ્રાણમય પુરુષ થઈ સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ પ્રાણના સર્વ કાર્યોને સ્વીકારે છે અને પોતે પ્રાણમય થઈ રહે છે અર્થાત્ તેનુ જીવન કામનામય થઈ રહે છે આખી કામનામય ભૂમિકાને તે જાણી શકે છે તેથી તે જીવન અન્તમય કરતા વધારે હ્રસ્વ છે તો પણ ઉચ્ચતમ તો નથીજ.

આત્મા મનોમય ભૂમિકામા મનોમય પુરુષ રૂપ થઈ રહે છે તેમા હ્રદિય તત્વ હોય છે અને તે પ્રથમની બે ભૂમિકાઓને નિયત કરે છે તે માણસ સાધારણ માણસો કરતા ધણીજ વધારે શક્તિ ધરાવે છે તેની નિરાતીઓ પણ જુદીજુદી છે તેમા વિજ્ઞાનમય ભૂમિકાનુ પ્રતિબિંબ પણ પડી શકે છે

વિજ્ઞાનમય ભૂમિકાને પ્રાપ્ત કરવાનીજ સર્વ સુરક્ષીઓનો અવ

આવી શકે. મન તો તેનું વક્ર પ્રતિબિંબજ આપણને બતાવી શકે એટલે આપણે મનોમય ભૂમિકાથી સંતોષ માની બેસી રહી સપ્તમે નહિ શુદ્ધ વિજ્ઞાનમય ભૂમિકાનેજ આપણે તો પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ. વિજ્ઞાનમય ભૂમિકાનું કાર્ય સ્પૂલથી માંડીને સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ કાર્યોમાં પ્રવર્તે છે.

વિજ્ઞાનનું વર્ણન આગળ આપવામાં આવે છે. જો કે તે પણ કેવળ સૂચના માનવાજ જેવુંજ છે, એ ભૂમિકા અનિર્વચનીયજ છે, આત્માએ તે ભૂમિકાને પ્રાપ્ત કરવાની છે !

પ્રકરણ ૨૧.

સુક્તિનું સોપાન:—

મનુષ્યની સામાન્ય સ્થિતિ જે ત્રિવિધ પુરૂષ તથા ત્રૈભોક્ષ્યને વશ છે તેનું વર્ણન આપણે આગલા પ્રકરણમાં જોયું. સામાન્ય સ્થિતિ તેનાથી પર જે ભૂમિકાઓ આવી રહેલી છે તે મનુષ્યની વિશાળ અને ઉચ્ચમા ઉચ્ચ સ્થિતિ કરતાં પણ ધણીજ જુદા પ્રકારની છે. અને તેથી તેમને પ્રાપ્ત કરી એ માણસને ધણુંજ મુશ્કેલ લાગે છે. વેદમાં એ ઉચ્ચ ભૂમિકાઓની પ્રાપ્તિને પૃથ્વી અને સ્વર્ગ એ બંને આકાશોને ચીરવાની ક્રિયાની ઉપમા આપવામાં આવી છે. પિંડરૂપ મનુષ્ય અને બ્રહ્મારૂપ વિરાટ એ બંને ઉચ્ચ ભૂમિકાઓ વચ્ચે એક પ્રકારનો વ્યવહારમાં તદ્દન પ્રત્યક્ષ, પરંતુ ખરી રીતે જોતા અસત્ય એવો વિરોધ આવી રહેલો દેખાય છે. પિંડ અને બ્રહ્માડ બંનેમાં અધોગામી જીવનથી પર તથા તેનાથી તદ્દન અલગ એની ઉચ્ચ ભૂમિકાઓ આવેલી છે. પ્રાચીન શાસ્ત્રમાં તેમને અપરાર્થ અને પરાર્થ કહેવામાં આવે છે. પરાર્થ અર્થતઃ ઉચ્ચ ભૂમિકામાં આત્માનું સંપૂર્ણ અને સનાતન સામાન્ય પ્રવર્તણું હોય તે ભૂમિકામાં આત્મા પોતાની અનંતતાઓ, અસ્તિત્વની અપરિમિતતા, ચૈતન્ય અને જ્ઞાનની અનંતતા તથા આનંદની પરિસીમાને વ્યક્ત કરે છે. અપરાર્થ માને અધોગામી ભૂમિકાઓ પણ આત્માનોજ પ્રદેશ છે. પરંતુ આત્મા તેઓમાં પડતા પાછળ ઢકાયેલો તથા દ્વેષભાવ પ્રધાન મન, પ્રાણ તથા શરીરના ગાઢ આચ્છાદનમાં પડી ગયેલો હોવાથી તેમાં તેનો સંપૂર્ણ આધિભાવ થઈ શકતો નથી એ ભૂમિકાઓમાં નામરૂપમાં આત્મા ઢકાઈ જાય છે, બાહ્ય અને વિરાટના બેદમાં તેનું ચૈતન્ય વિમર્ગન થઈ જાય છે. વળી, તે ભૂમિકામાં આત્માની દૃષ્ટિ અને ઇન્દ્રિયો બહિર્ભૂત, તેની શક્તિ માને અજ દેહભાવના બંધનમાં પડેલી હોવાથી પરિમિત, તેના જ્ઞાન, શક્તિ,

યાને બળ તથા આનંદ દ્વિતને પ્રાપ્ત થયલાં હોય પરિણામે અજ્ઞાન, નિર્બળતા અને દુઃખના વિરોધી અનુભવોને વશ હોય છે. આપણી દષ્ટિ અને ઇન્દ્રિયોને અંતર્મુખ કરવાથી આપણામાં રહેલા આત્માનું બાન આપણને થવા માંડે છે, તથા નામ અને રૂપના બાહ્ય સ્થૂલ આવરણ નીચે આત્મા અને તેનો જે આવિર્ભાવ ઢંકાયેલો છે તેને નામ અને રૂપના પડદા દ્વારા સુદૃઢ આપણા આંતર જીવનમાં લગ્ય પ્રમાણવાથી આપણે તેજ આત્માનો બાહ્ય જગતમાં સાક્ષાત્કાર કરી શકીએ છીએ. એ પ્રમાણે સાક્ષાત્કાર થતાં આપણા સામાન્ય ચૈતન્યમા તે અનંત સત્ ચિત્ અને આનંદનું પ્રતિબિંબ પડે અને તે પણ એ નિષ્ક્રિય અનંતતાને પ્રાપ્ત કરે એ બનાવ જોગ છે. પરંતુ એટલેથી આપણે જ્ઞાન શક્તિ અને આનંદના ક્રિયાત્મક આવિર્ભાવને ઠીકપણુ પ્રાપ્ત નહિ કરી શકીએ. આપણો આત્મા, અન્ન, પ્રાણ અને મનોમય ભૂમિકાઓમાં એવો તો - બંધાયેલો હોય છે કે ઉપર જણાવેલી નિષ્ક્રિય અનંતતા પ્રાપ્ત કરવા માટે અનેક જન્મ ધારણ કરીને સતત મહેનત કરી તેને પોતાનો વિકાસ કરવો પડે છે. એ ત્રિવિધ ભૂમિકાઓથી પર થવાની શક્યતા બરાબર સમજવા માટે આ પ્રકરણમાં આપણે જુદા જુદા લોક વચ્ચે જે સંબંધ છે તેને ફરીથી વ્યવહાર દૃષ્ટિથી જાણવો જોઈએ.

આપું વિશ્વ ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માથી નિયત થયેલું છે, કારણ કે પદાર્થ યાને દ્રવ્યથી માંડીને આત્મા સુધીનું અનંતમય પુરૂષ. સર્વ આત્માનોજ આવિર્ભાવ છે. હવે, એ આત્મા પોતાના અનેક સ્વરૂપોમાંથી ગમે તે એકમાં જ્યારે પોતે આવિર્ભાવ પામે છે ત્યારે પોતાના સ્વરૂપ અને તે આવિર્ભાવમય જગત જોડે તે એક પ્રકારનું સમતોલપણું સ્થાપન કરે છે. તેને પુરૂષ અને પ્રકૃતિનો સંબંધ કહેવામા આવે છે. એ સંબંધ દ્વારા આત્મા પોતે જે સૃષ્ટિમા આવિર્ભાવ પામે છે તેમાં ચૈતન્યશક્તિ અને આનંદના સર્વે અનુભવો નિયત કરે છે. જ્યારે આત્મા પદાર્થ યાને દ્રવ્યમા સ્થિત થાય છે ત્યારે તે જડ પ્રકૃતિનું રાજ્ય સ્વીકારતો સ્થૂલ વિશ્વનો સ્થૂલ આત્મા થઈ રહે છે. અર્થાત્ એ ભૂમિકામાં આત્મા પદાર્થનો

અનુભવ કરવામાં મગ્ન થઈ જડતા, અજ્ઞાન અને તમોગુણનો અનુભવ કરે છે. વ્યક્તિમાં તેજ આત્મા અન્નમય પુરૂષરૂપે વ્યક્ત થાય છે અને તે ભૂમિકામાં પ્રાણ અને મન બંને પદાર્થના અજ્ઞાન અને જડતામાંથી વિકાસ પામેલાં હોઈ તેઓ પણ અન્નમય ભૂમિકાનાં બંધેલાં વશ હોય છે. તે ભૂમિકામાં પ્રાણચક્રિત શરીરને અને મન પ્રાણચક્રિતને વશ હોય છે એટલું જ નહિ પરંતુ આત્મા પણ પોને પરિમિત થઈ મનના દ્વેતભાવને સ્વીકારે છે. એ પુરૂષ સામાન્ય રીતે સ્થૂલ શરીરનેજ ધારણ કરે છે અને સ્થૂલ ઇન્દ્રિયો, કરણો, સ્થૂલ, પ્રાણ અને મન તથા પરિમિત આધ્યાત્મિક અનુભવોને સ્વીકારે છે અને તેઓજ જાણે અસ્તિત્વનું અંતિમ રહસ્ય ન હોય એમ માનીને વર્તન કરે છે !

સ્થૂલ શરીરમાં વસનાર, મનોમય પ્રાણી રૂપે આત્મા મનુષ્યજાતિમાં વ્યક્ત થયેલો જણાય છે. પરંતુ યશ માતમાં પ્રત્યેક ભૂમિકાની એક તે મનોમય પ્રાણી સ્થૂલ જીવનને પ્રાપ્ત થઈ દેશાય પ્રાપ્તિ. અન્નમય પુરૂષનેજ પોતાનું જ અર્થ સ્વરૂપ સમજે છે. ઉપનિષદમાં કહ્યા પ્રમાણે પદાર્થ માને દ્રવ્ય એજ બ્રહ્મ છે એવું તે માને છે, કારણ કે આખું વિશ્વ તેને તેમાંથી જન્મતું, તેને લીધે ટકી રહેલું અને અંતે તેમાં લય પામતું જણાય છે. અર્થાત્ આખા સ્થૂલ જગતમાં સર્વત્ર વ્યાપી રહેલા આત્માથી વધારે હ્રદય ખ્યાલ તે અનંત બ્રહ્મને વિશે બાધી શકતો નથી કારણકે અન્નમય પુરૂષ ફક્ત સ્થૂલ જગતનેજ જાણતો હોઈ આત્મા પોતાની શક્તિથી સર્વરૂપોનો અને પદાર્થોનોજ આવિર્ભાવ કરે છે એવું અનુભવે છે. અન્નમય ભૂમિકામાં આત્માને પોતાના સ્વરૂપનો હ્રદયમાં હ્રદય ખ્યાલ તો પોતે શારીરિક જીવનના અનુભવો સ્વીકારનાર શારીરિક જીવનમાં જકડાયેલો અને તેના મૂલ્ય પછી પાછો અનંતમાં ભળી જનાર આત્મા છે એટલેજ આવી શકે છે. પરંતુ આત્માનો પોતાનો વિકાસ કરવાની શક્તિ રહેલી છે અને તેથી સ્થૂલથી પર ભૂમિકાઓને અનુભવો દ્વારા તે સ્થૂલ આત્માના ઉપર જણાવેલા સ્વાભાવિક વિચારો ખ્યાલોને છોડીને તે હ્રદય ભૂમિકાઓમાં જઈ શકે છે. આત્મા ધારે તો પોતાના અસ્તિત્વનો મનોમય ભાગ પાતે એકાગ્રતા કરીને કેળવી શકે. ધણીવાર એ પ્રયત્ન કરવા જતા પ્રાણ અને અન્નમય જીવનને ધોક્કો પડે એ છે

અને તે પશુ એટલે સુધી કે મન પોતે શરીર અને ગ્રાણ ઉપર પ્રાધાન્ય ભોગવીને પોતાનાથી પર ભૂમિકાઓને માટે લાયક બને. વળી, મનુષ્ય ધારે તો આત્માના ઉપર એકાગ્રતા કરે, પરંતુ એ પ્રયત્નમાં પણ તે પોતાના માનસિક અને સ્થૂલ જીવનથી ઘણાજ દૂર જતો રહે તેમના સંપૂર્ણ વિકાસ થવા દેતો નથી અને તે પણ એટલે સુધી કે તેનું આધ્યાત્મિક જીવન પ્રાધાન્યતાને પામીને આવિર્ભાવ પામવાની સધળી વૃત્તિઓને દબાવી દે છે. એવી વિરાગ વૃત્તિ થઈ જવાને લીધે તે પોતાનું ખરું અસ્તિત્વ વિશ્વથી પર કાઢી ખીજ ભૂમિકામાં હોય નહિ એવું માને છે અને પ્રાણ તથા મનોમય જીવનનાં સ્વર્ગોને પ્રાપ્ત કરવાને ઇચ્છે છે. પરંતુ સ્થૂલ શારીરિક જીવનને તો તે એક દુઃખમય બનાવ તરીકે જ ગણી કાઢે છે. શારીરિક જીવનમાં તો પોતાનું ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ અસ્તિત્વ કદીપણ ભોગવી શકાયજ નહિ એવું તેને લાગે છે. વળી, એ સ્થિતિમાં મનુષ્યના આત્માની પૂર્ણતાનો આદર્શ પણ શાંતિમય હોય છે. અર્થાત્ નિષ્ક્રિય અનંતની પ્રાપ્તિમાંજ આત્માની પૂર્ણતા મનાય છે. પરંતુ ક્રિયાત્મક આવિર્ભાવમાં આત્મા પ્રકૃતિનાં બંધનોનો ત્યાગ કરીને સ્વતંત્રતા અનુભવી શકતો નથી. નિષ્ક્રિય, શાંત, નિર્ગુણ આત્માની શાંતિ વિશ્વની અનંત ક્રિયાઓમાં રહેલા આનંદનાં કરતાં વધારે સરળતાથી પ્રાપ્ત કરીને ધારણ કરી શકાય છે.

ન્યારે આત્મા પ્રાણમય તત્ત્વમાં સ્થિત થાય છે ત્યારે તે પ્રાણમય

પુરુષ તરીકે પ્રાણમય ભૂમિકામાં વિચરે છે.

પ્રાણમય પુરુષ.

એ ભૂમિકામાં પ્રકૃતિ પ્રાણશક્તિથી પૂર્ણ હોઈ

ચેતનમયતાથી વ્યાપ્ત હોય છે. એ ભૂમિકામાં

આત્મા જીવનની શક્તિ અને કાર્યોની લીલામાં મગ્ન થઈ જાય છે તથા રત્નેશુભ્રુપ્રધાન પ્રાણમય જીવનની ઇચ્છાઓ, ક્રિયાઓ અને ચિંતારોને વશ થઈ રહે છે. વ્યક્તિમાં પ્રાણમય પુરુષ પણ તેજ આત્મા થાય છે તથા તેની પ્રકૃતિમાં પ્રાણશક્તિ શરીર તથા મનના ઉપર જીલ્લમ જીલ્લરે છે. ઇચ્છા અને કલ્પના તથા જીવનના આવેશો અને સન્નિઓના પ્રતિકારરૂપે સ્થૂલ શરીર પોતાની ક્રિયાઓ કરે છે અને સ્વરૂપો બનાવે છે. આપણા સ્થૂલ જીવનમાં જે પ્રમાણે પરિમિતતા અનુભવાય છે તે પ્રમાણે કામના-

મય જીવનમાં હોતું નથી. એ ભૂમિકામાં મનોમય જીવન પણ પ્રાણના વિકારો અને કામનાઓથી પરિમિત થાય છે, તેને વશ પર્તે છે અને કામનામય જીવનને વધારે વિશાળ અને કૃતાર્થ કરવા માટે તે મથે છે, એ પ્રાણમય પુરૂષ સ્થૂલ પદાર્થના કરતાં ધણી સૂક્ષ્મ પદાર્થના બનેલા સૂક્ષ્મ દેહમાં રહે છે. એ સ્થૂલ તત્ત્વ ચૈતન્યમય શક્તિથી હોઇ આપણા સ્થૂલ શરીરનાં પાર્થિવ અણુપરમાણુઓ ગ્રહણ કરી શકે તેના કરતાં તો ધણીજ વધારે સૂક્ષ્મ અનુભવો, સંસ્કારો અને હન્દ્રિમતી શક્તિઓ અનુભવે છે. માણસના સામાન્ય શારીરિક સ્થૂલ જીવનની છેક નજીક અને તેના અસ્તિત્વનો સાથી વધારે ક્રિયાત્મક વિભાગ તેમજ એ પ્રાણમય પુરૂષ તે પ્રાણમય પ્રકૃતિમાં સૂક્ષ્મ શરીર ધારણ કરીને રહેલો હોઇ તેની આજુબાજુ આખું પ્રાણમય અને કામનામય જગત આવી રહેલું છે, અને તે વિશ્વમાં પ્રાણ યાને જીવનનાં તત્ત્વો સ્વતંત્ર અને સહજ રીતે આવિર્ભાવ પામે છે.

જેમ જેમ પ્રાણમય ભૂમિકા સ્થૂલ જીવનમાં વધારેને વધારે આવિર્ભાવ પામે છે તેમ માણસમાં પ્રાણશક્તિની પ્રાણમય ભૂમિકાની પ્રાપ્તિ. વૃદ્ધિ, ઇચ્છાઓની વેગપૂર્ણતા, વિકારો, આવેશો તથા લાગણીઓમા ઉત્કટ વ્યાકુળતા અને સર્વ ક્રિયાઓમાં ઉગ્ર શક્તિશાળીપણું દેખાઇ આવે છે. અર્થાત્ તે એક રન્નેશુણી માણસ થાય છે. આપણે આગળ જોઇ ગયા છીએ કે માણસ ધારે તો પોતાના ચૈતન્યદ્વારા એ પ્રાણમય ભૂમિકાને પ્રાપ્ત કરી પ્રાણમય પુરૂષ થઇને પ્રાણમય સૂક્ષ્મ શરીર તથા સ્થૂલ શરીર બંનેને ધારણ કરી શકે છે. જો માણસ ઉચ્ચ જીવન પ્રાપ્ત કર્યા સિવાય એ પ્રાણમય પુરૂષને પ્રાપ્ત કરે તો તે આસુરી વૃત્તિનો થાય. અર્થાત્ એવા માણસો કેવળ બળ અને પ્રાણશક્તિવાળા, પ્રગટ રન્નેશુણી અહંતાથી ભરેલા તથા અજમય ભૂમિકામાં જીવન ગાળનાર માણસોથી ધણી વિશાળ અને વિવિધ પ્રકારની શક્તિઓ ધરાવતા હોય છે. એવા માણસો પ્રાણમય ભૂમિકામાં રહ્યા છતાં આત્મસંયમ અર્થે અથવા આત્મતૃપ્તિને અર્થે મનના ધણીજ વિકાસ કરે તોપણ એ તેમની તપસ્યા (શક્તિનો સંયમ) થણુ આસુરી હોઇ તેનો હેતુ રન્નેશુણી અહંતાને નિયમિત કરીને સંતોષ આપવાનો હોય છે.

જે પ્રમાણે શારીરિક જીવનમાં થઈ શકે છે તે પ્રમાણે કામનામય જગત અને પ્રાણુમય પુરૂષની સ્વાભાવિક શક્તિઓથીપર થઈને તેમનાથી પર રહેલી ઉચ્ચ માનસિક શક્તિઓને ખીલવીને પ્રાણુમય જીવનના સંજોગો દ્વારા મનુષ્ય આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે. એ સાક્ષાત્કાર કરવા માટે સંપૂર્ણ શાંતિની એટલી બધી અગત્ય હોતી નથી, કારણકે અનંત આત્માનો આનંદ અને શક્તિનો સાક્ષાત્કાર કરવાની શક્યતાઓ એ ભૂમિકાઓ વધારે રહેલી હોય છે. પરંતુ આનંદ અને શક્તિની સફળતા સંપૂર્ણપણે તો એ ભૂમિકામાં પણ કદી પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી, કારણકે કામનામય વિશ્વની સ્થિતિ સૂક્ષ્મ વિશ્વની પેઢેજ આત્માના સંપૂર્ણ વિકાસ તથા આવિર્ભાવને માટે યોગ્ય હોતી નથી. કાંતો પ્રાણુમય પુરૂષ પોતાના અસ્તિત્વની હલકી ભૂમિકામાં પોતાની શક્તિ, ક્રિયા અને સંપૂર્ણતાને ઘોકા પહોંચાડી આત્માનો વિકાસ પ્રાપ્ત કરે છે અથવા તો કામનામય વિશ્વના અધોગામી આકર્ષણને તે વશ થાય છે. અર્થાત્ પ્રાણુમય ભૂમિકામાં પણ પૂર્ણતા મેળવવી સંભવિત નથી. જે આત્માઓ કેવળ એ ભૂમિકાનેજ પ્રાપ્ત કરે છે તેઓને વિશાળ અનુભવ મેળવવા માટે અને આત્મવિકાસ પ્રાપ્ત કરવા માટે ફરીફરીને જન્મ ધારણ કરવો પડે છે.

ન્યારે આત્મા મનના તત્ત્વમાં સ્થિત થાય છે ત્યારે તે મનોમય ભૂમિકામાં રહેવા મનોમય પુરૂષનું સ્વરૂપ થઈ મનોમય પુરૂષ. રહે છે. એ ભૂમિકામાં માનસિક પ્રકૃતિનું સા-

માન્ય હોઈ તેમાં જુદી મુખ્ય હોય છે અર્થાત્

એ ભૂમિકામાં આધ્યાત્મિકતા અને ઉચ્ચ લાગણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને સત્વગુણ પ્રધાન હોય છે. વ્યક્તિત્વમાં તે આત્મા મનોમય પુરૂષ તરીકે વ્યક્ત હોય છે એ મનોમય પુરૂષના સ્વભાવમાં મનની શુદ્ધિ અને જ્ઞાનશક્તિ પ્રાધાન્ય મેળવતી હોઈ પ્રાણુમય તથા સ્થૂળ અન્નમય અસ્તિત્વને તે નિયંત્ર કરે છે. અર્થાત્ એ મનોમય પુરૂષ પ્રાણુથી કે શરીરથી પરિમિત થતો નથી. એ પુરૂષ સૂત્તમદેહમાં રહી જ્ઞાન, સંસ્કાર, સકાંતુભૂતિની શક્તિ ઝોળે છે તથા ખીજાં પ્રાણીઓ વગેરે જોડતા તથા સૃષ્ટિ કરીને પ્રાણુશક્તિમાં હોય છે તેના કરતાં ઘણીજ વધારે વિશાળ, સ્વતંત્ર અને

તિક્ષ્ણ દન્દ્રિયશક્તિ વાપરી શકે છે. જાગ્રત અને દશ્ય અવસ્થાની પાછળ મનુષ્યમા પણ એ મનોમય પુરૂષ માનસિક પ્રકૃતિ, મનોમય શરીર તથા તેજ ભૂમિમા આવી રહેતી છે તે ભૂમિકા જડ હોતી નથી પરંતુ તેમા મનના તરવો પ્રધાન હોઈ, તેની માનસિક સ્વતંત્રતા, શુદ્ધિ સ્થૂન કે પ્રાણમય જીવનથી જગપથ બાધિત થતી નથી જેમ જેમ મનોમય ભૂમિમાનુ દયાણુ થતુ જાય છે તેમ તેમ સ્થૂન જીવનમા પણ તેની માનસિક, આધ્યાત્મિક, તથા ઉચ્ચ લાગણીઓનો આવિર્ભાવ થતો જાય છે. વળી સ્થૂળ અજમય પુરૂષના મનને પણ તે ઉત્પત્ત કરે છે અને તેના માનસિક જીવનને અદ્ભુત શક્તિ આપે છે

ઉપર જણાવેલ મનોમય ચૈતન્ય જાગ્રત કરી મનોમય પુરૂષ તરીકે માનસિક પ્રકૃતિને ધારણ કરતી તથા પ્રાણમય મનોમય ભૂમિકા અને અજમય કોષમા પણ જીવન ધારણ કરતુ એ નાણુસને માટે શક્ય છે જેમ જેમ તે ઉપર જણાવેલુ પરિવર્તન કરી શકે છે તેમ તેમ તે અર્ધુ દિવ્ય જીવન તો પ્રાપ્ત કરી શકે છે. સામાન્ય માણુસા કદતા તો ધણી દિવ્યશક્તિ દષ્ટિ અને જ્ઞાન તે માણુમને પ્રાપ્ત થાય છે. પોતાના જીવનના સર્વ પ્રદેશોને તે શુદ્ધ જ્ઞાનથી દોરે છે, ખીજા પ્રાણીઓ સાથે સહાનુભૂતિ અને પ્રેમથી બધાય છે, તે, લાગણીઓ શુદ્ધ આધ્યાત્મિક ભોગની ભૂમિકામા ઉન્નત કરી લઈ જઈ શકે છે એટલું જ નહિ પરંતુ તેના સંસ્કારો સ્થૂળતામાથી મુક્ત, તેની હુદ્ધિ તિક્ષ્ણ, શુદ્ધ અને સ્થિતિસ્થાપક અર્થાત્ જડ પદાર્થ અને અશુદ્ધ પ્રાણના બધનોથી મુક્ત થાય છે વળી તે માણુસ મનોમય ભૂમિકાથી પર આવી રહેતી ભૂમિકાઓનું દિવ્ય જ્ઞાન પ્રતિબિમિત કરી તથા વિજ્ઞાનમય કોષમાથી આવતી પ્રેરણા અને સહજ જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરી, તેમના પ્રમશમા પોતાનું પૂર્ણ માનસિક જીવન ભોગવે છે. વળી તે માણુસ વધારે વિશાળ જ્ઞાનપૂર્ણ જ્ઞાન આત્માનો સાક્ષાત્કાર પ્રાપ્ત કરી તેની ક્રિયાત્મક શક્તિઓની દિવ્ય લીલા અને આનંદ પણ અસ્તિત્વના સવાદ તરીકે અનુભવે છે.

આપણી સાધારણ સ્થિતિમાથી જોતા આપણને ઉપર જણાવેલી

સ્થિતિ જાણે આપણા આદર્શની ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ સ્થિતિ હોય નહિ અને મનો-
મય અસ્તિત્વ એજ પૂર્ણતા છે એવું લાગવાનો સંભવ છે. પરંતુ એ કાંઈ
આપણા આધ્યાત્મિક અસ્તિત્વની પૂર્ણતા નથી, કારણ કે મનોમય ભૂમિ-
કાના સર્વ સાક્ષાત્કારો મનનાં બંધનોને વશ રહેવાનાં. મનનું જ્ઞાન ઊંડું
છવાયું અને *Intelligence* હોય છે. તેમાં વિશાળ આનંદ અને સર્વ
ગ્રાહીત્વ હોતાં નથી. સંપૂર્ણ જ્ઞાન અને ખરેખરો આનંદ મનથી પર
અવસ્થામાં પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ આત્માની પૂર્ણતા કરનાર મનોમય
પુરૂષે પોતાના અધોગામી જીવનનો ત્યાગ કરી શુદ્ધ આત્મ સ્વરૂપ થવું
જોઈએ. અથવા તો તેણે વધારે ઉચ્ચ શક્તિ પ્રાપ્ત કરવા માટે સ્થૂલ જીવન
પુનઃ ધારણ કરવું જોઈએ. ઉપનિષદમાં એ સત્ય નંદે પ્રમાણે
દર્શાવવામાં આવ્યું છે. સૂર્યનાં કિરણો મનુષ્યને એ (મનોમય) સ્વર્ગ
લોકમાં લઈ જાય છે. અને એ લોકમાંથી મનુષ્યને પાછા ફરવું પડે છે.
“ કિરણો ” એટલે વિજ્ઞાનમય કોષનાં ધૂટા છવાયાં બિંબો, પરંતુ જે
માણસો પાર્થિવ જીવનનો સમૂળો ત્યાગ કરીને સૂર્યલોકમાં જાય છે તેઓ
તો પાછા ફરતા નથી. સામાન્ય રીતે મનોમય પુરૂષ પોતાના સ્વર્ગલોકનો
ત્યાગ કરીને ઉચ્ચ ભૂમિકામાં ગયા પછી પાછો ફરતો નથી, કારણ કે તે
ભૂમિકાની શુદ્ધ આધ્યાત્મિકતા, મન, પ્રાણ અને શરીરની ભૂમિકામાં
વ્યક્ત કરી શકે એમ તેને લાગતું નથી. અપરાધમાં તો મનોમય ભૂમિ-
કાજ આત્માનો ઉચ્ચ આવિર્ભાવ હોઈ, મન, પ્રાણ અને શરીર એ ત્રણે
આપણી શક્તિની પરાકાષ્ટા હોય નહિ તેવું આપણને લાગે છે !

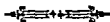
મનોમય પુરૂષથી પર આવેલા વિજ્ઞાનમય કોષને પ્રાપ્ત કરવાથી
અર્થાત્ અસ્તિત્વના અનંત સત્યની પ્રકૃતિ
વિજ્ઞાનમય કોષનું હાર્દ. ધારણ કરવાથી કારણદેહમાં તથા સૂક્ષ્મ મન,
સ્થૂલ પ્રાણ અને અન્નમય કોષમાં જીવન ધારણ
કરવાથી પોતાના સામાન્ય જીવનમાં અનંત આધ્યાત્મિક ચૈતન્યને સાધક
ઉતારી શકે છે. અથવા તો પોતાના સંપૂર્ણ અસ્તિત્વને ઉચ્ચ આધ્યા-
ત્મિક ભૂમિકામાં ઉત્તર કરી લઈ જઈ શકે છે. (સ્થિર કરી શકે છે.)
પરંતુ એ પ્રમાણે કરવું બહુજ મુશ્કેલ છે, કારણ કે આધ્યાત્મિક

જીવનનાં ચેતન્ય અને શક્તિ કદાચ કારણદેહમાંજ વ્યક્ત થાય છે અને તે ભૂમિકાની પ્રકૃતિમાંજ સ્વાભાવિક હોઈ સાધારણ મનુષ્યમાં તેનો વિકાસ ખીલકુલ થયો હોતો નથી અથવા તો અપૂર્ણ રીતેજ થયેલો હોય છે. સત્યગાન અને અનંત આનંદની ભૂમિકાઓ અર્થાત્ વિજ્ઞાન અને આનંદમય કેષોમાંથી તેનું અસ્તિત્વ ઉત્પન્ન થાય છે. તેઓ પરાધર્મમાં છે એટલે જીવનની ઉચ્ચ ભૂમિકાઓમાં આવેલા છે. અધોગામી ભૂમિકામાં પણ તેમનું ગાન અને તેમના આનંદનું તેજ વ્યાપે છે તથા આપણે જેને આધ્યાત્મિકતા અને પૂર્ણતા કહીએ છીએ તે પણ તે ભૂમિકાઓમાંથીજ મળે છે. પરંતુ એ ભૂમિકાનાં કિરણોને સામાન્ય જીવનમાં ઉતરી આવતાં આવતાં એવા તો ઘાડા પડમાંથી પસાર થવું પડે છે કે તે કિરણો કેટલીકવાર તો વચલા પડમાં તદ્દન લુપ્તજ થઈ જાય છે. હાં તો શારીરિક જીવનમાં થઈને આવતાં સ્થૂલ, જડતામય અથવા તો પ્રાણમય જીવનમાં થઈને જતાં તદ્દન વિકૃત થઈ અને ઉંધી દિશામાં જાય છે કે પછી ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ મનોમય જીવનમાં થઈને જતાં પણ તેમની શુદ્ધિ અને બળની ઝોલામાં ઝોલી ફીણતા થઈને વિકાર પામે છે. અર્થાત્ તેઓ પોતાની અસલ સ્થિતિ તો ભાગ્યેજ જાળવી શકે છે. એ વિજ્ઞાનમય ભૂમિકા સર્વ અસ્તિત્વમાં ઢંકાઈ રહેલી છે. અરે ! સ્થૂલમાં સ્થૂલ અને જડમાં જડ પદાર્થમાં તે વ્યાપી રહેલી છે અને પોતાની ગૂઢ શક્તિ અને નિયંત્રણ તો સ્થૂલ જગત ઉપર સામ્રાજ્ય ભોગવે છે. પરંતુ સ્થૂલ જીવનમાં તે પડદા પાછળ રહીને કામ કરે છે. અર્થાત્ આપણા શરીર, પ્રાણ અને મનના નિયંત્રણદ્વારા વર્તે છે-કાર્ય કરે છે. છતાં પણ એ વિજ્ઞાનના સર્વવ્યાપી કિરણોને લીધે ગમે તેટલા પડદાઓ તથા દેખીતી અશક્તિ હોવા છતાં પણ આપણને સર્વ પ્રાણીઓની એકતા, અને તેમની અંતિમ પૂર્ણતા વિશે શ્રદ્ધા રહે છે.

એ ઉચ્ચ વિજ્ઞાનમય ભૂમિકામાં આવેલી આત્માની અવસ્થાનું વર્ણન દરવું થઈ જ સુરહેલ છે. વેદ, તથા ઉપનિષદો પણ તેનું વર્ણન રૂપકોથી, સૂચનાઓથી અને પ્રતિકોથી કરે છે. તો પણ મનોમય પુરૂષ પરાધર્મ અને અપરાધ એ બેની વચમાં હોયો રહીને એ ઉચ્ચ ભૂમિકાનું જોઈતું ગાન મેળવી શકે તેટલું શબ્દોમાં મૂકી તે ભૂમિકાનાં તત્ત્વો જ્ઞાને સિદ્ધાંતો અને

તેની વ્યવહારિક અસરો બતાવતી જરૂરી છે. એ પરાધર્મ અપરાધની વચ્ચેનો પ્રદેશ વટાવીને આગળ જે પ્રદેશ આવે છે, તેને યોગના અંતિમ હેતુ તરીકે સ્વીકારવામાં આવેલો છે. ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે પૂર્ણતાની પ્રાપ્તિ માટે અભિલાષ રાખનાર આત્મા અનમયમાંથી પ્રાણમય અને તેમાંથી મનોમય તથા તેનાથી પર આવેલા વિજ્ઞાનમય અને અંતે આનંદમય ક્રોધને પ્રાપ્ત કરે છે. એ આનંદમય ક્રોધ તેજ સચ્ચિદાનંદનું મૂળ છે. તેને પ્રાપ્ત કરવાથી ઉત્તતિની પરાકાષ્ટા થઈ ગણાય ! એ પ્રમાણે પુરૂષનું રૂપાંતર કરવું એટલે શું ? અને પુરૂષને ઉચ્ચ ભૂમિકામાં લઈ જવો એટલે શું ? તે આપણે આગળ જોઈએ.

મકરણુ ૨૨ મું. પૃથક્કરણુ.

મનોમય પુરૂષને વિજ્ઞાનમાં આકર્ષવાથી આપણે અકૃતિના બંધ-
નોથી પર યથ નયએ બીએ. આત્માની ભૂમિકા પ્રમાણે અકૃતિની ભૂમિકા
પણ તૈયાર થાય છે.

જ્યાં સુધી વિજ્ઞાનમય કોષમાં જવાય નહિ, ત્યાં સુધી આત્મા
જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કરે તો પણ અકૃતિ તો અજ્ઞાનનુંજ પ્રતિબિંબ પાડે છે.
વિજ્ઞાનમાં તે કાર્ય બદલાઈ જાય છે. વિજ્ઞાનને પરિણામે માનુષી અકૃતિનું
રૂપમાં રૂપાંતર યથ જાય છે.

વિજ્ઞાન એટલે શું ? { ૧. બુદ્ધિ નહિ-વિવેક શક્તિ નહિ.
૨. ચૈતન્યનું-કેવળ અનંત ચૈતન્યનું જ્ઞાન નહિ.

૩. વળી અંતરજ્ઞાનના જેવી શક્તિ માણસમાં હોય છે, તે પણ
વિજ્ઞાન નથી. એટલુંજ નહિ પણ ૪. અંતરજ્ઞાન જન્ય થાય તો તે
પણ વિજ્ઞાન નથી.

અંતરજ્ઞાન તો “વિજ્ઞાન”નું તેજ મનોમય ભૂમિકામાં પડે છે તેનું
પરિણામ છે અંતરજ્ઞાનનું કાર્ય કાંઈકું વહેંચું હોય છે. અને સજાગ તથા
સતત હોય તો પણ તે જુદા પ્રકારનું છે. બુદ્ધિ ઉપરનો આધાર એટલો
કરી નાખવાથી અંતરજ્ઞાન સતત જન્ય થાય છે. પરંતુ તે પણ વિજ્ઞા-
નનું પ્રતિબિંબ છે-વિજ્ઞાન થાતે નથી.

વિજ્ઞાન એટલે સૂર્ય.	} મનમાં સૂર્યનાં ઊરણો આવી રાકે પણ	
મન ,, આકાશ.		સૂર્ય નહિ. વળી તે પણ અપૂર્ણ રીતેજ.
માણુ ,, અંતરિક્ષ.		“ વિજ્ઞાનને ” “ દેવતાનું નેત્ર ” કહે-
શરીર ,, પૃથ્વી.		વામાં આવે છે.

માણસ બુદ્ધિમાં:—

માણસ વિજ્ઞાનમાં —

૧. અજ્ઞાનમાંથી જ્ઞાન મત્તે જાય છે.
૨. બાહ્ય દેખાવમાંથી સત્યસ્વરૂપ મત્તે જાય છે.
૩. અનુમાન, ઇન્દ્રિયજન્ય, જ્ઞાન સંસ્કાર, વિચાર, તુલના, વિરોધ, સ્મૃતિ તથા કલ્પનાથી જ્ઞાન મેળવે છે.
૪. કાલ, દિશાના પૂંધનોને વશ હોય છે.
૫. વિભાગ, સંકલને જાણી શકે છે.
૬. દ્વૈતથી શરૂઆત થાય છે.

૧. સત્યથી બીજા સત્યને પ્રાપ્ત કરે છે.
૨. સત્યથી શરૂ કરી બાહ્ય દેખાવને તેનાં કાર્ય રૂપે જુદે છે. તેને સત્યનું મત્તેક્ષ દર્શન થાય છે, સર્વજ્ઞાન મત્તેક્ષ હોય છે. કલ્પનાને બદલે પ્રેરણા જાય છે.
૪. કાલ, દિશા એક જ સરખા હોય છે, તેમાં ભાગ જણાતો નથી.
૫. સકલ, સમગ્રથી શરૂઆત કરી વિભાગને તેના પરિણામ રૂપે જાણે છે.
૬. અદ્વૈત એકતા જ પાયા રૂપ હોય છે. દ્વૈત તેના કાર્યરૂપ જણાય છે.

વિજ્ઞાન કાંઈ આપણી ઉચ્ચતામાં ઉચ્ચ ભૂમિકા નથી. તેનાથી પર સચ્ચિદાનંદ રહેલો છે. તે પોતે જ વિજ્ઞાનમાં પોતાનું તેજ એકત્ર કરીને જ્ઞાન, શક્તિ અને આનંદરૂપે આત્મા ઉપર રેલે છે.

વિજ્ઞાન કેવળ જ્ઞાન નથી પરંતુ શક્તિ સ્વરૂપ પણ છે. વિજ્ઞાનને સર્વ વસ્તુના પિતા-ઉત્પાદક તરીકે વેદમાં વર્ણવ્યું છે.

વિજ્ઞાનની ત્રણ શક્તિઓ—૧. અનંત સત્, ચિત્ અને આનંદને તે પોતાનામાં સ્વીકારે છે.

૨. સર્વ પદાર્થને તે ચૈતન્યધન અવસ્થામાં એકત્ર કરે છે.

૩. વિશ્વની સૂરમયતામાં તે પોતાનાં જ્ઞાન, શક્તિ અને આનંદ દેતાં છે.

પ્રકરણ ૨૨ મું.

વિજ્ઞાન.

ઉપનિષદ્ કહે છે કે જો આપણે પૂરેપૂરો આત્મવિકાસ કરી સર્વ બંધનોથી પર જવુંજ હોય તો તો આપણે વિજ્ઞાનમય ભૂમિકાની અગત્ય. મનોમય પુરુષને વિજ્ઞાનની ભૂમિકામાં લઇ જવોજ જોઇએ. અર્થાત્ કે આપણે વિજ્ઞાનમય પુરુષનું, દિવ્ય જ્ઞાન મેળવવુંજ જોઇએ. વેદમાં એ ભૂમિકાને અસ્તિત્વના ઉંચામાં ઉંચા સિખરની ઉપમા આપવામાં આવી છે. તેના ઉપર એકવાર આરદ્ર થયા પછી તો આપણે શારીરિક, પ્રાણમય અને મનોમય પુરુષ અને તેની પ્રકૃતિની ભૂમિકાથી તદ્દન જુદોજ ભૂમિકામાં જઇ શકીશું. હમણાં આપણી પોતાની જાતને અને વિશ્વને આપણે જે દૃષ્ટિબિંદુથી જોઇએ છીએ તેના દરતાં વિજ્ઞાનમાં આપણું દૃષ્ટિબિંદુ કંઇ જુદુંજ હશે. અર્થાત્ કે આપણા આત્માની અને પ્રકૃતિની ભૂમિકા તદ્દન બદલાઇ જશે; કારણ કે જે પ્રમાણે આત્માની ભૂમિકા બદલાય છે તેજ પ્રમાણે પ્રકૃતિની પણ રૂપાંતર પામે છે. માણસનો જીવાત્મા જેમ જેમ અસ્તિત્વના ઉચ્ચત સિખરોને પ્રાપ્ત કરતો જાય તેમ તેમ પ્રકૃતિ પણ વધારે ને વધારે સામર્થ્યવાન, આનંદયુક્ત અને ઉચ્ચત બને, એ તો દેખીતુંજ છે. પરંતુ અહીં તો મનોમય ભૂમિકામાંથી વિજ્ઞાનપ્રાપ્તિ થવાને લીધે ઘણાજ સમૂહનો ફેરફાર થઇ જાય છે. વેદમાં પ્રતિપાદન કરેલા યોગમાં, મનોમયમાંથી વિજ્ઞાનમય ભૂમિકામાં જે પરિવર્તન થાય છે તેને ઘણીજ અગત્ય આપવામાં આવી છે કારણકે એ પરિવર્તન ઘણુંજ મહાન અને નિશ્ચયાત્મક છે. વિશ્વમાં અજ્ઞાનનાં બંધનો વ્યાપી રહ્યા છે તેમાંનું છેલ્લામાં છેલ્લું બંધન છેડીને અનંત સત્યને પ્રાપ્ત કરવાથી માણસ વિજ્ઞાનમાં જઇ શકે છે. જ્યાં સુધી આપણે શરીર, પ્રાણ અને મનની ભૂમિકામાં છીએ, ત્યાં સુધી આપણા આત્મા ભરે શુદ્ધ આધ્યાત્મિક જ્ઞાનમાં વિચરે, પરંતુ આપણી

પ્રકૃતિ તો અજ્ઞાનના પ્રતિબિંબ રૂપ જ રહે છે. ચૈતન્યમાં, આત્મા જ્ઞાન સ્વરૂપ રહી જ્ઞાન ધારણ કરે છે. પરંતુ કર્મ કિંવા વ્યવહારમાં તેને એકત્ર કરી સત્ય વર્તન કરી શકાતું નથી. અલબત્ત, એવા જીવનમાં સત્યનું કાર્ય વધારે વિશાળ થાય છે એ ખરું, પરંતુ તેનીજ પાછળ બંધનો આવે છે, દૈત પણ આવે છે, એટલે અનંતનું જ્ઞાન જાગ્રત રાખીને વર્તન થઇ શકતું નથી. સામાન્ય માણસની શક્તિઓના પ્રમાણમાં મનોભય કોષ સુધી વિકાસ પામેલા માણસમાં શક્તિઓ અસાધારણ રીતે વધારે કાર્ય કરે એ ખરું છે, પરંતુ શક્તિ અને જ્ઞાન વચ્ચે જે પરસ્પર સંબંધ બંધાવેો જોઈએ તે બંધાતો નથી. આપણામાં અનંત સચ્ચિદાનંદનું અપૂર્વ તેજ તે પુરુષની ભૂમિકામાં હશે, પરંતુ આપણી પ્રકૃતિનું કાર્ય તો શરીર, પ્રાણ અને મનથી પરિમિત જ રહેશે. વિજ્ઞાન એ અનંત અને દિવ્ય પ્રકૃતિનું જ કાર્ય હોય છે. વિજ્ઞાન એટલે દિવ્યજ્ઞાનસ્વરૂપ અને દિવ્ય શક્તિની જ્ઞાન પૂર્ણ અને સહજ આત્મસિદ્ધિ અથવા તો સાર્થકતામાં ઉદ્ભવતી આનંદપૂર્ણ એકતા. અર્થાત્ વિજ્ઞાનની મદદથી આપણે માનુષી પ્રકૃતિને દિવ્ય બનાવી શકીએ છીએ.

હવે વિજ્ઞાન શું ચીજ છે તે જોઈએ. “વિજ્ઞાન” એ શબ્દ જ્યારે જ્યારે વપરાય છે, ત્યારે ત્યારે તત્ત્વજ્ઞાનની

વિજ્ઞાન, બુદ્ધિ નથી; તે પરિભાષામાં એને વિષે જે બૂલો થઇ જવાનો કેવળ ચૈતન્યધન નથી. સંભવ છે. કેટલીક વાર તો વિજ્ઞાનને “બુદ્ધિ”

અર્થાત્ “વિવેક કરનારી શક્તિ” એ અર્થમાં વાપરવામાં આવે છે. કારણ કે જે લેખકો ઉપરો અર્થ સ્વીકારે છે તેઓ બુદ્ધિમાંથી એકદમ આત્માની ભૂમિકાને પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે એવું માનનારા હોય છે. અર્થાત્ બુદ્ધિ અને શુદ્ધ સચ્ચિદાનંદ વચ્ચે ખીજ કોઈ પણ ભૂમિકા તેઓ સ્વીકારતા નથી. મનુષ્યમાં કાર્ય કરી રહેલી બુદ્ધિ એજ જ્ઞાનનું ઉત્તમોત્તમ સ્વરૂપ હોઇ તેની આગળ પડી આત્મસાક્ષાત્કારનીજ ભૂમિકા રહેલી છે એવું તેઓ માને છે. હવે ખીજે બૂલ જરેજો અર્થ એ કરવામાં આવે છે કે “વિજ્ઞાન” એટલે અનંતનું જ્ઞાન ઓપનાર ચૈતન્ય. તે અનંત આધિર્ભાવથી તત્ત્વ સ્વતંત્ર હોય છે

અથવા તો તેમાં સર્વ વસ્તુઓ વિચારના સ્વરૂપમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે, છતાં તે સર્વે એક અનંત અક્ષરમાં લય પામી ગયલી હોય છે. તાત્પર્ય કે ઉપનિષદમાં જોતે ચૈતન્યપદ કહેવામાં આવે છે તેજ ભૂમિકાને તેઓ 'વિજ્ઞાન' તરીકે ઓળખે છે. પરંતુ વસ્તુના વિજ્ઞાન કાંઈ અનંત સચ્ચિદાનંદનું ચૈતન્યપદ સ્વરૂપ માત્ર નથી, તે તો અનંતની લીલાનું અનંત ગાન પણ છે. વિજ્ઞાનમાં સર્વ વિચારોનો સમાવેશ થઈ જતો હોવા છતાં તેનાથી તે બંધાતું નથી. વળી વિજ્ઞાનમાં જે વિચાર વિશે આપણે ક્ષીએ છીએ તે વિચાર કાંઈ ભુદ્ધિપ્રધાન માનસિક વિચારના જેવા હોતા નથી. વિજ્ઞાનના વિચાર મનથી પર અવસ્થામાંથી જન્મે છે, તેનો પાયો પણ મનથી પર હોય છે અને તેનું ગાન પણ પર હોય છે. વિચારનાં એ બે સ્વરૂપો અર્થાત્ એક માનસિક અથવા મનમાં ભુદ્ધિને પરિણામે ઉત્પન્ન થતું અને બીજું મનથી પર ઉદ્ભવતું. એ બે વચ્ચે એક પ્રકારનો સંબંધ છે, એટલુંજ નહિ પણ ભાંગીટૂટી એકતા પણ તેમની વચ્ચે જણાય છે. પહેલું સ્વરૂપ બીજા સ્વરૂપમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ તે બંને જુદી જુદી ભૂમિકાઓમાં કાર્ય કરતા હોઈ એક બીજાના કાર્યની પદ્ધતિ તદ્દત ઉતરી હોય છે. શુદ્ધમા શુદ્ધ ભુદ્ધિ કેવા વિવેકચક્રિન ગમે તેટલી ચાનપૂર્ણ હોય તોપણ તે વિજ્ઞાન તો નથી ને નથી જ.

ભુદ્ધિ યાને વિવેકચક્રિને તો હલકા પ્રકારની ભુદ્ધિ કહેવામાં આવે છે, કારણ કે તેને ઇન્દ્રિયોના તેમજ મનના સંસ્કાર ઉપર આધાર રાખવો પડે છે. ભુદ્ધિનું જે બીજું ઉચ્ચ સ્વરૂપ છે તેને અંતરગાનપ્રેરિત ભુદ્ધિ કહેવામાં આવે છે. તે ભુદ્ધિમાં પ્રેરણા, દષ્ટિ અથવા અપૌરુષેય ગાન, ચાનપૂર્ણ વિવેક અને વિચાર કાર્ય કરે છે એટલુંજ નહિ પરંતુ તેના કાર્યમાં સામાન્ય ભુદ્ધિ કરતાં યીઘતા, અસરકારકતા અને સમજતા જુદાજ પ્રકારની હોય છે, કારણ કે તેને ઇન્દ્રિયોના સ્પર્શો ઉપર અથવા તો મનના વિચાર ઉપર આધાર રાખવો પડતો નથી. તેનામાં પોતાનામાં જ સત્ત્વનું ગાન અગ્રકર્તૃ હોય છે. હવે આપણે જે અંતરગાનની શક્તિ વિશે કહ્યું તેનાજ જેવી એક બીજી શક્તિ મનુષ્યમાં ઘણીવાર કાર્ય કરે છે, પરંતુ એ બે વચ્ચે આપણે વિવેક કરતાં યાને તેમની વચ્ચેનો બેઠ સમજતાં

શીખવું જોઈએ. એ શક્તિથી માણસ દલીલો અથવા તો કારણોની મદદ લીધા સિવાય એકદમ કુદકો મારીને નિશ્ચય ઉપર આવી જઈ શકે છે. તર્કપ્રધાન બુદ્ધિ કલણ જમીન ઉપર ચાલતા માણસની પેઠે, ડગને ડગનું બરાબર ગોઠવીને ચોકસાઈથી મૂકે છે, અને દરેક લીધેલા ડગવાની ખાત્રી થયા પછીજ આગળ વધે છે! વળી પોતાની નજરે જેટલું દેખાય તેટલા બધામની પગના સ્પર્શથી પરીક્ષા કરી, જાતે ખાત્રી કર્યા પછીજ આગળ વધે છે! પરંતુ, આપણે જે વેગવાળા બુદ્ધિ ઉપર વર્ણવી તે તો ખાત્રી-પૂર્વક એક જગાએથી બીજી જગાએ કુદકો મારવાના જેવી હોય છે. એવો માણસ પોતાને કુદવાની જગાનો પટ એક ક્ષણમાં બરાબર ધ્યાનમાં લઈ લે છે; તેના ક્રમ, સંજોગ કે રૂપ ઉપર તે જરાયે ધ્યાન આપતો નથી.

આપણે ઉપર જે શક્તિ વર્ણવી તેમાં અંતરગાનનો વેગ જણાઈ આવે છે, તથા અંતરગાન તેના જેવાજ ગાન અંતરજ્ઞાન અને વિજ્ઞાનમાં અને નિશ્ચયનો પણ તેમાં ભાસ થાય છે, એટલે આપણે શૂન્યથી તેને અંતરગાન તરીકે ગણી લઈએ એ બનવા જોગ છે. ઘણીવાર અંતરગાન એટલે “બુદ્ધિના કાર્યને વેગથી વટાવી જનાર શક્તિનું કાર્ય” એવું માનવામાં આવે છે. વળી, એમ પણ માનવામાં આવે છે કે અંતરગાનમાં બુદ્ધિનાં સર્વે પગલાંઓ અનણે અથવા અધકચરા ગાનપૂર્વક બરવામાં આવે છે. ખરું જોતા તો અંતરગાન અને ઉપર જે શક્તિ જણાવી તે બંનેનાં કાર્યમાં ઘણો ભેદ હોય છે, કારણકે કોઈકવાર એવો કુદકો મારતાં પગ સરીને માણસ ગોથું ખાઈ પટકાઈ પડે છે! તેનો વેગ કોઈવાર ઉધે માર્ગે પણ લઈ જાય છે, અને તેનો નિશ્ચય તદ્દન ખોટો પણ હોઈ શકે છે! એ શક્તિ જે નિર્ણય ઉપર આવે છે, તેને પાછી બંધી બુદ્ધિ, સંસ્કાર અથવા તો તર્કની મદદથી તાવી જોવો પડે છે. પરંતુ અંતરગાનમાં તો સત્યની પ્રતિષ્ઠા સ્વયંસિદ્ધ હોય છે. અંતરગાન તદ્દન નિશ્ચયાત્મક અને અડગજ હોય છે. અંતરગાનની શુદ્ધિનો આધાર તેની પોતાની સ્વતંત્રતા ઉપર છે. જો તે પોતાના કાર્યમાં ઈર્ષ્યોનાં કાર્યને અથવા તો બુદ્ધિના કાર્યને

ભગવા દે તો તે અપૂર્ણ અને દુષિત થાય છે. અંતરજ્ઞાનની ખાત્રી કરી
જેવા માટે આપણે પાછળથી બુદ્ધિના તર્ક અને ઇન્દ્રિયના સ્પર્શોના ઉપ-
યોગ કરી શકીએ ખરા, પરંતુ તેના સત્યનો આધાર બુદ્ધિ કે ઇન્દ્રિયોના
ઉપર રહેલો નથી, એ સમજમાં રાખવું. અંતરજ્ઞાનના કાર્યમાં જો બુદ્ધિ
અંતરાય કરે અને પોતાનું હાથપણ હોજો, તો એવટે આપણને જાણ્યા
આવશે કે બુદ્ધિનો તર્ક ખોટો હતો અને અંતરજ્ઞાનનું કાર્ય ખરું હતું,
કારણ કે ખરું અંતરજ્ઞાન સ્વયંભૂ સત્યમાંથી ઉદ્ભવતું હોય તેની મદદ-
થી જ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. તે જ્ઞાન માટે બીજાં જોણું મદદની જરૂર પડતી નથી.

પરંતુ અંતરજ્ઞાનપ્રેરિત બુદ્ધિ પણ વિજ્ઞાન નથી । એ તો આપણા
મનોમય જીવનમાં વિજ્ઞાનના તેજના ઝળકારા છે ! અંતરજ્ઞાનમાં જે
પ્રેરણા, શ્રુતિ, દષ્ટિ, અંતઃસંસ્પર્શ અને અપેક્ષિત જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે તે
બધા આપણી વિજ્ઞાનમય ભૂમિકામાંથી આપણી મનોમય ભૂમિકામાં
આવતા સંદેશાઓ છે. એટલે વિજ્ઞાન અને અંતરજ્ઞાનનાં કાર્યમાં ઘણો ફેર
હોય છે. અંતરજ્ઞાન છૂટા જવાયા ઝળકારાઓથી કાર્ય કરે છે કેટલીક
વાર તો તેમાં રહેલું સત્ય પરિમિતિ સ્થિતિ પૂરતું જ કાર્ય કરે છે,
અથવા તો પોતાના ચમકારથી એકજ પ્રદેશને પ્રકાશિત કરે છે. ઉદાહરણ
તરીકે, જનાવરોમાં પ્રેરણાચકિત યાને સ્વયંસિદ્ધ નિર્ણય હોય છે તે અંતર-
જ્ઞાન છે, અને તેના ઉપર જ જનાવરોને આધાર રાખવો પડે છે, કારણકે
તેનામાં મનુષ્યની જેમ બુદ્ધિ દોતી નથી. આપણને એ અંતરજ્ઞાનમાં રહેલું
અદ્ભુત સત્ય જનાવરોનાં જીવનનું અવલોકન કરતા તુર્ત જણાય આવે
છે. વળી, તે ચકિત બુદ્ધિના કરતાં નિશ્ચયાત્મક યાને કેટલી બધી ખાત્રી
ભરેલી પશુ હોય છે ! પરંતુ જનાવરોની એ ચકિત પરિમિતિ હોય છે.
તે અમુક ઉપયોગ પૂરતી અથવા તો ખાસ ક્ષેત્રમાં જ કાર્ય કરે છે. જ્યારે
જ્યારે પશુની પ્રેરણા પોતાનું નિમત્ત કરેલું ક્ષેત્ર છોડીને કાર્ય કરવા પ્રવ-
ત્ત કરે છે, ત્યારે ત્યારે બુદ્ધિના કરતાં પણ વધારે અધઘામાં તે આવી

* પ્રેરણા તથા શ્રુતિને અંગ્રેજીમાં Inspiration; દષ્ટિ, અંતરજ્ઞાન, તથા
અંતઃસંસ્પર્શને Intuition; અને અપેક્ષિત જ્ઞાનને Revelation કહેવામાં
આવે છે.

પડે છે અને ઇન્દ્રિયના સ્પર્શોના ઉપયોગ કરીનેજ તે અનુભવ દ્વારા જ્ઞાન મેળવી શકે છે. માણસમાં જે અંતરજ્ઞાન જાગૃત થાય છે તે માનસિક હોય છે, ઇન્દ્રિયોના પૂરતું હોતું નથી. અર્થાત્ કે તેનું તેજ બુદ્ધિ ઉપર પડે છે, ઇન્દ્રિયોથી દેરાના મન ઉપર નહિ. વળી તે જ્ઞાનમાં પોતાનું ચેતન્ય સંપૂર્ણ જાગૃત હોઇ અર્ધજાગૃત કે પરિમિત હોતું નથી; તે પોતેજ કાર્ય કરે છે, પરંતુ યંત્રની પેઠે તેનું કાર્ય જડ હોતું નથી. અંતરજ્ઞાન પણ પશુની પ્રેરણાની પેઠે પરિમિત હોય છે, કારણ કે જ્ઞાન અથવા શક્તિને જે કાર્ય 'કરવાનું' હોય છે તેના પૂરતુંજ અંતરજ્ઞાન જાગૃત થાય છે. જ્યારે બુદ્ધિ અંતરજ્ઞાનનો ઉપયોગ કરવાનો અથવા તો તેમાં વધારો કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, ત્યારે તેની ટેવ પ્રમાણે તે સત્ય અને અસત્યનો ખીચડો કરે છે. બુદ્ધિ અંતરજ્ઞાનની આજુબાજુ ઇન્દ્રિયોના સંસ્કાર અથવા માનસિક વિચારોની વાડ બાંધે, અથવા તો તેના ઉપર અસત્યનો ઢોળ ચઢાવે, તો તે અંતરજ્ઞાન સત્યમાંથી અસત્યનું રૂપ ધારણ કરે છે. તેથી કરી અંતરજ્ઞાન જ્યારે સાચી વધારે જાળવાનું હોય છે, ત્યારે પણ આપણને પરિમિતજ તેજ આપે છે. છતાં તે જેટલું આપે છે તેટલું અલગત ઘણુંજ સમર્થ અને પ્રાદ હોય છે. અંતરજ્ઞાનનો દુરુપયોગ ચતાંજ તે આપણને ગુંચવાડામાં લઇ જાય છે, ત્યારે બુદ્ધિ પોતાના ચીલામાં ચાલીને એવા ગુંચવાડાઓથી દૂરની દૂરજ રહે છે. બુદ્ધિ એ પ્રમાણે પોતાના પરિમિત ક્ષેત્રમાં ગોંધાઇ રહે એ તેના પોતાના કામને માટે સારું છે, પરંતુ સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવવા માટે તો તે નજ આલે.

જેમ જેમ આપણે બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરી તેના ઉપર ઓછો આધાર રાખીએ છીએ તેમ તેમ અંતરજ્ઞાનનું કાર્યક્ષેત્ર અંતરજ્ઞાન અને બુદ્ધિ. વધારેને વધારે વિશાળ થતું જાય છે. હમણાં આપણું મન જેમ અંતરજ્ઞાનના દૃશ્ય છવાયા ચગકારાઓને પકડીને વિચારમાં તેનો નિષ્પાત કરે છે તથા તેની આજુબાજુ બુદ્ધિનાં સ્ફટિકો તૈયાર કરે છે, તેજ પ્રમાણે આપણે ધારીએ તો તેને અંતરજ્ઞાનના સતત પ્રવાહમાંજ વિહાર કરવાની ટેવ પાડી શકીએ. ઇન્દ્રિય-સંસ્કાર ચાને વસ્તુઓનાં બાહ્ય સ્વરૂપ ઉપર આધાર રાખનારું જ્ઞાન

આપણી બુદ્ધિમાંથી આપણે જેમ જેમ દૂર કરીશું, તેમ તેમ બુદ્ધિ શુદ્ધ થતી જશે અને અંતરજ્ઞાન સતત જગત રહી શકશે. વળી, પ્રાણશક્તિ-માંથી કામનાઓ ધ્યંજાઓ અને આવેશોને દૂર કરીશું તથા બુદ્ધિ તેની જુની ધરેડમાંથી, તેના જુના સ્વીકારેલા વિચારોના ચીજામાંથી મુક્ત કરીશું, તેમ તેમ અંતરજ્ઞાનને આપણે જ્ઞાનમાં, શક્તિમાં અને સર્વ પદાર્થમાં વાપરી શકીશું. પરંતુ આ કાર્ય શરીર, પ્રાણ અને મનના ત્રિવિધ બંધ-નોમાં જકડાયેલા માણસને માટે કાંઈ સહેલું નથી. સત્ય અને અસત્યના સ્તંભ નેડે મનુષ્યનો આત્મા મન, પ્રાણ અને શરીરનાં ત્રિવિધ દોરડાંઓથી બંધાયો છે. આ વિચારને વેદમાં શુનઃશેષ યગમાં ત્રણ બંધનોથી બંધાયો હતો એ રૂપકમાં ગોઠવ્યો છે.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે અંતરજ્ઞાન સતત જગત કરીએ તો પણ તે વિજ્ઞાન તો નજ કહી શકાય. તેનું જ મન ફક્ત વિજ્ઞાન, મન, પ્રાણ અને વિજ્ઞાનનું પ્રતિબિંબજ કહી શકાય. અંતરજ્ઞાનની શક્તિ અને વિજ્ઞાન વચ્ચે જે ભેદ રહેલો છે તેને આપણે રૂપક અને પ્રતિક શિવાય બીજી કાંઈ પણ રીતે સ્પષ્ટપણે દર્શાવી શકીએ તેમ નથી. વેદમાં વિજ્ઞાનને સૂર્યનો રૂપક આપવામાં આવ્યો છે અને મન, પ્રાણ તથા શરીરને આકાશ, અંતરિક્ષ અને પૃથ્વીની ઉપમા અનુક્રમે આપવામાં આવી છે. હવે પૃથ્વી ઉપર શારીરિક અથવા અન્નમય કોષમાં પોતાનું જીવન ગાળનાર માણસ અંતરિક્ષમાં ચઢે અથવા તો આકાશને પ્રાપ્ત કરે તો પણ હજી તે સૂર્યનાં કિરણોમાંજ વિચરે છે; તે કાંઈ સૂર્યના તેજસ્વી જોળામાં ગયો ન ગણી શકાય. એવો માણસ સૂર્યના તેજનું જેવું પ્રતિબિંબ પોતાની ધન્દ્રિયોમાં પડે છે તેવું જોઈ શકે છે. અર્થાત્ તેમાં તેજને ગ્રહણ કરનાર ધન્દ્રિય વગેરે કરણોના દોષ આવવાનો સંભવ છે એટલું જ નહિ પરંતુ તેનાં કરણોની પરિમિતતા પણ તે જ્ઞાન રૂપી તેજને લાગવાનો સંભવ રહેલો છે. હવે, વિજ્ઞાનમય પુરુષ તો સૂર્યમાંજ રહે છે. તે તો ઋક્ત જ્યોતિઃ—“સત્ય તેજમય” સૂર્યનાં શરીરમાંજ જીવે છે. તે સૂર્યને પોતાનાજ આત્મા તરીકે જાણે છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ તે સૂર્યનાં કિરણો જ્યાં જ્યાં પડે છે તે તે સકળ રથાનનું જ્ઞાન

પણ તેને થાય છે. 'અર્થાત્' મન, પ્રાણ અને શરીરના પ્રત્યેક કાર્યનું સત્ય તે જાણે છે તથા સર્વ વસ્તુઓને પણ તે સમજે છે. વળી, તે જ્ઞાન એ પોતાની માનસિક દષ્ટિ દ્વારા મેળવતો નથી, પરંતુ વિજ્ઞાનના સૂર્યનેજ પોતાની દષ્ટિ તરીકે-વાપરીને મેળવે છે: વેદમાં સૂર્યને " દેવતાઓના નેત્ર " " તચ્ચક્ષુર્દેવદિતમ્ " તરીકે વર્ણવવામાં આવે છે. મનોમય પુરુષમાં અંતરજ્ઞાન જાગૃત થયા છતાં પણ સત્યનું જ્ઞાન તો પ્રતિબિંબ દ્વારા અને મનના બંધનોની હદમાં રહીનેજ મેળવી શકાય છે. ત્યારે વિજ્ઞાનમય પુરુષ પોતે વિજ્ઞાન દ્વારાજ સર્વ જ્ઞાન મેળવી લે છે. અર્થાત્ તેનું જ્ઞાન તેના પોતાના સ્વરૂપમાંથી અને પોતાની સ્વાભાવિક સ્વયં પ્રકાશિત ક્રિયામાંથીજ પ્રાપ્ત કરેલું હોય છે. વિજ્ઞાન એ તો દિવ્ય જ્ઞાન છે, માનુષી નથી; અને તે સીધે સીધું મળે છે, આડકતરા ઉપાયોથી નથી મળતું;

હવે વિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ વર્ણવતાં આપણે-શુદ્ધિના કાર્યની સાથે-તેના મુકાબલો કરીનેજ તેના કાંઈક ખ્યાલ આપી વિજ્ઞાન અને શુદ્ધિનાં શકીયું અને તે પણ એવા શબ્દોમાં કે જે કાર્યોમાં બેઠાં. અનુભવની મદદ વિના બાગ્યેજ સમજી શકાય ! શુદ્ધિથી પર આવી રહેલા વિજ્ઞાનને તે વળી શુદ્ધિથી પ્રેરિત ભાષા કેવી રીતે વર્ણવી શકે ? મનોમય શુદ્ધિ અજ્ઞાનમાંથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે; વિજ્ઞાનમાં સત્યનોજ પ્રકાશ આવી રહેલો હોય છે. શુદ્ધિ બાહ્ય દેખાવને સ્વીકારીને તેમનામાં રહેલા સત્યને જાણવાને મહેનત કરે છે. અર્થાત્ શુદ્ધિને બાહ્ય દેખાવ ઉપર યોરો ધર્યો પણ આધાર હમેશાં રાખવો પડે છે. ત્યારે વિજ્ઞાન સત્યથીજ શરૂઆત કરતું હોઈ બાહ્ય કિંવા સ્થૂલ વસ્તુઓને તે સત્યના પ્રકાશમાં ગોઠવી બતાવે છે. શુદ્ધિ અનુમાન દોરે છે અને નિર્ણયો બાંધે છે; વિજ્ઞાન સત્યનું સાક્ષાત્ દર્શન કરે છે. અને પ્રેરણાથી સર્વ વસ્તુઓને જાણે છે. આપણી સ્થૂલદષ્ટિ યાને આપણાં ચર્ચચક્ષુઓ સ્થૂલ વસ્તુઓનાં સ્વરૂપને જે પ્રમાણે જુએ છે, તેજ પ્રમાણે વિજ્ઞાન સર્વ વસ્તુઓમાં રહેલા સત્યને પ્રલક્ષ જોઈ શકે છે. વળી, આપણી સ્થૂલ

ઇદ્રિયો તેના વિષયો જોડે સંબંધમાં આવવા માટે જેમ તેમનો સ્પર્શ કરે છે તે પ્રમાણે વિજ્ઞાન સર્વ પદાર્થો જોડે એકતા સાધીને તેમને પોતાના રૂપે જ લેવે છે. અર્થાત્ માણસ પોતાના અસ્તિત્વને જેમ જાનના અનુભવથી જાણે છે તેમ પ્રમાણે વિજ્ઞાન સર્વ વસ્તુઓને પોતાને સ્વરૂપે જાત અનુભવથી જાણી શકે છે. ઇદ્રિયો જે જ્ઞાન બુદ્ધિને આપે છે તે જ બુદ્ધિને “ પ્રત્યક્ષ ” હોય છે, પરંતુ વિજ્ઞાનમાં તો સર્વ પ્રકારના સત્ય “ પ્રત્યક્ષ ” જ હોય છે ! બુદ્ધિ જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે તેની આતુનાતુ એક પ્રકારનો સંશય રહેતો હોય છે, કાંઈક અપૂર્ણતા તેમાં રહી ગયેલી લાગે છે કારણ કે આપણને લાગે છે કે કદાચ વધારે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે તો આપણું બુદ્ધિ જન્ય જ્ઞાન જુદું તો નહિ પડે ? એથી ઉત્કુંડ વિજ્ઞાનમાં જે જ્ઞાન મળે છે તે અનિશ્ચય અથવા સંશયથી મુક્ત હોય છે, એટલું જ નહિ પણ તે સ્વયંભૂ, સ્વયંપ્રકાશિત અને પ્રત્યક્ષ હોય છે.

બુદ્ધિ પ્રથમ તો અવલોકન, પૃથક્કરણ અને સમન્વય શક્તિનો ઉપયોગ કરે છે. તેમજ સરખામણી, તુલના, તેમજ સમાનતા અને અસમાનતાની પણ તે મદદ લે છે. વળી, તે પ્રયોગથી શરૂઆત કરીને અનુમાન દોરે છે અને અનુમાન પરથી સિદ્ધાંત બાધીને તેનો પણ ઉપયોગ કરે છે. બુદ્ધિજન્ય જ્ઞાનનો આધાર સ્મરણચક્રિત ઉપર પણ રહેલો છે તે કદપના શક્તિની સહાયથી ઉઘે ઉડી શકે છે અને વિવેકાત્મક નિર્ણય બાધીને તે પોતે નિશ્ચય બની રહે છે. અર્થાત્ બુદ્ધિની આખી જ ક્રિયા અધારામાં ગોઠા મારી માર્ગ દુઢના જેવી હોય છે પરંતુ વિજ્ઞાન એ પ્રમણે ગોપા મારતું નથી, વિજ્ઞાન તો સ્વયંપૂર્ણ હોય છે. વળી વિજ્ઞાનમાં થતી જ્ઞાન પ્રાપ્તિ પણ પ્રકૃતને અંતે નહિ પરંતુ સ્વયંભૂ હાઈ સ્વયં પ્રકાશિત જ્યોત્તિને તે પ્રત્યક્ષ કરે છે. બુદ્ધિમાથી વિજ્ઞાન પ્રત્યે જે માણસ પ્રગતિ કરતો હોય તેનામાં કદપના શક્તિને ઠેકાણે ધીમે ધીમે ગ્રેજુલા ઉદ્ભવતી જાય છે, નિર્ણયને ઠેકાણે સ્વયંપ્રકાશિત સત્યનું દર્શન થતું જાય છે, અને દરણને અંતે કાર્ય તથા નિર્ણય બાધવાની ક્રિયાને બંદને અતરજ્ઞાન પ્રગટ થાય છે. અને તેથી તે નિર્ણય પણ સિદ્ધ ક્રિયા જેવા જણાય છે. વળી તે નિર્ણયની પ્રતિભા જે સાબીતીઓ હોય છે તે બધી વિજ્ઞાનમાં આપણને

આજીવ્યાજીવના સંજોગો રૂપે જણાય છે. અવલોકનશક્તિને બદલે વિજ્ઞાનમાં “ દષ્ટિ ” પ્રાપ્ત થાય છે, અને આપણી અનિશ્ચિત સ્મરણ શક્તિને બદલે સત્યની નિશ્ચિત ભૂમિકા પ્રાપ્ત થતી હોય તે ભૂમિકાને આપણે આપણાથી જુદી નહિ પરંતુ આપણા ચૈતન્યમાં હમેશાં સમાયલી વસ્તુ તરીકે ગણીએ છીએ.

જુદિ, કાલના ક્ષેત્રમાં એક ક્ષણથી બીજી ક્ષણને પ્રાપ્ત કરે છે અને તેનું જ્ઞાન પણ મેળવવામાં આવે છે, પાછું તે જતું રહે છે અને પાછું મેળવાય છે. જ્યારે વિજ્ઞાન સમયને એકજ સીધી સાંકળની પેઠે તથા ભૂત વર્તમાન અને ભવિષ્યને એક સળંગ સાંકળમાં જોડાયલા જુવે છે. અર્થાત્ વિજ્ઞાન સમગ્રતાથી શરૂઆત કરી જુદા જુદા વિભાગોને સમગ્રની સાથે જોડાયલા જુવે છે. ત્યારે જુદિ સમગ્રતાને નહિ, પરંતુ કેવળ વિભાગોનેજ જોઈ શકતી હોવાથી તે વિભાગોનું પૃથક્કરણ તથા એકીકરણ કરીનેજ જ્ઞાન મેળવી શકે છે. એ પ્રમાણે ન કરે તો જુદિ સમગ્રતાને પહોંચી શકીજ નથી, અને તેનો ખ્યાલ પણ અપૂર્ણ અને અસ્પષ્ટ રહે છે. જુદિ હમેશાં પદ્ધતિ, રીતિ, ગુણ વગેરે જાણવાનો પ્રયત્ન કરે છે, અને તેમની મારફત જ પદાર્થના શુદ્ધ મૂળ સ્વરૂપનો ખ્યાલ મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે વિજ્ઞાન તો પદાર્થનું મૂળ સ્વરૂપ જાણે છે એટલુંજ નહિ પણ તેના સનાતન આદિ સ્વભાવ પણ તે જાણતું હોય તેનાં કાર્ય, વિકાસ, પદ્ધતિ વગેરેને તેના આધારો તરીકે લેખે છે. વળી, જુદિ દ્વેતમાં વસે છે, માને પ્રત્યેક વસ્તુને જુદી ગણીને કાલ અને દિશના જુદા જુદા ટુકડાઓ પેઠે તેને દ્વેતમાં ઘટાવે છે. જુદિમાં અદ્વૈત સ્થાપવું હોય તો તે સર્વ વસ્તુના સરવાળાને પરિણામે અથવા તો બેદનો વિનાશ કરી એક વિચારને પરિણામે થાય છે. ત્યારે વિજ્ઞાન અદ્વૈતમાજ વિલસતું હોય અદ્વૈતથીજ તે શરૂઆત કરે છે અને દ્વેત જુવે છે તો પણ એકતાનાં કાર્ય તરીકે જ જુવે છે. અર્થાત્ વિજ્ઞાન બેદને સત્ય ગણીને પ્રત્યેક પદાર્થને એકતાથી વિખૂટો જોતું નથી. જુદિ સાંત અને પરિમિત પદાર્થ સાથેજ વ્યવહાર બાંધી શકે છે, અનંત આગળ તે નિરાધાર થઈ રહે છે, કારણકે જુદિને અનંતનો ખ્યાલ આવી શકતો નથી. તેનો પરિમિત બ્યક્તિત્વના ક્ષેત્રને

અનંતગણું વિસ્તારી તેના ઉપરથી અનંતનો ખ્યાલ બાંધે એટલુંજ. અર્થતઃ શુદ્ધિ અનંતનો ખ્યાલ લાગી શકતી નથી અને અનંતને પોતાને તે સ્વીકારી શકતી નથી. પરંતુ વિજ્ઞાન અનંતમાંજ અસ્તિત્વ ધરાવે છે, અને સાંત, પરિમિત પદાર્થોને અનંતના કાર્ય તરીકે અને અનંતના સ્વરૂપમાંજ ઓળખે છે.

પણ આ રીતે શુદ્ધિની સાથે વિજ્ઞાનની સરખામણી કરીને નહિ પરંતુ સ્વતંત્ર રીતેજ તેનું પોતાનું સ્વરૂપ નિજ્ઞાન, જ્ઞાન અને શક્તિ વર્ણવીએ તો ? તો એજ કે એને માટે યોગ્ય સ્વરૂપ છે. તે સ્પર્શ છે. તે શબ્દોજ આપણને જડે નહિ ! આપણે શકત રૂપક અને પ્રકૃતિકોથીજ ચલાવી લેવું પડે ! વળી, આપણે એ પણ યાદ રાખવાનું છે કે વિજ્ઞાનમય ભૂમિકા એ કાંઈ આપણી છેક ઉંચામાં ઉંચી ભૂમિકા નથી. પરંતુ સત્, ચિત્ અને આનંદની ત્રણ ઉર્ધ્વ ભૂમિકાઓ તથા મન, પ્રાણ અને શરીરની માનુષી ભૂમિકાઓ વચ્ચે સાંકળરૂપે આવી રહેલી તે એક દિવ્ય ભૂમિકા છે. સમ્યક્દાનંદ પોતાના અસ્તિત્વનું સંપૂર્ણ તેજ વિજ્ઞાનમાં એકત્ર કરી જ્ઞાન, શક્તિ અને આનંદ રૂપે આત્મા ઉપર તે રેલાવે છે. જેમ સૂર્યના ગોળામાં અનંત તેજ એકત્ર થઈને તેના ઉપર આધાર રાખનાર સર્વ પદાર્થો ઉપર તે પરાવર્તન પામે છે અને તે સર્વને પ્રકાશિત કરે છે, આબેહુબ તેજ પ્રમાણે વિજ્ઞાનમાં અસ્તિત્વનું થાય છે. વિજ્ઞાન કેવલ જ્ઞાનસ્વરૂપ નથી તે શક્તિસ્વરૂપ પણ છે. તે ઉત્પાદક જ્ઞાન છે; અરે ! પ્રજ્ઞાના દિવ્ય મનની અસરકારક ભૂમિકા છે ! વિજ્ઞાનમાં જે દિવ્ય વિચાર ઉદ્ભવે છે, તે કાંઈ કલ્પનાશક્તિ જેવો અનિશ્ચિત કે મિથ્યા હોતો, નથી, અથવા તો તે અભાવમાંથી અસ્તિત્વ ઉત્પન્ન કરતો નથી. પરંતુ તે સત્ય જ્ઞાન, સત્ય શક્તિથી સજ્જ હોય છે. વિજ્ઞાનના પોતાનામાં જે શક્યતાઓ બીજા રૂપે રહેલી છે તે સંપૂર્ણને તે બહાર વ્યક્ત કરે છે. તે કાંઈ અભાવમાંથી બાપ ઉત્પન્ન કરતું નથી. જેવો વિચાર તેવુંજ વિચારનું પરિણામ. વિજ્ઞાનમાંના વિચારમાંથી સત્ય, જ્ઞાન, શક્તિ અને ચૈતન્યનું તેજ સ્ફુરતાં હોય છે. તેથી તેનું એકેએક કિરણ સત્યમયજ હોય છે !

વિજ્ઞાનની શક્તિ પણ ચૈતન્યમય હોય છે. તે પોતાના કાર્યરૂપ ચૈતન્ય સ્વરૂપો એવી રીતેકલ્પન કરી લે છે, કે વિજ્ઞાનનો વિચાર આપોઆપ તે સ્વરૂપના સ્વભાવને પરિણામેજ સિદ્ધ થાય છે. વિજ્ઞાનમાં એ પ્રમ ઉત્પાદકશક્તિ (creative will) રહેલી છે, તેટલા માટેજ તો વેદમાં 'સૂર્યનું' રૂપક આપીને પિતા-સૃજનહાર-તરીકે વર્ણવ્યું છે. તેનું સૃજન આદમાંથી પ્રેરિત હોય છે. તેની સૃષ્ટિ તેના પોતાનામાં સમાયલાં આનંદ અશક્તિથી પ્રકાશિત હોય છે. એટલા માટે વિજ્ઞાનનું જગત ઋક્તમ્ અમરમ્-સત્ય અને કલ્યાણકારક કહેવાય છે, કારણ કે વિજ્ઞાનની આ સૃષ્ટિમાં સર્વ પદાર્થો આનંદમાં ભાગ લે છે. મતલબ કે દિવ્ય જ્ઞાન, દિ શક્તિ અને દિવ્ય આનંદને ધારણ કરી તથા એકત્ર કરી જ્ઞાન, શક્તિ અને આનંદના કાર્યરૂપે તેમને બહાર વ્યક્ત કરવા એજ વિજ્ઞાનમ પુરૂષની પ્રકૃતિ યાને સ્વભાવ છે.

આ પ્રમાણે વિજ્ઞાનની ત્રણ શક્તિઓ છે તે આપણે જોયું. પ્રથમ તો વિજ્ઞાન તે આનંદ સત્, ચિત્ત અને આન વિજ્ઞાનની ત્રણ શક્તિઓ. દને પોતાનામાં ધારણ કરે છે, તેથી સચ્ચિદાનંદનું પોતાનું જ્ઞાન તે જ વિજ્ઞાનનું ઉત્તમોત્તમ સ્વરૂપ. બીજું, તે સ્વરૂપ પ્રાણી પદાર્થોને ચૈતન્ય ધન અથવા તો "ચિદ્ધન" સ્થિતિમાં એકત્ર કરે છે, અર્થાત્ તેમાં દિવ્ય ચૈતન્ય બીજ અવસ્થામાં હોય દિવ્ય વિચાર, દિવ્ય સૃષ્ટિ તથા પ્રકૃતિનાં બીજ પણ રહેલાં હોય છે ત્રીજું, દિવ્ય જ્ઞાન, શક્તિ અને આનંદને વિજ્ઞાન વિશ્વની એકસૂરતામ રહે છે. અર્થાત્ મનોમય પુરૂષ વિજ્ઞાનમય ભૂમિકાને પ્રાપ્ત કરતાં અ ત્રણે શક્તિને મેળવે છે. મનોમય પુરૂષનું માનસિક જ્ઞાન, વિજ્ઞાનમાં દિવ્ય જ્ઞાન, શક્તિ અને આનંદના સ્વરૂપમાં રૂપાંતર પામે છે, તેનું ચૈતન્ય ચિદ્ધન સ્થિતિમાં રૂપાંતર પામી જાય છે, અને તે પોતાના અસ્તેતવને વિજ્ઞાનમય સત્ય પુરૂષમાં યાને સચ્ચિદાનંદના સ્વરૂપમાં પરિવર્તન પમાડે છે. એનો વિજ્ઞાનમય સ્વભાવ અને ક્રિયા તે સચ્ચિદાનંદમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. "પૂવજ્ઞેકર્ષેં યમ સૂર્યં પ્રાજ્ઞાપત્ય વ્યૂહ રશ્મીન્સમૂહ તેજો યત્તે રૂપં કલ્યાણતમં તત્તે પદ્યામિ ચોડસાવસો પુરુષઃ સોડહમહિમ્" (૫૧)

“હે પોપણુ કરનાર ! હે એક માત્ર ઋષિ ! હે યમ ! હે સૂર્ય તું પ્રજાપતિની શક્તિરૂપ છે ! તારાં કિરણોને એકત્ર કર ! તારું તેજ ભેયું કર ! તારું તેજ એ સૌથી વધારે કલ્યાણકારક સ્વરૂપ છે ! તે હું તારામાં ભેળું છું. તેમાં જે પુરૂષ છે તેજ હું છું.” ઇશોપનિષદના એ સોળમા મંત્રમાં તે ક્રિયાઓનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં વ્યૂહ એટલે સર્વ કિરણોને ભેગાં કરી બરાબર ગોઠવવાની ક્રિયા; સમૂહ એટલે વિજ્ઞાનરૂપી સૂર્યના તેજોમય શરીરમાં તે કિરણોને એકત્ર કરવાં તે; અને ત્રીજું સૂર્ય-વિજ્ઞાન-માં રહેલા ઉત્તમોત્તમ પુરૂષનું કલ્યાણકારક દર્શન કરી તેની સાથે આપણો આત્મા એક છે એમ અનુભવવું*વિજ્ઞાનમાં આત્માને કેવો અનુભવ થતો હશે? ઉર્ધ્વ ભૂમિકાઓમાં રહેલા પરમાત્મા સાથે મનુષ્યના આત્માની એકતા થાય છે અને માણસનો આત્મા તેમાં જ શ્રવે છે; પ્રજુની અનંતશક્તિ તથા સત્ય આત્માની પ્રકૃતિ સાથે તે એકરૂપ બને છે, અને દિવ્યજ્ઞાન, આનંદ અને શક્તિનું ચોગરદમ ફેલાતું તેજ આત્માની પ્રકૃતિમાં સ્વાભાવિક રીતેજ વહેવા માડે છે. આવો કાંઈક અનુભવ વિજ્ઞાનમાં આત્માને થાય છે.

---

* વેદમાં વિજ્ઞાનને ૧. ક્ષતમ્, ૨. સત્યમ્, ૩. વૃદ્ધત્ કહેવામાં આવે છે. અર્થાત્ ૧ ક્ષતમ્ એટલે દિવ્યજ્ઞાન, દિવ્યશક્તિ અને દિવ્ય આનંદનું સત્ય અનુસાર વર્તન; ૨ સત્યમ્ એટલે જ્ઞાનમતા કાર્ય પ્રમાણે અસ્તિત્વનું ને સત્ય ફળ છે તે; ૩. વૃદ્ધત્ એટલે શાશ્વત્ત્વની ને અનંતતામાંથી જે બને ઉત્પન્ન થાય છે તે.

પ્રકરણ ૨૩ સું યથાકરણ.

વિજ્ઞાનમાં કેવળ જ્ઞાન પ્રાધાન્ય ભોગવતું નથી, તેમાં અસ્તિત્વની ખીલ શક્તિઓનો સ્વીકાર કરીને તેમનું સ્પર્શર કરી નાખવામાં આવે છે. મનોમય ભૂમિકામાં હુદ્ધિ સર્વથી એક તત્ત્વ મનાય છે, અને તેના અનુભવો ઇન્દ્રિયજન્ય સંસ્કારોથી તથા મનના વિચારોથી પરિમિત હોય છે. હુદ્ધિમાં જે તત્ત્વ આવી શકે નહિ તે અસ્તિત્વમાંજ નથી એવું મનને લાગે છે.

વિજ્ઞાનમાં અદ્વૈત સ્વયંસિદ્ધ હોય છે. તે વિશ્વને પોતાનામાં સમાવે છે. વિજ્ઞાનની સરખાત વિશદ સાથે અદ્વૈત કરવાથી યાય છે. એ તો પ્રથમ સરત થઇ. “આપણે અમુક શરીરમાં પૂરાયલા છીએ” “આપણે મનમાં બંધાયલા છીએ” એવી ભાવનાનો ત્યાગ થઇ, “આપણે શરીરથી પર” તથા “મનથી પર છીએ” એવો અનુભવ પ્રાપ્ત કરવો જોઇએ. આપણે પ્રથમ આત્મા છીએ એવો સાક્ષાત્કાર થઇ “શરીર છીએ” એવો અનુભવ પાછળથી આવવો જોઇએ.

વિજ્ઞાનમાં હમણાંના જેવું વ્યક્તિત્વ કદી પાણી ઢાળર હોતું નથી. વિજ્ઞાન મસ્તકના બહારની ઉપર આવેલું છે તેનો અર્થ તે વ્યક્તિથી પરિમિત છે, એવો થતો નથી. વ્યક્તિમાં કાર્ય કરવાની સમયકાળે ખાતર જ તે મસ્તકના ઉપર આવેલું હોય છે. પરંતુ અહીં જેનાં તે તે સર્વ-મય, અનંત ચૈતન્યયુક્ત આપણા હમણાંના વ્યક્તિત્વથી તદ્દનજ જુદું હોય છે હુદ્ધિ તેને સ્વીકારતાં ગમરાય છે, પરંતુ તેની સત્યતા આપો-આપ પ્રત્યક્ષ હોવાથી તે પોતાનાં કાર્યની સાબિતી આપી શકે છે.

વિજ્ઞાનમાં અનંતનું ચૈતન્ય પ્રથમ આવે છે. વ્યક્તિત્વનું પાછળથી આવે છે. પ્રથમ વ્યક્તિત્વ આવે ત્યાં સુધી વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું નથી એમ જાણવું. સમ્વિજ્ઞાનનું ચૈતન્ય સતત જગત રહે એ વિજ્ઞાનની સાબિતી છે.

વળી, વિજ્ઞાનમાં જ્ઞાન તથા તેનાં સર્વ સાધનો સ્વીકારવામાં

આવે છે તથા પ્રાણરક્તિ અને સૂક્ષ્મ જ્ઞાનતંત્રોનાં કાર્યને પણ તે સ્વીકારે છે. દુઃકામાં, મનુષ્યના કોઈપણ કષ્ટને વિજ્ઞાન બાદલ કમળ નથી. વિજ્ઞાનમાં જ્ઞાન અને તેને સિધ્ધ કરનારી શક્તિ બન્ને એકજ હોય છે. મનમાં એ પ્રમાણે હોતું નથી. મનમાં વિચારની પાછળ શક્તિ ધીમે ધીમે આવે છે અથવા તે શક્તિનો અમલ થઈ ગયા પછી તેનું જ્ઞાન થાય છે. વિજ્ઞાનમાં તે બન્ને એકજ હોય છે. વિજ્ઞાનમાં દુઃખ રોક વિગેરે હોતું જ નથી. કારણકે તેમાં અજ્ઞાન હોતું નથી. પ્રેમ અને લાગણીઓ પણ વિજ્ઞાનમાં આનંદના સ્વરૂપમાં રૂપાંતર પામી જાય છે. મનોમય ભૂમિકામાં એ પ્રમાણે થતું અસક્ય છે. એ રૂપાંતર કેવળ વિજ્ઞાનમાં જ થઈ શકે.

વિજ્ઞાનની શક્તિઓ કાંઈ સિદ્ધિઓ હોતી નથી. પરંતુ સ્વાભાવિક હોય છે. તેમાં પ્રજ્ઞની શક્તિ કાર્ય કરે છે. તેમાં જ પુરુષ અને પ્રકૃતિનો ખસે સંબંધ માલુમ પડે છે. વિજ્ઞાનની ઉચ્ચ ભૂમિકામાં પ્રભુ પોતે કાર્ય કરે છે એવાજ સાક્ષાત્કાર વ્યક્તિને થાય છે.

પ્રકરણ ૨૩ મું.

વિજ્ઞાનમય ભૂમિકા.

જ્ઞાન એ વિજ્ઞાનનું પ્રથમ તત્ત્વ છે, એ ખરું, તથાપિ તે કાંઈ એનું એક જ તત્ત્વ નથી. બીજી ભૂમિકાઓની પેઠે વિજ્ઞાનમાં પણ જ્ઞાનજ તેની મુખ્ય કુચી હોઈ તેના ઉપરજ એની બધી ક્રિયાઓનો આધાર રહેલો છે. પરંતુ વિજ્ઞાન તો અસ્તિત્વની બીજી શક્તિઓને પણ સ્વીકારી તેમના સ્વભાવને નવાં બીજાંમાં ઢાળી તેમનું સમુજ્ઞનું પરિવર્તન કરી નાખતું હોવાથી તે બધાંજ વિજ્ઞાનના સર્વોપરિ મૂળ તત્ત્વને અનુકૂળ થઈ જાય છે. મનોમય ભૂમિકામાં શુદ્ધિજ સર્વથી શ્રેષ્ઠ તત્ત્વ ગણી શકાય.

મનોમય પુરૂષ એટલે શુદ્ધિ કિંવા વિવેક
મન અને વિજ્ઞાનની પ્રધાન ચૈતન્ય. તે મનોમય પુરૂષજ શુદ્ધિનું
ભૂમિકાઓ. કેન્દ્ર તથા તેની જુદી જુદી ક્રિયાઓનું મથક
છે. શુદ્ધિને સ્વીકારવાનું તથા તેને બહાર કાઢે.

મોક્ષનાર પણ તેજ છે. તે શુદ્ધિદારા પોતાનું તેમજ બીજાઓનું અસ્તિત્વ પણ જાણે છે; પોતાનાં તેમજ બીજાઓના સ્વભાવ અને ક્રિયાઓ પણ તે શુદ્ધિવડેજ જાણે છે. વળી, વસ્તુઓ, પ્રાણીઓ, વિગેરેના નિયમો પણ તે શુદ્ધિથી જાણે છે, અને તે પદાર્થો અને પ્રાણીઓનો અન્યોન્ય તેમજ પોતાની સાથેનો સંબંધ પણ તે શુદ્ધિથીજ જાણે છે. મનોમય પુરૂષના અસ્તિત્વનો અનુભવ એટલામાં આવી જાય છે. એ મનોમય પુરૂષનું અસ્તિત્વ કે જીવન એટલે અંશે પોતાની ઇન્દ્રિયો ઉપર સંસ્કાર પાડીને શુદ્ધિથી ગ્રાહ્ય બને છે તેટલે અંશેજ તે તેમને જાણી શકે છે. જે વસ્તુ તેની ઇન્દ્રિયોના ઉપર અસર કરતી નથી અથવા તો તેના મનમાં વિચારરૂપે આવી શકતી નથી તે વસ્તુનો શુદ્ધિને તો અભાવજ હોય છે. માણસ મનોમય પ્રાણી છે એ ખરું, પરંતુ તે પદાર્થ યાને સ્થૂલ તત્ત્વમાં પૂરાયલો હોવાથી તેને પોતાના વિકાસ માટે સ્થૂલ ઇન્દ્રિ-

ચોના સ્થૂક સંસ્કારોથીજ ઘરઆત ફેરવી પડે છે. મનની શક્તિથી તે જ્ઞાનપ્રાપ્તિની ઘરઆત કરી શકતો નથી. પરંતુ જે ઇન્દ્રિયજન્ય સંસ્કારો છે તે બધા પણ જ્યાં સુધી બુદ્ધિ તેમને સ્વીકારીને પોતાના ઉપયોગમાં લાવતી નથી ત્યાં સુધી કંઈ કામનાં હોતા નથી. પ્રાણીઓમાં જે પ્રાણુ-મય કાર્ય-પ્રતિકાર્ય અથવા તે જ્ઞાનતંતુઓનું કાર્ય-પ્રતિકાર્ય ચાંલી રહ્યું હોય છે-તે માણસમાં કામના તથા બુદ્ધિપ્રધાન શક્તિનું સ્વરૂપ લે છે. અસ્તિત્વનો આનંદ માણસમાં સુખનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે-તેનું વિપરિત સ્વરૂપજ દુઃખ કહેવાય છે. અર્થાત્ એ સુખદુઃખનો અનુભવ, લાગણીના સંસ્કાર આનંદ અને આનંદના અભાવને લીધે થાય છે. એટલે તે પણ આનંદ અથવા તેના અભાવરૂપે બુદ્ધિનુંજ કાર્ય થયું !-આ બધા અનુભવો મનની શક્તિઓને-મનનાં કરણોને-આધીન છે ! તેથી મનુષ્યથી પર અને તેની ચારે બાજુ આવી રહેલું વિરાટ અસ્તિત્વ જેમાં તે પોતે જીવન ધારણ કરી રહ્યો છે તે વિરાટ આત્મા તેની બુદ્ધિની કક્ષામાં આવે નહિ ત્યાં સુધી તે અસ્તિત્વમાં છેજ નહિ એવું તે માને છે ! અને જ્યાં સુધી તેની બુદ્ધિમાં એ અનંતનો ખ્યાલ અને પરાત્પર પુરૂષનું ચૈતન્ય જ્ઞાનપૂર્વક ઉતરે નહિ ત્યાં સુધી તેને મન તે એમ જ રહે છે ! વિજ્ઞાનમય ભૂમિકા તો સ્વાભાવિક રીતેજ સત્ય ચૈતન્યમાં સ્થિત હોય છે. સર્વ પદાર્થનું કેન્દ્ર અને વિરાટ સત્ય તેમાંજ સમાયયું હોઈ, સર્વ વસ્તુઓમાં વ્યાપી રહેલા સત્યની શક્તિને ચારે બાજુ પ્રસારવાનું સાધન પણ તેજ છે. સર્વ વસ્તુઓમાં રહેલું જે સત્ય આપણને વિજ્ઞાનમાં પ્રાપ્ત થાય છે. તે સર્વની એકતારૂપે જ હોય છે-અર્થાત્ તેમાં આપણને અદ્વૈતજ સ્વયંસિદ્ધ જણાય છે. અનેકતા અથવા વિવિધતા તે અદ્વૈત-માથી ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે વિવિધતામાં જે એકતા વ્યાપી રહેલી હોય છે. વિવિધતાની એ એકતા સનાતન અને અખંડ હોય છે. વિજ્ઞાનમય ભૂમિકાની અવસ્થામાં આપણે સર્વ અસ્તિત્વ અને સર્વ પ્રાણીઓને એકતા ભોગવીએ છીએ. અર્થાત્ આપણે વિરાટ માને વિશ્વવ્યાપી તથા વિશ્વને જાણનારા યજ્ઞએ છીએ. વિજ્ઞાનમય પુરૂષ સ્વભાવથીજ અનંતના ચૈતન્ય-યુક્ત હોય છે. તેને બધો વખત આપું વિશ્વ પોતાનામાં સમાયયું છે એવો અનુભવ થતોજ હોય છે. મનોમય પુરૂષની યોગે તે વિવતા

એક ભાગ તરીકે સમાધ ગમતો હોતો નથી. તેથી ઠરી વિજ્ઞાન પ્રાપ્તિને માટે અહંતામાંથી મુક્ત થઈ જવું એ પ્રથમ પગલું છે. ત્યાં સુધી આપણે અહંતાના બંધનમાં જટિલાયણા છીએ ત્યાં સુધી ઉચ્ચ સાક્ષાત્કારની આશા કરી વ્યર્થ છે ! દ્વિતીય પ્રધાન મન દ્વારા પણ ચૈતન્ય વિજ્ઞાનની ભૂમિકાને અંશતઃ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે તો પણ અહંતાને સહેજ પણ ખ્યાલ આવતાંજ તે પાછું પોતાની પરિમિત દ્વારમાં આવી પડે છે ! પોતાના સમસ્ત અસ્તિત્વને વિરાટ ચૈતન્યમાં સ્થિર કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય ત્યારેજ વિજ્ઞાનની ભૂમિકામાં જઈ શકાય. આપણે સર્વની સાથે આપણી જાતની એકતા અનુભવવી જોઈએ. “તેઓ” એટલેજ “આપણે” એવો ભાવ સ્થિર કરવો જોઈએ. અર્થાત્ તેમને આપણી જાતની પેઠેજ આપણા ગણવા જોઈએ; તેમનું ચૈતન્ય તેજ આપણું ચૈતન્ય એમ સમજવું જોઈએ, તેમની શક્તિ તેજ આપણી શક્તિ માનવી જોઈએ ! મતલબ કે વિજ્ઞાનમય ભૂમિકાની પ્રાપ્તિ માટે સાચી પહેલાં તો આપણે સર્વ સાથે એક થતાં શીખવું જોઈએ.

હવે ઉપર જે સર્વમયતા યાને વિરાટ ભાવના વિષે કહેવામાં આવ્યું

તે “આપણે” એટલે “અમુક શરીર, પ્રાણ

વિજ્ઞાનનું સ્થાન.

અને મનમાં પૂરાયતું ચૈતન્ય,” એવું જ્યાં સુધી

આપણે માનતા હોઈએ ત્યાં સુધી ઠી પણ

સંપૂર્ણપણે પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી. પુરૂષને આપણે અજ્ઞમય અને મનો-

મય કોષમાંથી વિજ્ઞાનમયમાં ફેરવેલું અંશે જેવી લેવો જોઈએ. આપણી

સર્વ માનસિક ક્રિયાઓ પણ મસ્તકમાં ગુંથવાયલા મગજમાંજ સ્થિત હોય

છે. તેમ થતું બંધ પાડવું જોઈએ. તેજ પ્રમાણે આપણું હૃદય “કમળ”

કે જે આપણા ધ્વનિપ્રજ્વળન્ય સંસ્કારોને સ્વીકારવાનું મથક છે તેનો પણ

આપણે ત્યાગ કરવો જોઈએ. અર્થાત્ આપણા અસ્તિત્વનું, વિચારનું અને

ચૈતન્યનું કેન્દ્ર સ્થૂલ શરીરમાંથી ખસી, યાને “ આપણે શરીરમાં જીવીએ

છીએ” એવું માન ટળી તેને બદલે “આપણે તો શરીરથી પર પ્રભુરૂપ છીએ”

એવો અનુભવ થવો જોઈએ. એ અનુભવને અંતે સ્થૂલ શરીરને પણ શા-

રીરિક અહંતા કરતાં વધારે વિશાળ ભાવનાયુક્ત ચૈતન્યથી છવાયેલું આપણે

બનુભવીએ છીએ. ત્યારપછી આપણા પ્રાચીન ઋષિઓના કથન પ્રમાણે “આત્મા શરીરને ધારણુ કરે છે” યાને “શરીરમાં આત્મા નથી, પરંતુ આત્મામાં શરીર છે” એ સન્મતો આપણને સતત અને સાહજિક સાક્ષાત્કાર બળપૂર્વક અને પ્રત્યક્ષ રીતે થાય છે. આપણા વિચારો પણ તે પછી મગજમાંથી નહિ પરંતુ તેની ઉપરની ભૂમિકામાંથી આવે છે આપણી શક્તિ પણ ત્યાંથીજ કાર્ય કરે છે. આપણું મગજતો એ વિજ્ઞાનમય ભૂમિકાના વિચાર અને શક્તિના ધક્કાના પ્રતિકાર્ય રોજ કાર્ય કરતું જણાય છે. અર્થાત્ સર્વ વસ્તુઓની ઉત્પત્તિ વિજ્ઞાનમાંથીજ થાય છે. આપણી મનોમય ભૂમિકામાં જોટલું બને છે તે બધાના મગજે વિજ્ઞાનમાં પણ તે બધું કામ ચમક રહ્યું હોય છે.

ઉપર આપણે મગજથી પર આવી રહેલા વિજ્ઞાનના કાર્યના મયકની જે

વાત કહી તેનું કાર્ય સ્વતંત્ર હોઈ કોઈ જુદા જુદા
વિજ્ઞાનમાં ચેતન્ય. વ્યક્તિત્વમાં તે પૂરાઈ રહેતું હોતું નથી. આપણું
ચેતન્ય તો જુદું હવાયુ વિખરાયતું હોય એવું

આપણને જાત થાય છે, અને આપણા મસ્તક ઉપરનું કેન્દ્ર વ્યક્તિના અધારમાં કાર્ય કરવાની સગવડવાને માટેજ છે એવું પણ આપણને લાગે છે. આપણી સર્વ ચેતન્યમયતા વિશ્વવ્યાપી હોઈ તે વિશાલ ચેતન્યની સાથે એકના ધરાવે છે. વિશાલમાંથીજ તે આપણામાં સ્થિતિસ્થાપક અને વિકારી વ્યક્તિત્વના રૂપમાં રૂપાતર પામતી જણાય છે. વિજ્ઞાનમાં અનંત ચેતન્યજ જગત હોઈ તેનું કાર્ય પણ વિશ્વ પ્રત્યે હોય છે. જો કે તે પોતાની શક્તિના વ્યક્તિરૂપ કેન્દ્રો ઉપર કોઈક વાર વધારે કાર્ય કરે છે, છતાં પણ આપણે હમણાં જોને વ્યક્તિત્વ કહીએ છીએ તે વ્યક્તિત્વ તો વિજ્ઞાનમાં રહેલા પામતુંજ નથી આપણા ચેતન્યની એ દશા આપણી વર્તમાનદશાથી એટલી બધી તો જુદી છે કે જુદિપ્રધાન માણસને તે કદાચ અશક્ય પણ લાગે ! અરે ! એ અવરથા એને ચિત્તજન્ય કે ધેલડા જેવી પણ જણાય ! પરંતુ એ ભૂમિકા પોતાની ચલનશક્તિ, સ્વતંત્રતા જ્ઞાન, શક્તિ, સિદ્ધિ અને વિચારમાં સત્યની પ્રત્યક્ષ સાબીતીથી જુદિના એવા સંશયોને છેક ટાળી દે છે. માનસિક ભૂમિકાની ઉચ્ચતમ સ્થિતિથી

તેની સરખાત થપલી હોઇ વિજ્ઞાનમાં તે અવસ્થા સંપૂર્ણ આત્મસિદ્ધિને પામે છે.

આપણામાં અનંતનું ચેતન્ય પ્રથમપદ બોગવતું થતું જોઇએ, તે આપ-

ણને પ્રત્યક્ષ થતું જોઇએ એટલુંજ નહિ પણ

વિજ્ઞાનમાં જાગત અનંત આપણે માટે પરિમિત અનંતાનો અનંતથી ચેતન્ય.

છૂટે ખ્યાલજ આવવો અશક્ય થઇ પડવો

જોઇએ. કારણ કે વ્યક્તિત્વ તે અનંતમાંજ

પોતાનું જીવન ધારણ કરી રહે છે, પોતાનું સ્વરૂપ પકડે છે અને વાસ્તવ-

વિક્રતાને પ્રાપ્ત કરે છે. ત્યાંસુધી આપણું ચેતન્ય પ્રાયમિક, સાંત અપ-

કવ વ્યક્તિત્વનેજ પિછાને છે અને તેનાજ ઉપર પોતાના વિચાર, લાગણી

શક્તિ વિગેરેનો પાયો રચે છે ત્યાંસુધી અનંતના સતત વિચારદ્વારા

તેની ઝાંખી બંનેને કદાચ આપણે પ્રાપ્ત કરી શકીએ, છતાં વિજ્ઞાનથી તો

આપણે ઘણાજ વેગળા છીએ એ ખૂબ માદ રાખવું. ઉલટું, આપણા ચે-

તન્યને અનંતનું જ્ઞાન પ્રથમ થતું જોઇએ ! એના પાયા ઉપરજ આપણું

જગન રચાયું જોઇએ તેમાંથીજ આપણા વિચારો, શક્તિ અને આનંદ

ઉત્પન્ન થતાં જોઇએ પરંતુ એ અનંત એટલે કોઇ વિશાળ સર્વવ્યાપી

અનંતતાજ નથી. વિજ્ઞાનમાં તો તેની પાછળ રહેલા દ્વિધા અને કાલથી

સ્વનંત્ર એવા સચ્ચિદાનંદનું જ્ઞાન જાગ્રત હોય છે. એ અનંતતા

પ્રથમ તો જાણે આપણાથી પર આવી રહી હોય અને આપણે તેને પ્રાપ્ત

કરવાને મથતા હોઇએ કિંવા તે આપણી આનુબાનુ વ્યાપી રહેલી હોય

અને તેમાં આપણા છૂટા વ્યક્તિત્વનો આપણે લય કરવા મથતા હોઇએ

એમ લાગે છે. પરંતુ છેવટે તો આપણો અહંતાનાં સર્વ બંધનેને તોડી

નાખી તે અનંતમાં સ્થિર થયેજ છૂટકો. એ પ્રમાણે થતાં અનંત પણ

આપણાં કરણોમાં વધારે ને વધારે વ્યક્ત થાય છે અને પરિણામે આપણી

શુદ્ધલક્ષમાં શુદ્ધલક્ષ ક્રિયા પણ વિજ્ઞાનના સલમાં રૂપાંતર પામેલી જણાય છે.

ઉપર જતાવેયો, વિજ્ઞાનનો પાયો જ્યારે બરાબર દૃઢ થાય છે ત્યારે

પછી વિજ્ઞાન આપણામાં સ્વાભાવિક રીતેજ

સર્વ કષ્ટોનો સ્વીકાર. કાર્ય કરે છે. વિજ્ઞાન જ્ઞાનમય સ્વરૂપનું કાર્ય

છે. તેથી જ્ઞાન સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કર્યા વિના આ-

પણ વિજ્ઞાનને ઝીલી શકીએ, તોપણ જ્યાંસુધી આપણે જ્ઞાનસ્વરૂપ ને યદ્યદ્યકીએ, ત્યાંસુધી આપણે તેના ઉપર સંપૂર્ણ કાણુ ધરાવી શકતા નથી, કે તેને મર્યાદા પ્રાપ્ત થઈ શકતા નથી. મતલબ કે આપણું ચૈતન્ય વિજ્ઞાનના ચૈતન્યમાં બીજાકુલ રૂપાંતર પામી જવું જોઈએ. જેવી આપણી ચૈતન્યની દશા તેવાજ આપણા મનોરથો અને સંકલ્પો. એ મનોરથો અને સંકલ્પોનું સ્વરૂપ તો સામાન્ય રીતે જેને મહાન, ઉચ્ચ વિચાર કહેવામાં આવે છે તેના જેવુંજ હોવું જોઈએ; કિંવા તેનું કાર્ય દિવ્ય વિવેકના જેવુંજ હોવું જોઈએ એવું નથી. વિજ્ઞાનમાં આપણા જ્ઞાનનાં સર્વ સાધનોતો સ્વીકાર કરવામાં આવતો હોય તેમને ધણાંજ વિજ્ઞાન ક્રિયાત્મક અને અસરકારક બનાવી દેવામાં આવે છે. સામાન્ય સ્થિતિમાં તે બધાં પરિમિત, અજ્ઞાનમય અને અધ હોય છે, પણ વિજ્ઞાનમાં તે બધાં તેની ક્રિયારૂપજ થઈ જાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, વિજ્ઞાનમાં આપણી ઇન્દ્રિયોના સંસ્કારોને તેમના સાધારણ કાર્યક્ષેત્ર સાથે સ્વીકારવામાં આવે છે અને આપણને સર્વ વસ્તુઓનું 'અર્થ' જ્ઞાન થાય છે. વળી મનની સૂક્ષ્મ ઇન્દ્રિયો દ્વારા પદાર્થનું બાહ્ય તેમજ આંતર બંને સત્યો સાધકને પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ કોઈપણ પદાર્થના વિચારો લાગણીઓ, સંસ્કારો, ઇન્દ્રિયોના અનુભવો, તથા જ્ઞાનતંતુના પ્રતિકારો સુદ્ધાં તે જાણી શકે છે.* વળી, વિજ્ઞાન સૂક્ષ્મ અને રમૂસ બંને ઇન્દ્રિયોનો ઉપયોગ કરી શકતું હોવાથી તેમને આડે માર્ગે જતી અટકાવે છે. આપણું મન જે રમૂસ જગતના ઉપર અજ્ઞાનથી આસક્ત છે તે જગત સિવાયની અસ્તિત્વની બીજી તમામ ભૂમિકાઓનું જ્ઞાન આપે છે અને પરિણામે આપણા વિષયની મર્યાદાને તે વિજ્ઞાન બનાવી મૂકે છે. વળી, આપણી ઇન્દ્રિયોના સ્પર્શોને પણ વિજ્ઞાન રૂપાંતર પમાડી તેમને સંપૂર્ણ ધારણાશક્તિ અને વેગ અર્પે છે. આપણા સાધારણ જીવનમાં એ વેગ અને ધારણાશક્તિ આવી શકતાંજ નથી. કારણ કે અમુક આદોલનો કરતાં વધારે સૂક્ષ્મ

* પદાર્થ ઉપર સંયમ કરવાથી એ શક્તિ આવે છે એવું પાવંજલ થા-
ગમાં કહ્યું છે. પરંતુ વિજ્ઞાનમાં એ શક્તિ સંયમ સિવાય સ્વભાવ સિદ્ધ જ
હોય છે.

આદોલનો ઝીલવાને મન અને શરીર બંને અસમર્થ છે. એટલુંજ નહિ પણ કદાચ તેઓ એ પ્રમાણે દરવાનો પ્રયત્ન આદરે છે તો તે બંનેને તે આદોલનોના ધક્કાથી અથવા તો તેમનાં લાંબા ભારથી તેમનો નાશ થવાની પૂર્ણ વધી છે. વળી, આપણી સામણીઓ અને આવેશોમાં જે જ્ઞાન કાર્ય કરી રહ્યું હોય છે તેને વિજ્ઞાન સ્વીકારતું હોવાથી સામણીઓ અને આવેશોના બંધનોમાંથી સાધક મુક્ત રહી તેનાં સર્વ અજ્ઞાન, વિજ્ઞે-રનો નાશ કરે છે. મતલબ કે વિજ્ઞાન એટલેજ સત્ય-ઘટતમ-ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ નિયામક ભૂમિકા !

જ્ઞાન અને શક્તિ એ બંને ચૈતન્યના કાર્યની બે જુદીજુદી બાજુઓ છે. મનોમય ભૂમિકામાં તે બંને જુદીજુદી હોય વિજ્ઞાનમાં જ્ઞાન અને છે. સૌથી પ્રથમ આપણને વિચાર આવે છે, શક્તિની એકતા. ત્યાર પછી ઘણે ભાગે તો તેની પાછળ ધીમે ધીમે ખોડંગતી શક્તિ આવે છે છતાં કોઈવાર તે વિચારની સામે પણ ચર્ચ જાય છે. તેમ કવચિત વિચાર તેને પોતાના અપૂર્ણ સાધન તરીકે અપૂર્ણતાથી વાપરે છે. વળી, કવચિત શક્તિ પોતે અર્ધજાગ્રત વિચારને પોતાનામાં સમાવી લઈને કાર્ય કરવા મંડી પડે છે, અને રથવાટમાં એવું કાંઈક કરી મૂકે છે કે જેની પૂરેપૂરી સમજણ આપણને તો સમય ગયા પછીજ પડે છે. અર્થાત્ જ્ઞાન અને શક્તિ વચ્ચે સંપૂર્ણ મેળાપ તો દદી હોતો નથી, અને તેમાં શરૂઆત ને સિદ્ધિ યાને આરંભ ને પૂર્ણાવુતિ વચ્ચે કોઈ પણ પ્રકારનો મેળ હોતો નથી. તેમાયે પણ વ્યક્તિની શક્તિ વિરાટ શક્તિ જોડે, સંવાદિ યાને એકતાઈ હોતી નથી. વ્યક્તિની શક્તિ ધણુંબધું તો વિચારથી પર થવા મળે છે અથવા તો તેને પહોંચી શકતી નથી કે પછી તેનાથી દૂર જઈ તેની વિરૂદ્ધ કાર્ય કરે છે. સત્યનો સમય તથા તેનું માપ વ્યક્તિની શક્તિ જણાતી નથી. વિજ્ઞાન પ્રથમ તો આપણી શક્તિને લઈને પોતાના જ્ઞાન સાથે તેને સંવાદિ બનાવે છે અને ત્યાર પછી તેને જ્ઞાન સાથે સંપૂર્ણ અંત પ્રાપ્ત કરાવે છે. વિજ્ઞાનના જ્ઞાનમાં વ્યક્તિ અને વિરાટનો વિચાર એક હોય છે. કારણ કે તે બંને ઉત્તમોત્તમ સત્ય જોડે એક થાય છે. વિજ્ઞાન

આપણી બુદ્ધિપ્રધાન શક્તિને સ્વીકારીને તેનું રૂપાંતર કરી દે છે. એટલુંજ નહિ પરંતુ આપણી ઇચ્છાઓ, કામનાઓ, વાસનાઓ મુક્તિને, અરે ! આપણા દિવ્યજન્ય સંસ્કારો અને આવેગોને પણ સ્વીકારીને તેમનું તે સંપૂર્ણ રૂપાંતર કરે છે. તે બધી ઇચ્છાઓ અને કામનાઓ છેકન શાંત થઈ જાય છે કારણ કે પછી તે આપણી પોતાની ગ્રેની નથી. વળા અપ્રાપ્ત વસ્તુને માટે સામાન્ય માણસમાં જે પ્રભાવો એ કામનાઓ તલસે છે તે પ્રભાવો વિજ્ઞાન કોટિએ પહોંચેલા સાધકના સંબંધમાં 'યતું' નથી. અર્થાત્ એ બધી ક્રિયાઓ આપણા અપૂર્ણ મનની અંધ ક્રિયાઓ તરીકે બંધ પડી જઈ સત્યશક્તિના કાર્યમાં રૂપાંતર પામી જાય છે અને મનથી કદીપણ ન દળી શકાય એવી અસરકારક સફળતા સાથે કાર્ય કરે છે ! આમ હોવાથીજ વિજ્ઞાનમય ભૂમિકામાં પાપતું અસ્તિત્વ તો અશક્યજ છે ! કારણ કે પાપ એટલે શક્તિની ભૂલ અને કામના એટલે અજ્ઞાનનું કાર્ય !

બધી ઇચ્છાઓજ ન્યાં બંધ પડે છે એટલે પછી દુઃખ, શોક વિગેરે પણ રહેવા પામતા નથી. વિજ્ઞાન આપણાં વિજ્ઞાનમાં ચિત્તનું રૂપાંતર. જ્ઞાન અને શક્તિને રૂપાંતર પમાડે છે એટલુંજ નહિ પરંતુ તે આપણા ચિત્ત યાને લાગણી અને પ્રેમના રચાનું પણ દિવ્ય આનંદમાં રૂપાંતર કરે છે જ્ઞાન અને શક્તિ એ બે ચૈતન્યના કાર્યની બે બાજુઓ છે, ત્યારે આનંદ એ ચૈતન્યનું સ્વરૂપ હોઈ જ્ઞાન અને શક્તિના પરસ્પર કાર્યનું સ્વાભાવિક પરિણામ છે. આપણે જેને સુખ દુઃખ, હર્ષ શોક, વિગેરે નામે આપીએ છીએ તેનું મૂળ કારણ તો આપણું ચૈતન્ય અને તે પોતે જે બળ કામે લગાડે છે તેની તથા આપણા જ્ઞાન અને શક્તિની વચ્ચે વર્તી રહેલ સલાદ અથવા એકનાનો મનોમય ભૂમિકામાં ઉતરી પડવાને લીધે દ્વૈતભાવ પેદા થવાથી જે જગ થાય છે તે છે. એ પ્રભાવો મનોમય ભૂમિકામાં ઉતરી પડવાથી તે પરિમિત થાય છે અને સંપૂર્ણ કાર્ય કરવાને અશક્ય બને છે એટલુંજ નહિ પણ બીજી શક્તિઓ બીજાં ચૈતન્યો બીજા જ્ઞાન અને બીજા બળો સાથે તેને અથડા અથડીના પ્રસંગો હલા થાય છે. વિજ્ઞાન, એ સર્વ શુભવાકાને પોતાનામાં રહેલા સાતના જેરે એકદમ

સત્ય નિયમના સંવાદમાં અને અદ્વૈતમાં લાવી મૂકે છે. વિજ્ઞાન આપણી સર્વ લાગણીઓને સ્વીકારીને તેમને પ્રેમ અને આનંદના જુદા જુદા સ્વરૂપમાં રૂપાંતર પમાડે છે એટલું જ નહિ પરંતુ આપણામાં રહેલા તિરસ્કાર, દ્વેષ અને દુઃખનાં કારણોને પણ તે એવું જ રૂપાંતર પમાડે છે. વિજ્ઞાનમાં એ સર્વ માનસિક કાર્યોની જૂથ જણાઈ આવે છે, અને તેથી તે બધાં વિકૃત કેમ થયાં તે પણ માત્રુમ પડે છે. તાત્પર્ય કે, વિજ્ઞાન આપણી સમગ્ર પ્રકૃતિને સનાતન દૃશ્યાણુમય બનાવી દે છે. આપણી લાગણીઓને તે ફેરવી નાખે છે, તેમજ આપણા ધ્વનિજન્ય સંસ્કારો અને તેના અનુભવો જે આનંદ શોધી રહ્યા છે તે બતાવીને તેમનું પણ રૂપાંતર કરી દે છે. પરિણામે તેઓ વિકાર અને પાપથી મુક્ત થાય છે, કારણ કે વિજ્ઞાન મિથ્યા મુખ્યની પાછળ દોડતા એ બધાં વિકારો દ્વારા પણ અનંત પરમાત્માને શી રીતે પ્રાપ્ત કરવો તે બતાવી આપે છે. મનોમય ભૂમિકામાં આ બધું રૂપાંતર થવા પામતું નથી, પરંતુ મન, પ્રાણ અને શરીરને દિવ્ય આનંદની અવિભક્ત શુદ્ધિમાં અને સ્વાભાવિક સફળતામાં અર્થાત્ સતત આનંદમાં ફેરવી નાખવાથી થાય છે.

આ પ્રમાણે વિજ્ઞાનય ભૂમિકા એ સંપૂર્ણ શક્તિ-બળ અને સંપૂર્ણ આનંદ બળ ધરાવે છે. તે મન, પ્રાણ અને વિજ્ઞાનની શક્તિઓ. શરીરની ભૂમિકાઓથી પર હોઈ સર્વવ્યાપી અને સર્વમય છે એટલે અદ્વૈતાધ્યાત્મ મુરખત અને વ્યક્તિત્વથી પણ તે મુક્ત હોય છે. કારણકે વિજ્ઞાન એ આત્માની ઉચ્ચ ભૂમિકાનું-ચૈતન્યની ઉચ્ચ દશાનું અને તેથીજ વધારે શક્તિ અને આનંદનું પણ લીલા સ્વરૂપ છે. વિજ્ઞાનની શક્તિઓ કેટલીક વાર યોગની બાપામાં જેને સિદ્ધિ કહેવામાં આવે છે તેના જેવીજ હોય છે. યુરોપીઅન લોકો તેને છુપી શક્તિ કહે છે. ભક્તો તેનાથી દૂર રહે છે અને ડરે છે; કારણ કે પ્રભુપ્રાપ્તિના માર્ગમાંથી તે આડે રસ્તે લઈ જાય છે. પરંતુ એ પ્રમાણે થવાનું કારણ એ છે કે અદ્વૈતા પોતાના સ્વાર્થી સંતોષને માટે અધોગામી ભૂમિકામાં રહીને તેમને માટે ઇચ્છા કરે છે. વિજ્ઞાનમાં તે છુપી શક્તિઓ હોતી નથી કે સિદ્ધિ જેવું પણ કશું હોતું નથી, પરંતુ સ્વાભાવિક પ્રુલ્કેપુલ્કની અને તદ્દન પ્રયત્ન વગરની કુદરતી શક્તિઓજ

હોય છે વિજ્ઞાન એ પ્રશ્નની દિવ્યપ્રકૃતિની શક્તિ અને તેનું કાર્ય છે વિજ્ઞાનભૂમિમને પ્રાપ્ત થયેલી વ્યક્તિદ્વારા એ શક્તિજન કાર્ય કરે છે, તેથી જરાપણ સ્ખનન કે અદ્વતાના પ્રતિકાર્ય વગર કિવા પ્રશ્નપ્રાપ્તિના કાર્યને વિસારે મૂકી દીધા વગર તે સાધક નિરતર કાર્ય કરતો રહે છે. વિજ્ઞાનમા વ્યક્તિ અદ્વતા રૂપે અસ્તિત્વ ધારણ કરી શક્તી નથી પરંતુ તે પરા પ્રકૃતિમાથી ઉદ્ભવતા દિવ્ય પ્રકૃતિનું તે સ્વરૂપ હોય છે એ સ્વરૂપ પરાત્પર વિગદનું વ્યક્તિગત રૂપ હોય આત્માના તેમજ દિવ્ય શક્તિના જ્ઞાનપ્રમુત હોય છે

પુરૂષ અને પ્રકૃતિના ખરો સબંધ અને ખરું કાર્ય વિજ્ઞાનમાજ માયુમ પડે છે. કારણ કે એ ભૂમિકામાજ તેઓ વિજ્ઞાન એજ ઇશ્વરનું કાર્ય અદ્વૈતને પામે છે ઇશ્વર વિજ્ઞાનમા પડદા પા ઇજ હોતો નથી એમા તો સર્વ કંઈ તેનું જ કાર્ય હોય છે વિજ્ઞાનમા જીવ “હું ધાર છું, હું કરું કર છું, હું ઇચ્છા કર છું, મને લાગણી થાય છે,” એવું કહી શકેતોજ નથી. તેમજ અદ્વૈતને પ્રાપ્ત થતા પહેલા —

तयया हृषीकेश हृदिस्थितेन यया नियुक्तोस्मि तथा करामि ।

અર્થત ‘હે હૃષીકેશ ! મારા હૃદયમા રહીને તું જે પ્રમાણે દોરે છે તે પ્રમાણે હું કાર્ય કર છું’ એવું પણ તે મ્હેતો નથી, કારણ કે પછી મનોમય ચૈતન્યને કાર્ય કરવાનું ઉદ્દય આગળ રહેલું ચક્ર એ કાંઈ વિચાર વિગેરેની ઉત્પત્તિનું સ્થાન ન રહેતા વિચારના પ્રવાહને જીનવાના માત્ર એક માર્ગરૂપ થઈ રહે છે પત્રી તે વ્યક્તિ સર્વના અધિષ્ઠાતા તરીકે ખીરાજતા પ્રભુનેજ સતત નિહાળે છે અને પોતાનામા પણ તે પ્રભુજ કાર્ય કરી રહ્યો છે એવું અનુભવે છે

પછી તેનાથી હૃર્મ્ ભૂમિકામા-પરાર્થે પરમાસ્ય પારાયતિ-સ્થિત થકને તે હિમત અને અનુભવપૂર્વક કહી રહે છે કે ‘ઇશ્વર પોતેજ પોતાની પ્રકૃતિ દ્વારા મારા દેખીતા વ્યક્તિત્વમા કાર્ય કરી રહ્યો છે આ નહ લઈ રહ્યો છે, અને વિશ્વમા આ-ની રહે-ની તેની અનંત સીસાને મારામા ફેરવ્યું કરી રહ્યો છે”

સત્ય નિયમના સંવાદમાં અને અદ્વૈતમાં લાવી મૂકે છે. વિજ્ઞાન આપણી સર્વ લાગણીઓને સ્વીકારીને તેમને ગ્રેમ અને આનંદના લુહા લુહા સ્વરૂપમાં રૂપાંતર પમાડે છે એટલું જ નહિ પરંતુ આપણામાં રહેલા તિરસ્કાર, દ્વેષ અને દુઃખનાં કારણોને પણ તે એલુંજ રૂપાંતર પમાડે છે. વિજ્ઞાનમાં એ સર્વ ગાનસિક કાર્યોની ભૂલ જણાઈ આવે છે, અને તેથી તે બધાં વિકૃત કેમ થયાં તે પણ માન્ય પડે છે. તાત્પર્ય કે, વિજ્ઞાન આપણી સમગ્ર પ્રકૃતિને સનાતન દૃશ્યાણુભય બનાવી દે છે. આપણી લાગણીઓને તે દેરવી નાખે છે, તેમજ આપણા ઇન્દ્રિયજન્ય સંસ્કારો અને તેના અનુભવો જે આનંદ શોધી રહ્યા છે તે બતાવીને તેમનું પણ રૂપાંતર કરી દે છે. પરિણામે તેઓ વિકાર અને પાપથી મુક્ત થાય છે, કારણ કે વિજ્ઞાન મિથ્યા સુખની પાટળ દોડતા એ બધાં વિકારો દ્વારા પણ અનંત પરમાત્માને શી રીતે પ્રાપ્ત કરવો તે બતાવી આપે છે. મનોમય ભૂમિકામાં આ બધું રૂપાંતર થવા પામતું નથી, પરંતુ મન, પ્રાણ અને શરીરને દિવ્ય આનંદની અવિભક્ત શુદ્ધિમાં અને સ્વાભાવિક સફળતામાં અર્થાત્ સતત આનંદમાં દેરવી નાખવાથી થાય છે.

આ પ્રમાણે વિજ્ઞાનય ભૂમિકા એ સંપૂર્ણ શક્તિ-બળ અને સંપૂર્ણ

આનંદ બળ ધરાવે છે. તે મન, પ્રાણ અને

વિજ્ઞાનની શક્તિઓ. શરીરની ભૂમિકાઓથી પર હોઈ સર્વવ્યાપી અને

સર્વમય છે એટલે અહંતાપ્રધાન પુરુષત્વ અને

વ્યક્તિત્વથી પણ તે મુક્ત હોય છે. કારણકે વિજ્ઞાન એ આત્માની ઉચ્ચ ભૂમિકાનું—ચૈતન્યની ઉચ્ચ દશાનું અને તેથીજ વધારે શક્તિ અને આનંદનું પણ લીલા સ્વરૂપ છે. વિજ્ઞાનની શક્તિઓ કેટલીક વાર યોગની ભાષામાં જેને સિદ્ધિ કહેવામાં આવે છે તેના જેવીજ હોય છે. યુરોપીઅન લોકો તેને છુપી શક્તિ કહે છે. બકતો તેનાથી દૂર રહે છે અને ડરે છે, કારણ કે પ્રભુપ્રાપ્તિના માર્ગમાંથી તે આડે રસ્તે લાઇ જાય છે. પરંતુ એ પ્રમાણે થવાનું કારણ એ છે કે અહંતા પોતાના સ્વાર્થી સંતોષને માટે અધોગામી ભૂમિકામાં રહીને તેમને માટે ઇચ્છા કરે છે. વિજ્ઞાનમાં તે છુપી શક્તિઓ હોતી નહીં કે સિદ્ધિ જેવું પણ કશું હોતું નથી, પરંતુ સ્વાભાવિક પ્રુદ્ભેદની અને તદ્દન પ્રયત્ન વગરની કુદરતી શક્તિઓજ

હોય છે. વિજ્ઞાન એ પ્રભુની દિવ્યપ્રકૃતિની શક્તિ અને તેનું કાર્ય છે. વિજ્ઞાનભૂમિકાને પ્રાપ્ત થયેલી વ્યક્તિદ્વારા એ શક્તિજન કાર્ય કરે છે; તેથી જરાપણ સ્ખલન કે અહંતાનાં પ્રતિકાર્ય વગર કિંવા પ્રભુપ્રાપ્તિના કાર્યને વિસારે મૂકી દીધા વગર તે સાધક નિરંતર કાર્ય કરતો રહે છે. વિજ્ઞાનમાં વ્યક્તિ અહંતા રૂપે અસ્તિત્વ ધારણ કરી શકતી નથી પરંતુ તે પરા પ્રકૃતિમાંથી હૃદયવતા દિવ્ય પ્રકૃતિનું તે સ્વરૂપ હોય છે. એ સ્વરૂપ પરાત્પર વિરાટનું વ્યક્તિગત રૂપ હોઈ આત્માના તેમજ દિવ્ય શક્તિના ગાનયુક્ત હોય છે.

પુરૂષ અને પ્રકૃતિનો ખરો સંબંધ અને ખરું કાર્ય 'વિજ્ઞાનમાત્ર માત્રમ પડે છે. કારણ કે એ ભૂમિકામાત્ર તેઓ વિજ્ઞાન એજ ઇશ્વરનું કાર્ય અદ્વૈતને પામે છે. ઇશ્વર વિજ્ઞાનમાં પડતા પાછળ હોતો નથી' એમા તો સર્વ કંઈ તેનું કાર્ય હોય છે. વિજ્ઞાનમા જ્યાં "હું" ધારું છું, હું કર્મ કરું છું, હું ઇચ્છા કરું છું, મને લાગણી થાય છે," એવું કહી શકતોજ નથી. તેમજ અદ્વૈતને પ્રાપ્ત થતાં પહેલા —

एषया हृषीकेश हृदिस्थितेन यया नियुक्तोस्मि तथा करोमि ।

અર્થાત્ "હે હૃષીકેશ ! મારા હૃદયમાં રહીને તું જે પ્રમાણે દોરે છે તે પ્રમાણે હું કાર્ય કરું છું" એવું પણ તે કહેતો નથી, કારણ કે પછી મનોભય ચેતન્યને કાર્ય કરવાનું હૃદય આગળ રહેલું ચક્ર એ કાંઈ વિચાર વિગેરેની ઉત્પત્તિનું સ્થાન ન રહેતા વિચારના પ્રવાહને ઝીલવાના માત્ર એક માર્ગરૂપ થઈ રહે છે. પછી તે વ્યક્તિ સર્વના અધિષ્ઠાતા તરીકે ખીરાજતા પ્રભુનેજ સતત નિહાળે છે અને પોતાનામાં પણ તે પ્રભુજ કાર્ય કરી રહ્યો છે એવું અનુભવે છે.

પછી તેનાથી ઉર્ધ્વ ભૂમિકામાં-પરાર્ધે પરમાત્મ્યં પારાવર્તિ-સ્થિત થકને તે દ્વિમત અને અનુભવપૂર્વક કહી શકે છે કે "ઇશ્વર પોતેજ પોતાની પ્રકૃતિ દ્વારા મારા દેખીતા વ્યક્તિત્વમાં કાર્ય કરી રહ્યો છે, આનંદ લઈ રહ્યો છે, અને વિશ્વમાં આવી રહેલી તેની અનંત લીલાને મારામાં કૃતાર્થ કરી રહ્યો છે."

પ્રકરણ ૨૪ પૃથક્કરણ:—

વિજ્ઞાનથી પર આનંદમય કોશ આવી રહેલો છે. જીવનના એકેએક ક્ષેત્રમાં આનંદ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. પોતાનાજ આત્મામાં તેનો સાક્ષાત્કાર કરનારાઓ ૧. પ્રવાહપ્રતિગતિ, ૨. બાળકવૃત્તિવાળા, ૩. ઉન્માદવાળા અથવા તો ૪. પિશાચ વૃત્તિના થયલા જોવામાં આવે છે. તોપણ તે ખરેખરી પૂર્ણતા નજ કહી શકાય.

મનોમય ભૂમિકામાં વિજ્ઞાનનું પ્રતિબિંબ પડી શકે છે, તોપણ મન અને વિજ્ઞાનમાં ઘણો ભેદ રહેલો છે. વિજ્ઞાનમાં ચૈત્યનું પ્રભુત્વ અને પૂર્ણતા અર્થાત્ જ્ઞાન, શક્તિ અને આનંદ સંપૂર્ણ હોય છે. એટલું જ નહિ પરંતુ તેમાં પ્રકૃતિની પૂર્ણતા પણ રહેલી હોય છે. વિજ્ઞાનમાં મનુષ્યરૂપે ઇશ્વર પોતાની જાતનેજ જાણે છે. તેને પુરૂષ પ્રકૃતિના દેવતા અદ્વૈતનો સાક્ષાત્કાર થાય છે બીજી ભૂમિકાઓમાં આત્મા પ્રકૃતિને વશ હોય છે. વિજ્ઞાનમાં ઇશ્વરની શક્તિ પ્રત્યેક ઇચ્છા અને પ્રત્યેક કર્મના નિયામક તરીકે કાર્ય કરે છે. વિજ્ઞાન બીજી ભૂમિકાઓના સાક્ષાત્કારોને સ્વીકારે છે તથા તેનામાં સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા પ્રવર્તે છે. તે સ્વતંત્રતા આનંદરૂપે, હઠાસીનતારૂપે ઉન્માદરૂપે વ્યક્ત થાય છે. વિશ્વની અનંત ક્ષીલા પણ તે આનંદને લીધેજ વિસ્તરે છે. તે આત્મા બાહ્ય લોકાચારને તથા રૂઢીને માન આપેજ એવું કાંઈ નથી.

વિજ્ઞાન અને આનંદમાં સમૂલ્લે ભેદ આવી રહેલો છે. આનંદ સર્વ ભૂમિકાઓમાં મળી શકે છે શરીર, પ્રાણ, અને મનમાં તે આજો હોય છે. વિજ્ઞાન સંપૂર્ણ આનંદને ધારણ કરી શકે છે. તેમાં કાર્યોનું મૂળ આનંદ હોય છે. આનંદમય કોશમાં સર્વ જ્ઞાન આત્મચૈતન્યરૂપ અર્થાત્ પોતાના જ આત્મારૂપે પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં સાધકની શક્તિ પરાત્પર શક્તિતા રૂપમાં પરિણામ પામે છે તથા આનંદ પણ સંપૂર્ણ હોય છે.

વિજ્ઞાનમાં અનંતનું ચેતન્ય, તથા તેની લીલાના દેવરૂપ વ્યક્તિત્વનું સાધકને જ્ઞાન રહી શકે છે, અર્થાત્ અનંત સાધનું અદ્વૈત ગ્રંથાવ્યા જગત સાધક વિજ્ઞાનમાં પોતાની સ્વતંત્રતાને ભગવાને વિવિધ સંબંધો બાંધી શકે છે. આનંદમાં વ્યક્તિત્વનું રહેતું નથી. તે પોતાની ભતને સર્વત્ર જુએ છે. સર્વેને તે પોતાના સ્વરૂપે જુએ છે. તેને પ્રાપ્ત કર્યા પછી જ્ઞાનની પણ અપેક્ષા રહેતી નથી. સર્વ ચેતન્ય, સર્વ શક્તિ, સર્વ ક્રિયાઓ સર્વ સ્વરૂપો તેને પોતાનાં જ દેખાય છે. આનંદમય ભૂમિકાને ગોલોક, વૈકુંઠ, છાંદોલોક વિગેરે જુદાં જુદાં નામ આપવામાં આવ્યાં છે. એ ભૂમિકામાં જગતની લીલા વિસ્તરતી નથી. તોપણ ઉપનિષદમાં આનંદને વિશ્વનો ઉત્પાદક કહ્યો છે.

વિજ્ઞાન અથવા તો આનંદને પ્રાપ્ત કરવાથી પ્રથમ તો જીવનનો અને વિશ્વનો ત્યાગ કરવાની ભાવના ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. પરંતુ તે પ્રમાણે કરવું ઘટે નથી. આપણે તો માનુષી પ્રકૃતિનું રૂપાંતર કરવાનું છે. પરાત્પર તો સર્વ ભૂમિકાઓથી પણ પર હોય છે. કુમુદુત્વનો પણ સાધકે ત્યાગ કરવો જોઈએ. એ પણ એક લાક્ષણિક છે. પરાત્પરનો સાક્ષાત્કાર કરનાર શોક, ભય તથા દ્વેષભાવથી મુક્ત થાય છે.

આનંદમય કોયમાં આત્મા જન્મ મરણ, જ્ઞાન, અજ્ઞાનથી પર થઈ જાય છે. સામાન્ય સ્થિતિમાં આનંદમય ભૂમિકા પ્રાપ્ત કરી રાહાય તેવી નથી. વિજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કર્યા પછી તેને પડેંચાય છે. એ ભૂમિકામાં સર્વ વિરોધોનો લય થઈ જાય છે. મનોમય ભૂમિકામાં પુરુષ પ્રકૃતિ વચ્ચે દ્વેષ હોય છે. વિજ્ઞાનમાં પુરુષ પ્રકૃતિ જોડાયલાં હોય છે. આનંદમાં પુરુષ પ્રકૃતિરૂપે જ દેખાય છે. એટલે આનંદમાં પુરુષ, પ્રકૃતિ જોડે નહિ, પરંતુ પોતાની ભતની જોડે લીલા કરે છે. બાહ્યસ્વરૂપ પ્રજુની લીલા કે કૃષ્ણની શક્તિલીલાનો અર્થ તે જ છે.

પ્રકરણ ૨૪ મું.

વિજ્ઞાન અને આનંદ.

વિજ્ઞાનની ભૂમિકાને પ્રાપ્ત કરવાથી અને વિજ્ઞાનમય ચૈતન્ય મેળવવાથી મનુષ્યનો આત્મા અને તેનું જીવન બંને વિજ્ઞાનથી પર આનંદ. જ્ઞાન, શક્તિ અને આનંદની પરાક્રાંતિને પ્રાપ્ત થઈ અનંતતાને સિદ્ધ કરે છે. એ ભૂમિકા મનોમય ક્રાશના અપૂર્ણ કાર્ય જોડે અને પરિમિત સાક્ષાત્કારો જોડે સરખાવતાં તે રિચિતિ અને ક્રિયામાં સર્વોચ્ચ પૂર્ણતાવાળી હોય છે. અને એકલેખે જોવા જતાં તેમાં એવી પૂર્ણતા હોય છે પણ ખરી, કારણકે મનોમય ભૂમિકામાં ગમે તેવો ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક અનુભવ માણસ કરે તો પણ તેમાં એક દેશીયતા, પક્ષપાતીપણું અને એકલપેટાપણું તો હોય છેજ. વળી માનસિક ભૂમિકાના સાથી વિશાળ અનુભવો જીવનમાં ઉતારી શકતા નથી એટલે તે પણ અપૂર્ણ રહે છે. એમ છતાં વિજ્ઞાનની પૂર્ણતા પણ તેનાથી ઉચ્ચ ભૂમિકાની જોડે સરખાવતાં સાપેક્ષ પૂર્ણતાજ છે. ખીજા શબ્દોમાં કહીએ તો વિજ્ઞાનમય ભૂમિકા એ આવિર્ભાવ પામતા આત્માના મળ અને અંતિમ આદર્શ રૂપે રહેલી અનંતતાને પ્રાપ્ત કરવા માટે છેલ્લું પગથીયું છે.

ઉપનિષદ આપણને કહે છે કે જ્ઞાનમય પુરુષને પ્રાપ્ત કર્યા પછી અને ખીજા સર્વ સ્થૂન અને સૂક્ષ્મ ભૂમિકાઓને સર્વ ભૂમિકામાં આનંદ. તેમાં બેચી લીધા પછી સૌથી છેવટનું પગલું એ છે કે વિજ્ઞાનમય પુરુષને આનંદમય ક્રાશમાં લઈ જવો ને ત્યાં આધ્યાત્મિક પૂર્ણતા સિદ્ધ કરવી. આ ઠેકાણે, અસંજત, આપણને સવાલ થાય છે કે શું તે ખરેખાર છેલ્લું પગથીયું છે કે પછી આપણા વિચાર પ્રભાવેજ છેલ્લું છે ? કિંવા આપણે માટે તે હમણાં જરૂરનાં દોવાને લીધે આપણે તેને છેલ્લું કહીએ છીએ ? આનંદ એ

આત્માનો મૂળ સ્વભાવ છે. આનંદમાંજ આત્મા પોતાના સત્ય ચૈતન્ય અને શક્તિને ધારણ કરે છે. એટલા માટેજ જ્યારે મનુષ્ય આત્માના નિરપેક્ષ, અપરિમિત અને સ્વભાવિક આનંદને પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે તેની અનંત પૂર્ણતાને અનંત મૂર્તિ મળી ગણાય છે. એ આનંદ આપણી બીજી સામાન્ય ભૂમિકાઓમાં કે જેમાં પુરૂષ પોતાની પરિમિત પ્રકૃતિ સાથે લીલા કરે છે તેમાં અર્થાત્ અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, તથા વિજ્ઞાનમય ભૂમિકાઓમાં પણ ભોગવી શકાય છે, કારણકે એ પ્રત્યેક ભૂમિકામાં અસ્તિ-ત્વની બીજી જ એ જ ભૂમિકાઓનાં બીજા રહેલાં હોય પ્રત્યેક ભૂમિકાને તેની પોતાની પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરાવી શકાય છે. માણસમાં રહેલો અન્નમય પુરૂષ પણ પોતાની આસપાસ રહેલી જડ પ્રકૃતિમાં પોતાનું પ્રતિબિંબ પાડી તેમાં આનંદ, શક્તિ અને અનંતતા અનુભવી શકે છે. એ એકતા કરવાનો બીજો માર્ગ એ છે કે પોતાની અંદર રહેલા આત્મામાં માણસે લય પામવું. આમ કરતાં પરિણામે સાધકનું સ્થૂલ મન અદ્ભુત નિદ્રામાં પડી જાય છે અને તેનું દેહભાન કાંતો સમૂળગું જતું રહે છે, કિંવા પ્રકૃતિના હાથમાં નિજી વસ્તુની માફક પવનમાં હાલના પાંદડાની પેઠે તે શારીરિક ક્રિયાઓ ક્યેં જાય છે. અગર તો પછી બાલવત્ બની દિવ્ય બાલકની પેઠે પોતાનાં કર્મો આચારો છતાં સાધક તેમની જવાબ-દારીથી મુક્ત અને શુદ્ધ રહે છે. ઉપર જણાવેલી સ્થિતિ જ્ઞાન અને આનંદની ઉચ્ચ ભૂમિકાની સિદ્ધિ વગર પણ મેળવી શકાય છે. પરંતુ સચ્ચિદાનંદનો એ પ્રકારનો સાક્ષાત્કાર જડ છે, એટલે કે તેમાં પુરૂષ પ્રકૃતિના ઉપર અધિકાર જમાવીને કાર્ય કરતો નથી. જે પ્રમાણે અન્નમય પુરૂષ સચ્ચિદાનંદનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે તે પ્રમાણે પ્રાણમય પુરૂષ પણ વિશદ્દ જીવન-વિશ્વ જીવનમાં પોતાનું પ્રતિબિંબ નાખીને અગર તો આત્મામાં લય પામીને સચ્ચિદાનંદનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે. પરંતુ તેમાં સંપૂર્ણ લયની અવસ્થા પ્રાપ્ત થતાંજ સાધક ઉન્નતની પેઠે, જગત અને પોતાની જાનનો વિચાર કયાં સિનાય વિશ્વ પ્રાણની અનંત લીલાથી રેલિત થઈને પોતાની કિચિત્ પણ જવાબદારી સિનાય, જીવનશક્તિના કાર્યને આધીન થઈ જાય છે. વખતે એ ઉન્નત દશા કરતાં પણ તે આનંદ જાય છે, અને મનુષ્ય જાતિના ગુણ તથા બ્યવકારોને દૂર દેડી દઈને પિશાચની પેઠે

પણ વર્તન કરે છે. એવી અવસ્થામાં પણ પ્રકૃતિના ઉપર અધિકાર જામેલો ગણી શકાય નહિ, કારણ અતરાત્મામાં, (આનંદપૂર્ણ અને નિષ્ક્રિય અવસ્થામાં,) આત્માનો સાક્ષાત્કાર થયેલો હોય છે, છતાં પણ સ્થૂલ અને પ્રાણુ-મય પ્રકૃતિની ક્રિયા તો અનિયમિત રીતેજ થયા કરતી હોય છે.

મનોમય પુરુષ પણ વિરાટ મનમાં પોતાની જાતનું પ્રતિબિંબ નાખીને અથવા તો કેવળ આત્મામાં લીન થઈને સમ્યક્દાનદનો ઉપભોગ કરી શકે છે. મન અને વિજ્ઞાન.

એ અવસ્થાને પરિણામે કાંતો મન અને કર્મનો લય થઈ જાય છે કે પછી મહાત્માઓની પેટે તે કામના ચલિત કર્મો કરે છે તેવા આત્માઓ જગતમાં જાણે એકલા હોય અને સર્વ માનુષી સંબંધો વિશે બેદરકાર હોય તેમ વર્તે છે, અથવા તો નિશ્ચ સાચે શુદ્ધ પ્રેમ અને આનંદનો સંબંધ રાખે છે. મનોમય પુરુષ એ ત્રણે ભૂમિમાં આત્માનો સાક્ષાત્કાર એક સામરો અથવા તો એક પછી એક કરી શકે છે અજ્ઞમય અને પ્રાણુમય ભૂમિકાઓને ઉચ્ચ ભૂમિકાના આધિભાવ રૂપ બનાવીને પોતાનામાં બાલકના જેવો સ્વભાવ, ઉદાસીનવૃત્તિ, જવાન-દારી વિનાની સ્થિતિ, દિવ્ય ઉન્માદ તથા બેદરકારી અને આનંદપૂર્ણ મહાત્મા કે ધૂતી સાધુમાં નજરે પડતી સર્વ નિયમો અને રીતભાતની ગેર-હાજરી વ્યક્ત કરી શકે છે, તથાપિ એથી કાંઈ આત્માએ વિરાટ પ્રકૃતિને છૂટી છે એવું કહી શકાય નહિ તોપણ અનંત આત્માની આતર ને બાહ્ય સ્વતંત્રતા તથા આનંદદ્વારા માનસિક પ્રકૃતિની સુખદાયી સ્વાભાવિક અને અનિયમિત લીલાને પુરુષ ધારણ કરે છે અજ્ઞમય અને પ્રાણુમય ક્રેશ વિજ્ઞાનને ઝીલી શક્ત નથી તોપણ મનોમય ક્રેશ—અલમત અપૂર્ણ અને પરિમિત જ્ઞાનપૂર્ણ તેને પોતાનામાં સ્વીકારી શકે છે એટલે તે થોડે ધણે અંશે પોતાના બાહ્ય વર્તનને મનદ્વારા વશ કરી શકે અરે. પરંતુ પોતાનામાં રહેલા અનંત અને પોતાની બહાર આવી રહેની પરિમિત પ્રકૃતિ વચ્ચે કેટલા માડવાળ કરીનેજ મન વિરોધને અટકાવે છે અર્થાત્ કે મન પોતાનામાં રહેલી ચેતન્ય, શક્તિ અને આનંદની અનંત-તાને સંપૂર્ણ રીતે પોતાના બાહ્ય જીવનના અપૂર્ણ કાર્યોમાં રૂંદી શકતું

નથી. તો પણ મનમાં સંતોષ અને સ્વતંત્રતાની લાગણી રહે છે, કારણ કે સર્વ કર્મોની અને પરિણામોની જવાબદારી અંતરમાં રહેલા પ્રભુ પોતે જ સ્વીકારી લે છે.

વિજ્ઞાનમય પુરૂષના કાર્યમાં ચેતન્યનું પ્રભુત્વ અને પૂર્ણતા હમેશાં હોય છે. વિજ્ઞાનમાં જ્ઞાન, શક્તિ અને આત્મંદ

વિજ્ઞાનમય અવસ્થા. અનુક્રમે સનાતન તેજ, સનાતન અગ્નિ અને સનાતન અમૃત અથવા સોમના રૂપમાં સ્વતંત્ર

મન્ય અને રાજના જેવી મુક્ત ક્રિયા કરીને અનંત પ્રકૃતિને રૂપાંતર પમાડે છે. વિજ્ઞાનમાં આત્માની તેમજ પ્રકૃતિની અનંતતા સિદ્ધ હોય છે. તે પોતાના આત્મભાવમાં પ્રકૃતિનેજ જુએ છે. બીજી અર્થાત્ મનોમય ભૂમિકામાં મનુષ્ય પોતાનામાં ઇશ્વરને અને ઇશ્વરમાં પોતાને જુએ છે, ત્યારે વિજ્ઞાનમાં મનુષ્યનારૂપમાં ઇશ્વર પોતાની જાને ઇશ્વર રૂપેજ પ્રાપ્ત કરે છે. આથી કરી વિજ્ઞાનમય પુરૂષ પરા પ્રકૃતિમાં રમી રહેલા આત્મામાં પ્રતિબિંબિત થતો નથી, પરંતુ તેની સાથે એકતા કરે છે. વિજ્ઞાનમાં પુરૂષ તથા પ્રકૃતિનું દ્વંત પણ સાંખ્ય તત્ત્વજ્ઞાન પ્રમાણે તેમજ આપણા અત્યારના અનુભવ પ્રમાણે તદ્દન વાસ્તવિક હોવા છતાં અદ્વૈતમાં લય પામી જાય છે. આપણા પૌરાણિક પ્રતીક અથવા સૂચકમાં તેને હરગોરીનો સાક્ષાત્કાર કહેવામાં આવે છે. તેનું અર્ધું સ્વરૂપ પુરૂષનું ને અર્ધું સ્ત્રીનું છે એમ કહેવાય છે. વિજ્ઞાનમય પુરૂષ અનંતમાં આત્માને શુભાની દેતો નથી, પરંતુ અનંતમાં સનાતન આત્મપ્રાપ્તિ કરે છે. વળી તેનું કાર્ય પણ અનિયમિત હોતું નથી. પરંતુ સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતામાં તેનો આત્મસંયમ પણ સ્વતંત્ર હોય છે. બીજી ભૂમિકાઓમાં આત્મા સ્વાભાવિક રીતેજ પ્રકૃતિને વશ હોઈ તેનો નિયમ પણ તે પ્રકૃતિમાંથીજ ઉદ્ભવે છે. એટલે કે પ્રકૃતિના નિયમનો એ ભૂમિકા ઉપર સંપૂર્ણ કાબુ હોય છે. તથા જે આત્મા પોતે કેવળ અનંતમાજ લય પામે તો તેનું બાહ્ય જીવન અત્યાર સુધી જે કેન્દ્રમાંથી નિયત થતું હતું તે કેન્દ્રથી અર્થાત્ પ્રકૃતિથી તે અળગો થઈ શકે. પ્રકૃતિ વિશ્વશક્તિના નોજાઓની ગતિ જોડે નાચ કરતી હોઈ વ્યક્તિમાં કાર્ય કરવાને બદલે વ્યક્તિના ઉપર તે કાર્ય કરે

છે. કેટલીકવાર તો તે બીજાકુલ સ્વચ્છંદી આનંદના ઉન્માદમાં આવી જઈ ગમે તેવું વર્તન કરે છે. વ્યક્તિમાં અનંત જ્ઞાનપૂર્વક કાર્ય નિયત કરે એવા કેન્દ્રની શોધ માટે સાધકને વિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ તરફ જવું પડે છે. પુરુષ જ્યારે વિજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે પ્રકૃતિનો પ્રભુ થઈ શકે છે, કારણ કે પછી દિવ્યજ્ઞાનની બીજી બાજુ આપણને દિવ્યશક્તિ રૂપે જણાય છે. એ જ્ઞાન કાંઈ સાક્ષીભૂત ચૈતન્યનું જ્ઞાન નથી-સાક્ષી રૂપે ચૈતન્યે જે જ્ઞાન મેળવ્યું છે તે એ નથી. પરંતુ ઇશ્વરની સ્વયંભૂ દષ્ટિ શક્તિના નિયામક તરીકે પ્રત્યેક ઇચ્છા અને કર્મમાં કાર્ય કરતી દેખાય છે. તે સત્તા પરિમિત નથી, તેમ ઉદ્દેશધન કરી શકાય તેની પણ નથી.

બીજી હલકી ભૂમિકા ઉપર જે સાક્ષાત્કારો થાય છે, તેનો વિજ્ઞાન ત્યાગ કરવું નથી. પરંતુ પોતાની નવીન પરિવિજ્ઞાનનું કાર્ય. રિયલિટીમાં એ સર્વેને તે કારણ કરે છે. વિજ્ઞાનમય ભૂમિકામાં વિજ્ઞાનમય પુરુષ એક બાળક છતાં રાજપુત્ર છે, કારણ કે વિજ્ઞાનમાં સત્તાતન આત્માવસ્થાજ પ્રવર્તે છે. જુદાં જુદાં વિશ્વો એ તે બાલકને રમવાનાં રમકડાં છે, અને સમગ્ર વિરાટ પ્રકૃતિ એ તેને રમવાનો બાગ છે ! વિજ્ઞાનમય પુરુષ દિવ્ય જડતાને પણ કારણ કરે છે, છતાં તે પ્રકૃતિને વશ થઈને ન છૂટકે દોરાતા જડ આત્માની પેઠે નહિ. તે આત્મા પુરુષના આનંદથી પ્રેરાય છે એટલે તેના પુરુષ અને પ્રકૃતિના દ્વેતમા ઝગહગતો સૂર્ય અને તેનું તેજ પોતાની કક્ષામાં જેમ પોતાનીજ મેળે જાય છે, તેમ તે આત્માની શક્તિ અને આંતરચૈતન્ય વિરાટની સાથે એકતા પામી પોતાની મેળેજ કાર્ય કરે છે. તેના આત્માની ધેવછા પરાત્પર ચૈતન્ય અને તેની શક્તિના ઉન્માદને લીધેજ ઉત્પન્ન થાય છે, કારણ કે તેનામા સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા અને દિવ્ય પ્રાણુશક્તિની ક્રિયાનાં અદિશનો સનત જાગ્રત રહે છે. વળી, તેનું કાર્ય પણ શુદ્ધિથી પર હોય છે એટલે શુદ્ધિ તેનું સ્વરૂપ જાણવી નથી; તેને મન તો તે બપોરે ગાડપણ જેવું લાગે છે ! પરંતુ એ પ્રકારની આનંદપૂર્ણ મરતી (ગાડપણ) દ્વારાજ વિશ્વનો પ્રભુ પોતે કાર્ય કરે છે. શુદ્ધિ તેની લીલાનો પાર પામી શકતી નથી, એ દિવ્ય આનંદનો રાસ વિશ્વમા સર્વત્ર થઈ રહ્યો છે; તેમાં અનંત શક્તિઓ

ગોપીકાઓ પેડે ફદડી ફરી રહી છે, પરંતુ શ્રીકૃષ્ણ પેડે પુરોહિતમ, પ્રભુ તેમના હાથ પોતાના હાથમાં ગળીને તેમને રામ-વીલાના ચક્રમાં ફદડી ફેરવે છે ! સામાન્ય માનુષીજીવનના રીતરિવાજો તથા ધર્મોપદેશ વિદ્યુતનમય કોપને પ્રાપ્ત થયેલા આત્મા બંધાઈ જતો નથી. આગળ આપણે વિજ્ઞાન પેડે વર્તન કરનાર મુક્ત આત્મા વિશે ઉદ્દેશ્ય કયો હતો, તેમ પ્રમાણે વિજ્ઞાનમય કોશને પ્રાપ્ત થયેલા આત્મા વિશે જાણવું. માનુષી પ્રકૃતિના દ્વેતમાં સમાધાન માનીને કેટલાક માણસો સતોપથી રહેવાને માટે કેટલાક નિયમો પાળે છે, તથા એ નિયમો વડેજ કેટલાકો જીવનમાં વ્યાપી રહેલા વિરોધોમાં પોતાને વર્તન કરવાનું ધોરણ પ્રાપ્ત કરે છે તથા બીજાઓ તેમના વડેજ જીવનમાં રહેલા ઉડા ખાડાઓથી પેતાની જનને સંજાણપૂર્વક બચાવી લઈ શકે છે. પરંતુ વિજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થાયા આત્માને માટે એ નિયમો અધનકારક હોતાજ નથી તેનું જીવન અસાધારણ હોય છે. તે આત્મા પ્રકૃતિ પાસે કેવળ નિઃશરતાથી જ નહિ પરંતુ જ્ઞેયજીવમયી પોતાનું ધાર્મ્ય કરાવે છે, અને તે છતાં પણ તેનું સંધનું વર્તન સત્યના મહાન નિયમને અર્થાત્ જ્ઞાન, પ્રેમ, આનંદ, તથા અદ્વૈતના નિયમને આધીન હોય છે. એ આત્માના કાર્યો અસાધારણ હોય છે, કારણ કે તેના આદોહનો આપણા મનરૂપી નિર્બળ મનના અચકાતા ટોરાઓ વડે માપી શકાય તેવા હોતા નથી.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જ જો હોય તો પછી વિજ્ઞાનથી પણ પર એવી ભૂમિકાની અગત્ય પણ શી છે ? તથા વિજ્ઞાન અને આનંદમાં શો ભેદ છે ? એ પ્રશ્નો અદિ ઉભા થયેલા સંભવ છે. વાસ્તવિક રીતે જોવા જતા એ બે વચ્ચે કશો ભેદ નથી તે છતાં પણ કાંઈક ભેદ છે. એટલું નહિ પરંતુ આખી સ્થિતિમાં સમજી જો ભેદ રહેલો હોય છે ! એમ કહી શકાય અસ્તિત્વની એકેએક ભૂમિકામાં આનંદ તો પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, કારણ કે સર્વત્ર તે હોય છે એટલું જ નહિ પરંતુ તે એક જ રહે છે. પરંતુ, જ્યારે મન, પ્રાણ અને શરીરની અધોગામી ભૂમિકાઓમાં તેને પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે. ત્યારે મનોમય, પ્રાણમય અથવા તો અન્નમય ચેતન્ય

તેનામાં લય પામીને તે આનંદને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. અને એ પ્રમાણે થવાથી આનંદ પોતે પણ કાંઈક મેળો પડે છે, તથા મન, પ્રાણ અથવા તે શરીરના લયવડે જ તેને ધારણ કરી રાખી શકાય છે. વિજ્ઞાનમાં તે આત્મા ચૈતન્યધનના તેજથી પૂર્ણ હોય છે એટલે તેનામાં સંપૂર્ણ આનંદને પણ ધારણ કરવાની શક્તિ હોય છે. જ્યારે આનંદમય કોશમાં વિજ્ઞાન લય પામી જાય છે, ત્યારે આત્માને સાથી છેવટની અને નિરપેક્ષ સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે આત્માના નિરપેક્ષ અસ્તિત્વમાં અને તેના કેવળ નિરપેક્ષ આનંદમાં તે લય પામી જાય છે. વિજ્ઞાનનાં સર્વ કાર્યોનું મૂળ તે આનંદમાં જ હોય છે, તેનાં અસ્તિત્વનો પાયો આનંદ છે. પરંતુ વિજ્ઞાનનાં સર્વ કાર્યો આનંદના પરિણામરૂપ તથા આનંદની ક્રિયાના સંવાદિ કાર્યરૂપ હોય છે. પ્રભુમય, દૈવી જીવનના આનંદથી ભરપૂર દિવ્ય ચૈતન્યની દિવ્ય જ્ઞાનપૂર્ણ દિવ્ય શક્તિ એ જ વિજ્ઞાન. આનંદમય કોશમાં સર્વજ્ઞાન આત્મચૈતન્યના રૂપમાં અને શક્તિ શુદ્ધ પરાત્પર બળના (શક્તિના) રૂપમાં-પરિણામ પામી જાય છે, તથા એ બન્ને અસ્તિત્વના શુદ્ધ આનંદના રૂપમાં ઉત્તન થયલાં જણાય છે. વિજ્ઞાનમય ભૂમિકાનો જ પાયો છે તે જ આનંદમય ભૂમિકાનું પોતાનું ક્ષેત્ર છે ।

ઉપર પ્રમાણે થવાનું કારણ એ છે કે આનંદમય ભૂમિકામાં અદ્વૈત કેવળ નિરપેક્ષ બને છે. વિજ્ઞાનમય ભૂમિકા એ તેને વિજ્ઞાન અને આનંદ પ્રાપ્ત કરવાનું નિશ્ચયાત્મક પગલું છે, અને નહિ કે વચ્ચે ભેદ. તેની અંતિમ ભૂમિકા. વિજ્ઞાનમાં આત્મા પોતાની અનંતતા જાણે છે, અને તેમાંજ પોતે જીવન ધારણ કરે છે, છતાં સાથે સાથે અનંતની લીલાના ક્ષેત્ર રૂપ વ્યક્તિત્વમાં પણ તે જઈ શકે છે. વિજ્ઞાનમય પુરૂષ સર્વ પ્રાણીઓ સાથે પોતાનું અદ્વૈત સાથે છે છતાં સાથે સાથે પોતે ભેદ પાડ્યા વિના પોતાનું છુટાપણું અનુભવી શકે છે. અર્થાત્ પોતાની સ્વતંત્રતાને આંચ આપ્યા વિના તે સર્વ સાથે સંબંધ બાધી શકે છે. એ ભેદ કેવળ અદ્વૈતનો આનંદ લેવા માટેજ હોય છે, છતાં તે ભેદવૃત્તિથી મનમાં પોતાને જુદા વ્યક્તિત્વ તરીકે જાણે છે અને પોતાનાંજ બીજાં સ્વરૂપોથી પોતે ભિન્ન છે એવું

અનુભવે છે. એ પ્રકારના બેદને ક્ષીણે આપણે આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ ખીજામાં આપણો આત્મા લેઈ શકતા નથી, અને વ્યવહારમાં તો આપણને અદ્વંતાપ્રધાન વ્યક્તિત્વ અને નટ ચલણી એકતાની શોધને રૂપેજ તે બેદ માત્રુમ પડે છે. અનંત ચેતન્યમાં પણ વિજ્ઞાનમય પુરુષ મરજી-આગ વ્યક્તિત્વ ઉત્પન્ન કરે છે. તેને પોતાનું તેજઃપૂર્ણ બિંબચક્ર હોય તેને જેને પાર તે પ્રાણીઓ સાથે અદ્વિત કરે છે. પરંતુ આત્મ'દમય ભૂમિકામાં તો જાનુંજ બદલાઈ જાય છે. તેમાં તો કેન્દ્ર યાને મધ્યત્રિફળ કરી જાય છે ! આત્મ'દમય કોણમાં અસ્તિત્વજ રહેતું નથી ! વળી તેમાં ફરજીઆત કે મરજીઆત વર્તુલ પણ હોતું નથી. સર્વત્ર એકજ સત્ પ્રવર્તે છે, આત્મ'દમય પુરુષ પોતાની જાનને સર્વત્ર જુએ છે; તેને " પોતાનું " રહેણાણ હોતું નથી. તે અનિકેત યાને "રહેણાણ વગરનો" હોય છે. જલકે તેનું રહેણાણ સર્વત્ર હોય છે. ખીજાં જ્યાં પણ તેને સંપૂર્ણ રીતે પોતાના આત્મા રૂપ દેખાય છે. અદ્વિતમાં લય પામવાનો આત્મ'દ કેવળ સંપૂર્ણ એકમયતાના રૂપમાં જ દેખાઈ જાય છે. પછી સત્ જ્ઞાનના રૂપમાં સંઘટિત થતું નથી, કારણ કે પછી જ્ઞાતા, જ્ઞાન અને જેવ ત્રણે એકત્ર થઈ ગયાં હોય છે, એટલે પછી આપણે જેને જ્ઞાન કહીએ છીએ તેવા " જ્ઞાનની " પણ અપેક્ષા રહેતી નથી. વળી સંઘર્ષુ ચેતન્ય પણ અસ્તિત્વના આત્મ'દરૂપજ થઈ રહેછે, સર્વ શક્તિ પણ આત્મ'દનીજ શક્તિ હોય છે. જુદાં જુદાં સ્વરૂપો, ક્રિયાઓ વિગેરે પણ આત્મ'દનાંજ સ્વરૂપો અને ક્રિયાઓ હોય છે. એમાં સંપૂર્ણ સત્યમાં આત્મા રાચે છે. આપણા સાધારણ જીવનમાં તો તે તેનાં વિરોધી સ્વરૂપોથી કલુષિત હોય છે. પરંતુ આત્મ'દમય કોણમાં તે પોતાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરીને તદ્દન રૂપાંતર પામી જાય છે.

છતાં પણ આત્માનું અસ્તિત્વ રહે છે; તેનો નાશ થઈ જતો નથી.

આપણા અસ્તિત્વની એકે એક ભૂમિકા ઉપર આત્મ'દમય ભૂમિકાનું વર્ણન. તે કોણ કાર્ય કરતો જણાય છે. આત્મ'દમય ભૂમિકામાં આત્મા કાંતો સ્વાનુભવની ગાદ સમાધિમાં લીન થઈ જાય છે, કિંવા પોતાની ભૂમિકાની ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ

શક્તિ ધારણ કરીને રીચે છે, કે પછી અપરાધ યાને મન, પ્રાણ અને સ્વરીરમ્ય કોશોને પોતાના આનંદ અને શક્તિથી પૂર્ણ કરવાને પાછો ફરે. આનંદમય ભૂમિકાને આનંદલોક, બ્રહ્મલોક, વૈકુંઠ, ગોલોક વગેરે જુદાં જુદાં નામે આપણા દેશમાં આપવામાં આવ્યાં છે. આ ભૂમિકામાં પ્રજા જગતની લીલા નથી ઠરી શકે, કિંવા સ્વેચ્છાપૂર્વક તેમ કરવાથી અલગ રહે છે એમ પણ નથી. ઉલટું, ઉપનિષદના વાક્ય પ્રમાણે તો આનંદ એજ ઉત્પાદક તત્ત્વ છે. તે દિવ્ય આનંદમાંથીજ સઘળું જન્મે છે. આનંદમાં સઘળું ચિત્તા સનાતન સત્ય સ્વરૂપમાં આવી રહેલું હોય છે. વિજ્ઞાન તેને વ્યક્ત કરી વિચારના સ્વરૂપમાં તથા વિચારના નિયમનમાં લાવી મૂકે છે. આનંદમાં તો સર્વ કાયદાઓ અટકી જાય છે, અને કેવળ સ્વતંત્રતાજ બાકી રહે છે. આનંદ બીજાં સર્વ તત્ત્વોથી પર હોવા છતાં પણ એકીગુણ્ય અને એકજ ક્રિયામાંથી તે સર્વ ભૂમિકાઓ સર્વ તત્ત્વોનો ભોક્તા છે; તે ગુણાતીત છે છતાં સર્વ ગુણોનો તે ભોક્તા છે; તે રૂપથી પર છે છતાં રૂપ માત્રનો ભોક્તા છે. પરત્વે પરિરાદ પુરૂષનું એજ સ્વરૂપ છે. આપણો આત્મા તેની જોડે એકતા ક્યારે પામે ? કે જ્યારે તે પણ એ પ્રમાણે તેમનુંજ સ્વરૂપ ઘટ જાય. અલગત, આ બધી લીલા નિરપેક્ષ, સ્વતંત્ર અને કેવળ તત્ત્વોના પરસ્પર સંબંધની છે. અર્થાત્ તે આપણી માનસિક શક્તિઓથી કિંવા વ્યવહાર કે પરમાર્થના કોઈ પણ વિચારોને તો તદ્દન અનિર્વચનીય હોય છે, કારણ કે તેમના વિશેના આપણા વિચારો તો માત્ર આપણી બુદ્ધિનાંજ પુતળાં હોય છે. આપણું મન વગેરે પણ તે નિરપેક્ષના સાપેક્ષ સૂચકોજ છે. સૂચક કે પ્રતિક તો આપણને મૂળ વસ્તુનો ખ્યાલ માત્ર આપી શકે ! પરંતુ જ્યારે આપણે સૂચક દ્વારા મૂળ વસ્તુને પ્રાપ્ત કરીએ છીએ, ત્યારે આપણે વિચાર અને આદર્શથી પણ પર જતા રહીએ છીએ.

જ્યારે આપણે વર્તમાન ભૂમિકાથી તદ્દન જુદી અને પર આવી રહેલી ભૂમિકાનો અનુભવ કરીએ છીએ ત્યારે જીવનનો તથા વિશ્વનો ત્યાગ પ્રથમ તો આપને હાલના જીવનનો ત્યાગ કરવાની ઇચ્છા કરીને તેનોજ સંપૂર્ણ સ્વીકાર કરી લેવાનું મન થાય છે. એ ઉચ્ચ ભૂમિકા પ્રત્યે જે

આકર્ષણ થાય છે તેનું અતિશયોક્તિ ભરેલું સ્વરૂપ તો આપણને “મામા” રૂપ જગતનો ત્યાગ કરી ઉચ્ચ ભૂમિકામાં આત્માનો લય અથવા તો નિર્વાણ કરવાના સિદ્ધાંતમાં દેખાઈ આવે છે. પરંતુ ખરેખરો લય અથવા નિર્વાણ તો આપણી અધીગામી પ્રકૃતિના તમોમય કિંવા અજ્ઞાનમય સ્વરૂપને જ્યારે ઉચ્ચ ભૂમિકાના વિશાળ જીવનમાં આપણે છોડી દઈ શકીએ ત્યારેજ સિદ્ધ થયો ગણાય. અંતમાં આપણને જણાય છે કે એ ઉચ્ચ ભૂમિકા આપણી સર્વ ગાણ બ્રહ્મિકાઓનું આદિકરણ છે, એટલુંજ નહિ, પરંતુ તે બ્રહ્મિકા સર્વવ્યાપી પણ છે. ઉચ્ચ ભૂમિકાને પ્રાપ્ત કરવાનું કારણ તો ફક્ત એટલુંજ છે કે તેને પ્રાપ્ત કરવાથી આધ્યાત્મિક અનુભવમાં સર્વ વસ્તુ પ્રત્યેનું આપણું દષ્ટિબિંદુ બદલાઈ જાય. છેવટ, આપણે જે ઉત્તમોત્તમ પરાતપરને પ્રાપ્ત કરીએ છીએ તે સર્વ ભૂમિકાઓથી પણ પર હોય છે. ત્યારપછી મુમુક્ષુત્વની આપણી ઉત્કટ ઇચ્છા પણ દૂર ખસી જાય છે. અત્યારસુધી એ મુમુક્ષા આપણને સર્વ પ્રયત્નોમાં દોરી રહી હતી. પરંતુ હવે, આપણે સનાતન અને નિત્યમુક્ત આત્માને પ્રાપ્ત કરેલો હોવાથી આપણને અત્યાર સુધી બંધનમાં રાખનાર આકર્ષક વસ્તુઓનું આકર્ષણ તથા બંધનો વિશેનો આપણો ભય એ બંને જતાં રહે છે. મુમુક્ષુત્વની એ લાવનાનો ત્યાગ યથા વિના મોક્ષ મળતો નથી. પ્રભુ જુદા જુદા જીવાત્માઓને જુદે જુદે સ્વરે બોલાવે છે, અને તે બંધાએ પ્રભુના આનંદનાં સ્વરૂપો છે; એ બંધાય આત્મા જે આનંદની શોધમાં છે તેને પ્રાપ્ત કરવાના બિન્ન બિન્ન માર્ગરૂપ છે. શરૂઆતમાં તો ઔદ્ધિક સુખના બદલાની ભાવના, નીતિ અથવા શુદ્ધિથી પ્રાપ્ત કરી શકાય અને મન તથા શરીરમાં ભોગવી શકાય એવા આનંદની ભાવના માણસને લક્ષ્યાવે છે. ત્યારપછી ઔદ્ધિક સુખોના જેવાંજ પરંતુ ચિરસ્થાયી સ્વર્ગનાં સુખોની ભાવના માણસને આકર્ષે છે. પરંતુ એ લાવનાનું અંતિમ ધ્યેય તો પ્રભુના સનાતન સામીપ્યમાં અથવા તો સાયુજ્યમાંજ સમાવણું છે. સૌથી છેવટ આપણને સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ મોક્ષની લાલચ રહી જાય છે અને તેનાથી પ્રેરાઈને આપણે પૃથ્વીનાં અને સ્વર્ગનાં સર્વ સુખોનો તિરસ્કાર કરીને સર્વ પદાર્થોના ત્યાગ પૂર્વક આત્માનો નિર્વાણની પરમ શાંતિમાં લય કરવાની ઇચ્છા કરીએ છીએ. પરંતુ આ બધાં મનનાં રમકડાં અંતે નષ્ટ

થઈ જાય છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ મરણના ફેરાનો ભય પણ પૂરી જાય છે. ઉપનિષદમાં પણ કહેલું છે કે એકતા-અદ્વૈતનો સાક્ષાત્કાર કરનાર આત્માને શોક તથા તિરસ્કારનો હોતો નથી. તેજ પ્રમાણે બ્રહ્માનંદનો અનુભવ કરનાર આત્માને કશી વસ્તુનો ડર રહેતો નથી. ભય, કામના અને શોક એ સર્વે મનના વ્યાધિઓ હોય મનમાં દૈત અને પરિમિતતાની ભાવનાને લીધેજ પેદા થયા છે. પરંતુ આનંદમય ભૂમિકા તો એ સર્વ વ્યાધિઓથી મુક્ત હોય છે.

આનંદમય કોશમાં વિચરતો આત્મા જન્મ કે અજન્મથી તેમજ જ્ઞાનની ઇચ્છાથી કે અજ્ઞાનના ભયથી પણ ખંધાતો નથી. તેને જ્ઞાન થયું હોય છે, એટલુંજ નહિ, પણ તે જ્ઞાનથી પરંપણ ગયલો હોય છે ! લેપાયા વિના તે અજ્ઞાનમાં લીલા કરી શકે અને પ્રકૃતિના ફેરામાં પડ્યા સિવાય તે જન્મ પણ ધારણ કરી શકે છે ! વળી તે આત્મા જન્મ મરણની ઘટ-માળનું કારણ અને તેના નિયમો જાણે છે. એ નિયમ પ્રમાણે એક પછી એક એમ ઉત્તરોત્તર ચઢતી યોનિમાં તે વિકાસ પામે છે, અને જોમ જોમ તેનો વિકાસ થતો જાય છે તેમ તેમ તે સ્થૂલ પદાર્થથી માડીને છેક માનસિક ઉચ્ચ ભૂમિકા સુધી ક્રમેક્રમે વધારે વિશાળ ધોરણને વશ વર્તતો જાય છે. આનંદમય પુરુષ પોતે એ ઉર્ધ્વ ગતિને સહાય આપતાં અયકાતો નથી, કિંવા સ્થૂલ વસ્તુઓમાં-પદાર્થમાં ઉતરીને તેમને પોતાના આનંદનુંજ તેજ આપી દિવ્ય પ્રકૃતિ પ્રત્યે આકર્ષતા પણ ખંચાતો નથી. મનુષ્યની સામાન્ય સ્થિતિમાં તો તે આનંદમય ભૂમિકાને પ્રાપ્ત કરી શકે તેવું જણાતું નથી, કારણ હજી તો તેને ઉચ્ચ માનસિક અને વિજ્ઞાનમય ભૂમિકાઓ પ્રાપ્ત કરવાની હોય છે એ વાત સાચી; તો પણ થોડે ઘણે અંશે પણ તે આનંદની શક્તિને પોતાનામાં ગ્રહણ કરી શકે છે, અને એજ માણસની ઉત્તમોત્તમ પણ એજ શક્તિ છે.

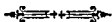
હવે માણસમાં આનંદમય ભૂમિકાની પ્રકૃતિ ઠેવી હોય એ એક પ્રશ્ન રહ્યો. પ્રથમ તો સર્વ પ્રાર્થાઓ જોડે અસ્તિ-ત્વના આનંદમાં અદૈત પામવું એ તેનો સ્વ-ભાવ હોવો જોઈએ. આપણી હમણાંની પ્રકૃ-

તિમાં એ આનંદ પ્રેમનું સ્વરૂપ લે છે. એટલે તેના આત્મા પોતાના જીવનમાં સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યે વિરાટ પ્રેમની લાગણીથી દોરાય છે. તે પ્રેમ પ્રથમ તો માનુષી હોય છે, પણ છેવટે દિવ્ય થઈ જાય છે. આનંદમય પ્રકૃતિનો બીજો મુખ્ય એ હોવો જોઈએ કે મનોમય ભૂમિકા ઉપર જે શોક, બય, તૃષ્ણા અને દુઃખનું વાદળ ફરી વળેલું હોય છે, તેનો ત્યાગ કરીને વિરાટની લીલા જોડે તે આનંદમાં અદ્વૈત પામે છે. વળી છેવટે આનંદની મુક્તિ મળવાથી આપણા અસ્તિત્વનાં પરસ્પર વિરોધી તત્ત્વો સંવાદિ બની જતાં હોવાથી સમજાઈ અશુભ શુભમાં પરિવર્તન પામે છે. સર્વ સૌદર્ભશાળી પ્રભુની સુદરતા સર્વત્ર જણાય છે અને અજ્ઞાનમય અધિકારનો નાશ થઈ સર્વત્ર જ્ઞાનનાં કિરણો ઝળહળે છે ! વળી આપણી મનોમય ભૂમિકામાં સલ, શુભ, સૌદર્ભ, શક્તિ, પ્રેમ વિગેરે વચ્ચે આપણને જે ભેદ જણાય છે તે બધો સનાતન અદ્વૈતની ટાંચે પહોંચતાં સંપૂર્ણ લય પામી જાય છે.

મનોમય ભૂમિકામાં પુરૂષ પ્રકૃતિથી જુદો હોઈ પ્રકૃતિના દ્વૈતનો દાસ બની રહે છે. વિજ્ઞાનમાં તે પ્રકૃતિ જોડે આનંદમય કાષમાં પુરૂષ જોડાયેલો-એકમા બે સ્વરૂપે રહે છે, એટલે અને પ્રકૃતિ. તેની સાથે એની સંપૂર્ણ એકતા થયેલી હોય છે. પરંતુ આનંદમય ભૂમિકામાં તો તે પ્રકૃતિ સ્વરૂપે જ થઈ શકે છે. એટલે આનંદમાં પુરૂષ પ્રકૃતિ જોડે લીલા કરતો નથી, પરંતુ પુરૂષ પોતે પોતાના આનંદ સ્વભાવમાં જ લીલા કરે છે ! આજ ઉત્તમોત્તમ સદસ્ય છે અને આપણી જીવિતે સમજાય તેવું ન હોય તો પણ તે પોતે તો ધણું જ સરળ છે ! સચ્ચિદાનંદના આત્માનંદની સ્વતંત્ર અનંતતા એજ આનંદમય કોથ ! તેને દિવ્ય બાહ્યસ્વરૂપ પ્રભુની લીલા કહો કે રસીયાજીની રાસલીલા કહો-પરંતુ તેનો મર્મ ઉપર જણાવેલો છે તેજ છે !

પ્રકરણ રંપ મું. પૃથક્કરણ.

જ્ઞાનયોગનો પ્રથમ ઉદ્દેશ તેા પરમાત્માની પ્રાપ્તિ છે, અને તે પ્રાપ્તિ સર્વદેશીય હોવી જોઈએ. દિવ્ય આત્મા અને દિવ્ય પ્રકૃતિને પોતાનામાં ધારણ કરવી એ જ્ઞાનયોગનો બીજો ઉદ્દેશ છે.

આ પ્રકરણમાં આપણે અવિદ્યાની પદ્ધતિ વિષે કાંઈક ઉલ્લેખ કરીશું. વિદ્યા એટલે પરમાત્માનું જ્ઞાન. અર્થાત્ યોગનો સમાવેશ વિદ્યામાં થાય છે. અવિદ્યા એટલે વિશ્વત્ત્વ, 'શદાથૌત્ત્વ' વ્યવહાર જ્ઞાન. એ બંને પ્રભુના જ્ઞાનની બે બાજુઓ છે. જુની દૃષ્ટિનિંદ્ર પ્રમાણે વિદ્યા પ્રાપ્ત કરનારને માટે અવિદ્યા કેવળ નકામી ગણાય છે. પૂર્ણ યોગમાં એ પ્રમાણે નથી. તેમાં વિદ્યા અને અવિદ્યા એ બંનેનો સમાવેશ થાય છે. ભૌતિક શાસ્ત્રોદ્ધાર પછી અતે તેા પ્રભુનો-અનંતનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. નીતિ, તત્ત્વજ્ઞાન, ઇતિહાસ વિગેરે દ્વારા તથા સૌંદર્યશાહક શક્તિદ્વારા પણ પ્રભુનીજ સૌધ થાય છે.

વિદ્યા યાને યોગની પદ્ધતિ અવિદ્યા કરતા જુદી પડે છે. અવિદ્યા બાહ્ય ઉપચારો વાપરીને બુદ્ધિદ્વારા પ્રભુનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. વિદ્યા તેનું જ્ઞાન સીધેસીધું મેળવે છે.

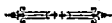
વિદ્યામાં ૧. શુદ્ધિ, ૨. એકાગ્રતા અને ૩. અદ્વૈતદ્વારા જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કરવામાં આવે છે. પ્રકૃતિના કરણને શુદ્ધ કરીને એકાગ્રતાવાળાં બનાવી તેમના દ્વારા અતે પ્રભુ જોડે અદ્વૈત સાધવામાં આવે છે. એ ત્રણે ક્રિયાઓ સાધકને માટે અગત્યની છે. આંતર જીવનને પવિત્ર બનાવવા માટે શુદ્ધિની; છૂટી થઈ ગયેલી શક્તિઓને એકત્ર કરવા માટે એકાગ્રતાની; તથા પ્રભુ અને આપણી વચ્ચે રહેલો વિરોધ દૂર કરવા માટે અદ્વૈતની જરૂર છે.

એ ત્રણમાંનો એક પણ હેતુ આપણે અવિદ્યાથી સાધી શકીએ

તેમ નથી. તોપણ અવિદ્યાનો પણ સહુદયતાથી અભ્યાસ કરનારનું આંતરજીવન પવિત્ર થાય છે. ભૌતિક શાસ્ત્રોનો કે કોઈપણ અવિદ્યામાં ગણાતા શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરનાર પણ અતિ અંતરમાં વિશુદ્ધિ તથા તેની શક્તિઓમાં એકતા પણ મેળવે છે. તોપણ યોગની પદ્ધતિનાં પરિણામો કદીપણ સંપૂર્ણપણે અવિદ્યાથી મેળવી શકાય નહિ. હતા યોગમાં અવિદ્યાનો ત્યાગ અનિવાર્ય કે ધ્યેય ગત્યુવામાં આવતો નથી. ઉચ્છેદ, પૂર્ણયોગમાં અવિદ્યાનાં કેટલાંક શાસ્ત્રોનો ઉપયોગ યોગની પ્રાથમિક અવસ્થામાં શુદ્ધિ વિગેરે મેળવવા માટે કરવામાં આવે છે. વિદ્યા અને અવિદ્યા બંને એકજ છે એવો અનુભવ અંતે યોગીને થાય છે.

પ્રકરણ રંપમું. પૃથક્કરણ.

જ્ઞાનયોગનો પ્રથમ ઉદ્દેશ તેો પરમાત્માની પ્રાપ્તિ છે, અને તે પ્રાપ્તિ સર્વદેશીય હોવી જોઈએ 'દિવ્ય આત્મા અને દિવ્ય અકૃતિને યોતાનામાં ધારણ કરવી એ જ્ઞાનયોગનો બીજો ઉદ્દેશ છે.

આ પ્રકરણમાં આપણે અવિદ્યાની પદ્ધતિ વિષે કાંઈક ઉદ્દેશ્ય કરીશું. વિદ્યા એટલે પરમાત્માનું જ્ઞાન. અર્થાત્ યોગનો સમાવેશ વિદ્યામાં થાય છે. અવિદ્યા એટલે વિશ્વનું, જગત્તોનું વ્યવહાર જ્ઞાન. એ બંને પ્રજ્ઞાના જ્ઞાનની બે બાજુઓ છે જુની 'દૃષ્ટિબિંદુ પ્રમાણે વિદ્યા પ્રાપ્ત કરનારને માટે અવિદ્યા કેવળ નકામી ગણાય છે. પૂર્ણ યોગમાં એ પ્રમાણે નથી. તેમાં વિદ્યા અને અવિદ્યા એ બંનેનો સમાવેશ થાય છે. ભૌતિક શાસ્ત્રોદ્ધાર પછી અતે તેો પ્રજ્ઞાનો-અનંતનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. નીતિ, તત્ત્વજ્ઞાન, ઇતિહાસ વિગેરે દ્વારા તથા સૌંદર્યશાલક શક્તિદ્વારા પણ પ્રજ્ઞાની જ સૌધ થાય છે.

વિદ્યા યાને યોગની પદ્ધતિ અવિદ્યા કરતા જુની પડે છે. અવિદ્યા બાહ્ય ઉપચારો વાપરીને જુદાંદ્વારા પ્રજ્ઞાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. વિદ્યા તેનું જ્ઞાન સીધેસીધું મેળવે છે.

વિદ્યામાં ૧. શુદ્ધિ, ૨. એકાગ્રતા અને ૩. અદ્વૈતદ્વારા જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કરવામાં આવે છે. અકૃતિનાં કરણોને શુદ્ધ કરીને એકાગ્રતાવાળા બનાવી તેમના દ્વારા અતે પ્રજ્ઞા જોડે અદ્વૈત સાધવામાં આવે છે. એ ત્રણે ક્રિયાઓ સાધકને માટે અગત્યની છે. આતર જીવનને પવિત્ર બનાવવા માટે શુદ્ધિની, છૂટી યદ્ય ગયલી શક્તિઓને એકત્ર કરવા માટે એકાગ્રતાની; તથા પ્રજ્ઞા યાને આપણી વચ્ચે રહેલો વિરોધ દૂર કરવા માટે અદ્વૈતની જરૂર છે.

એ ત્રણમાંનો એક પણ હેતુ આપણે અવિદ્યાથી સાધી શકીએ

તેને પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ. અર્થાત્ જ્ઞાનયોગના સાધકે પોતાના આત્મા-
દ્વારા મનોમય, પ્રાણમય અને અન્નમય ચૈતન્ય દ્વારા મુદ્ધાં પ્રજુનો સાક્ષા-
ત્કાર કરવો જોઈએ. વળી, એ પ્રત્યેક કરણ પ્રજુમય થઈ જાય એ ખાસ
જરૂર છે, કે જેની દરીને આપણું આપ્તું અસ્તિત્વ તેની સાથે સંપૂર્ણ
અદ્વૈત અનુભવે, તેનાથી બરપૂર થઈ રહે અને તેનાથી પ્રેરિત થાય. પ્રજુ અદ્વૈત
સ્વરૂપ હોનાથી આપણા અન્નમય ચૈતન્યનું સ્થૂળ વિશ્વ સાથે, આપણા
પ્રાણમય ચૈતન્યનું વિરાટ પ્રાણ સાથે, આપણા મનોમય ચૈતન્યનું વિરાટ
મન સાથે, આપણા આત્માનું વિરાટ આત્મા સાથે અદ્વૈત સિદ્ધ થવું
જોઈએ. અર્થાત્ આપણે પ્રજુમા યાને નિરપેક્ષમાં લય પામી જઈને તેને
સર્વ સંબંધો અને આવિર્ભાવોમા પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ.

દિવ્ય આત્મા અને દિવ્ય પ્રકૃતિને આપણા સામાન્ય અસ્તિત્વમાં
ધારણ કરવા એ જ્ઞાનયોગનો બીજો ઉદ્દેશ છે.
જ્ઞાનયોગનો બીજો ઉદ્દેશ. કૃષ્ણ પોતોજ સમ્યક્દાનંદ સ્વરૂપ છે, એટલે
દિવ્ય આત્માની પ્રપ્તિનો અર્થ આપણા
અસ્તિત્વને દિવ્ય અસ્તિત્વમા, આપણા ચૈતન્યને દિવ્ય ચૈતન્યના
રૂપમા, આપણી શક્તિને પ્રજુની શક્તિમા તથા આપણા આનંદને પ્રજુના
સાહજિક આનંદમા ઉત્તર કરવો એવો થાય છે. વળી, આપણી જાતને
એ ઉચ્ચ ભૂમિકામા ઉત્તર કરવી એટલોજ હેતુ નથી. પરંતુ, આપણા
સમગ્ર અસ્તિત્વમા તેમની વિશાળતાઓને પ્રાપ્ત કરવી એવો પણ તેનો
હેતુ છે, કારણ કે એ દિવ્યતા આપણા અસ્તિત્વની એકેએક ભૂમિકામા
તથા આપણા એકેએક કરણમા આવી રહેલી છે. અર્થાત્ આપણું મનોમય,
પ્રાણમય તથા અન્નમય ચૈતન્ય દિવ્ય પ્રકૃતિથી પૂર્ણ થઈ રહેવું જોઈએ.
ન્યારે એ દેવી પરિવર્તન સિદ્ધ થાય છે, ત્યારે બુદ્ધિપ્રધાન મનને બદલે
દિવ્ય જ્ઞાનશક્તિ, કામનામય જીવનને બદલે દિવ્ય પ્રેમ અને આનંદ,
પ્રજુશક્તિને સ્થાને દિવ્યજીવન તથા સ્થૂળ શરીરને બદલે દિવ્ય પદાર્થ
આપણામા સ્થાપન થાય છે ઉપર જણાવેલા દેવી કાર્યનો સાક્ષાત્કાર
જ્યારે આપણે વિજ્ઞાનમય અને આનંદમય કોય પ્રાપ્ત કરીએ છીએ ત્યારે
થાય છે. અને તે દેવી કાર્ય વિજ્ઞાન અને આનંદમય કોયને સદાને માટે

કરણ રંપ મું.

વિદ્યા અને અવિદ્યા.

આપણે જ્ઞાનયોગના માર્ગનું અવલોકન કરીને તે માર્ગ આપણને ક્યાં સુધી લઇ જાય છે તે જોયું. જ્ઞાનયોગનો જ્ઞાનયોગનો પ્રથમ ઉદ્દેશ. પ્રથમ ઉદ્દેશ તો પરમાત્માની પ્રાપ્તિ છે. અર્થાત્ અસ્તિત્વના મૂળમાં રહેલા દૈવી તંત્ર જોડે અદ્વૈત કરીને તથા જીવનમાં તેને પ્રતિબિંબિત કરીને ચૈતન્યમાં પ્રભુમય થવું તથા પ્રભુને પ્રાપ્ત કરવો એ તેનો મુખ્ય હેતુ છે. વળી, એ પ્રશ્નપ્રાપ્તિ આપણા વર્તમાન જીવનથી દૂર થઇ જઇ કોઇ અવાસ્તવિક જગત બુધ્ધિમાં નહિ, પરંતુ વર્તમાન જીવનમાં, પણ કરવી જોઇએ. એટલે કે, સાધકે પ્રભુને તેના પોતાના મૂળ દિવ્યસ્વરૂપમાં, વિરાટ-વિશ્વમાં, પોતાના અંતરમાં, સર્વ પદાર્થોમાં અને પ્રાણીઓમાં પ્રાપ્ત કરવો જોઇએ. એનો ભાવાર્થ એ છે કે સાધકે પરમાત્મા સાથે 'અદ્વૈત કરવું' જોઇએ; તથા વિરાટ વિશ્વ તથા સર્વ પ્રાણીઓ સાથે પણ તેણે અદ્વૈત પામવું જોઇએ. એ અદ્વૈત પ્રાપ્ત કરવાથી વિશ્વની અનંત વિવિધતાને પણ સાધક ધારણ કરી શકે છે. પરંતુ એ વિવિધતા અદ્વૈતના ઉપર આધાર રાખનારી હોય છે નહિ કે અજ્ઞાનમય દ્વૈતના ઉપર. વળી, એ સાક્ષાત્કારને પરિણામે નિરાકાર તથા સાકર રૂપે પણ પ્રભુની પ્રાપ્તિ થાય છે. અર્થાત્ સર્વ શુદ્ધોથી અતીત તેના શુદ્ધ નિર્ગુણ સ્વરૂપને તથા અનંત શુદ્ધમય સગુણ સ્વરૂપને સાધક પ્રાપ્ત કરી શકે છે. કાલથી અતીત તથા સર્વ કાલમાં કાર્ય કરી રહેલા, સર્વ કર્મો તથા નિષ્કર્મ જનમાં વ્યાપી રહેલા તથા પરિમિતતા અને અપરિમિતતા બંનેને ધારણ કરનારા પ્રભુનું જ્ઞાન પણ સાધકને થાય છે. જ્ઞાનયોગમાં એ પ્રથમ ઉદ્દેશ પ્રમાણે શુદ્ધ અપારથેય આત્મારૂપે પ્રભુપ્રાપ્તિ કરવાની નથી, પરંતુ સર્વ મનુષ્યોમાં-આત્મામાં નહિ-પરંતુ વિદ્યાન, મન, પ્રાણ અને ચરીરની અપરાર્ધ બુધ્ધિમાં પણ

તેને પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ. અર્થાત્ જ્ઞાનયોગના સાધકે પોતાના આત્મા-
દ્વારા મનોમય, પ્રાણમય અને અન્નમય ચૈતન્ય દ્વારા મુદ્ધાં પ્રભુનો સાક્ષા-
ત્કાર કરવો જોઈએ. વળી, એ પ્રત્યેક કરણ પ્રભુમય થઈ જાય એ ખાસ
જરૂરું છે, કે જેથી કરીને આપણું આપ્ત અસ્તિત્વ તેની સાથે સંપૂર્ણ
અદ્વૈત અનુભવે, તેનાથી ભરપૂર થઈ રહે અને તેનાથી પ્રેરિત થાય. પ્રભુ અદ્વૈત
સ્વરૂપ હોવાથી આપણા અન્નમય ચૈતન્યનું સ્થૂલ વિશ્વ સાથે, આપણા
પ્રાણમય ચૈતન્યનું વિરાટ પ્રાણ સાથે, આપણા મનોમય ચૈતન્યનું વિરાટ
મન સાથે, આપણા આત્માનું વિરાટ આત્મા સાથે અદ્વૈત સિદ્ધ થવું
જોઈએ. અર્થાત્ આપણે પ્રભુમાં યાને નિરપેક્ષમાં લય પામી જઈને તેને
સર્વ સંબંધો અને આવિર્ભાવોમાં પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ.

દિવ્ય આત્મા અને દિવ્ય પ્રકૃતિને આપણા સામાન્ય અસ્તિત્વમાં
ધારણ કરવાં એ જ્ઞાનયોગનો ખીન્ને ઉદ્દેશ છે.
જ્ઞાનયોગનો ખીન્ને ઉદ્દેશ. હૃદય પેતોજ સમિધાનંદ સ્વરૂપ છે, એટલે
દિવ્ય આત્માની પ્રાપ્તિનો અર્થ આપણા
અસ્તિત્વને દિવ્ય અસ્તિત્વમાં, આપણા ચૈતન્યને દિવ્ય ચૈતન્યના
રૂપમાં, આપણી શક્તિને પ્રભુની શક્તિમાં તથા આપણા આનંદને પ્રભુના
સાહજિક આનંદમાં ઉત્તર કરવો એવો થાય છે. વળી, આપણી જાતને
એ ઉચ્ચ ભૂમિકામાં ઉન્નત કરવી એટલોજ હેતુ નથી. પરંતુ, આપણા
સમગ્ર અસ્તિત્વમાં તેમની વિશાળતાઓને પ્રાપ્ત કરવી એવો પણ તેનો
હેતુ છે; કારણ કે એ દિવ્યતા આપણા અસ્તિત્વની એકેએક ભૂમિકામાં
તથા આપણા એકેએક કરણમાં આવી રહેલી છે. અર્થાત્ આપણું મનોમય,
પ્રાણમય તથા અન્નમય ચૈતન્ય દિવ્ય પ્રકૃતિથી પૂર્ણ થઈ રહેવું જોઈએ.
ન્યારે એ દૈવી પરિવર્તન સિદ્ધ થાય છે, ત્યારે ભુદ્ધિપ્રધાન મનને બદલે
દિવ્ય જ્ઞાનશક્તિ, કામનામય જીવનને બદલે દિવ્ય પ્રેમ અને આનંદ,
પ્રાણશક્તિને સ્થાને દિવ્યજીવન તથા સ્થૂલ શરીરને બદલે દિવ્ય પદાર્થ
આપણામાં સ્થાપન થાય છે. ઉપર જણાવેલા દૈવી કાર્યનો સાક્ષાત્કાર
ન્યારે આપણે વિજ્ઞાનમય અને આનંદમય રૂપ પ્રાપ્ત કરીએ છીએ ત્યારે
થાય છે. અને તે દૈવી કાર્ય વિજ્ઞાન અને આનંદમય રૂપને સદાને માટે

પ્રાપ્ત કરી તેમાં ચૈતન્યને સ્થિર કરવામાં આવે છે ત્યારેજ સંપૂર્ણ થાય છે. સ્થૂલ દષ્ટિએ જોતાં આપણું શારીરિક જીવન આપણે કેવળ પાર્થિવ ભૂમિકામાં અને સામાન્ય રીતે બહિર્મુખ થયેલા પ્રાણ અને મનમાં ધારણ કરીએ છીએ એ ખરું છે, તોપણ આપણું જીવન એવા સ્થૂલ બંધનોમાં હમેશાંને માટે બંધાઈ રહેવાને સરજાયલું નથી એ પણ નક્કી છે. આપણા આંતર ચૈતન્યને આપણે પુરુષ અને પ્રકૃતિના જુદા જુદા સંબંધોવાળી જુદી જુદી ભૂમિકાઓમાં ઉત્પન્ન કરીને લઈ જઈ શકીએ છીએ, અને પરિણામે શારીરિક ચૈતન્ય અને સ્થૂલ પ્રકૃતિને પરવશ થઈ રહેલા મનોમય પ્રાણીને બદલે આપણે વિજ્ઞાનમય પુરુષ થઈને વિજ્ઞાનમય પ્રકૃતિને ધારણ કરી શકીએ. એ પ્રમાણે આપણું આંતર ચૈતન્ય વિજ્ઞાનમય ભૂમિકાને પ્રાપ્ત કરે તો આપણા બાહ્ય જીવનમાં પણ આપણે સંપૂર્ણ પરિવર્તન કરી નાખી શકીએ. તે પરિવર્તન થયા પછી આપણું જીવન સ્થૂલ પાર્થિવ તત્ત્વને વશ હોવાને બદલે આત્માને વશ વર્તીતું થશે. અને તેનાં સર્વ સંજોગો અને કાર્યો, અસ્તિત્વની તથા ચૈતન્યની શુદ્ધ સ્થિતિ ઉપર આધાર રાખશે. પરિમિતમાં અનંતચૈતન્ય કાર્ય કરશે અને મનુષ્યમાં દિવ્ય શક્તિ અને આત્માનો દિવ્ય આનંદ સ્થાપન થશે.

આપણા અંતિમ ઉદ્દેશો આગળ જણાવી ગયા. તેને પ્રાપ્ત કરવા માટેની પદ્ધતિના મુખ્ય મુખ્ય અંગો પણ વિદ્યા અને અવિદ્યા. આપણે આગલા પ્રકરણોમાં તપાસી ગયા છીએ. પરંતુ, આ પ્રકરણમાં જ્ઞાનપ્રાપ્તિની પદ્ધતિની જે એકબાજુ વિષે આપણે બીલકુલ ઇસારો કર્યો નથી તેનો ઉલ્લેખ કરવાનો છે. પૂર્ણયોગની પદ્ધતિમાં તો આપણું જીવન એજ યોગ છે એવો સિદ્ધાંત સ્વીકારવો જોઈએ અને આપણે તે સ્વીકાર્યો છે. પરંતુ અત્યાર સુધી આપણે જે જ્ઞાનનો ઉલ્લેખ થયો તેમાં સામાન્ય રીતે જેને “જીંદગી” કહેવામાં આવે છે તેના જ્ઞાનનો સમાવેશ થતો હોય એમ લાગતું નથી. એ બધું જ્ઞાન તો બાહ્ય જીવનની સગાટી નીચે આવી રહેલું જણાય છે. હવે જ્ઞાન બે પ્રકારનું હોય છે. ૧. અવિદ્યા અને ૨. વિદ્યા. એકમાં અસ્તિત્વના બનાવોને બાહ્ય અને સ્થૂલ દષ્ટિથી સમજવાનો પ્રયત્ન

કરવામાં આવે છે; અર્થાત્ આજ ઉપચારોથી જુદિનો ઉપયોગ કરીને સર્વ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે, એને અવિદ્યા કહેવાય છે, દૃશ્ય જગતનું જ્ઞાન એજ અવિદ્યા. બીજા પ્રકારમાં અસ્તિત્વના અંતરનું જ્ઞાન, તેના મૂળનો તથા તત્ત્વોનો આધ્યાત્મિક સાક્ષાત્કાર કરીને પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે, એને વિદ્યા કહેવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે એ બંને વચ્ચે ધણો વિરોધ આવી રહેલો મનાય છે. જ્યારે આપણને વિદ્યાનું જ્ઞાન થાય છે અર્થાત્ ધૈશ્વર્યનું જ્ઞાન મળે છે ત્યારપછી વિશ્વજ્ઞાન આપણા માટે કાષ્ઠપણુ ઉપયોગનું રહેતું નથી એવું સામાન્ય રીતે મનાય છે. પરંતુ ખરું જોતાં એ બંને એકજ શોધની બે બાજુઓ છે! સર્વજ્ઞાન અંતે તો ધૈશ્વર્યનું જ્ઞાન છે. પછી તે તેના પોતાના સ્વરૂપદ્વારા, તત્ત્વ દ્વારા, પ્રકૃતિ દ્વારા કે પ્રકૃતિનાં કાર્યો દ્વારા કે ગમે તે દ્વારા મેળવાયજુ હોય! મનુષ્ય જાતિ પ્રજાનું જ્ઞાન પ્રથમ બાહ્યજીવન દ્વારા મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. કારણકે જ્યાંસુધી માનસિક શક્તિઓનો વિકાસ થાય નહિ ત્યાં સુધી ખરે-ખરું આધ્યાત્મિક જ્ઞાન મળી શકેજ નહિ. વળી, જેમ જેમ એ માનસિક શક્તિઓ વિકાસ પામે છે તેમ તેમ આધ્યાત્મિક જ્ઞાનની શક્યતાઓ વિશાળ અને સંપૂર્ણ થતી જાય છે.

ભૌતિકશાસ્ત્રો, કળા, તત્ત્વજ્ઞાન, નીતિશાસ્ત્ર, માનસશાસ્ત્ર, મનુષ્ય અને તેના જૂતકાળનું જ્ઞાન અર્થાત્ ઇતિહાસ, અને અવિદ્યામાં પ્રજાનું જ્ઞાન. મનુષ્યનાં કર્મો દ્વારા પણ આપણે પ્રકૃતિ અને કર્મોદ્વારા કાર્ય કરી રહેલા પ્રજાનું જ્ઞાન મેળવી રહ્યા છીએ. એ શાસ્ત્રોમાં પણ પ્રથમ તો જીવન અને પ્રકૃતિનાં સ્વરૂપોમાં આપણે આકર્ષાઈને બંધાઈ રહીએ છીએ. પરંતુ જેમ જેમ આપણે અભ્યાસમાં ઉડા ઉતરીને સંપૂર્ણ દૃષ્ટિમર્યાદાને જોઈને વિશાળ અનુભવને પ્રાપ્ત કરીએ છીએ તેમતેમ એ પ્રત્યેક શાસ્ત્ર આપણને ધૈશ્વર્યના મૂળનું દર્શન કરાવે છે. ભૌતિકશાસ્ત્રોમાંનું કેવળ સ્થૂલ પદાર્થોના જ્ઞાનનું શાસ્ત્ર લઈએ તો તેમાં પણ અંતે અનંતને-વિરાટને સ્વીકાર્યા વિના છૂટકો થતોજ નથી, અર્થાત્ તે શાસ્ત્રમાં પણ છેવટ પદાર્થમાં કાર્ય કરી રહેલાં દિવ્ય જ્ઞાન અને દિવ્ય શક્તિનું જ્ઞાન માણસને થાય છે, વળી, કેવળ સ્થૂલ શાસ્ત્રોને

બાહ્યપર મૂકીને માનસિક અને આધ્યાત્મિક વિદ્યાઓમાં તો એ પરિણામ ધણીજ સહેલાઈથી આવે છે. કારણકે તેમના જ્ઞાનનાં ક્ષેત્રો સૂક્ષ્મ ભૂમિકામાં આવેલાં હોઈ આપણી સૂક્ષ્મ શક્તિઓ, સૂક્ષ્મ ભૂમિકાનાં પ્રાણીઓ તથા દશ્ય જગતની પાછળ આવી રહેલી અદૃશ્ય ભૂમિકાઓની સાથે આપણો સંબંધ થાય છે. એ ભૂમિકાઓ આપણી સ્થૂલ ઇન્દ્રિયોથી નહિ પરંતુ મન તથા સૂક્ષ્મ ઇન્દ્રિયોથી જાણી શકાય છે. કળાપણુ અતિ ઝેજ આદર્શ પ્રત્યે પ્રયાણ કરે છે. સૌંદર્યગ્રાહક શક્તિ પ્રથમ મનુષ્યને પ્રકૃતિમાં બાધી રાખે છે. પરંતુ અતિ તેનામાં સૌંદર્યગ્રાહક આધ્યાત્મિક લાગણી જાગ્રત થાય છે અને તે કેવળ અનંત જીવન સ્વરૂપને નહિ પરંતુ અનંત જીવનમાં બ્યાપી રહેલા અનંત પ્રભુના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે છે. મનુષ્યના જીવનમાં સૌંદર્યનું દર્શન કરવાનો પ્રયત્ન કરતા કરતા છેવટ મનુષ્ય જાતિમાં તેને પ્રભુનું-વિરાટ દર્શન થાય છે. વસ્તુઓના તત્ત્વોની શોધ કરતાં કરતાં તત્ત્વજ્ઞાન છેવટે સર્વ તત્ત્વોના તત્ત્વરૂપ-પ્રભુને પ્રાપ્ત કરશે, અને તેના સ્વભાવ, તેના ગુણો, કાર્યો વિગેરેનું જ્ઞાન મેળવવામાં તે મશગુલ થઈ જશે. તેજ પ્રમાણે નીતિ શાસ્ત્રમાં પણ માણસ કલ્યાણ, ન્યાય, દયા વગેરેના જે અચલ નિયમ શોધી રહ્યો છે તે ખરું જોતાં પ્રભુનીજ શોધ કરી રહ્યો છે. એવું તેને જણાય છે. અને તે નિયમોનો આધાર સર્વ નિયમના અધિષ્ઠાતા પ્રભુના ઉપર રહેલો છે એમ પણ તેને જણાય છે. માનસશાસ્ત્રમાં પ્રાણીઓના મન અને આત્માનો તથા તેમની સૂક્ષ્મ શક્તિઓનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે. તે પણ અતિ સર્વમા બ્યાપી રહેલા એક આત્મા તથા સર્વ પદાર્થ અને પ્રાણીમાં રહેલા એક વિરાટ મનનું અસ્તિત્વ જોઈ શકે છે પ્રકૃતિના ઇતિહાસ અને અભ્યાસની પેઠે મનુષ્ય જાતિને। ઇતિહાસ અને અભ્યાસ કરવાથી વિશ્વ અને મનુષ્ય જાતિની ઉત્ક્રાંતિમાં કાર્ય કરી રહેલી વિરાટ શક્તિનું તથા સનાતન પ્રભુનું જ્ઞાન થઈ પ્રભુનો હેતુ તેની શક્તિ વિશ્વજરમાં કાર્ય કરી રહેલી છે તેનું મનુષ્યને જ્ઞાન થાય છે. જીવનમાં આપણે કાર્યો કરવા પડે છે તેથી વિશ્વમાં કાર્ય કરી રહેલી પ્રભુની દિવ્ય શક્તિના સસર્ગમાં આપણે ન છૂટકે પણ આવવુંજ પડે છે અને આપણને માણસ પડે છે કે તે શક્તિજ આપણા

કર્મો દ્વારા કાર્ય કરે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ આપણા કર્મોના પો-
ત્ર ઉપયોગ કરે છે તથા આપણાં કર્મોને મંજુર કે નામંજુર પણ તેજ દે-
છે ! બુદ્ધિ તેને જાણીને સમજવા માંડે છે; લાગણીઓ તેના ભોગ કરી
તેને માટે ઉત્સુક બની તેની બકિત કરવા માંડે છે; શક્તિ તેજ પ્રમુખી
સેવા કરવા તત્પર થાય છે કારણ કે તેના વિના પ્રકૃતિ, મનુષ્ય કે વિશ્વ-
માંનું કશું પણ હાવી ચાલી શકે નહિ. અરે ! અસ્તિત્વ પણ ધારણ કરી
શકે નહિ ! અને તેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાથીજ આપણી ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ
શક્યતાઓને આપણે-પ્રાપ્ત કરી શકીએ.

અહિં યોગનું કાર્ય શરૂ થાય છે. બુદ્ધિ, લાગણીઓ અને કર્મોના
સ્વીકાર કરીને યોગ ઈશ્વરપ્રાપ્તિ કરવા માટે
વિદ્યા અવિદ્યાનો ભેદ. પ્રયત્ન કરે છે. આખા જીવનમાં પ્રભુ પ્રત્યે જે
અજ્ઞાનભય અને અપૂર્ણ ગતિ તથા શોધ કર-
વામાં આવે છે તે પ્રયત્ન ન્યારે સત્તાન અને પૂર્ણ થાય છે ત્યારે તેને
યોગ કહેવામાં આવે છે. એટલે શરૂઆતમાં અવિદ્યાના કાર્યથી તથા
પદ્ધતિથી યોગનું કાર્ય તથા પદ્ધતિ જુદા પડે છે. પ્રભુ પ્રત્યે બાહ્ય સ્વ-
રૂપોદ્વારા તથા આડકતરી રીતે પ્રયાચ્છ કરવાને અવિદ્યા પ્રયત્ન કરે
છે. અવિદ્યા પ્રભુના ગૂઢ સ્થાનમાં પ્રવેશ કરવા પામતી નથી
ન્યારે યોગ આપણને સીધેસીધા પ્રભુ પ્રત્યે દોરી જાય છે. અવિદ્યા
પ્રજ્ઞને બુદ્ધિદ્વારા શોધે છે અને તેનું જ્ઞાન પડદા પાછળથી મેળવી શકે છે;
યોગ તેના સાક્ષાત્કાર કરીને, તેની અને આપણી વચ્ચે આની રહેલો
પડદો ઉઘાડીને તેનું સ્પષ્ટ દર્શન કરાવે છે. અવિદ્યામાં પ્રભુના અસ્તિ-
ત્વની અને તેની શક્તિની અસર માત્ર દેખાય છે; યોગમાં અર્થાત્ વિદ્યા-
માં તેની પ્રત્યક્ષ હાજરીનો સાક્ષાત્કાર થઈ તેની શક્તિનું કાર્ય પ્રત્યક્ષ
થાય છે; અવિદ્યામાં પ્રભુના કાર્યનું જ્ઞાન થઈને તે કાર્યો દ્વારાજ આપ-
ણને પ્રભુની અંખી થાય છે; ન્યારે વિદ્યામાં (યોગમાં) આપણું આંતર-
જીવન તે પ્રભુ સાથે અદ્વૈત થાય છે અને તે સ્થિતિમાંથી પ્રભુના સર્વ
કાર્યો નિહાળી શકાય છે. એટલે માટે વિદ્યા અને અવિદ્યાની પદ્ધતિમાં
ભેદ રહેલો છે.

હવે જ્ઞાનમાં (વિદ્યાની) પદ્ધતિ પ્રમાણે તો સાધકે દૃષ્ટિને અંત-

ર્મુખ કરવી જોઈએ. તથા બાહ્ય પદાર્થોનું જ્ઞાન વિદ્યાનાં સાધનો ૧ શુદ્ધિ, પ્રાપ્ત કરવામાં પણ તેના સ્થૂળ સ્વરૂપોનો ૨ એકાગ્રતા, ૩ અદ્વૈત. ત્યાગ કરીને તીક્ષ્ણ લોચનથી પદાર્થોનાં સૂક્ષ્મ

સ્વરૂપોનો તથા તેમનામાં રહેલા સનાતન સત્યોનો તેણે સાક્ષાત્કાર કરવો જોઈએ. અવિદ્યા પદાર્થોના સ્વરૂપ અને સ્થૂળ ક્રિયાઓનોજ અભ્યાસ કરવામાં પડી જાય છે. હવે વિદ્યામાં જે સનાતન સત્યનાં તે સ્વરૂપો છે તથા જે અનાદિ સત્તાનાં તે કાર્યો છે તેને પ્રાપ્ત કરના તરફ વધારે ધૃતિ હોય છે. અન્યોન્યને કેવળ અનિવાર્ય એવી ત્રણ ક્રિયાઓનો ઉપયોગ કરીને વિદ્યા ઉપર જણાવેલું પરિણામ લાવે છે. એ ક્રિયામાંની પ્રત્યેક એકખીજની ન્યૂનતા પૂરી કરનારી છે. તેમાં ૧ શુદ્ધિ, ૨ એકાગ્રતા, અને ૩ અદ્વૈત. એ ત્રણ ક્રિયાઓનો સમાવેશ થાય છે. હવે આખા મનોમય જીવનને પ્રભુનું પ્રતિજિંબ ઝીલવાને માટે સ્વચ્છ આર-સીના જેવું બનાવી દેવું એ ૧ શુદ્ધિનો હેતુ છે. અર્થાત્ આપણા આંતરજીવનને એવા સ્વચ્છ અને અવિરોધ આધારના રૂપમાં ફેરવી નાખવું કે જ્યાં કરીને તેમાં પ્રભુ પોતે તથા શક્તિ છૂટથી વહી શકે; તથા એવા શુદ્ધ આધારને પ્રભુની દિવ્ય પ્રકૃતિ પોતે સ્વીકારે તથા તેનું રૂપાંતર કરીને દિવ્ય કાર્યો કરવા માટે જગતમાં વાપરી શકે. અત્યારની સ્થિતિમાં તો વિશ્વ અને માનસિક અને પાર્થિવ દૃષ્ટિ બિંદુથી જોવાને લીધે ઉત્પન્ન થતી અવરજાજ માત્ર આપણા માનસિક જીવનમાં પ્રતિજિંબ થાય છે. તથા આપણી પ્રકૃતિની અવ્યવસ્થિતતાનીજ વાહક થઈ પડી છે. કારણ કે આપણી પ્રકૃતિમાં ઘણી નડતરો

૧ શુદ્ધિ.

તથા અશુદ્ધિઓ આવી રહેલી હોય છે. તેઓ

દિવ્ય પ્રકૃતિના કાર્યમાં આડખીલીરૂપ થઈ પડે છે. ઉપર જણાવેલાં કારણોને લીધે આપણા અસ્તિત્વનું બધું સ્વરૂપ જ વિરૂપ અને અપૂર્ણ થઈ જઈ પ્રકૃતિની ઉન્નત અસરોથી તદ્દન અસ્પર્શ્ય રહીને તેનાં સર્વે કાર્યોદ્ધારા અચાન અને અધોગામી ભૂમિકાઓ પ્રત્યે જ વળેલું રહે છે. તે પ્રકૃતિમાં તો સંસારનું પણ અસત્ય અને વફ પ્રતિજિંબ પડે છે; પ્રજ્વલં પ્રતિજિંબ તો તેમાં પડી શકતુંજ નથી.

એ "શુદ્ધિ"ની જોડે એકાગ્રતાની પણ જરૂર છે. સાધી પ્રથમ તો

આપણી શક્તિ અને મન વિગેરે વિમુક્ત થઈ

૨. એકાગ્રતા જવાની જે કુદરતી શક્તિ છે તેને દૂર કરી,

અર્થાત્ વિચારોની વેરાવણી રિશ્તિ, કામનાઓનું અનંત સાબાઓમા

વહેવાર જતુ, હિન્દિયોના વિરોધોની પાછળ મનનું દોરાનું તથા બાહ્ય

સ્પર્શો પ્રત્યે આત્મરુચિનું પ્રતિકાર્ય-એ વિગેરેને દૂર કરી-આપણે તો

શક્તિ તથા વિચારોને સર્વ પદાર્થોની પાછળ આવી રહેલા સનાતન સત્યના

ઉપર એકાગ્રતાથી લગાડવાની જરૂર છે. એ પ્રમાણે સર્વ શક્તિ અને

સર્વ વિચારોને રિશ્ત કરના માટે ભગીરથ પ્રયત્ન તથા તીવ્ર એકાગ્રતાની

જરૂર છે. પદાર્થોનું સ્પૃશ્ય માત્ર બાહ્યગાન સામાન્ય પ્રયત્ન કરીને અર્થાત્

ધ્યાન અને મહાશુ શક્તિથીજ મેળવી શકાય તેનું હોય છે, જ્યારે આત્મ-

ચાનના ગૂઢ આધ્યાત્મિક સત્યો તો મનની નિરપેક્ષ એકાગ્રતા થાય તોજ

પ્રાપ્ત કરી શકાય છે અર્થાત્ આપણે જે વિષય પ્રાપ્ત કરવા માગતા હોઈએ

તેના ઉપર મનની સંપૂર્ણ એકાગ્રતા થવી જોઈએ શક્તિએ પણ તેજ

પદાર્થની પ્રાપ્તિ માટે એકાગ્ર ચેત્ જતુ જોઈએ. તથા એકવાર તેને પ્રાપ્ત

કરીને તેની જોડે એકતા-અર્થાત્ થાય ત્યાંસુધી તેને ધારણ કરવાનું બળ

મેળવવું જોઈએ, ધારણ કે જ્યાં સુધી અર્થાત્ સિદ્ધ થયું નથી. ત્યાંસુધી

સંપૂર્ણ જ્ઞાન અને પ્રાપ્તિ થઈ ગણાયજ નહિ વિશુદ્ધ માનસિક ભૂમિકામા

પ્રવૃત્તિનું નિત્ય શુદ્ધ પ્રતિબિંબ પડી રહે તેનું તથા સંપૂર્ણ એકાગ્રતાનું

પરિણામ અર્થાત્મા આવે છે. આપણી અજ્ઞાન અને અધોગામી માનસિક

ભૂમિકાની સામાન્ય રિશ્તિમા આપણી અને અનંત પ્રજ્ઞાની વચ્ચે જે

ભેદ આવી રહેલો જણાય છે તેને સંપૂર્ણ પાછું દૂર કરવા માટે એ અર્થ-

તના અનુભવની જરૂર છે

ઉપર જે હેતુઓ જણાવનામા આવ્યા છે તેમનો એક પણ હેતુ

અવિદ્યાની પદ્ધતિથી આપણે સાધી શકીશું

અવિદ્યાની કાર્ય બદલિ નહિ જાય છે કે અવિદ્યાની પદ્ધતિ પ્રમાણે

આપણે ધારીએ તો આપણી જાતને વિદ્યાને

માટે લાયક બનાવી શકીએ ખરો, પરંતુ તે પણ થોડેજ અંશે અને

અમુક દૈદ્ય સુધી જ. જ્યાં અવિદ્યાનું કાર્ય પૂરું થાય છે ત્યારે યોગ આત્મપ્રગતિની શરૂઆત કરીને મનુષ્યને દૈવી વિકાસ દ્વારા પૂર્ણતા પહોંચાડે છે. કેટલાક પ્રકારનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા જે રિંચ આકર્ષણોને વશ દોતી નથી અર્થાત્ જગતના સુખભોગ તરફ દોંયસી દોતી નથી, તે પરિણામે તે આંતરજીવનને વિશુદ્ધ કરીને પવિત્ર બનાવે છે. જેમ જેમ આપણે વધારે મનોમય થતા જઈએ છીએ, તેમતે આપણી આખી પ્રકૃતિનું કાર્ય વધારે સૂક્ષ્મ થઈ તે ઉચ્ચ વિચારો, શક્તિ અને આંતર પ્રેરણાઓને જીલવાને વધારે યોગ્ય થતું જાય. નીતિશાસ્ત્રમાં પ્રકૃતિને વિશુદ્ધ કરવાનો ગુણ રહેલો છે તે તો તદ્દન સરસીતે પણ સમજાય તેમ છે. તરવરાવવાને પરિણામે મનુષ્યની બુદ્ધિ વિશુદ્ધ થઈ અનંત તથા વિરાટને મહત્ત્વ કરવાનું યોગ્ય થાય છે એટલું નહિ પરંતુ તેનાથી આખી પ્રકૃતિ પણ પવિત્ર થઈ જઈ ક્રપિતા જે શાંતિ અને સમતા સ્થાપન થાય છે. એ પ્રભાણે સ્વભાવમાં સમ સ્થાપન થાય એ સંયમ તથા શુદ્ધિની નિશાની સમજવી. વિશ્વમાં વ્યાપ રહેલી સુંદરતાને તેનાં વિવિધ સ્વરૂપો દ્વારા પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન પણ પ્રકૃતિમાં વિશુદ્ધિ સ્થાપન કરવાનો એક સચોટ ઉપાય છે, અને જ્યારે પ્રયત્ન ઉત્તમોત્તમ ભૂમિકામાં થાય છે ત્યારે તે “ શુદ્ધિ ” સ્થાપન કરવાનો એક અદ્ભુત ઉપાય થઈ રહે છે. અરે ! સ્કૂલ પદાર્થોના અભ્યાસ કરનાર સામન્ટીસ્ટમાં લૌનિક શાસ્ત્રોના નિષ્પક્ષપાત અભ્યાસને પરિણામે તથા વિશ્વમાં કાર્ય કરી રહેલા સ્કૂલ નિયમોનું જ્ઞાન મેળવવા માટે નિઃસ્વાર્થ પ્રયત્ન કરવાને લીધે પણ અવગોચરશક્તિ તથા વિવેકશક્તિ શુદ્ધ થાય છે, એટલું જ નહિ પરંતુ જ્યારે તેની પ્રકૃતિમાં બીજી વૃત્તિએ નડતી નથી ત્યારે આખા માનસિક જીવન ઉપર તથા નીતિમય સ્વભાવનું ઉપર તેની પવિત્ર અને ઉન્નતિ કરનારી અસર ઉત્પન્ન થાય છે. એ વાત ઘણા માણસોના ધ્યાનની બહાર જ રહી જાય છે !

અવિદ્યાની પદ્ધતિને પરિણામે મનની જે એકાગ્રતા તથા શક્તિને વિકાસ થાય છે તેનાથી સત્યમહત્ત્વતા સાથેના યોગની પદ્ધતિ અનિવાર્ય. સાક્ષાત્કાર થાય છે. વળી, અવિદ્યાના અભ્યાસમાં ઉંડા ઉતરવાથી પ્રથમ બુદ્ધિદાર અને

અંતે પ્રદણ્વક્રિયામાં પ્રતિબિંબરૂપે આપણને પ્રભુનો અનુભવ થાય છે. એ સપ્તમા પ્રયત્નને અંતે તેની સાથે માણસ એક પ્રકારનું અદ્વૈત પણ અનુભવી શકે છે, પરંતુ તે અનુભવ પણ પરિમિત હોય છે. પોતાની પ્રકૃતિમા પ્રભુનું સમગ્ર પ્રતિબિંબ પાડવા માટે તથા પ્રભુને પ્રાપ્ત કરવા માટે આવા જીવનની વ્યવસ્થાસર જે શુદ્ધિ કરવી પડે છે તે યોગની ખાસ પદ્ધતિનું અનુસરણ દયાં સિવાય આવી શકે નહિ. અવિદ્યામાં જે ભાગીતૂટી એકાગ્રતા હોય છે તેને બદલે આપણે યોગની નિરપેક્ષ એકાગ્રતા સ્થાપન કરવી જોઈએ. અવિદ્યામા જે અસ્પષ્ટ, નિષ્ફળ અદ્વૈત અનુભવાય છે તેને ધ્યાને આપણે યોગમા સંપૂર્ણ, ગાઢ, અને અનિવાર્ય અદ્વૈતને પ્રાપ્ત કરી પ્રભુ જોડે સજીવ અદ્વૈત સિદ્ધ કરવું જોઈએ.

વિદ્યા અને અવિદ્યા વચ્ચે ઉપર જણાવ્યો તેવો ભેદ રહેલો છે,

તોપણ યોગમાર્ગમા (વિદ્યામા) અવિદ્યાનો

પૂર્ણયોગમા અવિદ્યાનો ત્યાગ કરી તેને ખાતન કરવામા આવતી નથી.

સ્વીકાર. અવિદ્યાનો એવો ત્યાગ તો બ્યારે સંન્યાસ

ભાવનાથી અથવા તો પોતાની ગહનતાથી દોરા-

ધતે વિશ્વમા આવિર્ભાવ પામતા પ્રભુનો સ્વીકાર કરે નહિ ત્યારેજ થઈ

શકે. વિદ્યામા જે વ્યાકુળતા, વિશાળતા અને આદર્શની ઉચ્ચતા છે

તેનાથી તે અવિદ્યા કરતા જુદી પડી આવે છે તથા પોતાના હેતુઓ સિદ્ધ

કરવા માટે તે પોતાની ખાસ પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ પણ કરે છે. પરંતુ

એનો અર્થ તે અવિદ્યાને સમૂળગી ટાળી મૂકે છે એવો નથી થતો.

ઘણીવાર તો યોગની શરૂઆત અવિદ્યાથી થાય છે એટલુંજ નહિ પરંતુ

યોગમા પ્રગતિ કરવા માટે કેટલાક સમય માટે તો અવિદ્યાનો ગાંધુ

સકાયક તરીકે ઉપયોગ પણ કરવામાં આવે છે ! દાખલા તરીકે નીતિના

વિચારો અને સદાચાર (અતરનો આચાર) યોગની ઘણી પદ્ધતિઓમા

શુદ્ધિનું કાર્ય કરવા માટે ઘણીવાર વપરાયલા જોવામા આવે છે. વળી, યોગનો

આખો અભ્યાસ માનસશાસ્ત્રનીજ ક્રિયારૂપ છે. યોગ એટલે સંપૂર્ણ માનસ-

શાસ્ત્રના યાનનો અભ્યાસ, એમ પણ કહીએ તો કાંઈ ખોટું નથી. તત્ત્વ-

યાનના પાયા ઉપર આધાર ગાખીને તો યોગમાર્ગ વિશ્વ અને અસ્તિત્વના

તત્ત્વોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે તથા પ્રભુ પ્રાપ્તની શરૂઆત કરે છે. પરંતુ યોગ એટલેથી અટકી જતો નથી. તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસને પરિણામે વિવેક શક્તિ કેળવાય છે તેનો આશ્રય લઈને યોગ તેને વિચારથી પર અવસ્થામાં પ્રેરણા તથા બુદ્ધિથી પર થઈ સાક્ષાત્કારનો અનુભવ કરાવે છે. અર્થાત્ તત્ત્વજ્ઞાનમાં જે સિદ્ધાંતો કેવળ તાત્વિક અને અભ્યવહાર જેવા દેખાય છે તેને યોગ સમીપમાં લાવી તેને પ્રત્યક્ષ કરે છે. સૌંદર્યગ્રાહક અને આવ પ્રધાન આંતર લાગણીઓનો તથા મુંઢર સ્વરૂપોનો જ્ઞાનયોગમાં પણ એકાગ્રતા પ્રાપ્ત કરવા માટે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. જ્યારે તે શક્તિઓ વિશુદ્ધ થઈ જાય છે ત્યારે ભક્તિની શરૂઆત કરવા માટે ઘણીજ ઉપયોગી થઈ પડે છે. એજ પ્રમાણે જીવન અને કર્મ પણ જ્યારે વિશુદ્ધ થાય છે ત્યારે કર્મયોગની શરૂઆત કરવા માટે ઉપયોગમાં થઈ પડે છે. સધળી કુદરતમાં પ્રભુનું ધ્યાન કરવું. મનુષ્ય અને તેના જીવનમાં પ્રભુનું ધ્યાન અને પ્રભુની સેવા તથા દુનિયાના ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનમાં પણ તે પ્રભુનીજ સેવા કરવાના વિચારોને યોગમાર્ગમાં સ્થાન છે. દુઃખમાં જ્ઞાનયોગની પૂર્ણતાને માટે, પ્રભુનો સંપૂર્ણ સાક્ષાત્કાર કરવાને માટે-એ સર્વે તત્ત્વો અગત્યનાં છે. યોગમાં એ સર્વ અવિદ્યાઓને પણ એકજ અંતિમ હેતુ પ્રત્યે દોરવામાં આવે છે અને તે હેતુ સર્વ પદાર્થોમાં પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો છે. અર્થાત્ અવિદ્યાની બહિર્મુખ ઇન્દ્રિય સંસ્પર્શને વશ વસ્તુ, પ્રાણી, જનાવ વિગેરે પ્રત્યે જે ઉપયોગની વૃત્તિવાળી સ્વાર્થી દૃષ્ટિ હોય છે તે જતી રહીને તેને જદલે એક દિવ્ય દૃષ્ટિજ સ્થાપન થાય છે. સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કર્યા પછી પણ એજ પ્રકાર ચાલુ રહે છે. સર્વ પરિમિત પદાર્થોમાં યોગીને પ્રભુનું જ્ઞાન અને તેનુંજ દર્શન થાય છે. વળી, તે પોતે પણ વિશ્વમાં પ્રભુનાં કાર્યો સિદ્ધ કરવા માટે પ્રભુના આધારરૂપે વર્તે છે. એટલે વિશ્વનું જ્ઞાન તથા જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રનું જ્ઞાન સુદ્ધાં યોગી સ્વીકારે છે. ફેર માત્ર એટલોજ કે યોગી સર્વમાં પ્રભુનેજ જુએ છે, તથા મનુષ્ય જાતિને પ્રભુનું જ્ઞાન મેળવવામાં તથા પ્રભુ પ્રાપ્તિ કરવામાં સહાય કરવાનો ફક્ત એકજ હેતુ યોગીને તેનાં કાર્યોમાં પ્રેરે છે. ભૌતિક શાસ્ત્રોની સાબિતીઓમાં, તત્ત્વજ્ઞાનીઓના અનુમાનોમાં, સૌંદર્યનાં વિધ-વિધ સ્વરૂપોમાં, ચારિત્રની પવિત્રતામાં, જીવનની સર્વે ક્રિયાઓમાં સુદ્ધાં તે

યોગીને પ્રભુત્વ દર્શન થાય છે. જગતના બૃતકાળમાં, વર્તમાનમાં તથા ભવિષ્યમાં પણ તે તો પ્રભુનેજ લુપ્ત છે. યોગી એ ક્ષેત્રમાંનાં ગમે તે એકમાં અથવા તો અનેકમાં પોતાના જ્ઞાનથી સર્વશ્રાવી બનેલી દૃષ્ટિનો ઉપયોગ કરી વિશેષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી મુક્ત આત્માનાં કાર્યક્ષેત્ર તરીકે ગમે તેને સ્વીકારી શકે છે. અવિદ્યામાંથી તે વિદ્યાને પ્રાપ્ત કરે છે. વિદ્યાને પ્રાપ્ત કરવાથી અવિદ્યામાં પણ જ્ઞાનનો અદ્વિત પ્રકાશ પડીને તેમાંનું અજ્ઞાન દૂર થઈ જાય છે, અને અતે અવિદ્યા મટી જાય તે વિદ્યાનું સ્વરૂપ થઈ રહે છે. અસંખ્ય અવિદ્યા એ વિદ્યાની આલુબાલુનું છોકું માને તેની નીચલી કોર ગણી શકાય !

પ્રકરણ ૨૬ સુ. ૫૫કરણ.

સમાધિ એટલે જે દશામાં સંજ્ઞાનો યાને “હુ” છ” એવા જ્ઞાનનો લય થઈ જાય તે દશા. તે દશામાં વ્યક્તિત્વું ચૈતન્ય અનંત અસ્તિત્વમાં મળત થઈ જાય છે.

સમય પૂર્ણયોગની સમાધિ કઈ ?

સામાન્ય-જાગૃત-અવસ્થામાં માણસ અને વિશ્વનો ધણો થોડો ભાગ વ્યક્ત થવા પામે છે.

આપણા શાસ્ત્રમાં આત્માની ત્રણ અવસ્થાઓ ગણાય છે.

૧ જાગૃત—સામાન્ય સ્થૂલ સંજ્ઞા.

૨ સ્વપ્ન—માણસ અને મનની સૂક્ષ્મ ભૂમિકા.

૩ સુષુપ્તિ—વિજ્ઞાનમાં ગયાની નિદ્રાની. ત્યારે કારણ દેહ બરાબર ખીલેલો હોતો નથી ત્યારે તેમાં જતાં સુષુપ્તિ અવસ્થા આવી જાય છે.

૪ તુરીયાવસ્થા—જે ત્રણે સ્થિતિથી પર રહેલી છે.

સમાધિ પ્રાપ્ત કરવા માટે માણસે પોતાની જાતને જાગૃત અવસ્થામાંથી જેથીને અંતરમાં હુબખી મારવી જોઈએ. જાગૃત અવસ્થામાંથી જેમ દૂર જવાય તેમ સમાધિ વધારે ગાઢ થાય છે કેટલીક સમાધિમાંથી તો માણસ પાછો જ ફરતો નથી. સ્વપ્નાવસ્થા અને સ્વપ્નમાં ધણો ભેદ છે અને નિદ્રા અને સુષુપ્તિમાં પણ સમૂહો ભેદ છે.

સ્થૂલ સ્વપ્નાંશોમાં તો અવ્યવસ્થિતતા અને અનિયમિતતા હોય છે, ત્યારે સ્વપ્નાવસ્થામાં મન તટ્ટન સ્વચ્છ હોઈ પોતાનાં સર્વ કર્મોને ધારણ કરે છે. બુદ્ધિ, કલ્પના, શક્તિ-સર્વ તેમાં હોય છે.

તે સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે બાહ્ય સ્પર્શોનો ત્યાગ કરવાની જરૂર પડે છે. તે સ્થિતિમાં સૂક્ષ્મ મનની ઇન્દ્રિયો દ્વારા સ્થૂલ જગતને પણ જાણી શકાય છે.

સમાધિ માટે સૌથી વધારે અસરકારક સાધન એકાગ્રતા છે. તે પ્રમાણે મનને અંદર આકર્ષવાથી સમાધિ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

તેા પણ વચમાં સ્થૂલ નિદ્રા ન આવી જાય તેની સાધકે સંભાળ રાખવી ઘટે છે. જે સ્થિતિને આપણે સ્વપ્નાવસ્થા કહી તેમાં પણ મન જાગૃત રાખવું જોઈએ. વળી સ્વપ્નાવસ્થામાં ખીલ ભૂમિકાઓનું તેમજ જગતનાં જીવંત જીવંત સ્વપ્નાનું પણ જ્ઞાન સાધકને મળી શકે છે.

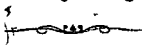
સાધકને ચિદાકાશનો પણ અનુભવ થાય છે. એટલે તે ભૂત, ભવિષ્ય વગેરેનું પણ જ્ઞાન મેળવી શકે છે. સ્થૂલ પદાર્થના આકાશ કરતાં પણ સૂક્ષ્મ આકાશ વધારે ગદન હોય છે.

સ્વપ્નાવસ્થામાં આત્માને પ્રજ્ઞા અથવા ઇશ્વર હૃદયમાં આવે છે. એમાં વિજ્ઞાનનો આનંદ, શુદ્ધિ અને શક્તિ પણ સાધકને મળે છે.

આધ્યાત્મિક ભૂમિકાની કેટલીક અવસ્થા સમાધિ વિના મળી શકતી નથી એટલે પૂર્ણ યોજના સાધકે તેના ઉપયોગ કરી તેને જાગૃત અવસ્થામાં ઘટાવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

પ્રકરણ રક મું.

સમાધિ.

આપણી વર્તમાન સ્થિતિથી પર આવી રહેલા સચ્ચિદાનંદને પ્રાપ્ત કરવાને માટે મનુષ્યે વિકાસ દ્વારા યાને ક્રમેક્રમે યોગમાં સમાધિની ઉપર ચઢીને કે પછી સ્થૂલ હવનમાંથી વિસ્કત અગત્ય બનીને પ્રયત્ન કરવો એવી જ્ઞાનયોગની પર-પરાગત માન્યતા છે. સમાધિની દશા પણ તેમજ્ઞાન માટે તે સચ્ચિદાનંદમય ભૂમિકાને પ્રાપ્ત કરવાને ઘણી અગત્યની ગણાય છે. વળી એવું પણ માનવામાં આવે છે કે ચૈતન્યની કેટલીક ભૂમિકાઓને ફક્ત સમાધિ દ્વારાજ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. “હું છું” એવી સંજ્ઞાનો આપણામાંથી લય થઈ જઈને તે શાત, નિરંજન, કાયથી પર અનંતમાજ આપણો આત્મા મગ્ન થઈ જવો જોઈએ. એ પ્રમાણે ઉચ્ચ સમાધિની નિર્વાણ સ્થિતિમાં આત્મા એકવાર ગયા પછી ફરીને તે અજ્ઞાનમય અથવા અધોગામી ભૂમિકામાં પાછો ઉતરતોજ નથી. ભક્તિયોગમાં સમાધિને એટલી બધી અગત્ય આપવામાં આવતી નથી તો પણ પ્રજ્ઞાના પ્રેમાનંદને લીધે મનુષ્યનો આત્મા નિઃશ્વેષ્ટ અવસ્થામાં જઈ પડે છે, એ સ્થિતિને ભક્તિયોગ સમાધિ તરીકે સ્વીકારે છે. રાજયોગમાં અને હૃદયયોગમાં સમાધિની સ્થિતિ યોગના સોપાનનું છેલ્લું પગથીયું મનાય છે. ત્યારે હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે પૂર્ણયોગમાં “સમાધિ” કયા અર્થમાં સમજવી અને તેની અગત્ય કેટલી? એ તો સ્પષ્ટજ છે કે પૂર્ણયોગનો અંતિમ હેતુ જ્યવહાર અથવા સંસારમા પ્રજ્ઞાને પ્રાપ્ત કરવાનો છે એટલે પછી બ્યાવહારિક સંજ્ઞાનો-આજ્ઞા ચેતનાનો લોપ થાય એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવી એ કાંઈ આપણી આધ્યાત્મિક દશાની પરાકાષ્ટા હોઈ શકે નહિ. બીજી યોગ પ્રણાલિઓમાં જે પ્રમાણે સમા-

ધિને અંતિમ આદર્શ તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે તે પ્રમાણે તો પૂર્ણ-યોગમાં આપણે તેને સ્વીકારી શકીએજ નહિ. વળી આપણે તેને સાધન તરીકે સ્વીકારીએ તો તે કાંઈ વ્યવહાર કિંવા સંસારથી દૂર નાંસી જવા માટે નહિ, પરંતુ આપણી સંજ્ઞાને-આપણા ચૈતન્યને વિશાળ કરી આપણી દૃષ્ટિને વિશાળ કરવા માટે જ.

સમાધિની દશાનું ખરું સત્ય આપણા હિંદુ માનસશાસ્ત્રીઓએ કદી ગુમાવ્યું નથી. તેનું તેજ સત્ય આજકાલના નગર સ્વપ્ન અને વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ ફરીને મેળવી રહ્યા છે; અને સુષુપ્ત તુરીય. તે એ છે કે આપણા જીવનનો અથવા તો વિરાટ-વિશ્વજીવનનો ઘણોજ થોડો ભાગ આપણા જાણવામાં અને આપણા ઉપયોગમાં આવે છે. આપણા અસ્તિત્વનો બાકીનો ભાગ સ્થૂલ-જગત દશાની નીચે સુષુપ્તિમાં તથા જગત દશાથી પર એવી તુરીયાવસ્થામાં, તેમજ આપણી જગત દશાની ચારે બાજુ આપણાથી તદ્દન અગ્રાંત રૂપે આવી રહેલો છે. આપણને તો કોઈ કોઈ વાર તેના અસ્તિત્વની જાખી માત્ર થાય છે. આપણી જુની પદ્ધતિ પ્રમાણે તેના ત્રણ વિભાગ પાડવામાં આવતા-તેમને અનુક્રમે જગત સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ અવસ્થાને નામે ઝોળખવામાં આવતા-વળી પ્રત્યેક માણસમાં તે અવસ્થામાં રહેલું જગત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્ત વ્યક્તિત્વ હોય છે. તે ઉપરાંત એ ત્રણે સ્થિતિથી પર એવી તુરીય અવસ્થા પણ છે, જેમાંથી એ ત્રણે પ્રકારનાં વ્યક્તિત્વને ધારણ કરનાર આત્મા વિશ્વના દેવતાના આનંદ લેવા માટે આવિર્ભાવ પામે છે.

પ્રાચીન ગ્રંથો જોતાં જણાય છે કે આપણે સામાન્ય રીતે વ્યવહારમાં જે દેહભાવ ધારણ કરીને વર્તન કરીએ છીએ કારણે બાકીના. તેને “જગત અવસ્થા” કહેવામાં આવે છે. આપણા સૂક્ષ્મ માને પ્રાણમય અને મનોમય જીવનની પાછળ જે ચૈતન્ય વિલસી રહેલું છે તેને “સ્વમાવસ્થા” કહેવામાં આવે છે. તે સ્થિતિમાંથી આપણને કાંઈક કાંઈક અબર મળે છે તોપણ

સ્થૂલ જગતની પેઠે તે આપણને વાસ્તવિક લાગતી નથી. વિજ્ઞાનમય ભૂમિકામાં ચૈતન્યની દશાને સુપુત્તિ અવસ્થા કહેવામાં આવે છે કારણકે વિજ્ઞાનમય કોપ આપણે “ કારણ દેહ ” હજી સુધી વિકાસ પામ્યો નથી હોતો, અને તેનાં કરણો પણ આપણામાં કાર્ય કરતાં નથી હોતાં એટલે તે સ્થિતિ પ્રત્યે આપણે સુપુત્તિ સ્વપ્નરહિત નિદ્રામાં પડેલા-અજ્ઞાન-છીએ ! તુરીયાવસ્થામાં આપણને આપણા શુદ્ધ અનંત સત્તોજ સાક્ષાત્કાર થાય છે, છતાં આપણને તેની સાથે કશોપણ સીધો સંબંધ હોતો નથી. જાગ્રત, સ્વપ્ન કે સુપુત્તિ અવસ્થામાં તેના માનસિક પ્રતિબિંબને આપણે બલે પ્રાપ્ત કરીએ પરંતુ તે ‘સ્વયં’ તો સ્વતંત્ર અને નિરપેક્ષજ રહે છે ! એ ચારે અવસ્થાઓ પ્રભુ પ્રાપ્તિની સીડીનાં ચાર પગથીયાં રૂપ છે. એટલે સાધારણ દૃષ્ટિએ જોતાં જાગ્રત અવસ્થામાંથી વિમુખ થયા વિના અને સ્થૂલ જગત જોડેનો સંબંધ તોડ્યા વિના આપણે ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક ભૂમિકાઓને પ્રાપ્ત ન કરી શકીએ એવું લાગે છે. આથી કરી જે લોકોને ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક ભૂમિકાઓનો અનુભવ લેવાનો હોય છે તેમને સમાધિ એ એક આવશ્યક અવસ્થા લાગે છે, કારણકે તેની મદદથીજ સ્થૂલ બંધનોથી પર થઈ જવાય છે.

જાગ્રત અવસ્થામાંથી માણસ જેમ જેમ વિમુખ થઈને ઉઠા ઉતરતો જાય છે તેમ તેમ સમાધિ દશા પણ વધારે ને સમાધિનું વર્ણન. વધારે ગાઢ બની જાગ્રત અવસ્થા જોડેનો તેનો સંબંધ ઓછો થતો જાય છે. અમુક સ્થિતિ પછી સમાધિ કેવળ નિરપેક્ષ થઈ જાય છે, અને તેમાંથી માણસને પાછો જાગ્રત અવસ્થામાં લાવી શકાતોજ નથી. તે પોતાની ઈચ્છા શક્તિથી પાછો આવે છે અથવા તો સ્થૂલ શરીરે મજબૂત ધક્કાઓ આપવાથી કિંવા રાક્ષસી ઉપાયો અજમાવવાથી કદાચ પાછો આવે છે. પરંતુ તેમાં એ ચૈતન્યના અણુધાર્યા આવી પહોંચવાને લીધે શરીર ભરી જાય છે. સમાધિની એવી દશાઓ પણ વર્ણવેલી છે કે જેમાં લાંબો સમય આત્મા રહે તો પછી સ્થૂલ શરીરમાં તે પાછો આવવા પામતો જ નથી. કારણકે જીવનની જોડે તેને બાંધી રાખનાર સાંકળ યાને પ્રાણનું ચૈતન્ય લય પામી

જાય છે એટલે શરીર જડ સ્થિતિમાંજ કાયમ રહી જાય છે, પરંતુ આત્મા પાછો જીવન ધારણ કરતો નહિ હોવાથી તે મરી ગયતું ગણાય છે. અમુક ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થયા પછી યોગીને એવી શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે કે તે પોતે પોતાની શક્તિને વાપરીને અથવા બીજા શબ્દોમા કહીએ તો પ્રાણ શક્તિને ઉદાનમાંથી બ્રહ્મરંધ્રમા લાવી ઇચ્છા પ્રમાણે મૃત્યુ પામી શકે છે. એવી રીતે સમાધિની દશામા શરીરનો લાગ કરવાથી તે ઇચ્છે છે તે સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

સ્વપ્નાવસ્થામા પણ અનંત ગહનતાઓ આની રહેલી છે. તેઓમાં પણ જે અવસ્થા જાગૃતની પાસે આવેલી છે સ્વપ્નાવસ્થાનું વર્ણન. તેમાંથી માણસ પાછો આવી શકે છે અને સ્થૂળ જગતને તુર્ત પ્રાપ્ત કરી શકે છે. પરંતુ વધારે ઉડા ઉતરના મન સમાધિમા જતું રહે છે અને સહેલાઈથી જાગૃત અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરતું નથી. સમાધિમા અને નિદ્રાની સ્થિતિમા તથા યોગની સ્વપ્નાવસ્થા અને માણસને જે સ્વપ્ન આવે છે તેની વચ્ચે તીવ્ર ભેદ રહેલો છે નિદ્રા અને સ્વપ્નની અવસ્થાઓ આપણા સ્થૂળ મનના ઉપર આધાર રાખે છે. ત્યારે યોગની સમાધિ અને નિદ્રાવસ્થા સૂક્ષ્મ મન પોતે સ્વતંત્ર રીતે કાર્ય કરતું હોય છે. અર્થાત્ કે તે સ્થૂળ મનના બંધનોથી સ્વતંત્ર હોય છે. સ્થૂળ મનમા જે સ્વપ્ન આવે છે તે બંધા અસબ્દ, સેજભેજ બીચડા જેવા હોય છે. તેમાંની કેટલીક બાબતો સ્થૂળ જગતના પ્રતિકાર્ય રૂપ હોય છે, કેટલીક બુદ્ધિ અને શક્તિ શૂન્ય, સ્વતંત્ર, મનની બીજી શક્તિઓના કાર્યોના કાર્યરૂપ છે. ત્યારે વળી સ્વપ્નના કેટલાક તત્ત્વો સ્મૃતિમાંથી ઉત્પન્ન થયના અને મસ્તકમા પડેલા સંસ્કારોમાંથી અનિયમિત રીતે જાગૃત થયના હોય છે. કેટલાક મનોમય ભૂમિકામા આવતા પ્રતિબિંબોના પણ બનેલા હોય છે, પરંતુ તે શુદ્ધ હોતા નથી, કેમકે પ્રતિબિંબ પામતી વેળા તેમને મન અને બીજી શક્તિઓમા ચઢને જવું પડતું હોવાથી તે બંધા વક્ર ચંદ્ર જાય છે, અને સ્થૂળ જગતમા સ્પર્શી પ્રત્યે પ્રતિકાર્ય રૂપે પણ તેમાંના કેટલાક તત્ત્વો હોય છે. યોગની સ્વપ્નાવસ્થામા મન તદ્દન સ્વચ્છ અને પોતાની શક્તિ

અને બુદ્ધિને બરાબર વાપરી શકે છે. એ અવસ્થા સ્થૂલ સંગ્રાથી દૂર જઈ ઇન્દ્રિયોના દ્વારોને તદ્દન બંધ કરી દે છે એ ખરું. તથાપિ વિચાર શક્તિ, બુદ્ધિ, વિવેક દષ્ટિ વગેરે પોતાનાં સર્વ કારણોને તો તે તદ્દન સ્વચ્છ અને સારાં રાખે છે. એટલું જ નહિ પરંતુ તેમની શુદ્ધિ, શક્તિ તથા એકાગ્રતામાં પણ આશ્ચર્યકારક વૃદ્ધિ થયલી જણાય છે. તે પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ કરીને પોતાની જાત અવસ્થા પર, ખીજા માણસો પર અથવા તો આબુખાબુના પદાર્થો ઉપર સૂક્ષ્મ તેમજ સ્થૂલ અસર ઉપજાવી શકે છે. એવી સ્વપ્નાવસ્થાની સમાધિ છૂટકા પછી પણ તેની સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલ અસર જાત્રત અવસ્થામાં પણ ચાલુ રહે છે.

સ્વપ્નાવસ્થાની સર્વ શક્તિઓ જો મેળવવી હોય તો સાધકે પ્રથમ

તો પોતાની ઇન્દ્રિયો ઉપર જુદા જુદા પદાર્થના

સ્વપ્નાવસ્થાની પ્રાપ્તિ. દર્શન, અવાજ, વગેરેથી થતી અસરોને દૂર

કરવી જોઈએ. સૂક્ષ્મ શરીરની સૂક્ષ્મ ઇન્દ્રિયો

દ્વારા પણ આપણે સ્થૂલ જગતને જાણી શકીએ છીએ. જાત્રત અવસ્થા

કરતાં પણ વધારે સારું સ્થૂલ જગતનું જ્ઞાન સાધક પોતાની મરજી પ્રમાણે

મેળવી શકે છે. કારણ કે સૂક્ષ્મ ઇન્દ્રિયો સ્થૂનના કરતાં ઘણીજ વધારે

શક્તિ ધરાવે છે એટલું જ નહિ પરંતુ તેનું કાર્યક્ષેત્ર પણ વધારે વિસ્તાર

વાળું હોય છે. એ ક્ષેત્રને માણસ ધારે તો અમર્યાદિત એટલે અનંત

કરી શકે છે. પરંતુ એ સૂક્ષ્મ ઇન્દ્રિયો દ્વારા આપણને સ્થૂલ જગતનું જે

જ્ઞાન મળે છે તે આપણી સ્થૂલ ઇન્દ્રિયોથી મેળવેલા જ્ઞાનના કરતાં જુદાજ

પ્રકારનું હોય છે. આપણું સ્થૂલ યાને જાત્રત અવસ્થાનું જ્ઞાન સમાધિ

દશામાં મળી શકતું નથી. કારણ કે ઇન્દ્રિયોના આકર્ષણને લીધે સમા-

ધિનો ભંગ થાય છે અને પોતાની ટેવને લીધે ઇન્દ્રિયો મનને જાત્રત અવ-

સ્થામાં લઈ જાય છે. પરંતુ સૂક્ષ્મ ઇન્દ્રિયો સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ બંને

ક્ષેત્રોમાં કાર્ય કરી શકે છે. અલખત, સ્થૂલ જગત તેના જગતથી દૂર

ગણાય ખરું. ઇન્દ્રિયોનાં દ્વાર બંધ કરવા માટે યોગમાં જુદા જુદા ઉપાયો

લેવામાં આવે છે. તેમાંના કેટલાક ઉપાયો તો સ્થૂલ છે. પરંતુ સાધી

વધારે અસરકારક ઉપાય તો એકાગ્રતાનો છે. તેના યોગે મન જાત્રત

અવસ્થામાંથી એકદમ વિમુખ થઈને ઉંઝાણમાં ઉતરી પડે છે. ખીજા મુશ્કેલી એ નેડે છે કે સાધકને સ્વપ્નાવસ્થામાં જતાં વચમાં નિદ્રા-ચારી-રિક નિદ્રા-આવી જવાનો ભય રહેલો છે. સાધારણ રીતે સ્થૂલ જગત-માંથી મનને પાછું ખેંચતાં તે નિદ્રામાંથી પડી જાય છે. આ ટેવને સાધકે છૂતવી પડે છે. સ્વપ્નાવસ્થામાં મનને જગતા રહેવાની ટેવ પાડવી જોઈએ, નેથી કરી તે પોતે અંતરમાંજ એકાગ્ર થયું હોવા છતાં પોતાની સર્વ શક્તિઓનો ઉપયોગ કરી શકે.

સ્વપ્નાવસ્થાના અનુભવો ત્રિવિધ પ્રકારના હોય છે. તે અવસ્થામાં વિવેક, શુદ્ધિ, શક્તિ, દૃઢતા વગેરે મનની સ્વપ્નાવસ્થાના અનુભવો. શક્તિઓ કાયમ હોય છે, અને મન તે સર્વને પોતાની મરજી પ્રમાણે ગમે તે વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવા માટે વાપરી શકે છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ આખી મનોમય સૃષ્ટિ-માં વિચરીને તેને વિશે પણ જ્ઞાન મેળવી શકે છે. એ કાર્ય મન જુદી જુદી રીતે કરી શકે છે, કારણ કે તે સ્થૂલ જગતનાં બંધનોમાંથી મુક્ત થઈને સૂક્ષ્મ, વિશ્વજ્ઞ અને સ્થિતિસ્થાપક થયું હોય છે. સ્થૂલ જગતના પદાર્થોનું જ્ઞાન તે મેળવી શકે છે, તેમજ ખીજા ભૂમિકાઓનું જ્ઞાન પણ તે પ્રાપ્ત કરે છે. કારણ કે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ વગેરે તમામનાં માનસિક સ્વરૂપોને ઝાણી શકે છે. જ્યારે મન “સ્વપ્નાસમાધિ” માં હોય છે, ત્યારે તે ચિદાકાશ નામના ચૈતન્યમય આકાશને પ્રાપ્ત કરી સ્થૂલ જગતના આકાશ કરનાં વધારે ને વધારે ગહન એવા સૂક્ષ્મ આકાશમાં ઉતરી પડે છે. તે ચિદાકાશની ભૂમિકા સ્થૂલ જીવનથી ઘણીજ દૂર હોય છે. એટલુંજ નહિ પરંતુ તેની અને સ્થૂલ જીવનની વચ્ચે ઘણાજ ગાદ પડ્યાઓ આવી રહેલા છે. એ સૂક્ષ્મ આકાશમાં સ્થૂલ તેમજ સૂક્ષ્મ સર્વ પદાર્થોના પડ્યાઓ તરંગો અને પ્રતિબંબો પડ્યાજ કરે છે.

ખીજાના વિચારો જાણવાની અને દૂરના વિચારો સમજી જવાની શક્તિનું મૂળ પણ ઉપર વર્ણવેલી સ્વપ્નાવસ્થામાંજ છે. સૂક્ષ્મ આકાશમાં ઉત્પન્ન થતી ચિત્રમય સ્મૃતિમાં આપણી જાગૃત અવસ્થા થોડા સમય માટે દાખલ થઈ તેમાં માત્ર વર્તમાન અને જૂતજ નહિ પરંતુ બધાંજનાં

ચિત્રા પણ તે જોઈ શકે છે. જાત્રત અવસ્થાને જે વસ્તુઓ ભવિષ્યની હોય છે તે વસ્તુઓ ઉચ્ચ ભૂમિકાઓમાં સિદ્ધ થયથી હોય તેમનું પ્રતિબિંબ વર્તમાન જાત્રત અવસ્થામાં પડી શકે છે. એ શક્તિ જાત્રત અવસ્થાને દુષ્પ્રાપ્ય છે. સ્વપ્નાવસ્થાની સમાધિમાં તે તદ્દન સ્વાભાવિક હોય છે, કારણ કે તેમાં ઉન્નત મન તદ્દન સ્વતંત્ર હોય છે. તે ઉન્નત મન જુદી જુદી ભૂમિકાઓનું જ્ઞાન વિચારવિનિમય કરીને મેળવી શકે છે. આજ્ઞાકષ એ શક્તિને ટેલીપથી-વિચારવિનિમય કહેવામાં આવે છે. સ્વપ્નાવસ્થાની સર્વ શક્તિઓ અન્યમાં વિચારની પ્રેરણા કરવામાં તથા ભવિષ્યનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાંજ આવી જતી નથી. તે પોતાના સ્મૂલ સ્વરૂપને વિચર્ગ કરીને પોતાને સૂક્ષ્મ દેહે ખીજી ભૂમિકાઓમાં વિચરી શકે છે; એટલુંજ નહિ પરંતુ આ દુનિયામાં પણ જુદા જુદા સ્થળોએ જઈ શકે છે અને તે સ્થળે જઈને ત્યાંનાં સ્થિતિ, સંજોગોના અનુભવ લઈને પોતે શરીરને ધારણ કરી તેની સ્મૃતિ રાખી શકે છે. તેવીજ રીતે તે પોતાના મનોમય શરીરથી પણ દૂર પ્રદેશોમાં અને ખીજી ભૂમિકાઓમાં વિચરી શકે અને સ્થૂલ શરીરનો ત્યાગ કરીને ફરી પાછું તેને ધારણ પંજુ કરી શકે.

તથાપિ સ્વપ્નાવસ્થાની ખરેખરી ઉપયોગીતા ઉપર જણાવેલા ગૌણ પરિણામોમાંજ સમાયતી નથી. પરંતુ તેના યોગે વિચાર, લાગણીઓ, શક્તિ વગેરેની ઉચ્ચ ભૂમિકાઓ પ્રાપ્ત કરી શકાય અને પરિણામે આત્મા પોતાના કાર્યક્ષેત્રમાં વધારે વિશાળ બને તેમાંજ તેની ખરી ઉપયોગીતા છે. સ્મૂલ વસ્તુઓનાં બંધનકારક આકર્ષણથી મુક્ત થયા પછી આત્મા તદ્દન સ્વતંત્રપણે વિવેક, વિચાર અને શક્તિ દ્વારા—પ્રભુને પ્રાપ્ત કરે છે અને અંતે તેનું દર્શન પ્રાપ્ત કરી તેની સાથે અદ્વૈતના સંબંધથી જોડાય છે. પ્રભુ જોડેનું તેનું એ અદ્વૈત કેવળ આવિર્ભાવના પુરતુંજ હોતું નથી. પુરષોત્તમના ઉચ્ચત્તમ અસ્તિત્વ જોડે પણ તે અદ્વૈત કાયમ રહે છે. તે પછી આત્મા પોતાના ઉત્તમોત્તમ સ્વરૂપને એકદમ પ્રાપ્ત કરે અથવા તો પોતાના સ્વરૂપમાં આંતર શક્તિ અને આનંદ ભોગવતો થશે પોતાના પ્રિયતમ પ્રભુને ભેટવાને લાયક થાય.

ઉપર જણાવેલી સમાધિ પૂર્ણયોગને માટે તો ખામી બરેલીજ ગણાય, કારણ કે સમાધિનો ભગ થવા સાથે જ નિઃશ્ચય પર સમાધિનો જ પ્રભુ સાથેની એકતાનો તાર પણ તુટે છે, અને આત્મા પાછો અગ્નિ, સુખ દુઃખ, અપૂર્ણતા વગેરેમાં આવી પડે છે. ઉચ્ચ સમાધિ દશાની જે કાંઈ અસર તેના બાહ્યના જીવન ઉપર રહેવા પામે તેટલોજ માત્ર તેની જાન્યત્ર અવસ્થાને લાભ હતા એવો ભેદ પડવોજ જોઈએ તેવું કાંઈ નથી. સમાધિ દશાના અનુભવે જાન્યત્ર અવસ્થામાં જરા પણ અસરકારક અથવા જાણીતા ન હોય એવું તો જે સાધકોનો સૂક્ષ્મ દેહ જરાબર કેળવવાયતો નથી તેમની બાબતમાં જાન્યત્ર જોઈએ. જેમ જેમ તે દેહ કેળવાઈને સમાધિ દશા ઉપર કાંઈ મેળવતો જાય છે તેમ તેમ આત્મ દશામાંથી જાન્યત્ર અવસ્થામાં સહેલાઈથી આવી શકાય છે. એકવાર એ પ્રમાણે થઈ શક્યું કે પછી સમાધિની દશામાં જે કંઈ પ્રાપ્ત થયું હોય છે તેને જાન્યત્રમાં લીવતા અડચણ પડતી નથી અને એ રીતે જાન્યત્ર અવસ્થામાં પણ સમાધિના અનુભવો અનુભવવામાં મનને તે સ્થિતિમાં ટકારી રાખવું સહેલ થઈ પડે છે. આપણું સૂક્ષ્મ મન સામાન્ય રીતે સ્થૂલ મનના દનાણું નીચે ચગદાઈ રહેતું હોય છે. તે પણ પછી ધીમે ધીમે જાન્યત્ર અવસ્થામાં પોતાની સત્તા જમાવે છે અને તે એટલે સુધી કે જાન્યત્રમાં પણ માણસ સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ બન્ને જીવનને ધારણ કરી શકે છે વળી, સૂક્ષ્મ જીવનને ધારણ કરતો હતા પણ તે પોતાની ઈદ્રિયો, શક્તિઓ વગેરેનો ઉપયોગ કરી શકે છે, તેમજ શરીરથી પર એવા આધ્યાત્મિક સત્ ચેતન્યના સાક્ષાત્કારમાં પણ તે જીવન ધારણ કરે છે.

સ્વપ્નાવસ્થા માણસને ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક ભૂમિકામાં લઈ જાય છે. એનાવડે તે મનથી પર થઈને શુદ્ધ ચેતન્યને સ્વપ્નાવસ્થા અને સુષુપ્તિ પ્રાપ્ત કરે છે, લાગણીઓથી પર થઈને કેવલ્યના આનંદને ભોગવે છે, અને શક્તિથી પર થઈને પ્રભુત્વને પ્રાપ્ત કરે છે. શુદ્ધ અવિચ્છિન્ન નિશ્ચિતિની પ્રાપ્તિ પહેલાં એજ નિશ્ચિતિને પ્રાપ્ત થાય છે, અને તેમાં

થીજ વિશ્વની સર્વ ક્રિયાઓ જન્મ પામે છે. વાંચનારે અહીં ભાષાના સૂચકો વાપરવાને લીધે બૂલ ન થઇ જાય તેની સંભાળ રાખવી જોઇએ “સ્વપ્ન,” “સુષુપ્તિ” વગેરે શબ્દોનો આપણે ઉપયોગ કર્યો છે કારણકે તે વિચારો સ્થૂલ મનને જાગૃતા હોવાથી સહેલાઈથી સમજી શકાય તેમ છે. પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તો એ બંને ભૂમિકાઓ તદ્દન જુદી હોઇ આપણે જાગૃતિને જોઈએ તે અવસ્થા સાથે ખીલકુલ પરિચિત નથી. સુષુપ્તિ અવસ્થામાં આત્મા પૂર્ણ નિદ્રા ભોગવતો નથી. વળી સ્વપ્નાવસ્થામાં આત્માને પ્રજ્ઞા યાને જ્ઞાન અને જીવિતા અધિષ્ઠાતા તરીકે વર્ણવવામાં આવે છે. તેજ વિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ હોઇ ધ્રુવ છે. આપણી પોતાની જાગૃત અવસ્થા નિદ્રા જેવી જણાય છે. તથાપિ આંતર ઐનન્યને તે તો અદ્ભુત જાગૃતિ જેવી જણાય છે. આપણા સ્થૂલ મનને તો જાગૃત સિવાયની તમામ અવસ્થાઓ સ્વપ્ના જેવી જ લાગે છે. જ્યારે સ્થૂલ મન જાગૃત અને સ્વપ્નાવસ્થાને સીમાડે પહોંચે છે, ત્યારે તે સત્યને જરાપણ જોઇ શકતું નથી, કારણ કે લાગતું તે નિદ્રાવસ્થામાં પડી જાય છે. જાગૃત મનની શક્તિ અને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ જેમ જેમ વધતી જાય છે તેમ તેમ જાગૃત અને અને સ્વપ્ન વચ્ચેની હદ પણ આગળને આગળ વધતી જાય છે, એમ કરતાં ધીમે ધીમે એ હદ મનથી પર અવસ્થાએ જઈ પહોંચે છે. સામાન્ય રીતે માણસનું સ્થૂલ મન વિજ્ઞાનમય ભૂમિકામાં આંતર સમાધિની જાગૃતિ જાળવી શકતું નથી. છતાં એ મુશ્કેલી, અલખત, દૂર કરી શકાય તેવી છે. એ વિજ્ઞાન અવસ્થામાં જાગૃત રહેવાથી માણસ વિજ્ઞાનમય વિચાર, શક્તિ અને જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરે છે. એ પ્રાપ્તિ કદાચ સમાધિની દશામાં થાય તો પણ તેની સ્મૃતિ જાગૃત સ્થૂલ અવસ્થામાં કાયમને રહે છે. વિજ્ઞાનથી પણ પર એવી જ્ઞાનંદની ભૂમિકામાં જતાં સાધક જ્ઞાનંદમય પુરૂષને પ્રાપ્ત કરીને તેનું શુદ્ધ સ્વરૂપ અને તેના આવિર્ભાવનો ઉપયોગ કરે છે. તેનાથી પર એવી પણ ભૂમિકાઓ હશે ? તે અનિર્વચનીય રિયલિટીમાં આત્મા પાછો ફરતાં “હું” અનિર્વચનીય જ્ઞાનંદમાં મગ્ન થઇ ગયો હશે !” એટલુંજ વર્ણન માત્ર આપી શકે. એ ભૂમિકાને આપણે અનંત, અખાદિત, પરાત્પર સત્ત્વની ભૂમિકા કહી શકીએ. કારણકે તે વિચાર, વર્ણન અથવા તો આકારમાં સર્વ આવિર્ભા-

વેથી પર હોય છે ! એ ભૂમિકામાં સતનો ખ્યાલ પણ રૂપી નય છે, અસ્તિત્વનો કાંઈ પણ અર્થ રહેતો નથી ! તે સ્થિતિને માટે ઔદ્ભૂતવાળાઓનો નિર્વાણ શબ્દજ સૌથી વધારે ઉપયુક્ત જણાય છે. જ્ઞાન પ્રાપ્તિ કરતાં કરતાં એક એવી ભૂમિકા તો અવશ્ય આવેજ છે કે જેમાં "સુષુપ્તિ"નો અર્થ અજ્ઞાનભરી સંપૂર્ણ નિદ્રા એવો થાય છે.

યોગની સમાધિનો એ એક સિદ્ધાંતજ છે. આપણે અહીં એ અટકાવવાનું કે પ્રશ્નમાં ઉતરીશું નહિ. પૂર્ણયોગમાં એ પૂર્ણયોગમાં સમાધિનો એનો બેવડો ઉપયોગ છે તે આપણે ધ્યાનમાં ઉપયોગ. રાખવાનું છે. કેટલોક આધ્યાત્મિક વિકાસ પ્રાપ્ત થતાં સુધી તો આપણે સમાધિની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કર્યા સિવાય પણ તેમાં મળતું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકીએ. તોપણ ઉચ્ચ ભૂમિકાનાં કેટલાક એવા આધ્યાત્મિક અનુભવો છે કે જેમાં જ્ઞાન સમાધિની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કર્યા વિના બારોબાર મેળવી શકાતું નથી. વળી જે જે અનુભવો સમાધિ સિવાય બારોબાર પ્રાપ્ત થઈ શકે છે તે બધા પણ સમાધિમાં ઘણીજ સહેલાઈથી મેળવી શકાય છે. આધ્યાત્મિક ભૂમિકા જેમ હ'માં તેમ સમાધિ દ્વારા તેનો અનુભવ મેળવવામાં સુગમતા. સમાધિને એકવાર પ્રાપ્ત કર્યા પછી જાગ્રત અવસ્થામાં પણ તેને ઘટાવવી જોઈએ, કારણ કે પૂર્ણયોગમાં તો આપણે સમગ્ર જીવનનો સ્વીકાર કરીએ છીએ. એટલે જાગ્રત અવસ્થામાં અને સામાન્ય સ્થિતિમાં પણ સમાધિનો લાભ આપણે મેળવી શકીએ ત્યારેજ તેનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ થયો ગણાય.

